

ภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมืองโบราณที่ได้รับอิทธิพลเขมรสมัยบายน ในพื้นที่ภาคกลางตอนล่างและภาค
ตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาโบราณคดี แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญาโทมหาบัณฑิต

ภาควิชาโบราณคดี

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2566

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

ภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมืองโบราณที่ได้รับอิทธิพลเขมรสมัยบายน ในพื้นที่ภาคกลาง
ตอนล่างและภาคตะวันตกของประเทศไทย

โดย
นายเดชนัย ศุภศิลป์เลิศ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาโบราณคดี แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญาโทมหาบัณฑิต
ภาควิชาโบราณคดี
มหาวิทยาลัยศิลปากร
ปีการศึกษา 2566
ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

CULTURAL LANDSCAPE OF KHMER CITIES DURING BAYON PERIOD IN LOWER
CENTRAL AND WESTERN THAILAND

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for Master of Arts ARCHAEOLOGY
Department of Archaeology
Academic Year 2023
Copyright of Silpakorn University

หัวข้อ ภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมืองโบราณที่ได้รับอิทธิพลเขมรสมัยบายน
ในพื้นที่ภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตกของประเทศไทย
โดย นายเดชดนัย ศุภศิลป์เลิศ
สาขาวิชา โบราณคดี แผนก ก แบบ ก 2 ระดับปริญญาโท
อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก รองศาสตราจารย์ ดร. สฤณีพงศ์ ขุนทรง

คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้รับพิจารณาอนุมัติให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตาม
หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

..... คณบดีคณะโบราณคดี
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ดำรงพล อินทร์จันทร์)
พิจารณาเห็นชอบโดย
..... ประธานกรรมการ
(รองศาสตราจารย์ มยุรี วีระประเสริฐ)
..... อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก
(รองศาสตราจารย์ ดร. สฤณีพงศ์ ขุนทรง)
..... ผู้ทรงคุณวุฒิภายใน
(ศาสตราจารย์ ดร. รัศมี ขุนทรงเดช)
..... ผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก
(รองศาสตราจารย์ ดร. จิรัสสา คชาชีวะ)

620320001 : โบราณคดี แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญาโท

คำสำคัญ : ภูมิทัศน์วัฒนธรรม, สมัยบายน, พระเจ้าชัยวรมันที่ 7, เขมรโบราณ

นาย เดชดนัย ศุภศิลป์เลิศ: ภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมืองโบราณที่ได้รับอิทธิพลเขมรสมัยบายน ในพื้นที่ภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตกของประเทศไทย อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก : รองศาสตราจารย์ ดร. สฤณีพงศ์ ขุนทรง

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นการศึกษาเมืองโบราณในภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตกในช่วงสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 หรือสมัยบายนที่ปรากฏชื่อในจารึกปราสาทพระขรรค์จำนวน 6 เมือง ได้แก่ โลโวทยปุระ สุวรรณปุระ คัมพูกัญญาชะ ชยราชบุรี ศรีชัยสิงหปุระ หรือศรีชัยวชรปุระ และพื้นที่เกี่ยวเนื่อง ผ่านการศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมือง หลักฐานทางโบราณคดี และหลักฐานทางประวัติศาสตร์ นำมาวิเคราะห์ และสังเคราะห์ข้อมูลในมิติอำนาจการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม โดยเชื่อมโยงองค์ความรู้จากการศึกษาอันก้าวหน้าเกี่ยวกับเมืองพระนครตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา

ผลการศึกษาพบว่า ชุมชนเมืองในภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตกสมัยบายน หรือในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พุทธศตวรรษที่ 18) คงเกิดขึ้นจากปัจจัยทางธรรมชาติที่เหมาะสม อยู่บนเส้นทางการค้าระหว่างภูมิภาค เป็นแหล่งทรัพยากรแร่ธาตุ และมีปัจจัยทางวัฒนธรรมกระตุ้น คือ การตอบสนองของเมืองพระนครต่อสถานการณ์การค้าทางทะเลระหว่างประเทศ เป็นเหตุจูงใจให้เกิดนโยบายขยายอิทธิพลทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของเมืองพระนครเข้ามายังพื้นที่ภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตกในพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งขณะนั้นปราศจากอำนาจทางการเมืองที่เข้มแข็งในพื้นที่ และเป็นการรวมคนเข้าเป็นเมืองอีกครั้งหลังการสิ้นสุดสมัยทวารวดี โดยปรากฏเมืองศูนย์กลางภูมิภาคที่ลพบุรี กลุ่มชุมชนในกลุ่มแม่น้ำท่าคอย-ท่าว่า ในกลุ่มแม่น้ำท่าจีนตอนบน และกลุ่มชุมชนในกลุ่มแม่น้ำแม่กลอง และเพชรบุรี ซึ่งถือเป็นความเปลี่ยนแปลงโดยฉับพลัน โดยมีการสร้างเมืองในผังสี่เหลี่ยมมุมฉาก มีศาสนสถานประธานกลางเมืองตามคติความเชื่อแบบเมืองพระนครในเวลานั้น เป็นการสะท้อนให้เห็นว่าราชสำนักเมืองพระนครสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ให้ความสำคัญกับนโยบายขยายอิทธิพลสู่ทิศตะวันตกอย่างมาก โดยอิทธิพลทางการเมืองจากเมืองพระนครอาจจะมีอยู่ในระดับหนึ่ง จนก่อให้เกิดรูปแบบวัฒนธรรมที่มีลักษณะแบบเขมรโบราณเป็นแกนกลาง แต่ก็มีความเป็นท้องถิ่นอย่างชัดเจน สะท้อนให้เห็นความสืบเนื่องทางวัฒนธรรมของพื้นที่ศึกษาจากสมัยทวารวดีสู่สมัยบายน

620320001 : Major ARCHAEOLOGY

Keyword : Cultural Landscape, Bayon period, Jayavarman VII, Angkorian period

MR. Dejdantai SUPASILAPALERT : CULTURAL LANDSCAPE OF KHMER CITIES DURING BAYON PERIOD IN LOWER CENTRAL AND WESTERN THAILAND Thesis advisor : Associate Professor Saritpong Khunsong, Ph.D.

This thesis focuses on six ancient cities in the 13th Century AD in the lower central and the western regions of Thailand which are mentioned in Preah Khan inscription – Lavodayapura, Suvarnapura, Śambhukapaṭṭana, Jayarajapuri, Śrijayasimhapura and Śrijayavajrapura, along with the adjoining area, through the study of cultural landscape based on archaeological and historical evidence; all have been analysed and synthesized through the political, economic and cultural aspects as well as using relevant progressive knowledge of Angkor in the after all times.

It is revealed from the study that the urban communities in the lower central and the western regions during Bayon Period, the reign of King Jayavarman VII founded and flourished due to appropriate natural factors together with being situated on an interregional trade route where mineral resource was available. The response of Angkor to the international maritime trade is another prominent cultural factor that activatively increased the expansion of political, economic and cultural from Angkor influences into lower central and western regions, the areas that lacked political power. Anyway, among these cities, a regional main town in Lopburi area existed. Also, there were large riverine communities at the banks of Tha Khoi-Tha Wa, the upper Tha Chin, Mae Klong and Phetchaburi Rivers, which was a sudden change, for example, built a city in a rectangular plan with Khmer style temple in the center of the city. It reflects that Angkorian goverment during the reign of King Jayavarman VII gave great importance to the policy of expanding influence to the west. The political influence of Angkor might be active to a certain extent. As a result despite the Khmer-core model, the culture of these pertinent places contained local characteristics in the cities where several people united after Dvaravati Period.

กิตติกรรมประกาศ

หากปราศจากบุคคลดังต่อไปนี้แล้ว วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ก็ไม้อาจสำเร็จเป็นผลงานขึ้นมาได้ ผู้วิจัยจึงขอประกาศเกียรติคุณในกิตติกรรมประกาศนี้ ได้แก่

รองศาสตราจารย์ ดร.สฤณีพงศ์ ขุนทรง อาจารย์ที่ปรึกษาของผู้วิจัย ผู้เปิดโลกโบราณคดี และเป็นผู้ชักนำให้ผู้วิจัยได้ทำงานด้านเขมรสมัยเมืองพระนคร ได้ให้คำปรึกษา คำชี้แนะอันเป็นประโยชน์ยิ่ง ให้มีกำลังใจ จนสำเร็จเป็นวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

รองศาสตราจารย์ มยุรี วีระประเสริฐ รองศาสตราจารย์ ดร.จิรัสสา คชาชีวะ ศาสตราจารย์ ดร.รัศมี ชูทรงเดช รองศาสตราจารย์ ดร.กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์ อาจารย์ ดร.อนุรักษ์ ดีพิมาย และคณาจารย์ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากรทุกท่าน ซึ่งคอยให้คำชี้แนะต่าง ๆ เกี่ยวกับการทำวิทยานิพนธ์ ศาสตราจารย์ ดร.มิเรียม สตาร์ก (Miriam Stark) มหาวิทยาลัยฮาวาย ณ มาโนอา และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อลิสัน คาร์เตอร์ (Alison Carter) มหาวิทยาลัยออริกอน ที่ได้ให้ความอนุเคราะห์รับฟังร่างวิทยานิพนธ์ ให้คำแนะนำ แง่คิดใหม่ ตลอดจนเอกสารอันเป็นประโยชน์แก่วิทยานิพนธ์ ดร.สาวย ป่าน ปุริวรรณชนะ นักวิชาการอิสระ ที่ให้ความช่วยเหลือตรวจแก้บทความในภาษาอังกฤษให้มีความงดงามทั้งอรรถและพยัญชนะ

ขอระลึกถึงพระคุณ สมเด็จพระพุทธพจนวชิรมณี ครูฝ่ายจิตวิญญูณในการเรียนและการทำงาน พระครูปลัดสิทธิวัฒน์ ผู้ให้การสนับสนุนการเรียนและการทำงานในทางต่าง ๆ มาโดยตลอด

ขอบพระคุณ คุณพ่อชยกร คุณแม่อุทัยรัตน์ คุณธัมมจารีณี คุณปริยาภรณ์ คุณภัทรวดี ผู้สนับสนุนชีวิตการศึกษาของผู้วิจัยมาตลอด เป็นกำลังใจ และเป็น “ผู้ช่วยวิจัย” ให้ผู้วิจัยในทุก ๆ ที่ ขอบพระคุณ ดร.รสิตา สีนเอกเอี่ยม หรือ “ครูกุ้ง” บุคคลแรกที่จุดประกายให้ผู้วิจัยก้าวเข้ามาสู่คณะโบราณคดี ขอบคุณ ดร.สุวิทย์ เลิศวิมลศักดิ์ คุณวันวิสาข์ กุลธรรมาภรณ์ ในคำแนะนำและความช่วยเหลือเกี่ยวกับระบบ iThesis ขอบคุณเพื่อน ๆ พี่ ๆ น้อง ๆ พี่น้องชาวโบราณคดี ผู้ที่รู้จัก ติดตามการทำงานของผู้วิจัย และขอบคุณคุณปัญญาดา ปัญญาคำเลิศ ผู้เป็นกำลังใจและแรงใจอยู่ข้าง ๆ และเป็นผู้ช่วยวิจัยในหลายโอกาส จนได้เห็นความสำเร็จของผลงานในวันนี้

ขออุทิศคุณประโยชน์ทั้งหมดทั้งปวงของวิทยานิพนธ์นี้ จงสำเร็จเป็นกุศลถึงครูบาธยายทั้งหลาย แต่อดีตจนถึงปัจจุบัน และขออุทิศทั้งปวงนั้นจนถึง “พระบาทกัมมรเตงอัญญศรีชยวรมเทวะ” ผู้เป็นต้นมูลแห่งวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ขอทรงได้กุศลทั้งปวงเพื่อพระโพธิญาณอันทรงปรารถนาด้วยเทอญ

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ช
สารบัญ.....	ฉ
สารบัญตาราง.....	ฐ
สารบัญภาพ.....	ฑ
บทที่ 1 บทนำ.....	1
1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 วัตถุประสงค์.....	7
1.3 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	7
1.4 ขอบเขตการศึกษา.....	7
1.5 วิธีการศึกษา.....	7
1.6 ระยะเวลาที่ใช้ศึกษา.....	8
1.7 แหล่งข้อมูลและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง.....	8
1.8 ข้อยกเว้นของการศึกษา.....	9
1.9 ข้อตกลงเบื้องต้น.....	9
บทที่ 2 ลักษณะทางภูมิศาสตร์และปัจจัยการตั้งถิ่นฐานในภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตก.....	10
2.1 ลักษณะทางธรณีวิทยา และสภาพภูมิศาสตร์.....	10
2.2 สังเขปประวัติศาสตร์ และโบราณคดีในภาคกลาง และภาคตะวันตก.....	16
2.2.1 ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ถึงหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์.....	16
2.2.2 สมัยทวารวดี.....	18

บทที่ 3	หลักฐานของวัฒนธรรมเขมรโบราณในประเทศไทย	29
3.1	หลักฐานของเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครในประเทศไทย	29
3.1.1)	จารึก	29
3.1.2)	แหล่งโบราณคดี และชุมชนโบราณ	31
3.1.3)	โบราณสถาน	31
3.1.4)	โบราณวัตถุ.....	32
3.2	หลักฐานของเขมรสมัยเมืองพระนครในประเทศไทย	33
3.2.1)	จารึก	33
3.2.2)	แหล่งโบราณคดี และชุมชนโบราณ	35
3.2.3)	โบราณสถาน	38
3.2.4)	โบราณวัตถุ.....	41
3.3	วัฒนธรรมเขมรสมัยบายนในประเทศไทย	45
3.3.1)	ประวัติศาสตร์ การเมือง เศรษฐกิจ ในช่วงสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7	45
3.3.2)	แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมเขมรสมัยบายนในประเทศไทย.....	50
3.3.3)	ปัญหาเรื่องพระราชอำนาจของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เหนือดินแดนภาคกลางของประเทศไทย	58
บทที่ 4	แนวคิดที่ใช้ในการศึกษา.....	66
4.1	แนวคิดรัฐโบราณกับการเมือง และเศรษฐกิจ.....	66
4.2	แนวคิดเรื่องเมือง.....	70
4.3	แนวคิดเรื่องภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมือง	77
4.4	แนวคิดเรื่องชุมชน และเมืองแบบเขมรสมัยเมืองพระนคร	79
4.5	ภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมืองเขมรสมัยเมืองพระนคร ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18	93
4.5.1)	ชุมชนเมืองเขมรสมัยเมืองพระนครที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ประเทศกัมพูชา.....	93
4.5.2)	ปราสาทและชุมชนเมืองเขมรสมัยพระนครที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ประเทศไทย.....	107

บทที่ 5	กฎหมายว่าด้วยวัฒนธรรมของเมืองที่ได้รับอธิปไตยเขมรสมัยโบราณ ในภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศไทย	123
5.1	กฎหมายว่าด้วยวัฒนธรรมของเมืองที่ได้รับอธิปไตยเขมรสมัยโบราณในภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศไทย	123
5.1.1)	ลโวทัยปุระ: ลพบุรี	126
5.1.2)	สุวรรณปุระ: เนินทางพระ.....	166
5.1.3)	สัมพุทัญญะ: เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์	186
5.1.4)	ขยราชบุรี: เมืองราชบุรี.....	202
5.1.5)	ศรีชัยสิงหปุระ: เมืองสิงห์.....	222
5.1.6)	ศรีขยวชบุรี: เมืองเพชรบุรี.....	256
บทที่ 6	บทวิเคราะห์กฎหมายว่าด้วยวัฒนธรรมของเมืองที่ได้รับอธิปไตยเขมรสมัยโบราณ ในภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศไทย	271
6.1	การวิเคราะห์กฎหมายว่าด้วยวัฒนธรรมของเมือง	271
6.1.1)	ที่ตั้งทางภูมิศาสตร์.....	271
6.1.2)	ที่ตั้งสัมพัทธ์.....	273
6.1.3)	ผังเมือง และขนาดของเมือง	277
6.1.4)	แหล่งน้ำของเมือง	280
6.1.5)	ศาสนสถานประธานของเมือง	281
6.1.6)	พื้นที่ใช้สอยของเมือง.....	293
6.1.7)	โบราณวัตถุ.....	298
6.2	บทวิเคราะห์ว่าด้วยกฎหมายว่าด้วยวัฒนธรรมของเมืองที่ได้รับอธิปไตยเขมรสมัยโบราณในภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศไทย ในมิติการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม	310
6.2.1)	มิติการเมือง.....	310
6.2.2)	มิติเศรษฐกิจ	317
6.2.3)	มิติวัฒนธรรม.....	321

บทที่ 7 สรุปลผลและเสนอแนะ	323
7.1 สรุปลผลการศึษา	323
7.2 ข้อเสนอแนะ	325
รายการอ้างอิง	327
ประวัติผู้เขียน	343

สารบัญตาราง

หน้า

ตารางที่ 1	ตารางแสดงตัวอย่างโบราณสถานเขมรโบราณแยกตามสมัยทางศิลปกรรมและภูมิภาค ..	39
ตารางที่ 2	ตารางแสดงระดับของรัฐในทางการเมือง และเศรษฐกิจ ตามแนวคิดของไมเคิล สมิต.....	69
ตารางที่ 3	ตารางแสดงขนาดพื้นที่ของเมืองสำคัญในสมัยเมืองพระนคร	116
ตารางที่ 4	ตารางแสดงขนาดพื้นที่ของแหล่งน้ำประจำชุมชน และเมืองสมัยเมืองพระนคร	118
ตารางที่ 5	ตารางแสดงรูปร่างและขนาดพื้นที่ของเมืองในพื้นที่ศึกษา	277
ตารางที่ 6	ตารางแสดงองค์ประกอบของศาสนสถานประธานกลางเมืองของเมืองสำคัญในสมัยเมืองพระนคร และในพื้นที่ศึกษา.....	288
ตารางที่ 7	ตารางแสดงหลักฐานทางศาสนาที่พบในพื้นที่ศึกษา	306
ตารางที่ 8	ตารางแสดงข้อมูลภาพรวมทางโบราณคดีของเมืองในพื้นที่ศึกษา	309

สารบัญภาพ

หน้า

ภาพที่ 1 แผนที่จำลองชายฝั่งทะเลสมัยทวารวดี ตามความคิดของผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา	12
ภาพที่ 2 แผนที่จำลองชายฝั่งทะเลสมัยทวารวดี ตามแนวคิดของตรงใจ หุตางกูร.....	12
ภาพที่ 3 แม่น้ำสายต่าง ๆ ที่ไหลลงสู่อ่าวไทย	15
ภาพที่ 4 แผนที่เมืองนครปฐมโบราณ และพื้นที่โดยรอบ โดยสฤณีพงศ์ ชุนทรง	21
ภาพที่ 5 แผนที่แสดงชุมชนสำคัญในสมัยทวารวดี	23
ภาพที่ 6 แผนที่แสดงเครือข่ายเมืองสมัยทวารวดีในภาคกลางตอนล่าง.....	26
ภาพที่ 7 ประติมากรรมพระโพธิสัตว์สำริด กลุ่มประโคนชัย พบที่บ้านโตนด จังหวัดนครราชสีมา....	32
ภาพที่ 8 แผนที่แสดงหลักฐานของเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครในประเทศไทย	33
ภาพที่ 9 แผนที่แสดงการขยายตัวของปราสาทเขมรในประเทศไทยโดยสังเขป ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 ถึงพุทธศตวรรษที่ 17.....	44
ภาพที่ 10 แผนที่แสดงเส้นทางคมนาคมสายต่าง ๆ ที่เชื่อมโยงภูมิภาคต่าง ๆ เข้ากับเมืองพระนคร.52	
ภาพที่ 11 ภาพถ่ายด้วยเทคโนโลยี LiDAR แสดงพื้นที่การอยู่อาศัยบริเวณเมืองนครธม ปราสาทตาพรหม ปราสาทบันทายกเดย และปราสาทนครวัด	54
ภาพที่ 12 แผนภูมิลำดับศักดิ์และความสำคัญระหว่างปราสาทต่าง ๆ ในวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร และชาวโบราณ.....	56
ภาพที่ 13 ผังมาตรฐานของอารยศาลา สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7	57
ภาพที่ 14 แผนที่แสดงชุมชนทวารวดีในสมัยต่าง ๆ ตามการจำแนกของคาเรน มูดาร์	73
ภาพที่ 15 แผนที่แสดงเมืองพระขรรค์กำแพงสวาย	76
ภาพที่ 16 ภาพถ่ายด้วยเทคโนโลยี LiDAR แสดงภาพปราสาทบึงมาลา	82
ภาพที่ 17 ภาพแสดงโครงสร้างของแหล่งน้ำประเภทต่าง ๆ ของเขมรโบราณ.....	84
ภาพที่ 18 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงพื้นที่ปราสาทปรางค์กู๋ จังหวัดศรีสะเกษ.....	86

ภาพที่ 19 ลักษณะแปลงนารอบปราสาทแปรรูป เมืองพระนคร	88
ภาพที่ 20 ลักษณะของแปลงนาโดยรอบปราสาทนามรูป.....	90
ภาพที่ 21 แผนที่แสดงตำแหน่งของปราสาทสมัยบาปวนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย	93
ภาพที่ 22 แผนที่แสดงพื้นที่ปริมณฑลของเมืองพระนคร (Greater Angkor).....	95
ภาพที่ 23 ภาพแสดงช่องทางน้ำและคันดินภายในเมืองพระนคร (นครธม).....	97
ภาพที่ 24 ระดับความสูงต่ำของพื้นที่เมืองพระนคร.....	98
ภาพที่ 25 แผนผังปราสาทพระขรรค์ที่ปรากฏในปัจจุบัน.....	100
ภาพที่ 26 แผนที่บริเวณเมืองบันทายฉมาร์ แสดงระบบชลประทานของเมือง.....	102
ภาพที่ 27 แผนที่แสดงที่ตั้งสัมพัทธ์ของปราสาทบันทายฉมาร์	103
ภาพที่ 28 ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงพื้นที่เมืองโตนเลบาตี จังหวัดตาแก้ว	105
ภาพที่ 29 ปราสาทตาพรหมแห่งโตนเลบาตี จังหวัดตาแก้ว.....	106
ภาพที่ 30 ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงพื้นที่เมืองนครบาชัย จังหวัดกำปงจาม	106
ภาพที่ 31 ปราสาทนครบาชัย จังหวัดกำปงจาม	107
ภาพที่ 32 ภาพถ่ายทางอากาศ เมืองพินาย จังหวัดนครราชสีมา พร้อมรายละเอียด	109
ภาพที่ 33 การแบ่งแปลงนาบริเวณสองฝั่งคลองปูน ระหว่างพื้นที่ปราสาทพนมรุ้ง และปราสาทเมือง ต่ำ	111
ภาพที่ 34 แผนที่แสดงการกระจายตัวของอารยคยศาลาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	112
ภาพที่ 35 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงพื้นที่เมืองสุโขทัย.....	113
ภาพที่ 36 ภาพถ่ายทางอากาศเก่าแสดงพื้นที่บริเวณเมืองลพบุรี	128
ภาพที่ 37 จารึกศาลสูง หลักที่ 1 จังหวัดลพบุรี	131
ภาพที่ 38 แผนที่เมืองลพบุรี สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โดย มองซิเออร์ เดอ ลามาร์	135
ภาพที่ 39 ภาพแสดงการเปรียบเทียบการขยายเมืองลพบุรี (ซ้าย) และเมืองศรีเทพ (ขวา)	137
ภาพที่ 40 คันดินกำแพงเมืองด้านตะวันออกของเมืองบน ตามแนวถนนพระลักษมณ์.....	139
ภาพที่ 41 คันดินด้านตะวันออกของเมืองล่าง ตรงข้ามวัดคลองสายบัว	141

ภาพที่ 42 สระมะโนรา.....	143
ภาพที่ 43 ภาพแสดงการเปรียบเทียบ ร่องรอยคันดินผิวดินทางเหนือของเมืองลพบุรี (ชาย) และสภาพพื้นที่บริเวณคันดินผิวดิน (ขวา).....	144
ภาพที่ 44 ศาลพระกาฬ หรือศาลสูง เมืองลพบุรี.....	147
ภาพที่ 45 ฐานอาคาร 23ค วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี.....	149
ภาพที่ 46 พระปรางค์สามยอด ด้านทิศตะวันตก.....	150
ภาพที่ 47 ภาพแสดงการฉาบปูน และปั้นปูนเป็นลวดลายประดับองค์พระปรางค์สามยอด.....	150
ภาพที่ 48 ภาพแสดงรูปปั้นบริเวณหน้าบันมุขกลางของพระปรางค์สามยอด	151
ภาพที่ 49 พระพุทธรูปขนาดปรกองค์ใหญ่ พบที่พระปรางค์สามยอด	153
ภาพที่ 50 พระพุทธรูปขนาดปรกขนาดใหญ่ จัดแสดงที่ข้างพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน	154
ภาพที่ 51 ชิ้นส่วนประติมากรรมที่สามารถประกอบเข้าเป็นพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีได้ 2 องค์.	154
ภาพที่ 52 ตัวอย่างพระพิมพ์ที่พบในพื้นที่เมืองลพบุรี	155
ภาพที่ 53 ชิ้นส่วนราวสะพาน พบในพื้นที่จังหวัดลพบุรี	156
ภาพที่ 54 ภาพเปรียบเทียบระหว่าง ก. หัวราวสะพานกำแพงแก้ว และ ข. ชิ้นส่วนราวสะพานที่จัดแสดง ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์	156
ภาพที่ 55 ภาพแสดงตำแหน่งโบราณสถานและแหล่งโบราณคดีสำคัญที่มีอายุอยู่ในสมัยเมืองพระนครในพื้นที่เมืองลพบุรี	158
ภาพที่ 56 ภาพถ่ายทางอากาศ พ.ศ.2496 แสดงพื้นที่บริเวณวัดสูง อำเภอลำไทร จังหวัดสระบุรี... ..	160
ภาพที่ 57 แผนที่แสดงเมืองลพบุรีและชุมชนต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง.....	164
ภาพที่ 58 ภาพถ่ายทางอากาศของพื้นที่เนินทางพระ	168
ภาพที่ 59 สภาพปัจจุบันของโบราณสถานเนินทางพระ (พ.ศ.2565).....	169
ภาพที่ 60 หลวงพ่อสามชุกรัตนพุทธรนิมิต พบที่เนินทางพระ.....	171
ภาพที่ 61 ประติมากรรมพระอวโลกิเตศวร พบที่เนินทางพระ	172
ภาพที่ 62 ตัวอย่างประติมากรรมปูนปั้น พบที่เนินทางพระ จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสุพรรณบุรี.....	172

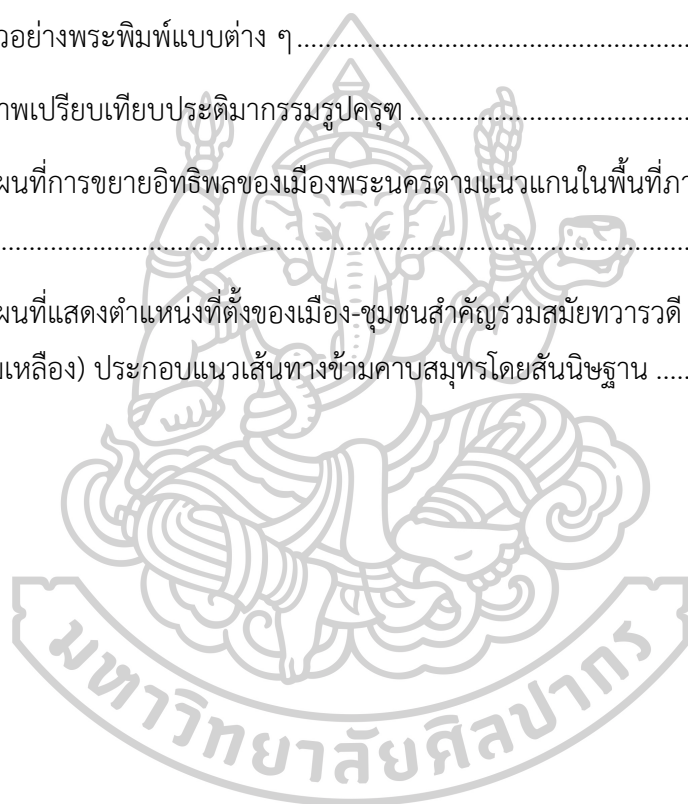
ภาพที่ 63 ประติมากรรมปูนปั้นรูปพระไภษัชยคุรุไวฑูรยประภา พบที่เนินทางพระ	173
ภาพที่ 64 พระพุทธรูปนาคปรก พบที่วัดปู่บัว สุพรรณบุรี	174
ภาพที่ 65 ภาพถ่ายทางอากาศพื้นที่บ้านหนองแจง จังหวัดสุพรรณบุรี	178
ภาพที่ 66 ภาพถ่ายเส้นร่องรอยผิวดิน (features) ในพื้นที่บ้านหนองแจง โดย พจนก กาญจนจันทร์ และคณะ	178
ภาพที่ 67 ตัวอย่างเศษภาชนะดินเผาที่พบในพื้นที่บ้านหนองแจง จากการสำรวจภาคพื้นดิน	180
ภาพที่ 68 พระพุทธรูปนาคปรก จัดแสดง ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ชัยนาทมุนี	182
ภาพที่ 69 แผนที่แสดงแหล่งโบราณคดีเขมรสมัยเมืองพระนครในพื้นที่ภาคกลาง และภาคตะวันตก โดยพจนก กาญจนจันทร์ และคณะ	183
ภาพที่ 70 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงพื้นที่เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ พ.ศ.2488	189
ภาพที่ 71 แผนผังเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ โดยตรี อมาตยกุล และคณะ	190
ภาพที่ 72 สระโกสินารายณ์ในปัจจุบัน (พ.ศ.2565)	191
ภาพที่ 73 พระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี พบที่สระโกสินารายณ์	193
ภาพที่ 74 ชิ้นส่วนประติมากรรมปูนปั้น พบที่สระโกสินารายณ์	194
ภาพที่ 75 แนวคันดินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่พงตึก จากการศึกษาของพจนก กาญจนจันทร์ และคณะ	196
ภาพที่ 76 พระพุทธรูปนาคปรก ศิลปะบาเยน พบที่สนามจันทร์ นอกเมืองนครปฐมโบราณ	198
ภาพที่ 77 แผนที่แสดงเครือข่ายคลองจากเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์สู่เมืองนครปฐมโบราณ โดย สฤกษ์ดี พงศ์ ขุนทรง	200
ภาพที่ 78 ภาพถ่ายทางอากาศพื้นที่เมืองราชบุรี	205
ภาพที่ 79 ภาพแสดงขอบเขตของเมืองราชบุรีเดิมและตำแหน่งของวัดมหาธาตุ	206
ภาพที่ 80 ร่องรอยของคันดินกำแพงเมืองราชบุรีเดิม ทิศเหนือ	206
ภาพที่ 81 คันดินกำแพงเมืองราชบุรีเดิม ทิศตะวันออก ซึ่งกลายเป็นถนน และคูเมือง	207
ภาพที่ 82 กำแพงแก้ว วัดมหาธาตุวรวิหาร ราชบุรี	208
ภาพที่ 83 ร่องรอยของระเบียงคด ศาสนสถานประธานเดิมเมืองราชบุรี วัดมหาธาตุวรวิหาร ราชบุรี	209

ภาพที่ 84 ร่องรอยของอาคารที่อาจจะเป็นบรรณालัย ศาสนสถานประธานเดิมเมืองราชบุรี วัด มหาธาตุวรวิหาร.....	210
ภาพที่ 85 ร่องรอยของปราสาทประธานของศาสนสถานประธานเดิมเมืองราชบุรี.....	211
ภาพที่ 86 ภาพเปรียบเทียบตำแหน่งศาสนสถานประธานเดิมเมืองราชบุรี กับพื้นที่ปัจจุบันของวัด มหาธาตุวรวิหาร.....	212
ภาพที่ 87 พระพุทธรูปนาคปรก ประดิษฐานอยู่ภายในปรangk์ประธาน วัดมหาธาตุวรวิหาร ราชบุรี	214
ภาพที่ 88 ประติมากรรมสตรีซึ่งอาจเป็นพระนางปรัชญาปารมิตา หรือพระนางตารา พบที่วัด มหาธาตุวรวิหาร ราชบุรี.....	215
ภาพที่ 89 ประติมากรรมครุฑยุคแรก ปัจจุบันอยู่ที่พระระเบียงพระปรangk์ วัดมหาธาตุวรวิหาร ราชบุรี.....	216
ภาพที่ 90 แผนที่แสดงตำแหน่งของวัดเกาะ ซึ่งเป็นจุดที่พบเครื่องถ้วยจีน และบ้านหลุมดิน.....	217
ภาพที่ 91 แผนที่แสดงตำแหน่งของเมืองราชบุรี และเมืองคูบัว.....	219
ภาพที่ 92 พระพุทธรูปยืนภายในถ้ำเขาพระ จังหวัดราชบุรี ซึ่งอยู่บนแนวถนนท้าวอุทอง.....	220
ภาพที่ 93 ภาพถ่ายทางอากาศพื้นที่เมืองสิงห์ พ.ศ.2518.....	227
ภาพที่ 94 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงพื้นที่เมืองสิงห์ และพื้นที่โดยรอบ.....	227
ภาพที่ 95 แผนที่พื้นที่เมืองสิงห์.....	228
ภาพที่ 96 กำแพงเมืองสิงห์ ด้านทิศตะวันตก.....	228
ภาพที่ 97 ซาลาด้านหน้ากำแพงแก้ว โคปุระกำแพงแก้ว ซาลาด้านหน้าโคปุระ และโคปุระด้านตะวันออก	231
ภาพที่ 98 ระเบียงคด และประติมากรรมบุคคลสี่กร โบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์	232
ภาพที่ 99 โคปุระด้านตะวันตก โบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์.....	233
ภาพที่ 100 ปราสาทประธาน โบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์.....	234
ภาพที่ 101 ร่องรอยการฉาบปูนภายในส่วนโคปุระ โบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์ ..	235
ภาพที่ 102 ภาพแสดงการเปรียบเทียบรูปแบบแผนผังของโบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมือง สิงห์ (ซ้าย) และปราสาทตาพรหมแห่งโตนเลบาตี (ขวา).....	235

ภาพที่ 103 โบราณสถานหมายเลข 2 ปราสาทเมืองสิงห์.....	237
ภาพที่ 104 ตำแหน่งของโบราณสถานภายในพื้นที่เมืองสิงห์ และแกนของประตูเมืองด้านต่าง ๆ ..	238
ภาพที่ 105 พระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี พบที่โบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์.....	239
ภาพที่ 106 (ซ้าย) พระอวโลกิเตศวร พบที่โบราณสถานหมายเลข 2 ปราสาทเมืองสิงห์	240
ภาพที่ 107 (ขวา) พระนางปรัชญาปารมิตา พบที่โบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์.....	240
ภาพที่ 108 จารึกบนฐานรูปเคารพ มีข้อความว่า “พญาไชยกร”	241
ภาพที่ 109 ชั้นส่วนประติมากรรมปูนปั้นประดับสถาปัตยกรรม พบที่ปราสาทเมืองสิงห์	243
ภาพที่ 110 ประติมากรรมใบหน้าบุคคลขนาดใหญ่ พบที่ปราสาทเมืองสิงห์ พร้อมรูปแบบสันนิษฐานเบื้องต้น.....	244
ภาพที่ 111 ชั้นส่วนประติมากรรมใบหน้าบุคคลขนาดใหญ่ พบที่ปราสาทเมืองสิงห์.....	245
ภาพที่ 112 แผนที่แสดงที่ตั้งของบ้านหนองปรือ และเมืองครุฑที่สัมพันธ์กับเมืองสิงห์.....	247
ภาพที่ 113 ประติมากรรมรูปครุฑ พบที่เมืองครุฑ.....	248
ภาพที่ 114 ภูมิประเทศบริเวณช่องเขาเมืองครุฑ.....	248
ภาพที่ 115 แผนที่แสดงตำแหน่งของชุมชน และสภาพทางสิ่งแวดล้อมโดยรอบเมืองสิงห์	253
ภาพที่ 116 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงพื้นที่เมืองเพชรบุรี พ.ศ.2487	260
ภาพที่ 117 ภาพถ่ายทางอากาศ แสดงพื้นที่เมืองเพชรบุรี และตำแหน่งของวัดกำแพงแลง.....	261
ภาพที่ 118 กำแพงแก้ว วัดกำแพงแลง.....	262
ภาพที่ 119 ปราสาททิศตะวันออก วัดกำแพงแลง	262
ภาพที่ 120 กลุ่มปราสาทสามหลังเรียงกัน วัดกำแพงแลง.....	263
ภาพที่ 121 ปราสาททิศตะวันตก วัดกำแพงแลง	264
ภาพที่ 122 ร่องรอยการต่อเติมมุขด้านหน้าและด้านหลังของปราสาททิศใต้ วัดกำแพงแลง.....	265
ภาพที่ 123 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงพื้นที่วัดกำแพงแลง และแนวระเบียงคดหากการต่อเชื่อมแล้วเสร็จ.....	265
ภาพที่ 124 ชั้นส่วนพระพุทธรูปนาคปรก พบที่วัดกำแพงแลง	266

ภาพที่ 125 ชั้นส่วนพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี พบที่วัดกำแพงแลง.....	267
ภาพที่ 126 ตัวอย่างประติมากรรมพระอวโลกิเตศวร และส่วนเท้าและฐานของประติมากรรม พบที่วัดกำแพงแลง	267
ภาพที่ 127 แผนที่แสดงแหล่งโบราณคดีในพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับเมืองเพชรบุรี.....	269
ภาพที่ 128 ภาพแสดงที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของเมืองในพื้นที่ศึกษา สัมพันธ์กับระดับความสูง	272
ภาพที่ 129 แผนที่แสดงที่ตั้งของชุมชนและเมืองสำคัญที่พบหลักฐานสมัยบายน (สีเหลือง).....	276
ภาพที่ 130 แผนที่แสดงกลุ่มเมืองในพื้นที่ศึกษา ได้แก่ 1. พื้นที่ลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสัก 2. พื้นที่ลุ่มแม่น้ำท่าคอย-ท่าว่า ในลุ่มแม่น้ำท่าจีนตอนบน 3. พื้นที่ลุ่มแม่น้ำแม่กลอง และเพชรบุรี	276
ภาพที่ 131 ภาพแสดงการเปรียบเทียบผังศาสนสถานประธานสมัยบายนในพื้นที่ภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตกของประเทศไทย	282
ภาพที่ 132 แผนผังปราสาทพระขรรค์ เมืองพระนคร ในระยะเริ่มแรก.....	283
ภาพที่ 133 แผนผังแสดงองค์ประกอบผังปราสาทตาพรหมแห่งโดนเลบาตี จังหวัดตากแก้ว	284
ภาพที่ 134 แผนผังปราสาทตาสม เมืองพระนคร	284
ภาพที่ 135 ภาพเปรียบเทียบกรณีที่ศาสนสถานวัดกำแพงแลงเชื่อมระเบียงคดแล้ว กับแผนผังของปราสาทตาพรหมแห่งโดนเลบาตี.....	285
ภาพที่ 136 ภาพแสดงการเปรียบเทียบแผนผัง.....	286
ภาพที่ 137 แผนผังปราสาทบันทายฉมาร์ จังหวัดบันเตียเมียนเจย ประเทศกัมพูชา	287
ภาพที่ 138 ภาพแสดงการเปรียบเทียบปราสาทประธาน.....	290
ภาพที่ 139 ภาพแสดงการเปรียบเทียบโคปุระ.....	291
ภาพที่ 140 ภาพแสดงการเปรียบเทียบโคปุระ.....	292
ภาพที่ 141 ภาพเปรียบเทียบกำแพงแก้ว	293
ภาพที่ 142 ภาพถ่ายทางอากาศบริเวณทิศตะวันตก และทิศใต้ของเมืองลพบุรี แสดงการแบ่งแปลงนา	296
ภาพที่ 143 ภาพถ่ายทางอากาศเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ แสดงการแบ่งแปลงนาระหว่างภายในเมืองและภายนอกเมือง.....	296

ภาพที่ 144	แปลงนาแบบตารางกริด รอบพนมบาเค็ง เมืองพระนคร.....	297
ภาพที่ 145	แปลงนาในพื้นที่เมืองบันทายฉมาร์.....	297
ภาพที่ 146	ภาพเปรียบเทียบพระพุทธรูปนาคปรก.....	298
ภาพที่ 147	พระพุทธรูปสำริดที่พบในพื้นที่เมืองลพบุรี	300
ภาพที่ 148	ภาพเปรียบเทียบพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี	302
ภาพที่ 149	ภาพเปรียบเทียบพระอวโลกิเตศวรสมัยบายน	303
ภาพที่ 150	ตัวอย่างพระพิมพ์แบบต่าง ๆ.....	305
ภาพที่ 151	ภาพเปรียบเทียบประติมากรรมรูปครุฑ	307
ภาพที่ 152	แผนที่การขยายอิทธิพลของเมืองพระนครตามแนวแกนในพื้นที่ภาคกลางของประเทศไทย	314
ภาพที่ 153	แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งของเมือง-ชุมชนสำคัญร่วมสมัยทวารวดี (สีเหลี่ยมแดง) และสมัยบายน (วงกลมเหลือง) ประกอบแนวเส้นทางข้ามคาบสมุทรโดยสันนิษฐาน	320

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา

อาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนคร (Angkor) เป็นอาณาจักรที่เรืองอำนาจขึ้นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีปตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 14-20 อันมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองยโสธรปุระ หรือเมืองพระนคร แม้สมัยเมืองพระนครจะสิ้นสุดลงไปแล้วกว่าหกร้อยปีนับจากปัจจุบัน แต่อาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนครได้ทิ้งหลักฐานต่าง ๆ ให้คนรุ่นหลังได้ประจักษ์ถึงความยิ่งใหญ่ ทั้งปราสาท เทวรูป พระพุทธรูป จารึก และวัตถุอื่น ๆ ตลอดจนร่องรอยของเมืองโบราณจำนวนมากกระจายอยู่อย่างกว้างขวางในเขตประเทศกัมพูชา ประเทศลาว และประเทศไทยในปัจจุบัน ยังมีนับรวมถึงมรดกทางความคิด ความเชื่อ ธรรมเนียมประเพณีซึ่งส่งอิทธิพลยังอาณาจักรซึ่งเกิดขึ้นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 สืบมาจนปัจจุบัน (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2543: 254)

จากหลักฐานทางโบราณคดี พบว่าอิทธิพลของเมืองพระนครได้แผ่จากที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมรในประเทศกัมพูชาปัจจุบันออกไปยังดินแดนต่าง ๆ ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างกว้างขวาง ครอบคลุมพื้นที่บางส่วนของประเทศไทย ประเทศลาว และประเทศเวียดนาม โดยการแผ่อิทธิพลเข้าสู่ดินแดนประเทศไทยปัจจุบันนั้นเกิดขึ้นทั้งในภาคตะวันออก ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคกลาง ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 15 เป็นต้นมา การเข้ามาของอิทธิพลจากเมืองพระนครนี้ได้สร้างความเปลี่ยนแปลงแก่ดินแดนเหล่านี้ ซึ่งเดิมเคยอยู่ในวัฒนธรรมทวารวดี หรือร่วมสมัยวัฒนธรรมทวารวดีมาก่อน ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ เป็นการเปลี่ยนแปลงทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม โดยเริ่มจากพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 มีหลักฐานกระจายตัวทั่วแอ่งโคราช โดยเฉพาะในพื้นที่เมืองพิมาย-พนมรุ้ง และข้ามไปถึงแอ่งสกลนครที่เมืองหนองหานหลวง หรือเมืองสกลนครในสมัยหลัง โดยนักโบราณคดีบางคน (Hendrickson, 2008: 74) เชื่อว่าแรงขับเคลื่อนสำคัญของการขยายอำนาจสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยในปัจจุบัน คือ ความต้องการทรัพยากรอย่างเกลือซึ่งมีมากบนที่ราบสูงโคราช

ในภาคกลางตอนล่างของประเทศไทย อันมีแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นแกนกลาง ถือเป็นพื้นที่ที่มีพัฒนาการทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมเป็นเวลายาวนาน จนต่อมาได้กำเนิดเป็นวัฒนธรรมที่เรียกว่า “ทวารวดี” ซึ่งเป็นเวลาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12-16 ควบคู่กับอาณาจักรเจนละ ซึ่งเจริญขึ้นในลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่างและเป็นต้นธารหนึ่งของวัฒนธรรมสมัยเมืองพระนคร ทวารวดีเป็นกลุ่มของชุมชนเมืองที่รับอิทธิพลอารยธรรมอินเดียทั้งในทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ปรากฎการนับถือทั้งพุทธศาสนา และศาสนาฮินดู มีระบบเศรษฐกิจที่เชื่อมโยงกับการค้าบนเส้นทางสายไหมทาง

ทะเลในฐานะแหล่งทรัพยากรสำคัญ และขึ้นกับการเพาะปลูกข้าวเพื่อเลี้ยงสังคม ชุมชนในสมัยทวารวดีในพื้นที่ภาคกลางตอนล่างมีอยู่เป็นจำนวนมาก ที่สำคัญได้แก่ นครปฐมโบราณ อุทุมพรคบุรี พงตึก ลพบุรี ศรีเทพ และศรีมโหสถ เป็นต้น กระทั่งพุทธศตวรรษที่ 15-16 เป็นต้นมาก็ได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับเมืองพระนครในหลายพื้นที่ในภาคกลาง เช่น เทวสถานปรารงค์แขก (สฤชดีพงศ์ ขุนทรง, 2548: 76) และศาลสูง จังหวัดลพบุรี จนวัฒนธรรมทวารวดีเสื่อมลงตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงกระนั้นหลักฐานทางโบราณคดีสมัยพระนครก็ยังคงอยู่ในพื้นที่จำกัด คือ ฟากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยามีเมืองลพบุรีเป็นศูนย์กลาง แต่เมื่อเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 18 ปริมาณหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับเมืองพระนครก็สูงขึ้น และขยายออกไปในหลายพื้นที่ ตั้งแต่ลุ่มแม่น้ำยม ลุ่มแม่น้ำแควน้อย กระทั่งถึงลุ่มแม่น้ำเพชรบุรี ช่วงเวลาดังกล่าวนี้เองเป็นรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์แห่งเมืองพระนครที่มีบทบาทสำคัญยิ่งพระองค์หนึ่ง และเป็นสมัยที่เรียกกันในทางประวัติศาสตร์ศิลปะว่า สมัยบายอน (Bayon)

รัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ดำเนินภายหลังจากช่วงเวลาของความไร้เสถียรภาพในอาณาจักรนับตั้งแต่การสิ้นรัชสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 จนถึงการรุกรานของจามปาใน พ.ศ.1720 หลังจากนั้น พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ผู้ทรงเป็นเชื้อสายแห่งราชวงศ์มหิธรปุระจากที่ราบสูงโคราช ทรงได้ราชสมบัติที่เมืองพระนครใน พ.ศ.1724 และทรงขับไล่จามปาออกไป อีกทั้งยังทรงรวบรวมบ้านเมืองที่ไร้เสถียรภาพให้เป็นปึกแผ่นอีกครั้ง ดังความในจารึกปราสาทพิมานอากาศ (K.485) ตอนหนึ่งว่า “ภายใต้รัชกาลของกษัตริย์พระองค์ก่อนนั้น แม้จะมีฉัตรเป็นจำนวนมาก แต่แผ่นดินก็มีความเดือดร้อนอย่างยิ่ง ช่างน่าแปลกใจที่ภายใต้ฉัตรเพียงหนึ่งเดียว ความร้อนใด ๆ ในรัชสมัยของพระองค์นั้นก็ได้มลายหายไปจนหมดสิ้น” (นิพัทธ์ แยมเดช & จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา, 2561: 103-104) เมื่อพระองค์ทรงได้ราชสมบัติแล้ว พระองค์ทรงสถาปนาสิ่งต่าง ๆ หลายประการทั้งในเมืองพระนคร และปริมณฑลแห่งพระราชอำนาจของพระองค์ เช่น เมืองพระนครแห่งใหม่ที่มีปราสาทบายอนเป็นศูนย์กลาง ศรีชยราชวิหาร (ปราสาทตาพรหม) ปราสาทพระขรรค์ และปราสาทบันทายฉมาร์ เป็นต้น

พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงแผ่พระราชอำนาจออกไปอย่างกว้างไกล โดยสะท้อนผ่านหลักฐานที่กำหนดอายุได้ในรัชสมัยของพระองค์จำนวนมากทั่วประเทศกัมพูชา และหลายส่วนของประเทศไทย ในปัจจุบัน ได้แก่ อาโรคยศาลา หมายถึง สถานพยาบาลชุมชน มีศาสนสถานประธานเรียกว่าสุคตาลัย และวahnichuha อันหมายถึง “บ้านมีไฟ” ตลอดจนปราสาท ศาสนสถานอื่น ๆ ในส่วนภูมิภาค โดยอยู่ภายใต้ระบบความเชื่อทางพุทธศาสนานิกายวัชรยาน โดยแสดงออกผ่านโบราณสถาน และโบราณวัตถุจำนวนมากที่พบในขอบเขตพระราชอำนาจแห่งเมืองพระนคร เช่น กลุ่มรูปเคารพรัตนตรัยมหายาน พระพุทธรูป รูปพุทธเทพ พุทธเทพีต่าง ๆ เป็นต้น

หลักฐานสำคัญประการหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับอิทธิพลเมืองพระนครในภาคกลางของไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 คือ จารึกปราสาทพระขรรค์ (K.908) ซึ่งแต่งโดยเจ้าชายวิรกุมาร เพื่อสดุดีพระเจ้า

ชัยวรมันที่ 7 ผู้ทรงให้สร้างปราสาทพระขรรค์ (นิพัทธ์ แยมเดช, 2560: 48-77) และมีเนื้อความสำคัญที่การกล่าวถึงชื่อเมืองซึ่งพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระชัยพุทธมหานาคขึ้นประดิษฐาน (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2543: 229-230) ซึ่งมีจำนวนหลายเมือง แต่เมืองที่ถูกสันนิษฐานว่าอยู่ในพื้นที่ภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตก ได้แก่ โลโวทยปุระ สุวรรณปุระ คัมพูกัฏฐนะ ชยราชบุรี และศรีชยวชระ สันนิษฐานว่าอยู่ในพื้นที่จังหวัดลพบุรี สุพรรณบุรี กาญจนบุรี ราชบุรี และเพชรบุรี

อย่างไรก็ตาม แม้เราจะพบหลักฐานทางโบราณคดีสมัยบายนในภาคกลางจำนวนมาก ดังในพื้นที่ที่ถูกสันนิษฐานไว้ตามความในจารึกปราสาทพระขรรค์ เช่น พระปรางค์สามยอด จังหวัดลพบุรี วัดกำแพงแลง จังหวัดเพชรบุรี รวมถึงประติมากรรมพระพุทธรูป และพระโพธิสัตว์สมัยบายนจำนวนมาก แต่ประเด็นปัญหาสำคัญที่ยังคงเป็นที่ถกเถียงในหมู่นักประวัติศาสตร์ และนักโบราณคดีอยู่เสมอคือ พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงแผ่อำนาจทางการเมืองเข้ามายังพื้นที่ภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตกด้วยหรือไม่ และเป็นไปอย่างไร ประเด็นดังกล่าวยังคงเป็นที่ถกเถียง และคลุมเครืออยู่ในปัจจุบัน เนื่องจากหลักฐานลายลักษณ์อักษรที่กล่าวถึงการขยายอำนาจของเมืองพระนครสู่พื้นที่ภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตกของประเทศไทยในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มีเพียงจารึกปราสาทพระขรรค์ที่กล่าวถึงรายชื่อเมืองที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระชัยพุทธมหานาคโดยที่ไม่มีหลักฐานลายลักษณ์อักษรแสดงถึงการเข้ามามีอำนาจเหนือพื้นที่ภาคกลางอย่างชัดเจน นักวิชาการบางส่วนยังคงมองว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มิได้แผ่อำนาจการเมืองโดยตรงมายังภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตกของไทย หากแต่เป็นเพียงความสัมพันธ์ที่เกิดจากการยอมรับอำนาจของเมืองพระนครเท่านั้น (ศานติ ภัคตีคำ, 2557: 16) ในขณะที่นักวิชาการบางส่วนมองว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงแผ่อำนาจทางการเมืองครอบคลุมภาคกลางตอนล่างของไทยจริง (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2543: 229-230)

ทั้งนี้ การแผ่อำนาจทางการเมือง ย่อมมาควบคู่กับอิทธิพลทางเศรษฐกิจ และวัฒนธรรมด้วย เนื่องจากลักษณะการขยายอำนาจทางการเมืองของเมืองพระนครตามแนวคิดของเคนเนธ ฮอลล์ (Kenneth Hall) นั้น ผู้ปกครองชุมชนจะต้องส่งทรัพยากรต่าง ๆ เช่น ข้าว หรือสับสนุนไพร่พลตามที่ราชธานีกำหนด เพื่อแลกกับสิทธิประโยชน์ต่าง ๆ ทั้งในระดับผู้ปกครองท้องถิ่น และราษฎรในท้องถิ่นเอง (Hall, 1985: 167) และยังมีการสถาปนาสิ่งต่าง ๆ ให้สอดคล้องกับธรรมเนียมในราชธานีเพื่อสร้างบูรณภาพให้เกิดขึ้นในพระราชอาณาเขต ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของการเมืองแบบเขมรสมัยเมืองพระนคร เช่น การสร้างปราสาทประจำเมือง หรือชุมชนนั้น ๆ (Stark, 2015: 90)

ด้วยเหตุนี้ สิ่งสำคัญที่มาพร้อมกับอิทธิพลทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของเขมรสมัยเมืองพระนคร คือ “ภูมิทัศน์วัฒนธรรม” ของเมือง (Cultural Landscape) (ฮาตา สุทธิธรรม, 2544) อันเป็นความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติกับมนุษย์ที่สะท้อนผ่านหลักฐานบนภูมิประเทศ โดยภูมิทัศน์

วัฒนธรรมของเมืองในสายวัฒนธรรมเขมรมีลักษณะเด่นเฉพาะติดกับภูมิทัศน์ชุมชนในสมัยก่อนหน้า กล่าวคือ การวางแผนผังตามแบบแผนอย่างชัดเจน มีความสมมาตรในส่วนต่าง ๆ โดยมีศาสนสถาน ประธานประจำชุมชน สร้างด้วยวัสดุคงทนถาวร สร้างด้วยสถาปัตยกรรมร่วมแบบกับราชธานีใน ขณะที่สร้างนั้น มีแหล่งน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่เรียกว่า ตระพัง หรือหากมีขนาดใหญ่จะเรียกว่า บาราย อยู่ในตำแหน่งเบื้องหน้าศาสนสถานประธานของเมืองเป็นส่วนใหญ่ ชุมชนส่วนใหญ่ไม่มีคูน้ำคันดิน เว้นแต่เมืองสำคัญอาจมีคูน้ำ คันดิน หรือกำแพงเมือง ซึ่งอยู่ในผังสี่เหลี่ยมมุมฉาก ชุมชนบางแห่ง โดยเฉพาะชุมชนที่ใกล้ชิดกับอำนาจเมืองพระนครจะมีการแบ่งแปลงนาให้เป็นตารางกริดอันสมมาตร เพื่อให้มีขนาดแปลงนาที่เท่ากันอีกด้วย (Hawken, 2013: 347-367)

ลักษณะต่าง ๆ นี้ตั้งแต่ผังไปจนถึงการแบ่งแปลงนา ย่อมแสดงถึงอิทธิพลทางการเมือง และ อิทธิพลทางเศรษฐกิจที่มีผลต่อภูมิทัศน์ของชุมชน ลักษณะดังกล่าวได้ปรากฏในชุมชนหลายแห่งของ ประเทศไทยที่ได้รับอิทธิพลจากเมืองพระนคร และแทบไม่ปรากฏในสายวัฒนธรรมอื่น ๆ ในช่วงเวลา ใกล้เคียงกัน จึงถือว่าเป็นคุณลักษณะเด่นสำคัญของชุมชนเมืองภายใต้อิทธิพลเขมรสมัยเมืองพระนคร อย่างไรก็ตาม การจะระบุถึงอำนาจทางการเมืองของเมืองพระนครผ่านภูมิทัศน์ของเมืองต่าง ๆ นั้น จำเป็นต้องอาศัยหลักฐานชนิดอื่น ๆ อาทิ จารึก หรือการวิเคราะห์ภูมิทัศน์โดยละเอียดด้วย ซึ่งชุมชนเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออันค่อนข้างชัดเจนในประเด็นนี้ เนื่องจากมีหลักฐานจารึกสนับสนุน แต่ในส่วนของภาคกลางนั้นยังคงมีความคลุมเครืออยู่

ที่ผ่านมา มีการศึกษาเกี่ยวกับภูมิทัศน์ของเมืองในภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตกที่ สัมพันธ์กับวัฒนธรรมเขมรอยู่บ้าง เช่น การศึกษาของธัชสร ตันติวงศ์ ว่าด้วยร่องรอยวัฒนธรรมเขมร ในลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลองเมื่อ พ.ศ.2548 ซึ่งพบความเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์ของเมืองไปจากสมัยก่อน หน้าเมื่อวัฒนธรรมเขมรปรากฏขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ทั้งประเด็นการตั้งถิ่นฐานในที่ราบลุ่มริม แม่น้ำสายหลัก การวางผังเมืองที่มีลักษณะรูปสี่เหลี่ยมสม่ำเสมอ ลักษณะดังกล่าวปรากฏร่วมกับ หลักฐานทางโบราณคดีอื่น ๆ เช่น ประติมากรรมแบบเขมรร่วมแบบบายน โบราณสถานในรูปแบบ และเทคนิคแบบวัฒนธรรมเขมร อันมีแผนผังสมมาตร เป็นระเบียบได้สัดส่วนเป็นส่วนใหญ่ ภาชนะดินเผาที่สัมพันธ์กับแหล่งเตาของเขมร และยังพบการผสมผสานวัฒนธรรมเขมรเข้ากับวัฒนธรรมทวารวดี เช่น การใช้ปูนปั้นประดับศาสนสถาน การใช้หินทรายสีแดงในงานประติมากรรม ทำให้งานศิลปกรรม เขมรในพื้นที่มีลักษณะของความเป็นท้องถิ่นอยู่ด้วย (ธัชสร ตันติวงศ์, 2548: 170-175) หรือการศึกษา ของ เฮดวิก มุลต์เซอร์ โอ นอจเตน (Hedwidge Miltzer O Naughten) ซึ่งเชื่อว่าเมืองในจารึก ปราสาทพระขรรค์ใช้เป็นขอบเขตของพระราชอำนาจในพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้ โดยที่เมืองเหล่านี้ ตั้งอยู่บนเส้นทางทางการค้า หรือเป็นชุมทางการค้า และสัมพันธ์กับเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีเดิม เฮดวิกเชื่อว่าการสถาปนาเมืองเหล่านี้มีการวางแผนมาจากเมืองพระนคร ทำให้เฮดวิกเชื่อว่าพระเจ้า ชัยวรมันที่ 7 ทรงแผ่อำนาจทางการเมืองเข้ามาจริง โดยสันนิษฐานว่าด้วยเหตุที่ที่ตั้งเมืองพระนครไม่มี

ศักยภาพทางการค้า จึงนำไปสู่การกำหนดนโยบายในการขยายอำนาจยังพื้นที่ที่มีทรัพยากร และเชื่อมต่อกับเส้นทางการค้าทางทะเล และการควบคุมเส้นทางการค้าได้ก็ย่อมหมายถึงรายได้จากภาษีที่มากขึ้น (O'Naghten, 2014: 397-419)

เมื่อนำแนวคิดเรื่องภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมืองมาศึกษาในกลุ่มเมืองตามจารึกปราสาทพระขรรค์ในภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตก เราจะพบแบบแผนที่สะท้อนถึงอิทธิพลเขมรในสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งมีความแตกต่างไปจากชุมชนในยุคก่อนหน้าอย่างชัดเจน เช่น ปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี ซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำแควน้อย บริเวณช่องเขาระหว่างที่ราบลุ่มแม่น้ำแม่กลอง และด่านพระเจดีย์สามองค์ ซึ่งสามารถมุ่งหน้าไปยังอ่าวมะแะตะมะได้ ในพื้นที่มีร่องรอยของชุมชนในสมัยก่อนหน้า แต่ก็น่าจะเป็นชุมชนที่ไม่หนาแน่นนัก ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 18 จึงมีการสถาปนาเมืองขึ้น โดยมีปราสาทแบบเขมรเป็นศูนย์กลาง ล้อมรอบด้วยกำแพงก่อด้วยศิลาแลงในผังสี่เหลี่ยมมุมฉาก มีผังเมืองที่ค่อนข้างสมมาตร ภูมิทัศน์ดังกล่าวเป็นภูมิทัศน์ที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในสมัยทวารวดี อย่างไรก็ตาม ภูมิทัศน์ดังกล่าวก็มิได้ต้องตรงตามภูมิทัศน์เมืองแบบเขมรทุกประการ เนื่องจากขาดองค์ประกอบบางประการ เช่น ตรีเพ็ญ หรือบาราย และภายหลังจากพุทธศตวรรษที่ 18 ก็ไม่ปรากฏการสร้างบ้านแปงเมืองในรูปแบบดังกล่าวอีกในพื้นที่ภาคกลางตอนล่าง ความเปลี่ยนแปลงทางภูมิทัศน์ของเมืองยังมาควบคู่กับความเปลี่ยนแปลงในทางวัฒนธรรมที่แตกต่างไปจากวัฒนธรรมเดิมในพื้นที่ และความเปลี่ยนแปลงนั้นก็สิ้นสุดลงในพุทธศตวรรษที่ 18 นั้นเองด้วย จึงนับเป็น “ความเปลี่ยนแปลงอย่างฉับพลัน” ที่อาจมีอำนาจการเมือง และเศรษฐกิจเป็นปัจจัยแห่งความเปลี่ยนแปลง จนนำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงของภูมิทัศน์เมืองก็เป็นได้

จากประเด็นดังกล่าวนี้เองได้นำไปสู่คำถามอื่น ๆ อีกมาก เช่น ปัจจัยเชิงพื้นที่ในการตั้งเมืองลักษณะเฉพาะ หน้าที่ และลำดับศักดิ์ของแต่ละเมือง ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มเมืองในจารึกปราสาทพระขรรค์ ตลอดจนความสัมพันธ์ของกลุ่มเมืองในจารึกปราสาทพระขรรค์กับนโยบายทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของเมืองพระนครในที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมร เนื่องจากเมืองต่าง ๆ ในภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตกซึ่งปรากฏในจารึกปราสาทพระขรรค์นั้นมีภูมิทัศน์ของเมืองที่หลากหลาย ตั้งแต่เมืองที่มีภูมิทัศน์ใกล้เคียงกับชุมชนเขมร เมืองรูปสี่เหลี่ยม ไปจนถึงเมืองริมน้ำ แต่ทุกเมืองล้วนมีลักษณะบ่งชี้ถึงอิทธิพลเขมรอันแตกต่างจากชุมชนสมัยก่อนหน้าในพื้นที่เดียวกัน หากสามารถทำความเข้าใจทั้งภูมิทัศน์ของเมือง หลักฐานที่ปรากฏ และสภาพทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของเขมรสมัยเมืองพระนครในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 จนสามารถมองเห็นถึงพลังอำนาจทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมอันสะท้อนออกมาจากภูมิทัศน์ของเมือง ก็ย่อมจะนำไปสู่ความเข้าใจเกี่ยวกับเมืองเหล่านั้น ตลอดจนความสัมพันธ์กับเมืองพระนคร และอาจนำไปสู่ความเข้าใจถึงการกำเนิดของอาณาจักรไทยในพุทธศตวรรษที่ 19 ได้แก่ อาณาจักรสุโขทัย และโดยเฉพาะอาณาจักร

กรุงศรีอยุธยา ซึ่งมีอาจปฏิเสธได้ว่ามีอิทธิพลทางวัฒนธรรมของเขมรสมัยเมืองพระนครเป็นรากฐานสำคัญ

ตลอดระยะเวลาราวหนึ่งร้อยปีที่ผ่านมา นับแต่เรื่องราวของเมืองพระนครปรากฏ การศึกษาเกี่ยวกับการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของอาณาจักรเขมรสมัยพระนครมีความก้าวหน้าอย่างมากในรอบ 20 ปีมานี้ อันเนื่องมาจากเทคโนโลยีการสำรวจทั้งที่มีอยู่เดิม พัฒนาขึ้น และเกิดขึ้นใหม่ เช่น ภาพถ่ายทางอากาศ ภาพถ่ายจากดาวเทียม ระบบสารสนเทศทางภูมิศาสตร์ (GIS) หรือเทคโนโลยี LiDAR ซึ่งช่วยอำนวยความสะดวกในการศึกษา เป็นการต่อยอด ยืนยัน หรือแก้ไขสิ่งที่นักวิชาการในยุคก่อน ๆ ได้พัฒนาองค์ความรู้สืบมา และช่วยให้นักโบราณคดีได้เข้าใจถึงระบบการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมอันมีความซับซ้อน ซึ่งสะท้อนผ่านภูมิทัศน์ของเมือง อย่างไรก็ตาม การศึกษาในมิติดังกล่าวยังคงจำกัดอยู่ในพื้นที่เมืองพระนคร และพื้นที่โดยรอบ ตลอดจนเมืองศูนย์กลางระดับภูมิภาคอื่น ๆ ในประเทศกัมพูชา เช่น โครงการ Greater Angkor Project (GAP) และ Cambodian Archaeological Lidar Initiative โดยเฉพาะโครงการหลังนั้น ถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญของโบราณคดีเมืองพระนคร เนื่องจากการใช้เทคโนโลยี LiDAR ได้เผยให้เห็นหลักฐานที่สอดคล้องกับความในจารึกจำนวนมาก หรือข้อความในบันทึกของโจวต้ากวน ซึ่งเป็นข้อมูลอ้างอิงสำคัญสำหรับการศึกษาเชิงการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของเมืองพระนคร ส่วนในพื้นที่ประเทศไทยนั้น การศึกษาทางโบราณคดีเกี่ยวกับเขมรสมัยเมืองพระนครในประเทศไทยมักเป็นการศึกษาในเชิงประวัติศาสตร์ศิลปะ หรือการดำเนินงานในเชิงการอนุรักษ์ จึงทำให้ข้อถกเถียงต่าง ๆ ยังไม่ได้ถูกไขให้กระจ่างเท่าที่ควร และยังมีองค์ความรู้ที่เป็นเอกเทศจากการศึกษาเกี่ยวกับเขมรสมัยเมืองพระนครในประเทศกัมพูชา

ด้วยเหตุข้างต้นนี้ ผู้วิจัยจึงมีความสนใจศึกษาเมืองในภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตก ช่วงสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 ในมิติอำนาจการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ผ่านการศึกษาภูมิทัศน์ วัฒนธรรมของเมืองเป็นหลัก โดยเชื่อมโยงองค์ความรู้จากการศึกษาอันก้าวหน้าเกี่ยวกับเมืองพระนคร อันจะนำไปสู่การตรวจสอบองค์ความรู้ และสร้างความรู้ความเข้าใจอันกระจ่างแจ้งยิ่งขึ้นเกี่ยวกับภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตกของประเทศไทยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 อันเป็นช่วงเวลาหัวเลี้ยวหัวต่อสู่การสถาปนาอาณาจักรไทยในพุทธศตวรรษที่ 19 โดยเฉพาะอาณาจักรอยุธยา ซึ่งมีประวัติศาสตร์การกำเนิดขึ้นที่เกี่ยวข้องกับเมืองพระนคร ทั้งยังสังสมความเจริญและสืบทอดความเจริญมาสู่ประเทศไทยในปัจจุบันด้วย

1.2 วัตถุประสงค์

ศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชุมชนและเมืองโบราณที่ได้รับอิทธิพลเขมรสมัยบายนในพื้นที่ภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตก เพื่อวิเคราะห์สถานภาพ บทบาทความสำคัญ และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ในมิติอำนาจการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม

1.3 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

ทำให้ทราบถึงสถานภาพ บทบาทความสำคัญ และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นแก่บ้านเมืองในภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตกช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ในมิติอำนาจการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม

1.4 ขอบเขตการศึกษา

1.4.1 ศึกษาและวิเคราะห์หลักฐานทางโบราณคดีจากเมืองที่ปรากฏหลักฐานสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 หรือสมัยบายนตามการแบ่งสมัยย่อยทางประวัติศาสตร์ศิลปะเขมรซึ่งเป็นไปตามรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในทางประวัติศาสตร์ (พ.ศ.1724-1761 โดยประมาณ)

1.4.2 ศึกษาเมืองที่ปรากฏในจารึกปราสาทพระขรรค์ ซึ่งจารึกขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เป็นพื้นที่ศึกษาหลัก ซึ่งในจารึกดังกล่าวปรากฏชื่อบ้านเมืองในภาคกลางตอนล่าง 6 เมือง ซึ่งได้รับพระราชทานพระชัยพุทธมหานาถ ได้แก่

- (1) โลโวทยปุระ หมายถึง เมืองลพบุรี อำเภอเมืองลพบุรี จังหวัดลพบุรี
 - (2) สุวรรณปุระ หมายถึง แหล่งโบราณคดีเนินทางพระ อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี
 - (3) คัมพูกัญญา หมายถึง เมืองโบราณสระโกสินารายณ์ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี
 - (4) ศรีชัยราชบุรี หมายถึง เมืองราชบุรี อำเภอเมืองราชบุรี จังหวัดราชบุรี
 - (5) ศรีชัยสิงหปุระ หมายถึง ปราสาทเมืองสิงห์ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี
 - (6) ศรีชัยวัชรปุระ หมายถึง เมืองเพชรบุรี อำเภอเมืองเพชรบุรี จังหวัดเพชรบุรี
- ตลอดจนถึงอาณาบริเวณที่เกี่ยวข้องกับเมืองทั้ง 6 เมืองนี้ด้วย

1.5 วิธีการศึกษา

1.5.1 ทบทวนวรรณกรรม ทั้งจากเอกสารประวัติศาสตร์ ประวัติศาสตร์ศิลปะ และโบราณคดี เอกสารการศึกษาที่ผ่านมา และจารึกที่เกี่ยวข้อง เพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับพื้นที่ศึกษา และคุณลักษณะทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของเขมรสมัยเมืองพระนคร

1.5.2 ศึกษาาระบบเมืองจากภาพถ่ายทางอากาศ หรือภาพถ่ายจากดาวเทียมของพื้นที่ ทั้งภาพถ่ายปัจจุบัน (เช่น จากโปรแกรม Google Earth) และภาพถ่ายทางอากาศเก่า เพื่อสังเกตคุณลักษณะต่าง ๆ ของเมือง ขนาด รูปร่างของเมือง ตำแหน่งของหลักฐานต่าง ๆ ในเมือง และแปลงนาโดยรอบเมือง ตลอดจนพื้นที่ในรัศมีโดยรอบเมือง

1.5.3 สำรวจภาคสนาม เพื่อเก็บข้อมูลหลักฐานที่พบในเมืองซึ่งปรากฏอยู่ในจารึกปราสาทพระขรรค์ทั้ง 6 เมือง เช่น ปราสาทประธาน คูน้ำ คันดิน หรือลักษณะภูมิประเทศที่เกี่ยวข้อง

1.5.4 วิเคราะห์ข้อมูลที่ได้ โดยเริ่มจากการวิเคราะห์คุณลักษณะ และองค์ประกอบของเมือง ตลอดจนบริบทต่าง ๆ ของเมือง เช่น ที่ตั้ง ภูมิศาสตร์ แหล่งทรัพยากร ความเชื่อมโยงระหว่างเมืองต่าง ๆ ในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 18 และพุทธศตวรรษที่ 18 จากนั้นจึงวิเคราะห์ข้อมูลในมิติการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ที่สัมพันธ์กับเมืองพระนคร และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากการเข้ามาของอิทธิพลเมืองพระนคร ทั้งในระดับเมือง และระดับภูมิภาค โดยพิจารณาถึงแบบแผนทางการเมือง เศรษฐกิจ วัฒนธรรมของอาณาจักรเขมรสมัยพระนคร เพื่อสร้างคำอธิบายถึงความสัมพันธ์ของบ้านเมืองในภาคกลางตอนล่างกับเมืองพระนคร ตลอดจนความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจนนำไปสู่ภูมิทัศน์ที่ปรากฏ

1.6 ระยะเวลาที่ใช้ศึกษา

ระยะเวลาศึกษาตั้งแต่เดือนพฤษภาคม พ.ศ.2565 ถึง เดือนพฤษภาคม พ.ศ.2567

1.7 แหล่งข้อมูลและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

- 1.7.1 สำนักศิลปากรที่ 1 ราชบุรี
- 1.7.2 สำนักศิลปากรที่ 2 สุพรรณบุรี
- 1.7.3 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร
- 1.7.4 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์
- 1.7.5 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สุพรรณบุรี
- 1.7.6 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทอง
- 1.7.7 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ราชบุรี
- 1.7.8 อุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี
- 1.7.9 วัดมหาธาตุวรวิหาร จังหวัดราชบุรี
- 1.7.10 วัดกำแพงแลง จังหวัดเพชรบุรี

1.8 ข้อจำกัดของการศึกษา

แหล่งโบราณคดีที่ถูกสันนิษฐานตามจารึกปราสาทพระขรรค์บางแห่งถูกทำลายจนเสียหายไปมากแล้ว เช่น แหล่งโบราณคดีเนินทางพระ จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองโบราณสระโกสินารายณ์ จังหวัดราชบุรี หรือบางแห่งเป็นที่ตั้งของชุมชนเมืองยาวนานมาจนถึงสมัยปัจจุบัน ทำให้หลักฐานถูกรบกวนอย่างมาก เช่น คันดินที่กลายเป็นถนนสมัยปัจจุบัน หรือตัวปราสาทประธานของเมืองที่มีสิ่งก่อสร้างสมัยหลังสร้างแทนที่ หรือปิดล้อม หรือมีการปรับปรุงพื้นที่โดยรอบจนเสียบริบทของพื้นที่ การศึกษาจึงต้องใช้ภาพถ่ายทางอากาศเก่าก่อนหน้าการถูกรบกวน หรือใช้รายงานการสำรวจ หรือชุดคันทางโบราณคดีที่เคยมีมา

1.9 ข้อตกลงเบื้องต้น

(1) ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เนื่องจากการศึกษาที่เกี่ยวกับพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แห่งเมืองพระนคร โดยรัชกาลนี้เริ่มตั้งแต่พุทธศักราช 1724 ส่วนเวลาสิ้นสุดของรัชกาลนั้น ปรากฏข้อมูลแตกต่างกัน เนื่องจากไม่ปรากฏปีที่พระองค์สวรรคตอย่างชัดเจน เช่น

ยอร์ช เซเดส์ (George Coedès) สันนิษฐานว่าพระองค์สวรรคตเมื่อ พ.ศ.1761 ซึ่งมาดแลน จีโต (Madeleine Giteau) ก็เชื่อตามข้อสันนิษฐานนี้ (มาดแลน จีโต, 2526: 68)

โคลด ซาค (Claude Jacques) เคยเชื่อว่าพระองค์สวรรคตราว พ.ศ.1749-1750 ต่อมาเขาเชื่อว่าพระองค์มีพระชนม์ชีพถึงปีมหาศักราช 1139 หรือราวพุทธศักราช 1760-1761 อันเป็นศักราชในจารึกบนเครื่องไทยธรรมที่ปราสาทพระขรรค์ (K.1234) ซึ่งเป็นจารึกสุดท้ายที่เกี่ยวข้องกับพระองค์เท่าที่มีการค้นพบในปัจจุบัน (Jacques, 2007: 40)

ส่วนคำว่า “สมัยบายน” ในทางศิลปกรรมยังต่อเนื่องถึงรัชกาลพระเจ้าอินทรวรมันที่ 2 ผู้เป็นพระราชโอรสและยังคงนับถือพุทธศาสนา หรือก่อนพุทธศักราช 1786

ในที่นี้จึงกำหนดให้หมายถึงระยะเวลาในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เป็นหลัก ซึ่งเริ่มต้นตั้งแต่พุทธศักราช 1724 ถึงประมาณพุทธศักราช 1761 อย่างไรก็ตาม วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ได้ใช้คำว่า “สมัยบายน” เพื่อให้ครอบคลุมถึงหลักฐานทางโบราณคดีต่าง ๆ ที่สามารถกำหนดอายุได้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งส่วนใหญ่ยังมีได้ระบุช่วงเวลาย่อยหรือเจาะจงชัดเจนถึงรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

(2) การเรียกชื่อภูมิภาคว่าภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตก เป็นไปตามการแบ่งภูมิภาคทางภูมิศาสตร์ของคณะกรรมการภูมิศาสตร์แห่งชาติภายใต้การกำกับดูแลของสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติเมื่อปี 2520 ซึ่งได้แบ่งพื้นที่ประเทศไทยตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ได้เป็น 6 ภาค ได้แก่ ภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคกลาง ภาคตะวันออก ภาคตะวันตก และภาคใต้ ดังนั้นพื้นที่ศึกษาในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึงจัดอยู่ในพื้นที่ภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตก

บทที่ 2

ลักษณะทางภูมิศาสตร์และปัจจัยการตั้งถิ่นฐานในภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตก

2.1 ลักษณะทางธรณีวิทยา และสภาพภูมิศาสตร์

พื้นที่ส่วนใหญ่ของภาคกลางตอนล่างและบางส่วนของภาคตะวันตกเป็นที่ราบขนาดใหญ่ เรียกว่า Lower Central Plain มีขอบเขตตั้งแต่แนวภูเขาลูกโตดในจังหวัดนครสวรรค์ ลงมาจรดกับอ่าวไทยในทางทิศใต้ มีลักษณะลาดลงจากความสูงประมาณ 20 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลางที่จังหวัดนครสวรรค์ สู่ระดับ 2.5 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลางที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ลักษณะเช่นนี้เป็นลักษณะที่ต่อเนื่องลงมาจากที่ราบภาคกลางตอนบน (Upper Central Plain) ลักษณะทางธรณีวิทยา และภูมิศาสตร์ที่ปรากฏในภาคกลางตอนล่าง และบางส่วนของภาคตะวันตกนี้ส่วนใหญ่เป็นผลของการกระทำจากแม่น้ำสายต่าง ๆ ซึ่งไหลลงมาจากเทือกเขาที่ล้อมรอบที่ราบภาคกลางอยู่ทั้งทางทิศเหนือ ตะวันออก และตะวันตก กับอีกปัจจัยหนึ่งคือการรุกเข้าของน้ำทะเล ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป (กรมทรัพยากรธรณี, 2559: 48-49)

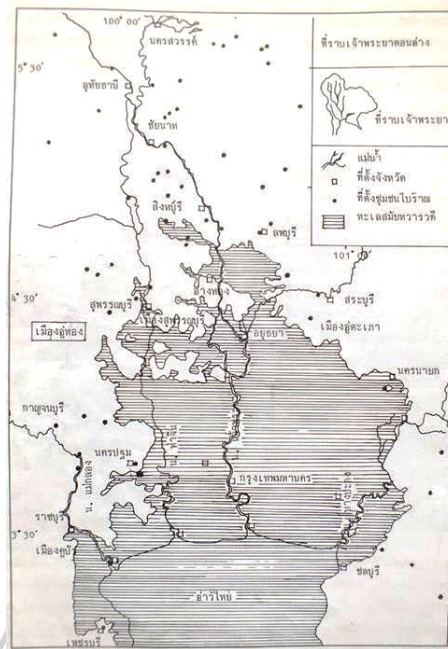
พื้นที่ภาคกลางทั้งหมดและภาคตะวันตกตามพื้นที่ศึกษา มีแนวเทือกเขาล้อมรอบอยู่ในทางทิศเหนือ ตะวันออก และตะวันตก และมีอ่าวไทยทางทิศใต้ เทือกเขาทางตอนเหนือได้แก่เทือกเขาถนนธงชัย ฝิ่ปันน้ำ และหลวงพระบาง ซึ่งวางตัวในแนวเหนือใต้ และมีทางน้ำไหลลงมาจากที่ราบระหว่างเทือกเขาเหล่านั้น ได้แก่ แม่น้ำปิง แม่น้ำวัง แม่น้ำยม และแม่น้ำน่าน เทือกเขาทางตะวันออกได้แก่เทือกเขาเพชรบูรณ์ และเทือกเขาตองพญาเย็น มีทางน้ำคือแม่น้ำป่าสัก ในด้านนี้มีที่ราบผืนหนึ่งเชื่อมกับที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมรในประเทศกัมพูชา เรียกว่า ฉนวนไทย และเทือกเขาทางตะวันตกได้แก่เทือกเขาถนนธงชัย และเทือกเขาตะนาวศรี มีทางน้ำคือแม่น้ำสะแกกรัง แม่น้ำแควน้อย และแม่น้ำแควใหญ่ เหล่านี้ก่อให้เกิดการสะสมของเศษหิน กรวด และทรายในพื้นที่ส่วนขอบของที่ราบ ซึ่งเป็นลานตะพักลำน้ำ (Terrace) และยังมีหินอัคนีดินขึ้นมาเป็นบางส่วน ก่อนจะลาดลงสู่ที่ลุ่มต่ำริมแม่น้ำ (Floodplain) ส่วนพื้นที่ตอนล่างของที่ราบภาคกลางตอนบน คือในพื้นที่จังหวัดกำแพงเพชร และนครสวรรค์ มีแนวที่ราบลูกคลื่น และภูเขาลูกโตดเป็นระยะ เมืองค์ประกอบเป็นหินทัฟฟ์ หินปูน หินดินดาน หินเชิร์ต และหินทราย

ที่ราบภาคกลางตอนล่าง ส่วนใหญ่ถูกทับถมด้วยตะกอนยุคควอเทอนารี หนา 650-1,830 เมตร ซึ่งปัจจุบันยังคงมีการสะสมตัวอย่างต่อเนื่อง ทำให้ไม่สามารถเห็นโครงสร้างทางธรณีวิทยาได้ แต่เป็นที่สันนิษฐานจากการศึกษาทางธรณีฟิสิกส์ว่าโครงสร้างธรณีวิทยาเบื้องล่างของชั้นตะกอนเป็นแอ่งที่เกิดขึ้นจากการทรุดตัวตามแนวรอยเลื่อนแม่ปิง (วังเจ้า) ซึ่งทอดตัวลงมาจากภาคกลางตอนบน และภาคตะวันตกตอนบน แอ่งเหล่านี้จึงเป็นที่สะสมของตะกอน รอยเลื่อนอีกแนวหนึ่ง

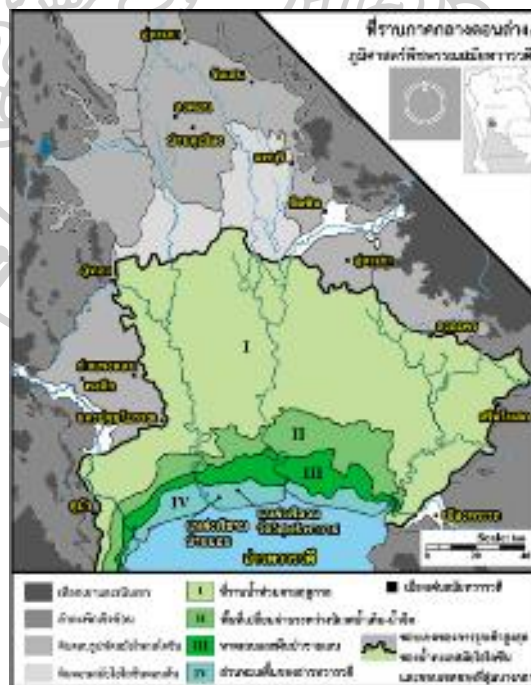
ที่มีแนวพาดผ่านพื้นที่ศึกษา คือ รอยเลื่อนพระเจดีย์สามองค์ (Three Pagodas Fault) ซึ่งพาดผ่านเข้ามาจากรอยเลื่อนสะแกิง (Sagaing) ในประเทศเมียนมา ผ่านด้านพระเจดีย์สามองค์ จรดชายฝั่งอ่าวไทย ก่อให้เกิดเป็นช่องเขาขนาดใหญ่เชื่อมชายฝั่งอ่าวมาะตะมะ กับชายฝั่งอ่าวไทยเข้าด้วยกัน แม่น้ำซึ่งไหลลงมาจากแนวเทือกเขา และที่ราบตอนบนจะไหลมารวมกันในพื้นที่ดังกล่าว ซึ่งจะได้กล่าวโดยละเอียดต่อไป โดยแม่น้ำเหล่านี้ได้พัดพาตะกอนแม่น้ำลงมาทับถมจนเกิดเป็นที่ราบแผ่กว้าง ซึ่งเกิดจากการไหลบ่าเข้ามา และการถอยร่นออกไปของน้ำทะเลในสมัยโบราณ และมีตะกอนทับถมสะสมเรื่อยมาในพื้นที่ ก่อให้เกิดภูมิลักษณะต่าง ๆ เช่น ที่ลุ่มชื้นแฉะ (marsh) ที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง (tidal flat) ดินดอนสามเหลี่ยม (delta) และสันดอนทราย (sand bar) โดยเฉพาะอย่างยิ่งพื้นที่ตั้งแต่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ลงไปจนถึงอ่าวไทย

ในประเด็นชายฝั่งทะเลโบราณของภาคกลางตอนล่างนั้น จากแบบจำลองเท่าที่เคยมีการศึกษาในปัจจุบัน พบว่าน้ำทะเลในสมัยหนึ่งได้รุกขึ้นไปจนถึงพื้นที่จังหวัดราชบุรี นครปฐม สุพรรณบุรี อ่างทอง ลพบุรี สระบุรี และนครนายก เดิมเชื่อว่าแนวชายฝั่งดังกล่าวนี้เป็นแนวชายฝั่งในสมัยทวารวดี เช่นในแบบจำลองของผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา เนื่องจากตำแหน่งของเมืองโบราณทั้งหลายทั้งก่อน และระหว่างสมัยทวารวดีนั้นล้วนมีตำแหน่งอยู่บริเวณขอบของพื้นที่ที่ถูกสันนิษฐานว่าเป็นทะเลโบราณทั้งสิ้น ฉะนั้นจากสมมติฐานดังกล่าว เมืองในสมัยทวารวดีจำนวนมากจึงเป็นเมืองท่าชายฝั่งทะเล (ผ่องศรี วนาสิน & ทิวา ศุภจรรยา, 2524)

จากการศึกษาของตรงใจ หุตางกูร ได้ใช้ความรู้ทางเรณูวิทยาอธิบายชายฝั่งอ่าวไทยโบราณว่า น้ำทะเลรุกขึ้นถึงจังหวัดอ่างทองจริง แต่อยู่ในช่วงประมาณ 8,000 ปีที่แล้ว หรือยุคโฮโลซีนตอนต้น ส่วนอ่าวไทยในสมัยทวารวดีนั้น มีขอบอยู่ราวพื้นที่อำเภอเมืองสมุทรปราการ จังหวัดสมุทรปราการ ซึ่งอยู่ห่างจากแนวสันนิษฐานเดิมมาก ส่วนพื้นที่กรุงเทพมหานครในสมัยทวารวดีเป็นหาดเลน และป่าชายเลน ห่างฝั่งขึ้นไปจากนั้นคือที่ราบน้ำท่วมถึงตามฤดูกาล และห่างขึ้นไปจากนั้นอีกคือดินดอนรูปพัดเก่าในสมัยไพลสโตซีน ซึ่งเป็นสมัยที่น้ำทะเลรุกขึ้นถึงแนวสันนิษฐานเดิม โดยในขณะที่น้ำทะเลถอยร่นลงไปจากแนวเดิม ภูมิประเทศก็จะเปลี่ยนแปลงไปด้วย เช่น จากป่าชายเลนในสมัยที่พื้นที่ใกล้ชิดติดทะเล เมื่อน้ำทะเลถอยออกไปก็เปลี่ยนเป็นภูมิประเทศแบบที่ราบน้ำท่วมถึงตามฤดูกาล หรือภูมิประเทศโคกเนินบนที่ราบน้ำท่วมตามฤดูกาล (ตรงใจ หุตางกูร, 2557: 11-44)

ภาพที่ 1 แผนที่จำลองชายฝั่งทะเลสมัยทวารวดี ตามความคิดของผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา

ภาพที่ 2 แผนที่จำลองชายฝั่งทะเลสมัยทวารวดี ตามแนวคิดของตรงใจ หุตางกูร (ที่มา: ตรงใจ หุตางกูร, (2557), “การตีความใหม่เรื่อง ขอบเขตแนวชายฝั่งทะเลโบราณสมัยทวารวดี บนที่ราบภาคกลางตอนล่าง,” *ดำรงวิชาการ* 13, 1 (มกราคม-มิถุนายน): 40.)

บนที่ราบที่เกิดขึ้นใหม่ภายหลังน้ำทะเลร่นลงไปนั้น แม่น้ำถือเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดภูมิประเทศลักษณะต่าง ๆ ในพื้นที่การศึกษา โดยแม่น้ำสำคัญในที่ราบภาคกลางตอนล่าง และบางส่วนของภาคตะวันตกในพื้นที่ศึกษา มีดังนี้

แม่น้ำเจ้าพระยา เป็นแม่น้ำสายหลักของภาคกลาง มีกำเนิดจากการบรรจบกันของแม่น้ำปิง และแม่น้ำน่าน ที่ตำแหน่งซึ่งเรียกว่าปากน้ำโพ ในอำเภอเมืองนครสวรรค์ จังหวัดนครสวรรค์ จากนั้นไหลผ่านจังหวัดอุทัยธานี ชัยนาท สิงห์บุรี อ่างทอง พระนครศรีอยุธยา ปทุมธานี นนทบุรี กรุงเทพมหานคร และสมุทรปราการ โดยไหลลงสู่อ่าวไทยที่ปากน้ำ ระหว่างอำเภอเมืองสมุทรปราการ และอำเภอพระสมุทรเจดีย์ จังหวัดสมุทรปราการ ถือเป็นแม่น้ำสายสำคัญของภาคกลาง สองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นที่ราบลุ่มอันอุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การเกษตร และเป็นที่ตั้งราชธานีถึงสามสมัย ได้แก่ กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์

แม่น้ำป่าสัก เป็นแม่น้ำที่ไหลลงมาจากเทือกเขาสูงในจังหวัดเลย และตอนเหนือของจังหวัดเพชรบูรณ์ จากนั้นไหลผ่านจังหวัดลพบุรี สระบุรี และพระนครศรีอยุธยา โดยไหลบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่ปากน้ำบางกะจะ อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (เดิมไหลลงที่ปากน้ำแม่เปี้ย ทางใต้ของปากน้ำบางกะจะ)

แม่น้ำท่าจีน เป็นแม่น้ำสายหลักของภาคกลางอีกสายหนึ่ง แยกออกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่ปากคลองมะขามเฒ่า อำเภอวัดสิงห์ จังหวัดชัยนาท จากนั้นไหลผ่านจังหวัดสุพรรณบุรี นครปฐม และสมุทรสงคราม โดยไหลลงสู่อ่าวไทยที่ตำบลบางหญ้าแพรก อำเภอเมืองสมุทรสาคร จังหวัดสมุทรสาคร โดยแม่น้ำท่าจีนเป็นแม่น้ำที่มีหลายชื่อ ขึ้นกับจุดที่แม่น้ำผ่าน กล่าวคือ บริเวณต้นน้ำ เรียกว่า คลองมะขามเฒ่า เมื่อผ่านจังหวัดสุพรรณบุรี เรียกว่าแม่น้ำสุพรรณบุรี เมื่อผ่านจังหวัดนครปฐม เรียกว่าแม่น้ำนครชัยศรี และเมื่อเข้าสู่จังหวัดสมุทรสาคร เรียกว่าแม่น้ำท่าจีน ซึ่งนำมาใช้เรียกชื่อแม่น้ำทั้งสายด้วย

แม่น้ำแม่กลอง เป็นแม่น้ำที่เกิดจากแม่น้ำแควน้อย ซึ่งไหลลงมาจากสามสบ ในอำเภอสังขละบุรี จังหวัดกาญจนบุรี ตามแนวที่ราบระหว่างภูเขาอันเกิดจากรอยเลื่อนพระเจดีย์สามองค์ ลงมาบรรจบกับแม่น้ำแควใหญ่ ซึ่งไหลลงมาจากอำเภอศรีสวัสดิ์ ที่ตำแหน่งซึ่งเรียกว่า ปากแพรก คือบริเวณอำเภอเมืองกาญจนบุรี จังหวัดกาญจนบุรีในปัจจุบัน จากนั้นไหลผ่านจังหวัดราชบุรี และสมุทรสงคราม โดยไหลลงสู่อ่าวไทยที่ดอนหอยหลอด อำเภอเมืองสมุทรสงคราม จังหวัดสมุทรสงคราม

แม่น้ำเพชรบุรี เป็นแม่น้ำที่ไหลจากเทือกเขาตะนาวศรี ตอนในของจังหวัดเพชรบุรี ก่อนจะไหลผ่านเมืองเพชรบุรีแล้วไหลออกอ่าวไทยที่อำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี

แม่น้ำดังกล่าวข้างต้นถือเป็นแม่น้ำสายหลักของพื้นที่ศึกษา เป็นแม่น้ำสายใหญ่ที่มีน้ำตลอดทั้งปี นอกจากนี้ยังมีแม่น้ำสายรอง ซึ่งเป็นสาขาของแม่น้ำสายหลัก ซึ่งเกี่ยวข้องกับพื้นที่ศึกษา เช่น

แม่น้ำลพบุรี เป็นแม่น้ำที่ไหลแยกออกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่หน้าวัดเสถียรวัฒนดิษฐ์ บางพุทรา อำเภอเมืองสิงห์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี ไหลไปทางตะวันออกถึงทุ่งพรหมมาศร์ อำเภอเมืองลพบุรี จังหวัดลพบุรี รวมกับแม่น้ำบางขามที่ไหลลงมาจากที่ราบลูกฟูกลพบุรี-นครสวรรค์ แล้วจึงหักลงทิศใต้เข้าสู่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ไหลลงสู่แม่น้ำป่าสักที่หัวรอ อำเภอเมืองพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (แต่เดิมราวก่อนรัชสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา จะไหลลงแม่น้ำเจ้าพระยาที่หัวแหลม ตำบลท่าवासกรี อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา)

แม่น้ำน้อย เป็นแม่น้ำที่ไหลขนานไปกับแม่น้ำเจ้าพระยา กับแม่น้ำท่าจีน ไหลแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่หน้าวัดพระบรมธาตุ อำเภอเมืองชัยนาท จังหวัดชัยนาท จากนั้นไหลผ่านจังหวัดสิงห์บุรี อ่างทอง และพระนครศรีอยุธยา ไหลบรรจบรวมกับแม่น้ำเจ้าพระยาอีกครั้งที่อำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ชุมชนสำคัญที่แม่น้ำน้อยไหลผ่าน เช่น สรรคบุรี ชันสูตร วิเศษชัยชาญ

แม่น้ำจรเข้สามพัน เป็นแม่น้ำที่ไหลแยกออกจากแม่น้ำแม่กลองที่อำเภอท่าม่วง จังหวัดกาญจนบุรี จากนั้นไหลขึ้นทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ผ่านอำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี อำเภอ อุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี ก่อนจะเชื่อมกับเครือข่ายคลองที่จะไหลลงสู่แม่น้ำท่าจีนในเขตจังหวัดสุพรรณบุรี

นอกจากนี้ยังมีลำคลองที่เชื่อมระหว่างแม่น้ำสายต่าง ๆ ในลักษณะของเครือข่ายกระจายในพื้นที่ที่ราบ ซึ่งมีทั้งลำคลองธรรมชาติ และคลองขุดในสมัยหลัง เช่น เครือข่ายคลองบางแก้ว ระหว่างแม่น้ำแม่กลอง และแม่น้ำท่าจีน คลองเจ้าเจ็ด ระหว่างแม่น้ำท่าจีน แม่น้ำน้อย และแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นต้น แม่น้ำลำคลองในพื้นที่ภาคกลางตอนล่างเหล่านี้ เมื่อไหลลงสู่ที่ราบภาคกลางตอนล่างแล้วจะมีลักษณะท้องน้ำตื้น น้ำไหลได้ช้า ทำให้เกิดการทับถมตะกอนมาก และทำให้แม่น้ำไหลเปลี่ยนทิศทางบ่อย ในที่ราบภาคกลางจึงมักพบหนองน้ำรูปโค้งแอกวู หรือเกือกม้าในหลายจุด อันเป็นผลจากการเปลี่ยนทางเดินของน้ำเนื่องมาจากความคดโค้งของแม่น้ำนั่นเอง เหตุนี้ ในสมัยที่มนุษย์ได้ลงมาตั้งถิ่นฐานบนที่ราบน้ำท่วมถึงตามฤดูกาลของภาคกลางตอนล่างอย่างถาวร จึงมีการขุดคลองลัดหลายครั้ง เพื่อความสะดวกในการคมนาคมขนส่ง

ภาพที่ 3 แม่น้ำสายต่าง ๆ ที่ไหลลงสู่อ่าวไทย

(ที่มา: ศรีศักร วัลลิโภดม, สังคมกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา: พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลง, เข้าถึงเมื่อ 7 กันยายน 2563, เข้าถึงได้จาก <https://lek-prapai.org/home/view.php?id=808>)

อีกปัจจัยหนึ่งที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ถึงยุคประวัติศาสตร์ตอนต้น คือ แหล่งทรัพยากรแร่ธาตุ ซึ่งมีประโยชน์ทั้งใช้ภายในชุมชนเอง และการแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่น ตัวอย่างที่ชัดเจนได้แก่แหล่งโบราณคดีรอบเขาวงพระจันทร์ ซึ่งเป็นแหล่งทองแดง และเหล็กสมัยโบราณสำคัญแห่งหนึ่งในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (กองเศรษฐศาสตร์วิทยา กรมทรัพยากรธรณี, 2543: 1-7) โดยเป็นกลุ่มของแหล่งโบราณคดีที่สามารถผลิตทองแดง และเหล็กอย่างครบวงจรในทุกขั้นตอน และอยู่ในลักษณะของอุตสาหกรรม (สุรพล นาถะพินธุ, 2557: 114-125) ส่วนชุมชนทางภาคตะวันตกนั้นอยู่ใกล้กับพื้นที่แหล่งตะกั่ว และดีบุกในพื้นที่จังหวัดกาญจนบุรี ราชบุรี และเพชรบุรี (ปัญญา จารุศิริ & คณะ, ม.ป.ป.) บ้านเมืองในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย และยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจะมีความสัมพันธ์กับแหล่งแร่ธาตุเหล่านี้

2.2 สังเขปประวัติศาสตร์ และโบราณคดีในภาคกลาง และภาคตะวันตก

2.2.1) ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ถึงหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์

ในพื้นที่ภาคกลาง และภาคตะวันตกของประเทศไทยนั้น มีร่องรอยหลักฐานการอยู่อาศัยของมนุษย์ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณภาคตะวันตก ซึ่งมีการอยู่อาศัยของมนุษย์ตั้งแต่สมัยหินเก่า ดังปรากฏหลักฐานตามถ้ำต่าง ๆ ในพื้นที่จังหวัดกาญจนบุรี เช่น ถ้ำองบะ ถ้ำพระไทรโยค ต่อมาเมื่อเข้าสู่สมัยหินใหม่ เริ่มปรากฏการอยู่อาศัยของมนุษย์บริเวณที่ราบแม่น้ำสายต่าง ๆ ในพื้นที่ภาคกลาง ในฝั่งลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลองนั้นได้ค้นพบชุมชนสมัยหินใหม่บริเวณลุ่มแม่น้ำแควน้อย เช่น บริเวณบ้านเก่า อำเภอเมืองกาญจนบุรี จังหวัดกาญจนบุรี แหล่งโบราณคดีหนองราชวัตร จังหวัดสุพรรณบุรี ส่วนในลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสักนั้น ก็เริ่มปรากฏชุมชนสมัยหินใหม่ด้วยเช่นกัน ดังเช่นแหล่งโบราณคดีโคกเจริญ อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี ถัดลงมาทางใต้ในลุ่มแม่น้ำบางปะกงนั้น พบแหล่งโบราณคดีโคกพนมดี อำเภอพนสนิมคม จังหวัดชลบุรี แหล่งโบราณคดีที่ตั้งที่กล่าวมานี้ มีหลักฐานชี้ให้เห็นว่าเป็นชุมชนเกษตรกรรม มีการทำเครื่องปั้นดินเผา และเริ่มมีระบบสังคมที่ซับซ้อนขึ้น (สุรพล นาถะพินธุ, 2557: 16)

เมื่อเข้าสู่สมัยโลหะ พบแหล่งโบราณคดีจำนวนมากหลากหลายประเภทในภาคกลางและภาคตะวันตก กล่าวคือ ในลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสัก พบแหล่งโบราณคดีจำนวนมากโดยรอบเขาวงพระจันทร์ และพื้นที่ลอนลูกคลื่นระหว่างจังหวัดลพบุรี และนครสวรรค์ เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านพรหมหินใต้ แหล่งโบราณคดีท่าแค แหล่งโบราณคดีบ้านพุน้อย แหล่งโบราณคดีบ้านโป่งมะนาว แหล่งโบราณคดีซับจำปา จังหวัดลพบุรี แหล่งโบราณคดีบ้านใหม่ชัยมงคล จังหวัดนครสวรรค์ อีกทั้งยังมีแหล่งโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับโลหกรรมโดยรอบเขาวงพระจันทร์ เช่น แหล่งโบราณคดีโนนป่าหวาย แหล่งโบราณคดีโนนหมากลา แหล่งโบราณคดีเขาทับควาย จังหวัดลพบุรี ซึ่งเป็นแหล่งแร่ทองแดง และเหล็กที่มีการผลิตในลักษณะอุตสาหกรรมส่งออกเพื่อแลกเปลี่ยนกับทรัพยากรจากชุมชนอื่น

ส่วนในลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลองก็พบแหล่งโบราณคดีสมัยโลหะเช่นกัน เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านท่าโปะ ในพื้นที่บ้านเก่า จังหวัดกาญจนบุรี แหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร จังหวัดกาญจนบุรี โดยในพื้นที่ดังกล่าวอยู่ใกล้กับแหล่งแร่ดีบุกและตะกั่ว เช่น เหมืองสองท่อ อำเภอทองผาภูมิ จังหวัดกาญจนบุรี ทรัพยากรธรรมชาติที่มีแตกต่างกันในแต่ละชุมชนนี้เอง ก่อให้เกิดการติดต่อแลกเปลี่ยนกันระหว่างชุมชนเพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรที่ต้องการ จากความนิยมใช้โลหะ นำไปสู่การผลิตโลหะในระดับอุตสาหกรรม และทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางสังคมในระดับภูมิภาค (สุรพล นาถะพินธุ, 2557: 125)

ในระยะเวลาดังกล่าวนี้เองมีความเคลื่อนไหวจากนอกภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ขึ้น กล่าวคือ เกิดความต้องการสินค้าหลายประเภทจากภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยพ่อค้าชาวอินเดีย ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 5-9 หรือเรียกว่าสมัยอินโด-โรมัน (Indo-Roman) อันเป็นช่วงที่เกิด

เครือข่ายการค้าทางทะเลข้ามทวีปขนาดใหญ่ระหว่างภูมิภาคเมดิเตอร์เรเนียน-ตะวันออกกลาง-เปอร์เซีย-อินเดีย-เอเชียตะวันออกเฉียงใต้-จีน

นอกจากสินค้าต่าง ๆ ที่เป็นหลักฐานอย่างเป็นทางการแล้ว ยังมีสิ่งหนึ่งที่รับมาจากอารยธรรมอินเดีย นั่นคือ ศิลปวัฒนธรรม และวิทยาการแขนงต่าง ๆ เนื่องจากการติดต่อกับชาวอินเดีย หลากหลายวิชาชีพ ทั้งพ่อค้า พราหมณ์ พระภิกษุ นักบวช นักแสงวโชค ช่างฝีมือ ซึ่งเดินทางเข้ามายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และอยู่อาศัยในภูมิภาคเพื่อรอลมมรสุมประจำฤดูพัดพาเรือของพวกเขา กลับไปยังอินเดีย อีกปัจจัยหนึ่งที่ควรกล่าวถึงคือ การที่สถาบันศาสนามีบทบาทในการขยายการค้า เทวาลัยฮินดูกลายเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ ศูนย์กลางความมั่งคั่งจากไทยธรรม และที่ดิน ทำให้ทรงอิทธิพลทางการเมืองด้วย โดยทำหน้าที่เป็นหน่วยปกครองส่วนท้องถิ่น และเก็บภาษีอากร ทำให้มีพ่อค้าและนักบวชฮินดูเข้าสู่ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมถึงพ่อค้าชาวพุทธที่เข้ามาก่อนหน้านี้ (Morrison, 2012: 87-108)

ความสัมพันธ์กับชาวอินเดียนี้อเอง ทำให้ชาวพื้นเมืองเกิดความคุ้นเคยกับแบบแผนวัฒนธรรมอินเดีย นำไปสู่การรับวัฒนธรรมอินเดียมาใช้ โดยผสมผสานเข้ากับวัฒนธรรมดั้งเดิมของตน เพื่อยกระดับสังคมของตนให้เจริญขึ้น ส่งเสริมสภาพของผู้นำชุมชน นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงจากสังคมหมู่บ้านเป็นสังคมเมือง หรือรัฐนั่นเอง ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเกิดขึ้นกระจายทั่วไปทั้งดินแดนริมทะเล และตอนในแผ่นดินตลอดช่วงพุทธศตวรรษที่ 6-11

ในระยะดังกล่าว เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ถูกเรียกจากชาวอินเดียว่า สุวรรณภูมิ หรือสุวรรณทวีป มีบ้านเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หลายแห่งที่ถูกบันทึกชื่อไว้ในเอกสารจีน เช่น ฟูนัน ดูนซุน พันพัน โกยง หลางยาชีว ฉีตุ จินหลิน ชูลี ชูตูกุน ต้นตัน ต้นหมาหลิง บางเมืองปรากฏในหนังสือภูมิศาสตร์ของปโตเลมีด้วย นั่นคือ ตักโกละ (สมชาย ณ นครพนม & พัชรินทร์ ศุขประมุข, 2561: 29) การมีหลักฐานจากบ้านเมืองที่เข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์แล้ว ประกอบกับการถูกกล่าวถึงเป็นลายลักษณ์อักษรโดยสังคมที่เข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ ทำให้ช่วงเวลาดังกล่าว คือ สมัยเหล็กตอนปลายของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เรียกว่าเป็นยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์ หรือกึ่งก่อนประวัติศาสตร์ (Proto-History) นั่นเอง

พื้นที่ภาคกลาง และภาคตะวันตกยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์มีแหล่งโบราณคดีหลายแห่งเช่น แหล่งโบราณคดีฟงติก พบตะเกียงโรมันสำริด ซึ่งสันนิษฐานว่ามากับพ่อค้าอินเดีย แหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร พบสิ่งสลักจากหินคาร์เนเลียน ซึ่งเป็นวัตถุที่พบไม่มากนักในดินแดนไทย (สมชาย ณ นครพนม & พัชรินทร์ ศุขประมุข, 2561: 30-34)

เมืองอู่ทอง พบการอยู่อาศัยตั้งแต่ก่อนสมัยทวารวดี โดยพบลูกปัดหินกึ่งมีค่าจากอินเดียสมัยโมริยะ-ศุภคะ ลูกปัดแก้ว โครงกระดูกเด็กร่วมกับลูกปัดแก้วสีฟ้า กำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 8 พบเหรียญโรมันรัชกาลจักรพรรดิวิคโตรินุส และยังพบภาพปูนปั้นรูปภิกษุอุ้มบาตร ซึ่งจากการ

ตรวจสอบรูปแบบทางศิลปกรรม พบว่าเป็นรูปแบบอย่างอินเดียสมัยอมราวดี (พุทธศตวรรษที่ 8-10) ซึ่งอาจชี้ให้เห็นถึงการนับถือพุทธศาสนา และการสร้างพุทธศาสนสถานแล้ว และ**เมืองนครปฐมโบราณ** พบตราดินเผาที่มีอักษรพราหมี ภาษาป्राकृत เขียนว่า “วรปตน” แปลว่า เมืองท่าอันประเสริฐ

เมื่อสังคมใดสังคมหนึ่งเริ่มใช้ตัวอักษร อันแสดงถึงการจดบันทึกเรื่องราว ก็จะเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์อย่างเต็มตัว ซึ่งในภาคกลางและภาคตะวันตกนั้นจะเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ราวพุทธศตวรรษที่ 12 โดยมีชื่อเรียกยุคสมัยและวัฒนธรรมว่า “ทวารวดี”

2.2.2) สมัยทวารวดี

ทวารวดี เป็นคำที่นักวิชาการกำหนดขึ้นเพื่อเรียกสมัยเริ่มแรกทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี และประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศไทย มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 ชื่อดังกล่าวมีการสันนิษฐานไว้ตั้งแต่ปี พ.ศ.2427 กระทั่งในปี พ.ศ.2507 จึงมีการค้นพบเหรียญเงินที่มีจารึกว่า “ศรีทวารวดีศวรรปุณย” เป็นอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต หมายถึง บุญกุศลของพระราชาแห่งศรีทวารวดี หรือ การทำบุญของเจ้าแห่งทวารวดีผู้รุ่งเรือง ที่จังหวัดนครปฐมจึงเป็นการยืนยันถึงการมีอยู่จริงของทวารวดีที่อาจถูกกล่าวถึงตั้งแต่สมัยพระเสวียนจิง (ถังซำจิง) เหรียญดังกล่าวนั้นยังถูกค้นพบในเมืองอื่น ๆ ด้วย เช่น อุทุม (สุพรรณบุรี) บ้านคูเมือง (สิงห์บุรี) คูบัว (ราชบุรี) ดงคอน-อุตะเถา (ชัยนาท) ประกอบกับหลักฐานทางโบราณคดีและงานศิลปกรรมที่ทำให้ทราบถึงลักษณะทางวัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลาง ภาคตะวันตก และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย

จากการประมวลข้อมูลเกี่ยวกับทวารวดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งทวารวดีในภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตกในพื้นที่ศึกษา พบว่า ทวารวดีเป็นรัฐที่เติบโตขึ้นโดยมีรากฐานมาจากการขยายตัวทางการค้าทางทะเล จนนำไปสู่การขยายตัวของชุมชนที่สามารถติดต่อกับทะเลไปพร้อมกับการติดต่อกับภูมิภาคส่วนใน ปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งคือการเข้ามาของวัฒนธรรมอินเดียผ่านพ่อค้า และนักบวช ซึ่งได้เผยแผ่ศาสนาฮินดู และพุทธศาสนา โดยเฉพาะพุทธศาสนาจนกลายเป็นที่ศรัทธาของชาวเมือง และกลายเป็นปัจจัยช่วยเสริมสร้างวัฒนธรรมทวารวดี (ผาสุข อินทราวุธ, 2559: 164)

จากหลักฐานทางโบราณคดีทำให้ทราบว่า ร่องรอยที่เก่าที่สุดของศิลปะทวารวดีอยู่ในอาณาบริเวณเมืองอุทุม นครปฐม คูบัว (ธิดา สาระยา, 2532: 45) หรือพื้นที่ลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง ซึ่งสอดคล้องกับตำแหน่งชุมชนที่พบเหรียญศรีทวารวดีศวรรปุณย พื้นที่ดังกล่าวยังมีลักษณะของหลักฐานทางโบราณคดีร่วมกัน เช่น การพบธรรมจักรและกวางหมอบศิลาเป็นจำนวนมาก เราจึงอาจพิจารณาได้ว่า แกนกลางสำคัญของทวารวดีนั้นอาจอยู่ที่ลุ่มแม่น้ำท่าจีนและแม่กลอง ซึ่งสอดคล้องกับพัฒนาการมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์

2.2.2.1) ชุมชนและเมืองโบราณสมัยทวารวดี

เราพบการกระจายตัวของหลักฐานทางโบราณคดีสมัยทวารวดีในหลายพื้นที่ของประเทศไทย โดยมักอยู่ตามลุ่มน้ำต่าง ๆ เช่น ละโว้ (ลพบุรี) จันเสน (เจ้าพระยา) บ้านคูเมือง และดงคอน (น้อย) ศรีมโหสถ (บางปะกง) ศรีเทพ (ป่าสัก) ไตรตรังษ์ (ปิง) อีกส่วนหนึ่งคือเมืองโบราณ ร่วมสมัยและร่วมลักษณะกับทวารวดีในภาคกลางในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น เมืองเสมา เมืองฟ้าแดดสงยาง เมืองกันทรวิชัย นครจำปาศรี

ลักษณะของภูมิทัศน์เมืองที่พบในวัฒนธรรมทวารวดี และวัฒนธรรมร่วมสมัยทั่วประเทศไทยจากการศึกษาที่ผ่านมา มีลักษณะดังนี้

(1) เป็นเมืองที่มีผังรูปร่างไม่สมมาตร รูปร่างมีตั้งแต่กลม เช่น เมืองศรีเทพ เมืองจันเสน ไปจนถึงรี เช่น เมืองนครปฐม หรือคล้ายหอยสังข์ เช่น เมืองอู่ทอง มีเพียงเมืองคูบัวเท่านั้นที่มีรูปร่างของเมืองใกล้เคียงสี่เหลี่ยมผืนผ้า บางแห่งพบร่องรอยการขยายเมืองต่อออกมาจากเมืองเดิม เช่น เมืองศรีเทพ เมืองเสมา

(2) ตั้งอยู่บนที่ดอนใกล้แม่น้ำสายรอง เช่น เมืองนครปฐมตั้งอยู่คร่อมแม่น้ำบางแก้ว ซึ่งไหลไปลงแม่น้ำท่าจีน เมืองอู่ทองตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำกระแจะสามพัน เมืองเสมาตั้งอยู่ใกล้ลำตะคอง

(3) มักมีความสัมพันธ์กับภูเขา (ศักดิ์สิทธิ์) สังกัดได้จากการที่ภูเขาเหล่านั้นมักปรากฏศาสนสถานสำคัญ เช่น เมืองศรีเทพกับเขาถมอรัตน์ เมืองอู่ทองกับเขาทำเทียม-คอกช้างดิน เมืองคูบัวกับเขาภู เว้นแต่เมืองนครปฐมซึ่งอยู่บนที่ราบปราศจากภูเขาหรือแหล่งหินใด ๆ

ในส่วนนี้จะขออธิบายชุมชนและเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่น่าจะมีความเกี่ยวข้องกับพื้นที่ศึกษา ได้แก่ เมืองลพบุรี เมืองอู่ทอง เมืองนครปฐมโบราณ เมืองคูบัว พงตึก รวมทั้งเมืองศรีมโหสถ

เมืองลพบุรี

เมืองลพบุรีเป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนฝั่งซ้ายของแม่น้ำลพบุรี ตรงบริเวณที่เรียกว่าทุ่งพรหมศาสตร์ ลักษณะเมืองเป็นเมืองทรงกลม มีคูน้ำล้อมรอบทางทิศเหนือ ตะวันออก และได้ ส่วนทางตะวันตกมีแม่น้ำลพบุรีเป็นแนว ด้านตะวันออกของเมืองนั้นลาดลงสู่ทุ่งรับน้ำขนาดใหญ่ เรียกว่าทะเลชุบศร เป็นที่ลุ่มชุ่มน้ำในหน้าน้ำหลาก ห่างออกไปเป็นแนวเทือกเขาในเขตอำเภอพระพุทธบาท และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดสระบุรี และทางตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองมีแนวเขา เรียกว่าเขาวงพระจันทร์

พื้นที่เมืองลพบุรีมีร่องรอยการอยู่อาศัยของมนุษย์มาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะบริเวณโดยรอบเขาวงพระจันทร์ ซึ่งเป็นแหล่งโลกรธรรมสำคัญทั้งทองแดง และเหล็ก ภายหลังมีเมืองสมัยทวารวดีปรากฏขึ้น เป็นชุมชนรูปกลมหรือรี มีคูน้ำคันดินล้อมรอบชัดเจน เช่น

เมืองลพบุรี ดงมะรุ้ม บ้านใหม่ไพศาลี ชับจำปา ท่าแค พรหมทิน (สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 3 กรมศิลปากร, 2545: 32) โดยในส่วนของลพบุรีนั้น เชื่อว่ามีนามเดิมว่า ลวปุระ ดังพบเหรียญเงินมีคำว่า “ลว-ปุระ” ที่เมืองอู่ทอง โดยปรากฏโบราณสถานสมัยทวารวดี เช่น วัดนครโกษา มีสถูปเจดีย์ขนาดใหญ่ก่อด้วยอิฐ

เมืองลพบุรีมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน โดยหลังจากสมัยทวารวดี ลพบุรีก็เป็นเมืองสำคัญของเขมรโบราณ ดังปรากฏศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครขนาดใหญ่ ได้แก่ เทวสถานปราสาทแขก ศาลสูง และศาลพระกาฬ ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป ปัจจุบันเมืองลพบุรีเป็นที่ตั้งของตัวจังหวัดลพบุรี มีโบราณสถานอยู่ท่ามกลางชุมชนหนาแน่น

เมืองอู่ทอง

เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ตั้งอยู่บนที่ราบระหว่างแม่น้ำจรเข้สามพันกับเขาทำเทียม ลักษณะเมืองเป็นเมืองรูปคล้ายวงรี หรือคล้ายหอยสังข์ มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ การมีที่ตั้งอยู่ระหว่างแนวเขา และที่ราบลุ่ม ทำให้เมืองสามารถหาทรัพยากรทั้งจากป่า และการทำเกษตรกรรมในที่ลุ่มได้ จากการขุดค้นพบโครงกระดูกเตี๋ยรวมกับลูกปัดแก้วสีฟ้า พบลูกปัดและเหรียญโรมัน (สฤณีพงศ์ ชุนทรง, 2556: 9) ซึ่งกำหนดอายุในช่วงก่อนสมัยทวารวดีดังที่ได้กล่าวไปข้างต้น ทำให้สันนิษฐานได้ว่าเมืองอู่ทองควรมีพัฒนาการมาตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 12

หลักฐานทางโบราณคดีสมัยทวารวดีที่สำคัญของเมืองอู่ทองมีมากมายหลากหลายชนิด มีทั้งพระพุทธรูป ธรรมจักรศิลา ศิวลึงค์พร้อมโยนิ ตุ๊กตาดินเผา เศษภาชนะดินเผา กระเบื้อง ส่วนโบราณสถาน ได้แก่ สถูปเจดีย์และเทวาลัย แม้แต่ละแห่งจะมีขนาดไม่ใหญ่นักเมื่อเทียบกับเมืองนครปฐม แต่ก็พบหลากหลายรูปแบบ จำนวนกว่า 20 แห่ง แต่น่าสังเกตว่ายังไม่พบหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับเขมรสมัยพระนครเลยที่เมืองอู่ทอง จึงสันนิษฐานได้ว่าเมืองอู่ทองได้ร้างลงไปก่อนที่อิทธิพลเมืองพระนครจะแผ่มาถึงลุ่มแม่น้ำท่าจีน สอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่คูเมืองอู่ทองโดยสันดี ไทยานนท์ เมื่อปี พ.ศ.2553 ซึ่งพบว่าเมืองอู่ทองน่าจะมีความเคลื่อนไหวในระยาศุดท้ายที่ราวพุทธศตวรรษที่ 16 (สันดี ไทยานนท์, 2556: 259-285) อันเป็นช่วงเดียวกันกับการเข้ามาของอิทธิพลเขมรในที่ราบภาคกลางของไทย

เมืองนครปฐมโบราณ

เมืองนครปฐมโบราณตั้งอยู่บนที่ราบระหว่างแม่น้ำแม่กลองกับแม่น้ำท่าจีน ลักษณะเมืองเป็นเมืองรูปสี่เหลี่ยมมุมมน โป่งออกตรงกลางเล็กน้อย มีคูน้ำ แต่ไม่มีคันดินล้อมรอบ มีลำน้ำบางแก้วไหลผ่านเมือง ทำให้สันนิษฐานได้ว่าเมืองนครปฐมถูกออกแบบเพื่อรองรับการเป็นเมืองท่าค้าขาย (สฤณีพงศ์ ชุนทรง, 2557: 7) บริเวณกลางเมืองนครปฐมเป็นที่ตั้งของศาสนสถานสำคัญ คือ พระประโทนเจดีย์ และจุลประโทนเจดีย์ นอกจากภายในตัวเมืองนครปฐมแล้ว ด้านตะวันตกของเมืองยังมีกลุ่มศาสนสถานขนาดใหญ่หลายแห่ง เช่น พระธรมเจดีย์ (พระปฐมเจดีย์) สถูปวัดพระงาม และวัด

พระเมรุ ส่วนทางตะวันออก และใต้ของเมืองนครปฐมโบราณมีสถูปวัตรธรรมศาลา และสถูปเนินยายหอม ซึ่งเมื่อพิจารณาขนาดอันใหญ่โตของเมือง และศาสนสถานในเมืองนครปฐม ร่วมกับหลักฐานทางโบราณคดีประเภทอื่นที่พบในนครปฐม จะเห็นได้ว่าเมืองนครปฐมน่าจะเป็นเมืองที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งในสมัยทวารวดี

เมืองนครปฐมหลังสมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 16) ปรากฏความเคลื่อนไหวน้อยลง หรือลดความเป็นเมืองไป ซึ่งสันนิษฐานว่ามาจากเหตุการณ์เปลี่ยนเส้นทางของแม่น้ำบางแก้ว จนส่งผลกระทบต่อการเกษตรกรรม และการค้า แต่ก็ได้ปราศจากอิทธิพลเขมรเลยดังเช่นที่เมืองอู่ทอง เพราะยังมีการค้นพบพระพุทธรูปหินสลักและพระพิมพ์ศิลปะนครวัด-บายน ปัจจุบันเมืองนครปฐมโบราณอยู่บริเวณด้านตะวันออกของตัวเมืองนครปฐมใหม่ ซึ่งเกิดขึ้นราวสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อมีการปฏิสังขรณ์พระบรมเจดีย์ขึ้น และภายหลังมีทางรถไฟสายใต้ และถนนเพชรเกษมตัดผ่านกลางเมืองโบราณด้วย

ภาพที่ 4 แผนที่เมืองนครปฐมโบราณ และพื้นที่โดยรอบ โดยสฤณีพงศ์ ชุนทรง (ที่มา: สฤณีพงศ์ ชุนทรง, (2562), “พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองนครปฐมโบราณ: ข้อมูลใหม่จากการขุดค้นที่ตำบล ธรรมศาลา,” *ตำรงวิชาการ* 18, 1 (มกราคม-มิถุนายน): 227.)

เมืองคูบัว

เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี ตั้งอยู่ทางตะวันตกของแม่น้ำแควอ้อม หรือแม่น้ำแม่กลอง สายเก่า ถือเป็นเมืองใกล้ทะเลเช่นเดียวกับเมืองนครปฐมโบราณ ลักษณะเมืองเป็นเมืองรูปสี่เหลี่ยมมุมมน มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ภายในเมือง และนอกเมืองพบโบราณสถานกว่า 59 แห่ง แห่งที่มีขนาดใหญ่ ได้แก่ วัดโฆลงสุวรรณคีรี ทางเหนือของเมืองคูบัวเป็นที่ตั้งของภูเขาสำคัญลูกหนึ่ง เรียกว่า เขาสูง ปรางค์ภาพสลักรูปพระพุทธรูปสมัยทวารวดี ส่วนโบราณวัตถุที่มีชื่อเสียงจากเมืองคูบัว ได้แก่ ประติมากรรมปูนปั้นภาพนักรบตรีหุญ ซึ่งสะท้อนภาพของวัฒนธรรมทวารวดีได้เป็นอย่างดี

ชุมชนโบราณพงตึก

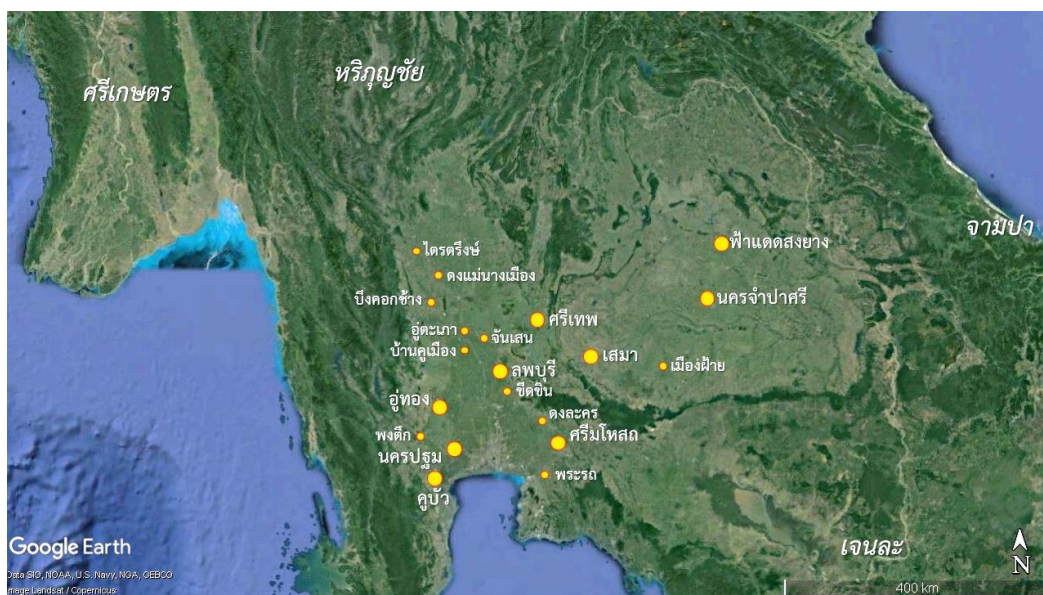
พงตึก จังหวัดกาญจนบุรี ตั้งอยู่ริมแม่น้ำแม่กลอง มีพัฒนาการมาตั้งแต่สมัยหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์ ดังปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีบางชิ้น ที่สำคัญได้แก่ตะเกียงโรมันสำริด ซึ่งเป็นสิ่งสะท้อนถึงการค้ากับโลกภายนอก ส่วนโบราณสถานนั้นพบอาคารศาสนสถานขนาดเล็ก 2 แห่ง ทั้งนี้ ชุมชนที่พงตึกและเมืองคูบัวในสมัยทวารวดี น่าจะมีความสัมพันธ์กันตามแนวเส้นทางแม่น้ำแม่กลอง เพื่อขึ้นไปถึงเมืองสองท้อ อันเป็นเมืองแรมโบราณทางอำเภอทองผาภูมิ จังหวัดกาญจนบุรี และอาจเข้าไปถึงชายฝั่งอ่าวมาะตะมะผ่านทางด้านพระเจดีย์สามองค์ หรือช่องทางอื่น ๆ ซึ่งพบว่าหลักฐานทางโบราณคดีของพงตึกมีความสัมพันธ์กับหลักฐานของเมืองโบราณธาการะ ในที่ราบลุ่มแม่น้ำทวาย (วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, 2560)

เมืองศรีมโหสถ

เมืองศรีมโหสถตั้งอยู่ทางใต้ของแม่น้ำบางปะกง ไม่ไกลจากคลองบางพลวง และอยู่ในพื้นที่ปากทางเข้าที่ราบฉนวนไทย ลักษณะเมืองเป็นเมืองรูปสี่เหลี่ยมมุมมน โป่งออกตอนกลางเล็กน้อย มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ

โดยในละแวกเมืองศรีมโหสถนั้นมีเมืองโบราณร่วมสมัยอีก เช่น เมืองพระรถ และเมืองดงละคร หลักฐานทางโบราณคดีสมัยทวารวดีที่สำคัญของเมืองศรีมโหสถ เช่น โบราณสถานสระแก้ว เป็นสระน้ำโบราณกรูขบด้วยศิลาแลง สลักลายเป็นภาพสัตว์มงคลต่าง ๆ และโบราณสถานสระมรกต เป็นที่ตั้งของอารยศาลาในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งพบรอยพระพุทธรูปคู่สมัยทวารวดี ณ ที่นั้น ซึ่งในเวลาดังกล่าวเมืองศรีมโหสถน่าจะชื่อว่า “สังโวก” (รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, 2556: 95) ดังปรากฏจารึกบนเครื่องไทยธรรมที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ถวายไว้ และปรากฏบนจารึกที่กรอบประตูปราสาทบิรวารของปราสาทบายนกล่าวถึงพระพุทธรูปว่า “พระบาทสังโวก” (Maxwell, 2007: 123-135)

แม้เมืองศรีมโหสถจะอยู่นอกเหนือพื้นที่ศึกษาหลักในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ แต่ผู้วิจัยได้นำข้อมูลเกี่ยวกับเมืองศรีมโหสถมานำเสนอด้วย เนื่องจากเป็นเมืองสมัยทวารวดีที่อยู่กึ่งกลางระหว่างพื้นที่ศึกษา กับดินแดนแกนกลางวัฒนธรรมเขมรในกลุ่มน้ำทะเลสาบเขมร และปรากฏความเคลื่อนไหวในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งอยู่ในกรอบเวลาหลักในการศึกษาพอดี

ภาพที่ 5 แผนที่แสดงชุมชนสำคัญในสมัยทวารวดี
(ภาพโดยผู้วิจัย ปรับปรุงจาก Google Earth)

2.2.2.2) ประวัติศาสตร์และการเมืองสมัยทวารวดี

แม้เราจะพบหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมากในวัฒนธรรมทวารวดี แต่เรายังขาดสิ่งที่บอกเล่าเรื่องราวทางการเมืองของทวารวดี ไม่ว่าจะเป็นขนาดของรัฐ รวมทั้งประวัติศาสตร์ของทวารวดี (ของ บวสเชลลีย์, 2533: 135) และลำดับกษัตริย์ ซึ่งมีสาเหตุมาจากการที่จารึกสมัยทวารวดีส่วนใหญ่มักเป็นจารึกที่เกี่ยวข้องกับการทำบุญของบุคคล หรือข้อความหลักธรรมเป็นหลัก

พระนามของกษัตริย์ในสมัยทวารวดีที่อาจเป็นไปได้ คือ พระเจ้าศรีธรรมวารมน์ ตามความในจารึกแผ่นทองแดง (สป.3/ K.964) ที่ค้นพบ ณ เมืองอุททอง เป็นจารึกอักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต กำหนดอายุได้พุทธศตวรรษที่ 13-14 มีเนื้อความกล่าวถึงการทำบุญของพระเจ้าศรีธรรมวารมน์ ผู้เป็นพระราชนัดดาในพระเจ้าศรีอโศกนารมน์ (ศุนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2550k) พระเจ้าศรีธรรมวารมน์พระองค์นี้ ศาสตราจารย์ซ็อง บวสเชลลีย์ (Jean Bolsselier)¹ เห็นว่าเป็นพระนามของกษัตริย์ทวารวดี และเมืองอุททองก็คือเมืองหลวงของพระองค์ (ซ็อง บัวเชลลีย์, 2509: 8) ส่วนฉำ ทองคำวรรณ กลับอธิบายว่าเป็นจารึกของพระเจ้าธรรมวารมน์ที่ 1 แห่งเมืองพระนคร (ฉำ ทองคำวรรณ, 2529: 225-228) ต่อมากังวล คัชชิวา เห็นว่าไม่ใช่พระเจ้าธรรมวารมน์ที่ 1 แห่งเมืองพระนคร เนื่องจากอายุเวลาไม่สอดคล้องกัน แต่ควรเป็นพระนามของกษัตริย์ในสมัยมีดমনทางประวัติศาสตร์ของเจนละ คือในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 13 ถึงต้นพุทธ

¹ มีการถ่ายทอดชื่อเป็นอักษรไทยหลายรูปแบบ ในที่นี้ผู้วิจัยขอใช้การสะกดว่า ซ็อง บวสเชลลีย์

ศตวรรษที่ 14 (กังวล คัชชีมา, ม.ป.ป.) ซึ่งจารึกดังกล่าวนี้สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง กับเจนละ

จารึกฐานพระพุทธรูปยืนวัดมหาธาตุลพบุรี (ลบ.5/ K.577) จารึกด้วยอักษรหลังปลลวระ ภาษาสันสกฤต กำหนดอายุได้ที่พุทธศตวรรษที่ 13-14 มีเนื้อหาว่า “นายก อารุชวะ เป็นอธิบดีแห่งชาวเมืองตั้งคุระ และเป็นโอรสของพระราชาแห่งคามพูกะ ได้สร้างรูปพระมุนีองค์นี้” (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2550d) จารึกดังกล่าวถือว่ามีอายุในสมัยทวารวดีและมีการกล่าวถึงพระมหากษัตริย์ (พระราชา) อย่างชัดเจน

นอกจากนี้ยังมีเอกสารจีนสมัยราชวงศ์ถัง ชื่อ สารานุกรมทงเตียน ซึ่งบันทึกเรื่องราวของประเทศโถวเหอ ที่เชื่อกันว่าเป็นรัฐทวารวดี ในเอกสารระบุว่า พระมหากษัตริย์ทวารวดีมีพระราชอำนาจควบคุมบางเมืองด้วย พระราชวังมีหลายชั้น นอกวังเป็นที่อยู่อาศัยของชาวเมืองซึ่งมีมากกว่าหนึ่งหมื่นคน มีทหารร้อยคนหรือมากกว่านั้นคอยตรวจตราทั้งวันทั้งคืน มีข้าราชการที่มีหน้าที่ควบคุมดูแลทั้งประเทศ มีผู้ที่ดูแลประชาชนและกองทหาร มีการแบ่งการปกครองส่วนท้องถิ่น การลงโทษทางอาญานั้นมีทั้งการประหารชีวิต การตัดจมูก หู และแขน รวมทั้งการตัดจุกหรือปอยผม (Yamamoto, 1997: 1139-1140)

ในด้านขอบเขตของรัฐทวารวดี ในอดีตนักวิชาการเชื่อว่ารัฐทวารวดีมีขอบเขตครอบคลุมพื้นที่ที่ปรากฏศิลปะทวารวดีทั้งหมด มีอำนาจรัฐแผ่ไพศาล ต่อมาจึงเกิดแนวคิดว่ารัฐทวารวดีนั้น แม้มันมีแกนกลางอยู่ในลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง คือ อุทอง นครปฐม คุบัว (หรือเมืองละโว้ ศรีเทพ ตามมติของนักวิชาการบางท่าน) แต่ก็จะมีศูนย์กลางหลายแห่งกระจายอยู่ตามลุ่มน้ำต่าง ๆ (ธิดาสาระยา, 2532: 48) เช่น ลพบุรี ศรีเทพ ศรีมโหสถ รวมถึงที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีลักษณะทางศิลปกรรม และศาสนาที่ร่วมกันอยู่ แต่หากจะกล่าวถึงขอบเขตอำนาจรัฐของพระมหากษัตริย์แห่งทวารวดี ซึ่งมีจารึกหลายหลักยืนยันว่ามีอยู่จริงในภาคกลางของไทยนั้น จารึกหลักเดียวที่อยู่นอกภาคกลางของไทยและกล่าวถึงพระมหากษัตริย์แห่งทวารวดี คือ **จารึกวัดจันทิก** (นม.14/ K.1009) อำเภอบางบาล จังหวัดนครราชสีมา อักษรปลลวระ ภาษาสันสกฤต กำหนดอายุที่พุทธศตวรรษที่ 12 ซึ่งมีเนื้อความว่า “พระเทวีของเจ้าแห่งทวารวดี ทรงบัญชาให้พระธิดาสร้างพระรูปของพระตถาคตนี้ไว้” (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2550o)

ทวารวดีน่าจะมีความสัมพันธ์ทางการเมืองกับเจนละ ดังปรากฏจารึกแผ่นทองแดงที่อุทองซึ่งได้กล่าวไปข้างต้น และมีหลักฐานที่ชี้ว่าอาจเคยเกิดสงครามระหว่างเจนละกับทวารวดี โดยปรากฏใน**จารึกวัดกุดแต่** (ปจ.26/ K.1150) หรือจารึกพระเจ้าภวรมันที่ 2 จังหวัดสระแก้ว อักษรปลลวระ ภาษาสันสกฤต กำหนดอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า “. . . เสนาบดีที่เป็นรองเจ้าเมืองเขษุรุประ ได้ช่วยปราบปรามพวกคามพูกะ ด้วยลูกศรอันแหลมคม . . .” (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2550m) หากคามพูกะหมายถึงบ้านเมืองในทวารวดี

โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่นครปฐม (จะกล่าวถึงต่อไป) ก็ย่อมเป็นการสะท้อนถึงความสัมพันธ์ระหว่างเจนนครปฐมกับ ทวารวดีด้วยนั่นเอง

นอกจากความสัมพันธ์กับเจนนครปฐมแล้ว ยังปรากฏความสัมพันธ์กับจีน โดยปรากฏในสารานุกรมทางเตียนที่ระบุว่า โถวเหอ หรือทวารวดี ได้ส่งบรรณาการไปยังราชสำนักจีนพร้อมด้วยของมีค่าต่าง ๆ เช่น แจกันทองคำ สายสร้อยทองคำ สายรัดองค์ที่ทำจากอัญมณีมีค่า นอแรด งาช้าง และผลิตภัณฑ์มาจากทะเลนานาชนิด (Yamamoto, 1997: 1139-1140)

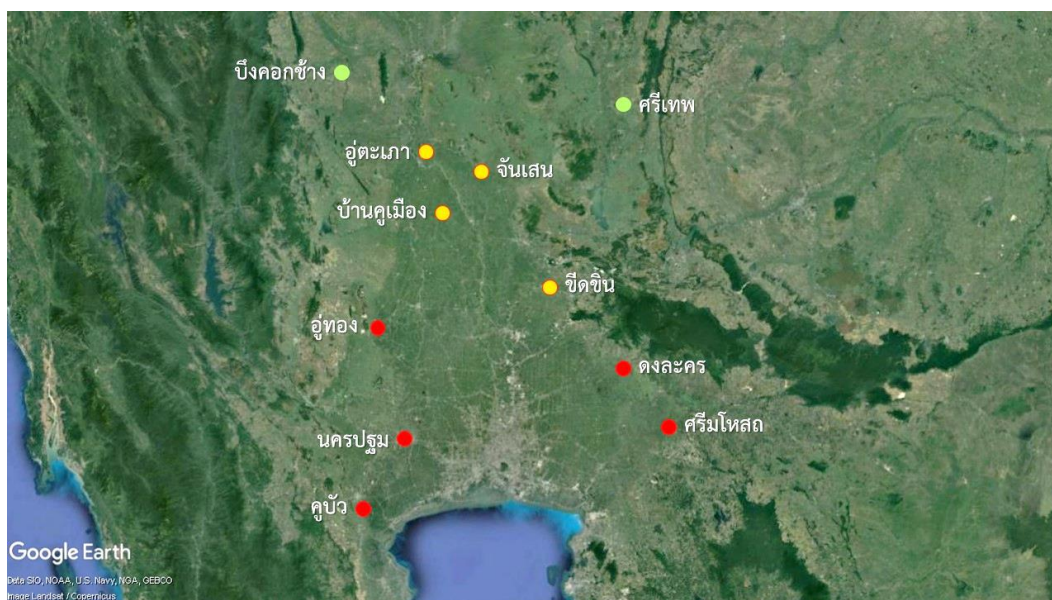
วัฒนธรรมแบบทวารวดีในภาคกลางดำรงอยู่จนถึงพุทธศตวรรษที่ 16 ก่อนจะถูกแทนที่ด้วยอิทธิพลของเขมรจากเมืองพระนคร โดยทั่วไปไม่มีหลักฐานจารึกเกี่ยวกับการสิ้นสุดของบ้านเมืองทวารวดีในแถบลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง แต่ในบางพื้นที่ เช่น เมืองลพบุรี จะมีหลักฐานจารึกเกี่ยวกับการสิ้นสุดของบ้านเมืองแถบนี้ที่เมืองละโว้ปรากฏอยู่ เช่น จารึกโอเสม็ด (K.1198) ที่ระบุถึงความเสื่อมของลวปุระ หรือจารึกศาลสูง ซึ่งกล่าวถึงพระราชอำนาจของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 แห่งเมืองลวปุระ

2.2.2.3) เศรษฐกิจสมัยทวารวดี

จากจารึกต่าง ๆ ในสมัยทวารวดี และจากหลักฐานจากอัฐสมัยทวารวดีทำให้ทราบว่า เศรษฐกิจของทวารวดี คือ ข้าว ซึ่งได้ผลิตจำนวนมาก สะท้อนการขยายตัวของเมืองในสมัยทวารวดี เนื่องจากการขยายตัวของเมืองหมายถึงจำนวนประชากรที่ไม่ใช่เกษตรกรมีจำนวนเพิ่มขึ้น ซึ่งย่อมหมายถึงเกษตรกรต้องผลิตให้ได้ผลผลิตส่วนเกินจากการบริโภคเองที่เพิ่มขึ้นด้วย (Kealhofer & Grave, 2008: 9) อย่างไรก็ตาม การทำนาในที่ลุ่มของรัฐทวารวดีคงจะมีได้พัฒนามากนัก เพราะไม่ปรากฏการเกณฑ์แรงงานขนาดใหญ่ดังเช่นที่เขมรสมัยเมืองพระนครเป็น (ธิดา สาระยา, 2532: 187)

ในด้านการค้า รัฐทวารวดีตั้งอยู่บนพื้นที่ระหว่างชายฝั่งทะเลกับดินแดนตอนใน เราอาจจัดแบ่งเมืองในสมัยทวารวดีเป็นสามประเภท คือ (1) เมืองริมชายฝั่งทะเล (2) เมืองในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำ และ (3) เมืองที่อยู่ตอนในของแผ่นดิน ซึ่งเมืองสามประเภทนี้น่าจะมีหน้าที่ต่างกัน เมืองประเภทแรกเป็นเมืองท่าการค้าทางทะเลกับโลกภายนอก เป็นแหล่งรับสินค้า และวัฒนธรรมจากโลกภายนอก เช่น คุบัว นครปฐม อุทอง ศรีมโหสถ เมืองประเภทต่อมาเป็นแหล่งผลิตข้าว เนื่องจากตั้งอยู่บนพื้นที่ราบลุ่มขนาดใหญ่ เช่น อุตะเกา ชิดชิน ส่วนเมืองประเภทหลังเป็นแหล่งจัดหาทรัพยากร

ประเภทแร่ธาตุ และของป่า ส่งให้กับเมืองท่าการค้า เช่น ศรีเทพ บึงคอกช้าง (สฤษดีพงศ์ ขุนทรง, ม.ป.ป.: 72-74)

ภาพที่ 6 แผนที่แสดงเครือข่ายเมืองสมัยทวารวดีในภาคกลางตอนล่าง
เมืองที่ติดต่อกับโลกภายนอกทางทะเลแสดงด้วยสีแดง เมืองที่ปลูกข้าวเป็นหลักแสดงด้วยสีเหลือง
และเมืองที่จัดหาของป่าแสดงด้วยสีเขียว
(ภาพโดยผู้วิจัย ปรับปรุงจาก Google Earth)

หน้าที่ที่ต่างกันของเมืองเหล่านี้ น่าจะก่อให้เกิดเครือข่ายระหว่างเมืองในสมัยทวารวดี และนำไปสู่การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมของวัฒนธรรมทวารวดี แม้ปัจจุบันจะเชื่อว่าบ้านเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีทั้งประเทศไม่ได้มีความเป็นรัฐอันหนึ่งอันเดียวกันก็ตาม ด้วยเหตุนี้ทำให้พบหลักฐานทางโบราณคดีที่สัมพันธ์กับการค้าระหว่างดินแดนที่อยู่ห่างไกลหลายรายการ เช่น ปูนปั้นรูปชาวต่างชาติ และการค้นพบเรือพนมสุรินทร์ ที่บริเวณนาุ้งในจังหวัดสมุทรสาคร จากการศึกษาเรือพนมสุรินทร์พบว่า เป็นเรือที่ต่อด้วยวิธีแบบอาหรับ แต่สินค้าส่วนใหญ่เป็นสินค้าจีน (เครื่องถ้วย)

นอกจากนี้ทวารวดียังมีการใช้เหรียญกษาปณ์ ดังปรากฏในสารานุกรมทงเตียน สอดคล้องกับหลักฐานทางโบราณคดีที่พบเหรียญกษาปณ์หลายชนิด มีน้ำหนักเหรียญหลายระดับ ลดหลั่นกันลงไป บนหน้าเหรียญนั้นทำเป็นสัญลักษณ์มงคลต่าง ๆ เช่น สังข์-ศรีวัดสะ พระอาทิตย์-ศรีวัดสะ โดยเหรียญรูปสังข์-ศรีวัดสะ นั้นพบมากที่สุด การมีเหรียญกษาปณ์ที่เป็นมาตรฐานใช้นั้นสะท้อนว่ารัฐทวารวดีมีการผลิตเหรียญกษาปณ์ในระดับรัฐ ซึ่งต้องมีการควบคุมมาตรฐานการผลิตให้ได้

รูปแบบที่เหมือนกัน และเมื่อเป็นเช่นนี้ ย่อมต้องมีบทลงโทษอย่างรุนแรงสำหรับการปลอมแปลงเหรียญกษาปณ์ด้วย (Yamamoto, 1997: 1139-1140)

2.2.2.4) สังคม และวัฒนธรรมสมัยทวารวดี

ธิดา สาระยา มองว่าสังคมทวารวดีเป็นผลมาจากสัมพันธภาพระหว่างภารตะภววัฒนธรรม (Indianization) กับการเลือกรับปรับใช้ให้เข้ากับท้องถิ่น (Localization) จนเกิดเป็นลักษณะเฉพาะของทวารวดี มีการแบ่งชนชั้นตามการขยายตัวของสังคม ที่เป็นผลจากระบบเกษตรกรรมที่มีประสิทธิภาพสูงขึ้น (ธิดา สาระยา, 2532: 53-62) จากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในปัจจุบันทำให้สามารถกล่าวได้ว่าในช่วงเวลาหนึ่งชาวทวารวดีนับถือพุทธศาสนานิกายซึ่งใช้ภาษาบาลี ดังปรากฏข้อความหลักธรรมเป็นภาษาบาลีจารึกไว้ในวัตถุต่าง ๆ แต่ก็ได้หมายความว่าไม่มีอิทธิพลพุทธศาสนานิกายอื่น (ที่ใช้ภาษาสันสกฤต) เลยในทวารวดี เนื่องจากยังมีหลักฐานทางโบราณคดีอีกหลายชิ้นที่แสดงออกถึงอิทธิพลพุทธศาสนานิกายอื่น เช่น สรวาสติวาท (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2517: 36-37) ดังปรากฏภาพปูนปั้นเรื่องพุทธประวัติ และอวทานที่จุลประโทนเจดีย์ ที่เมืองอุทองยังปรากฏกลุ่มของเทวสถานขนาดใหญ่บริเวณเชิงเขาทำเทียมที่เรียกว่า คอกช้างดิน ซึ่งมีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีอันเนื่องกับศาสนาฮินดูจำนวนหนึ่ง จึงเชื่อว่าจะเป็นที่ตั้งของเทวสถาน นอกจากนี้ ยังพบศิวิลิ่งพร้อมฐานโยนินี่ที่เมืองนครปฐมโบราณ ถือเป็นศิวิลิ่งพร้อมโยนินี่ที่มีขนาดใหญ่ (สฤชดีพงษ์ ชุนทรง, 2557: 33) ตลอดจนประติมากรรมรูปพระนารายณ์ด้วย (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2562: 304-305)

ประชากรทวารวดีนั้น มักนิยมกล่าวว่าประชากรของทวารวดีนั้นเป็นมอญ เพราะมักพบจารึกภาษามอญ ดังปรากฏชัดเจนในจารึกวัดโพธิ์ร้าง (นฐ.9) พบที่จังหวัดนครปฐม มีเนื้อหาความว่า “. . .บริเวณอารามที่มีเนื้อที่ดิน จำนวน 170 มีแนวต้นไม้พรวัวเป็นเครื่องหมายเขตของอารามพร้อมด้วยเสาหงส์ 1 ต้น ภาชนะอาบเงิน พระพุทธรูป และวิหาร ได้เกิดขึ้นจากการกระทำของโด้งตั้งสอง. . .” จากความดังกล่าวนี้ นอกจากตัวจารึกที่เป็นภาษามอญแล้ว ยังปรากฏสิ่งที่เชื่อมโยงกับวัฒนธรรมมอญอันยังปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน คือ เสาหงส์ ซึ่งนับเป็นสัญลักษณ์ของวัดมอญ และโด้งซึ่งเป็นเจ้าพิธีในพิธีกรรมมอญ ทว่าธิดา สาระยา กลับเสนอว่า ชาวทวารวดีคือชนชาติผสม ชนชั้นที่เกิดขึ้นนั้นประกอบด้วยชนชั้นปกครอง อันมีกษัตริย์ เชื้อพระวงศ์ และขุนนาง ตลอดจนถึงนักบวชทั้งในศาสนาฮินดู ศาสนาพุทธ และความเชื่อพื้นเมืองเดิมซึ่งในภาษามอญเรียกว่าโด้ง กับชนชั้นถูกปกครอง ได้แก่ ชาวไร่ชาวนา ช่างฝีมือ ศิลปิน พ่อค้า และข้าทาส (ธิดา สาระยา, 2532: 190)

จากข้อมูลที่ได้กล่าวไปในข้างต้น สะท้อนให้เห็นพัฒนาการในระยะก่อนหน้าสมัยวัฒนธรรมเขมรในพื้นที่ภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตก ซึ่งคือวัฒนธรรมทวารวดี อันมีความเจริญในพื้นที่ดังกล่าวมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 หรือราว 600 ปีก่อนสมัยบายุน โดยเป็นวัฒนธรรมที่มีพัฒนาการสืบเนื่องมาจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายในพื้นที่ และรับวัฒนธรรมอินเดียผ่านการติดต่อทาง

การค้า ทำให้เกิดบ้านเมืองขนาดใหญ่หลายแห่งบนลุ่มแม่น้ำซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์จนเป็นส่วนหนึ่งในระบบเครือข่ายการค้าระหว่างภูมิภาค และมีปฏิสัมพันธ์ร่วมกับบ้านเมืองร่วมสมัย เช่น เจนละและศรีวิชัย

บทที่ 3

หลักฐานของวัฒนธรรมเขมรโบราณในประเทศไทย

วัฒนธรรมเขมรโบราณ เป็นวัฒนธรรมหนึ่งในลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง ซึ่งมีพัฒนาการอย่างยาวนานตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ก่อนจะตั้งมั่นกลายเป็นรัฐที่มีศูนย์กลางอยู่บริเวณที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมรทางตอนกลางของประเทศกัมพูชาในปัจจุบัน และสามารถแผ่ขยายอิทธิพลสู่พื้นที่อื่น ๆ โดยรอบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่ประเทศไทยปัจจุบัน สิ่งอันยืนยันถึงอิทธิพลเขมรในดินแดนประเทศไทยปัจจุบัน คือ หลักฐานทางโบราณคดีประเภทต่าง ๆ ซึ่งกระจายตัวอยู่จำนวนมากทั่วประเทศ อันจะสามารถฉายภาพอดีตของวัฒนธรรมเขมรโบราณในประเทศไทยได้

3.1 หลักฐานของเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครในประเทศไทย

เขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร (Pre-Angkorian period) เป็นคำเรียกยุคประวัติศาสตร์ของกัมพูชาในช่วงก่อนรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ผู้วางรากฐานให้แก่เมืองพระนคร โดยสามารถแบ่งสมัยย่อยออกได้ คือ สมัยพูนัน ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่บริเวณที่ราบลุ่มปากแม่น้ำโขง และสมัยเจนละ ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่วัดพู ในแขวงจำปาสัก ประเทศลาวในปัจจุบัน ก่อนจะเคลื่อนลงมาตั้งศูนย์กลางที่เมืองอิศานปุระ หรือสมโบรีไพรกุก ทางตอนกลางของประเทศกัมพูชา

ในดินแดนประเทศไทยปัจจุบัน ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครในหลายพื้นที่ ส่วนมากอยู่ในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคตะวันออกของไทย ซึ่งเป็นดินแดนที่ใกล้ชิดกับแกนกลางของวัฒนธรรมเขมร โดยสามารถแบ่งประเภทของหลักฐานได้ดังนี้

3.1.1) จารึก

จารึกเขมรที่เก่าแก่ที่สุดของไทยปรากฏขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นจารึกภาษาสันสกฤต และเขมรที่เขียนด้วยอักษรปัลลวะ จารึกเขมรก่อนสมัยเมืองพระนครที่สำคัญ มีดังนี้

จารึกในกลุ่ม**จารึกจิตรเสน** คือ จารึกที่เจ้าชายจิตรเสน หรือพระเจ้ามเหศวรมันให้สร้างขึ้นเพื่อประกาศชัยชนะเหนือดินแดนที่พิชิตได้ ปัจจุบันพบแล้วประมาณ 22 หลัก เนื้อความในจารึกมักมีลักษณะอย่างเดียวกันคือ (ศุภยามานุชยวิทยาสิริธร (องค์การมหาชน), 2550j) กล่าวถึงพระเจ้าศรีมเหศวรมัน (จิตรเสน) พระราชโอรสของพระเจ้าศรีวิธรรมัน และเป็นพระเชษฐาของพระเจ้าศรีภวรวรมัน มีชัยชนะเหนือดินแดนทั้งหมด ได้สร้างรูปเคารพแห่งพระศิวะ เช่น ศิวลึงค์ รูปโค (สมชาย อนุกรมพนม & พัชรินทร์ สุขประมุข, 2561: 189) หรือสร้างบ่อน้ำ (ศุภยามานุชยวิทยาสิริธร (องค์การมหาชน), 2550c) เป็นเครื่องหมายถึงชัยชนะของพระองค์ จารึกจิตรเสนที่สำคัญ ได้แก่ จารึกปากน้ำ

มูล 1 และ 2 จารึกจิตรเสนที่บ้านตุงลุง จารึกถ้ำปราสาท จารึกปากโตน้อย จารึกวัดสุปฏิญนาราม จารึกศรีเมืองแอม จารึกสุรินทร์ จารึกถ้ำเปิดทอง จารึกฐานรูปเคารพแหล่งโบราณคดีดอนขุมเงิน และ จารึกช่องสระแจง

หลักฐานดังกล่าวสะท้อนถึงการแผ่ขยายอำนาจของเจนละสู่ลุ่มแม่น้ำมูล และชีในระยะแรก ซึ่งจะเห็นได้ว่าการกระจายตัวของจารึกจิตรเสนหนาแน่นในพื้นที่ปากแม่น้ำมูล ก่อนจะขยายเข้าไปในตอนในของลุ่มแม่น้ำมูล และชี และเข้าไปจนถึงขอบที่ราบฉนวนไทย คือ บริเวณปราสาทช่องสระแจง อำเภอตาพระยา จังหวัดสระแก้ว

จารึกในสมัยต่อมา ได้ปรากฏขึ้นในบริเวณปากทางเข้าที่ราบฉนวนไทย คือบริเวณโดยรอบ เขาน้อย อำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว ซึ่งมีโบราณสถานสำคัญ คือปราสาทเขาน้อย กล่าวคือ

จารึกเขาน้อย (ปจ.16/ K.506) เป็นจารึกที่ระบุศักราชเก่าแก่ที่สุดเท่าที่มีการค้นพบ คือ พุทธศักราช 1180 หรือปีสุดท้ายของรัชกาลพระเจ้าอิศานวรมัน เป็นจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤตและเขมร พบที่เขาน้อย อำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว เนื้อความกล่าวสรรเสริญพระวิษณุ และพระศรีภวรวมัน ต่อมากล่าวถึงเขยชฐปุระสวามี และกล่าวถึงการอุทิศข้าทาส และสิ่งของต่าง ๆ (ศุณย์มานุษยวิทยาสรีนธร (องค์การมหาชน), 2550a)

จารึกวัดกุดแต่ หรือจารึกพระเจ้าภวรวมันที่ 2 เป็นจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุสมัยพุทธศตวรรษที่ 12 พบที่เขาน้อย อำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว เนื้อความกล่าวสรรเสริญพระเจ้าภวรวมันที่ 2 ผู้เป็นพระราชโอรสในพระเจ้าศรีอิศานวรมัน ซึ่งมีข้อความว่า “. . .เสนาบดีผู้ใหญ่ที่เป็นรองเจ้าเมืองเขยชฐปุระ ได้ช่วยปราบปรามพวกคัมพูกะ ด้วยลูกศรอันแหลมคม. . .” (ศุณย์มานุษยวิทยาสรีนธร (องค์การมหาชน), 2550m) ประเด็นสำคัญจึงอยู่ที่คัมพูกะอันเป็นคู่สงครามกับเจนละคือบ้านเมืองใดในสมัยนั้น เนื่องจากเรายังพบหลักฐานจารึกหลายแห่งที่กล่าวถึงคัมพูกะ และเกี่ยวข้องโดยตรงกับพื้นที่ศึกษา

สฤชดีพงษ์ ชุนทรง ได้เสนอว่า คัมพูกะอาจหมายถึงทวารวดีในลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง เนื่องจากมีจารึกร่วมสมัย คือ จารึกฐานพระพุทธรูปยืนพบที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี กล่าวถึงเมือง “คามพูกะ” และในจารึกปราสาทพระขรรค์ สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พุทธศตวรรษที่ 18) มีข้อความกล่าวถึง “คัมพูกปฏัญนะ” หรือคัมพูกปฏัญนะ ซึ่งเป็นที่เชื่อได้ว่าอยู่ในพื้นที่ภาคกลาง-ภาคตะวันตกของประเทศไทย โดยทั่วไปสันนิษฐานว่า หมายถึงเมืองโบราณโกสินารายณ์ จังหวัดราชบุรี ซึ่งถูกสถาปนาในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 หากเป็นเช่นนั้นแสดงว่านามคัมพูกะยังถูกใช้อยู่ และน่าจะหมายถึงบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง ซึ่งเมืองโบราณโกสินารายณ์นั้นตั้งอยู่ไม่ไกลจากเมืองนครปฐมโบราณอันลดบทบาทหลังพุทธศตวรรษที่ 16 (สฤชดีพงษ์ ชุนทรง, 2557: 190-191) อันจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า

จารึกวัดทองทั่ว-ไชยชุมพล หรือจารึกจันทบุรี (จบ.3-4/ K.502) พบที่วัดทองทั่ว และวัดไชยชุมพล อำเภอเมืองจันทบุรี จังหวัดจันทบุรี อันมีเมืองโบราณตั้งอยู่คือ เมืองเพนียด จารึกดังกล่าวนี้ น่าจะถูกทำขึ้นโดยคำสั่งของพระเจ้าอู่ธานีที่ 1 เนื้อความกล่าวถึงการถวายทาส และสิ่งของต่าง ๆ แต่ทเวสถาน (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2550b) จารึกดังกล่าวเป็นหลักฐานของการขยายอิทธิพลของเจนละมาสู่อีกฟากฝั่งหนึ่งของเทือกเขากระวาน หรือเทือกเขาจันทบุรี-บรรทัดในประเทศไทย ยังพื้นที่ชายฝั่งทะเล

3.1.2) แหล่งโบราณคดี และชุมชนโบราณ

ในสมัยก่อนเมืองพระนคร มีแหล่งโบราณคดี หรือชุมชนโบราณที่เกี่ยวข้อง เช่น **ดงเมืองแอม** จังหวัดขอนแก่น **พื้นที่บริเวณรอบเขาน้อย** จังหวัดสระแก้ว ซึ่งเป็นที่ตั้งของปราสาทเขาน้อย ซึ่งพบทับหลังแบบสมโบร์ไพรกุก **เมืองเพนียด** จังหวัดจันทบุรี ซึ่งพบชิ้นส่วนประติมากรรมพระหริหระ กำหนดรูปแบบศิลปะเป็นศิลปะพนมดงรัก พบทับหลังสมัยทวารวดี **ปราสาทภูมิโปน** จังหวัดสุรินทร์ กำหนดรูปแบบศิลปะเป็นศิลปะไพรกเมง (สมชาย ณ นครพนม & พัชรินทร์ ศุขประมุข, 2561: 116, 177) **โบราณสถานดอนขุมเงิน** อำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นที่ที่มีการค้นพบจารึกจิตรเสน หลักหนึ่ง (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง & ศานติ ภักดีคำ, 2561: 169-170) **โบราณสถานดงเมืองเตย** จังหวัดยโสธร กำหนดรูปแบบศิลปะเป็นศิลปะสมโบร์ไพรกุก (สมชาย ณ นครพนม & พัชรินทร์ ศุขประมุข, 2561: 117)

3.1.3) โบราณสถาน

โบราณสถานปรากฏในสมัยก่อนเมืองพระนครนี้ ปรากฏเพียงซากอาคารซึ่งเหลือสภาพอาคารเพียงไม่กี่แห่ง เช่น ปราสาทภูมิโปน หรือเป็นปราสาทที่มีการบูรณะในภายหลัง แต่ก็สามารถกำหนดอายุจากหลักฐานประเภทอื่นที่พบได้ที่สมัยก่อนเมืองพระนครอย่างปราสาทเขาน้อย ซึ่งพบทับหลังศิลปะสม-โบร์ไพรกุก อีกส่วนเป็นซากอาคารที่เหลือแต่เพียงฐาน เช่น ดงเมืองแอม ดอนขุมเงิน ดงเมืองเตย

3.1.4) โบราณวัตถุ

โบราณวัตถุสำคัญของเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครที่พบในประเทศไทย มีดังนี้

ประติมากรรมกลุ่มประโคนชัย ประกอบด้วยพระพุทธรูป และพระโพธิสัตว์ สร้างด้วยสำริด ซึ่งส่วนใหญ่พบที่อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ และในบริเวณใกล้เคียง มีลักษณะทางศิลปกรรมตามรูปแบบศิลปะไพรกเมง-กำพงพระ แต่ก็ปรากฏการผสมผสานกับศิลปกรรมทวารวดี (รุ่งโรจน์ธรรมรุ่งเรือง & ศานติ ภัคดีคำ, 2561: 169-170)

ภาพที่ 7 ประติมากรรมพระโพธิสัตว์สำริด กลุ่มประโคนชัย พบที่บ้านโดนด จังหวัดนครราชสีมา

นอกจากนี้ ยังมีประติมากรรมพระอรรณนาวิศร ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุบลราชธานี ประติมากรรมพระกษณะยกเขาโควรรณะ และพระอาทิตย์ พบที่เมืองศรีเทพ สะท้อนอิทธิพลทางวัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร

อย่างไรก็ตาม หลังจากตอนกลางพุทธศตวรรษที่ 13 ก็ไม่พบการตั้งศาสนสถานแบบเขมรอีกจนถึงสมัยเมืองพระนคร ระยะเวลาดังกล่าวเป็นช่วงที่มีমনทางประวัติศาสตร์ของเจนละ ซึ่งน่าจะทำให้การแผ่อิทธิพลของเจนละสู่ดินแดนประเทศไทยในปัจจุบันชะงักลง แต่ก็น่าจะเป็นช่องให้วัฒนธรรมทวารวดีที่น่าจะแผ่ขึ้นมาจากภาคกลางของประเทศไทยเจริญออกมาในหลายพื้นที่ ดังปรากฏจารึกภาษามอญโบราณตามเมืองร่วมสมัยทวารวดีต่าง ๆ เช่น ฟ้าแดดสงยาง นครจำปาศรี ร่วมกับพระพิมพ์ และยังปรากฏการนับถือพุทธศาสนานิกายมหายานซึ่งน่าจะรับอิทธิพลมาจากวัฒนธรรม ทวาร

วัด ดังปรากฏประติมากรรมสำริดพระโพธิสัตว์กลุ่มประโคนชัย ตราบจนถึงระยะเวลาอย่างช้าคือพุทธศตวรรษที่ 15-16 ที่อิทธิพลเขมรสมัยเมืองพระนครได้ครอบคลุมพื้นที่วัฒนธรรมทวารวดีเดิมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเกือบทั้งหมด

ภาพที่ 8 แผนที่แสดงหลักฐานของเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครในประเทศไทย โดยจารึกพระเจ้าจิตรเสนแสดงด้วยวงกลมสีแดงขอบเหลือง จารึกอื่น ๆ แสดงด้วยวงกลมสีแดง และแหล่งโบราณคดีแสดงด้วยสี่เหลี่ยมสีเหลืองขอบแดง (ดัดแปลงจาก Google Earth, 2022)

3.2 หลักฐานของเขมรสมัยเมืองพระนครในประเทศไทย

สมัยเมืองพระนคร (Angkorian Period) เป็นคำเรียกยุคประวัติศาสตร์ของกัมพูชาสมัยหนึ่ง โดยมีจุดอ้างอิงสำคัญคือ เมืองพระนคร ในฐานะราชธานีของอาณาจักร ในที่นี้จะขอเริ่มนับตั้งแต่สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ซึ่งเสด็จกลับมาจากชวา แล้วประกาศอิสรภาพไม่ขึ้นแก่ชวาอีกต่อไป และทรงตั้งราชธานีบนเขามเหธรบรรพต (พนมกุเลน) แม้เมืองพระนคร หรือยโสธรปุระจะถูกสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้ายโสธรวรมันที่ 1 ก็ตาม

หลักฐานของเขมรสมัยเมืองพระนครในประเทศไทยที่สามารถสร้างภาพเรื่องราวของสมัยเมืองพระนครในประเทศไทยได้ สามารถยกตัวอย่างโดยสังเขปดังนี้

3.2.1) จารึก

ในประเทศไทยมีการพบจารึกเขมรสมัยเมืองพระนครเป็นจำนวนมาก ในที่นี้จะกล่าวถึงจารึกที่มีอายุสมัยในระยะเริ่มแรกของการขยายอิทธิพลจากเมืองพระนครสู่พื้นที่ประเทศไทยปัจจุบัน คือ

ช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 และมีเนื้อหาแสดงถึงความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม มีตัวอย่าง โดยสังเขปเรียงตามลำดับเวลาดังนี้

จารึกโนนสัง (ยส.3/ K.945) พบที่บ้านบึงแก อำเภอมหาชัยชนะ จังหวัดยโสธร เป็นจารึก อักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีมหาศักราชตรงกับ พ.ศ. 1432 มีใจความว่า พระเจ้าโสมชาติยะ พระโอรสพระเจ้าอินทรวรมัน ทรงให้สร้างรูปศิลา ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายแด่พระราชบิดา (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2550f) จารึกหลักนี้ นอกจากกิจกรรมทางศาสนาแล้วยังสะท้อนกิจกรรมทางเศรษฐกิจสำคัญคือ การทำนาในที่ลุ่ม ซึ่งเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญของอาณาจักรขอมโบราณ

จารึกปราสาทหินพนมวัน 1 (นม.32/ K.1065) พบที่ปราสาทพนมวัน จังหวัดนครราชสีมา เป็นจารึกอักษรขอมโบราณ ภาษาเขมร มีมหาศักราชตรงกับ พ.ศ. 1433 มีใจความว่า พระเจ้ายโศวรมันที่ 1 และพระเจ้าอินทรวรมันที่ 1 ทรงให้โขลญพนม วาบโค โขลญวิชัย และวาบศรีประดิษฐ์ประดิษฐ์ ฉลองปะรำพระเพลิงและพระตำหนัก พร้อมสถาปนาแข่งผู้ที่ไม่ปฏิบัติตาม (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2550l) โดยสะท้อนถึงการสถาปนาศาสนสถานขึ้นบนที่ราบสูงโคราช คือ ปราสาทพนมวัน ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์แห่งเมืองพระนคร มีการปฏิบัติพิธีกรรมตาม ลัทธิธรรมนิยมของเมืองพระนคร เริ่มมีการใช้ตำแหน่งขุนนางแบบเขมรในพื้นที่ คือ โขลญ และวาบ

จารึกปราสาทหินพนมรุ้ง 2 (บร.11/ K.1067) เป็นจารึกอักษรขอมโบราณ ภาษาเขมร มีมหาศักราชตรงกับ พ.ศ. 1532 ความกล่าวถึงการถวายที่ดินแห่งตาขลง และทรัพย์สิน เช่น สัตว์ เครื่องนุ่งห่ม ถวายแด่พระกัมมรเตงชคตแห่งพนมรุ้ง โดยวิเรนทรวรมัน พร้อมกำสแดงอัญ (ชื่อขาดหาย) และมรตัญโขลญศรีภูวนาทิตย อีกทั้งยังกล่าวถึงขุนนางระดับล่าง เช่น วาบทศารถะ วาบอยก (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2550i) จารึกดังกล่าวสะท้อนภาพการกลับมาที่ดิน และทรัพย์สินต่าง ๆ ถวายแด่เทพเจ้าแห่งเทวสถานนั้น และกล่าวถึงขุนนางในระดับชั้นยศกำสแดงอัญ และมรตัญ ซึ่งเป็นระดับที่สูงกว่าวาบ และโขลญ ถือเป็นขุนนางระดับกลางเมื่อเทียบกับยศขุนนางเขมรโบราณทั้งหมด ซึ่งจะได้อธิบายเรื่องยศขุนนางเขมรโบราณต่อไป

จารึกวัดจบกอ พบที่อำเภอด่านขุนทด จังหวัดนครราชสีมา เป็นจารึกอักษรขอมโบราณ ภาษาเขมร และสันสกฤต มีมหาศักราชตรงกับ พ.ศ. 1551 กล่าวถึงพระเจ้าชัยวรมัน สั่งให้แสดงอัญ สินทูลภาสิต วาปรัสยักเวียวหาธิการี และวาปวรมรจ วัดที่ดิน แล้วปักหลักศิลา ถวายแก่กัมมรเตงชคตพิมาย (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2550n) จารึกดังกล่าวสะท้อนการนับถือพุทธศาสนานิกายวัชรยาน และยังมี**จารึกบ้านซบบาก** (นม.39) เป็นจารึกอักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤตและเขมร พบที่อำเภอบึงสามพัน จังหวัดนครราชสีมา มีมหาศักราชตรงกับ พ.ศ. 1609 ซึ่งกล่าวถึงการนับถือพุทธศาสนาวัชรยานด้วยเช่นกัน (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2550g)

จารึกที่กล่าวมาข้างต้นนี้เป็นจารึกที่แสดงให้เห็นภาพพระยะแรกของอิทธิพลเมืองพระนครในพื้นที่ประเทศไทย ซึ่งมีวัฒนธรรมทวารวดีเจริญอยู่ก่อนหน้านั้น โดยเมื่ออิทธิพลวัฒนธรรมเมืองพระนครมาถึง ก็เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้น เช่น ระบบการปกครอง และลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ซึ่งแตกต่างออกไปจากวัฒนธรรมเดิม หรือไม่เคยปรากฏมาก่อนในพื้นที่

ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ปรากฏ **จารึกอาโรคยศาลา** เป็นจารึกอักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤต เป็นจารึกที่สร้างขึ้นเพื่อปกไว้ที่อาโรคยศาลา หรือสถานพยาบาลที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงให้สร้างขึ้นทั่วราชอาณาจักร เนื้อความกล่าวว่ามีสการพระพุทธเจ้า และกล่าวถึงวัตถุประสงค์ของการสร้างอาโรคยศาลาเพื่อเอาชนะศัตรู คือ โรคภัยของประชาชนอันสร้างความทุกข์ใจให้แก่เจ้าเมือง จากนั้นจึงกล่าวถึงทรัพย์สินที่จะต้องนำเข้าถวายในสุคตาลัยเป็นประจำ ยาสมุนไพรที่ใช้ ตำแหน่งและจำนวนของบุคลากรในอาโรคยศาลา ซึ่งเนื้อความโดยรวมของจารึกอาโรคยศาลาแต่ละแห่งนั้นเหมือนกัน จะต่างกันที่จำนวนของบุคลากรซึ่งมีมากน้อยต่างกันไปในประเทศไทยพบจารึกอาโรคยศาลาประมาณ 6 หลัก

3.2.2) แหล่งโบราณคดี และชุมชนโบราณ

ตลอดเวลาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15-18 ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคกลาง ปรากฏชุมชนแบบเขมร อันมีปราสาทเนื่องในศาสนาฮินดู และศาสนาพุทธเป็นศูนย์กลางของชุมชนจำนวนมาก โดยสามารถกล่าวโดยจำแนกเมือง หรือพื้นที่นอกเหนือจากพื้นที่ศึกษาโดยสังเขปได้ดังนี้

เมืองพิมาย

ตั้งอยู่บริเวณที่ลำน้ำจ๊กราชไหลลงสู่น้ำมูล หรือทุ่งสัมฤทธิ์ ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีพัฒนาการของมนุษย์มาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย พิมายเป็นเมืองขนาดใหญ่ที่มีกำแพงล้อมรอบศูนย์กลางของเมืองคือ **ปราสาทหินพิมาย** เป็นศาสนสถานในพุทธศาสนานิกายวัชรยานที่มีน่าจะสร้างขึ้นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 (ธิดา สาระยา, 2535: 60) ปราสาทหลังที่ปรากฏในปัจจุบันกำหนดอายุที่พุทธศตวรรษที่ 17 ยกเว้นส่วนต่อเติมในพุทธศตวรรษที่ 18 คือ ปรารงค์พรหมทัต และปรารงค์หินแดง โดยตัวปราสาทหันหน้าลงไปทางทิศใต้ ผิดกับปราสาทเขมรอื่น ๆ

ตัวเมืองมีกำแพงศิลาแลงล้อมรอบ ปรากฏ**ประตูเมือง**เหลืออยู่แห่งหนึ่งทางทิศใต้ เป็นประตูเมืองสร้างจากศิลาแลง รูปร่างคล้ายกับประตูเข้าเมืองนครธม นอกเมืองทางทิศใต้มีร่องรอยของบารายและเกาะกลางบาราย (โบราณสถานวัดโคก) คล้ายปราสาทแม่บุญกลางบารายที่เมืองพระนครระหว่างประตูเมืองด้านทิศใต้ และบาราย มีอาโรคยศาลาแห่งหนึ่ง คือ **กุฎิฤๅษี** และที่ริมบารายด้านทิศเหนือ มีโบราณสถาน**ท่านางสระผม** สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นท่าน้ำสำหรับลงไปสู่บาราย

พื้นที่พนมรุ้ง-เมืองต่ำ

เป็นพื้นที่ที่ราบซึ่งมีภูเขาไฟลูกโตดที่ดับแล้วอยู่เป็นหย่อม ๆ ปรากฏโบราณสถานสำคัญ ได้แก่ **ปราสาทหินพนมรุ้ง** กำหนดอายุได้ในพุทธศตวรรษที่ 17 เบื้องล่างของภูเขาทางทิศตะวันออกมีบาราย หนองบัวราย ริมหนองบัวรายทางทิศใต้มีอารยศาลา เรียกว่า **กฤตยักษิ**หนองบัวราย ถัดออกไปทางทิศตะวันออก มี**ปราสาทบ้านบุ** เป็นวนหินคฤหะ (บ้านมีไฟ) ส่วนทางตะวันตกเฉียงใต้ของเขาพนมรุ้ง มี **ปราสาทเมืองต่ำ** ซึ่งด้านเหนือของปราสาทเป็นบาราย และด้านตะวันตกของบารายนี้มีอารยศาลา คือ **กฤตยักษิบ้านโคกเมือง** และทางตะวันตกของปราสาทเมืองต่ำ มี**ปราสาทเขาปลายบัด** ตั้งอยู่บนภูเขาลูกเดี่ยว ๆ มีอยู่ 2 หลัง กำหนดรูปแบบศิลปะได้ตั้งแต่ศิลปะเกาะแกร์ แปรรูป ถึงบาปวนหรือครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 15 ถึงพุทธศตวรรษที่ 16 ณ ที่นี้ยังมีการค้นพบประติมากรรมสำริดเนื่องในพุทธศาสนา หรือที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า พระโพธิสัตว์ประโคนชัย² (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2558: 36-51)

พื้นที่ลำตะคอง

เป็นพื้นที่ที่เคยมีชุมชนเมืองอยู่ในสมัยทวารวดี คือ เมืองเสมา ต่อมาปรากฏเทวาลัยแบบเขมรขึ้นในตัวเมืองเสมา และพบปราสาทเขมรทางตะวันออกของเมืองเสมา ได้แก่ **ปราสาทเมืองแขก** และ **ปราสาทโนนกู่** ซึ่งกำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 15 นอกจากนี้ยังมี**ปราสาทเมืองเก่า** ซึ่งเป็นอารยศาลาอยู่ทางตะวันออกของปราสาทเมืองแขกและโนนกู่ ห่างออกไปทางตะวันตกของพื้นที่ยังมีแหล่งตัดหินแห่งหนึ่ง อยู่ในพื้นที่อำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา ทั้งนี้ บริเวณปลายลำตะคองก่อนจะไหลลงสู่แม่น้ำมูลที่ตำบลท่าช้าง มี**ปราสาทพนมวัน** ซึ่งมีชื่อปรากฏในจารึกปราสาทหินพนมวัน 2 สมัยพระเจ้าอู่ไทยยติยวรมันที่ 2 (พุทธศตวรรษที่ 16) ว่า เมืองสุขาลัย

พื้นที่ช่องตาเมื่อน และบ้านกรวด

เป็นช่องเขาบนเทือกเขาพนมดงรักบนแนวเส้นทางจากเมืองพระนครไปยังเมืองพิมาย ปรากฏปราสาทหลายหลังในบริเวณนั้น ได้แก่ **ปราสาทตาเมื่อน** ซึ่งเป็นวนหินคฤหะ **ปราสาทตาเมื่อนธม** ซึ่งเป็นเทวาลัยที่ประดิษฐานกัมมรเตงชคตศิวิบาท และ**ปราสาทตาเมื่อนโตด** ซึ่งเป็นอารยศาลา บริเวณดังกล่าวน่าจะเป็นจุดสำคัญในฐานะจุดเปลี่ยนผ่านระหว่างพื้นที่เขมรต่ำและเขมรสูง บนเส้นทางถนนจากเมืองพระนครสู่เมืองพิมาย ถือเป็นเส้นทางสำคัญที่ใช้ในการลำเลียงผลิตภัณฑ์อุตสาหกรรมไปยังเมืองพระนคร เนื่องจากมีเตาเผาภาชนะและแหล่งหินตัดอยู่ในเส้นทาง ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์ ปรากฏแหล่งเตาเผาภาชนะดินเผาหลายแหล่ง เช่น **เตาสวาย** และ**เตานาย**

² ศรีศักร วัลลิโภดม เชื่อว่า ประติมากรรมสำริดนี้ เดิมน่าจะมาจากพื้นที่เมืองฝ้ายและภูกพระอังคาร อันเป็นเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานที่มีความเจริญรุ่งเรือง ต่อมาเมื่อวัฒนธรรมเมืองพระนครที่เป็นฮินดูแผ่เข้ามาถึง ทำให้เมืองฝ้ายเสื่อมลง ส่วนประติมากรรมสำริดเนื่องในพุทธศาสนาก็ถูกเคลื่อนย้ายมาไว้ยังศูนย์กลางชุมชนแบบเขมรแห่งใหม่ที่เกิดขึ้นบริเวณเขาปลายบัด

เจียน เป็นต้น และยังมีแหล่งตัดหินที่วัดป่าธรรมศิลาราม จึงนับเป็นแหล่งอุตสาหกรรมสำคัญในพื้นที่ที่ราบสูงโคราชในสมัยเมืองพระนคร

พื้นที่ศิขรภูมิ-สระกำแพงใหญ่

เป็นพื้นที่บริเวณตอนกลางของกลุ่มแม่น้ำมูล บริเวณจังหวัดสุรินทร์ และศรีสะเกษในปัจจุบัน มีช่องทางติดต่อกับพื้นที่เขมรต่ำทางช่องจอม-โอเสม็ด ปรากฏปราสาทหลายหลัง เช่น **ปราสาทศิขรภูมิ** กำหนดอายุได้ในพุทธศตวรรษที่ 17 **ปราสาทสระกำแพงใหญ่** กำหนดอายุได้ในพุทธศตวรรษที่ 16 **ปราสาทปรางค์กู๋** กำหนดอายุได้ในพุทธศตวรรษที่ 17 **ปราสาทบ้านพลวง** กำหนดอายุได้ในพุทธศตวรรษที่ 16-17 เป็นต้น

พื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้

เป็นกลุ่มของชุมชนบริเวณทางใต้ของจังหวัดร้อยเอ็ดในปัจจุบัน มีพัฒนาการของมนุษย์ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย พื้นที่สำคัญได้แก่ชุมชนริมคลองเสียวใหญ่ ในตำบลกู่กาสิงห์ และตำบลเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด มีปราสาทสำคัญ เช่น **กู่กาสิงห์** กำหนดอายุได้ในพุทธศตวรรษที่ 16-17 **กู่โพนวิท** กำหนดอายุในพุทธศตวรรษที่ 16 และ**กู่โพนระฆัง** เป็นอารยศาลาสสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 ถัดออกไปทางตะวันออกของพื้นที่นี้ ปรากฏ**กู่พระโกนา** กำหนดอายุได้ในพุทธศตวรรษที่ 16

เมืองหนองหานหลวง

เป็นเมืองที่อยู่ทางตะวันตกเฉียงใต้ของหนองหาน ในพื้นที่จังหวัดสกลนคร ปรากฏร่องรอยของเมืองรูปสี่เหลี่ยมเกือบจัตุรัส กลางเมืองมี**พระธาตุเชิงชุม** ซึ่งพบจารึกสมัยพุทธศตวรรษที่ 17 ด้านหน้าของปราสาทพระธาตุเชิงชุมยังมีสระน้ำซึ่งเห็นได้ชัดว่าเป็นสระน้ำแบบเขมร นอกจากนี้ นอกเมืองทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือยังมี**ปราสาทนารายณ์เจงเวง** เป็นปราสาทในศิลปะบาปวน (พุทธศตวรรษที่ 16-17) **สะพานขอม** ซึ่งน่าจะใช้เชื่อมชุมชนที่พระธาตุเชิงชุมกับปราสาทนารายณ์เจงเวง **ปราสาทภูเพ็ก** ซึ่งสร้างอยู่บนยอดเขา กำหนดอายุในพุทธศตวรรษที่ 16 เช่นกัน แต่สร้างไม่เสร็จสมบูรณ์ (อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, ม.ป.ป.: 95-172)

พื้นที่สตึกก๊กกรม

อยู่บริเวณระหว่างปากทางเข้าที่ราบฉนวนไทยและช่องตะโกที่จะเชื่อมไปยังแถบพื้นที่พนมรุ้ง-เมืองต่ำ ในสมัยพระนครมีการสร้างปราสาทในพื้นที่นี้หลายแห่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง**ปราสาทสตึกก๊กกรม** กำหนดอายุได้ในรัชกาลพระเจ้าอู่ทิตยวรมันที่ 2 โดยมีจารึกระบุมหาศักราชตรงกับพุทธศักราช 1595 พื้นที่ดังกล่าวเชื่อมกับพื้นที่พนมรุ้งทางช่องตะโก ซึ่งในพื้นที่นี้มี**ปราสาทเขาโล้น** อยู่บริเวณปากช่องตะโก กำหนดอายุในพุทธศตวรรษที่ 16 คู่กับปราสาทหนองหงส์ **ปราสาททัพเสียม** และมีอารยศาลา**บ้านน้อยห้วยพะโย**

เมืองสุโขทัยเก่า และเมืองเชลียง

เป็นชุมชนที่มีร่องรอยวัฒนธรรมเขมรสมัยพระนครที่อยู่ทางเหนือสุดของประเทศไทย ประกอบด้วย**ปราสาทเขาปู่จา** อำเภอคีรีมาศ ซึ่งกำหนดอายุได้ในพุทธศตวรรษที่ 17 ต่อมาจึงปรากฏโบราณสถานแบบเขมรสมัยพุทธศตวรรษที่ 17-18 หลายแห่ง กล่าวคือ ในพื้นที่เมืองเก่าสุโขทัย พบ**ศาลตาผาแดง** เป็นปราสาทศิลาแลงหลังเดี่ยว และในชั้นหลังสุดปรากฏ**วัดพระพายหลวง** อยู่ใจกลางเมืองแบบเขมรอันมีคูน้ำล้อมรอบ

อีกพื้นที่หนึ่งเหนือเมืองสุโขทัยตามแนวแม่น้ำยมขึ้นไปคือเมืองเชลียง ดังปรากฏหลักฐานที่วัดชมชื่น ใกล้เคียงกันนั้นมี**วัดเจ้าจันทร์** ซึ่งอาจถือว่าเป็นปราสาทเขมรที่อยู่เหนือที่สุดในประเทศไทย กำหนดอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 18 และยังพบ**ขุมปราสาทเพ็ญที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เชลียง** อันควรมีอายุสมัยร่วมกันอีกด้วย ภายหลังพื้นที่ดังกล่าวได้พัฒนาเป็นรัฐของกลุ่มคนที่พูดภาษาไทยคือสุโขทัย ซึ่งพบว่ามียุทธวิธีวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครตกค้างอยู่มาก เช่น การใช้ภาษาเขมรโบราณในจารึก หรือชื่อสถานที่ต่าง ๆ ในภาษาเขมรโบราณ

3.2.3) โบราณสถาน

โบราณสถานอันเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมเขมรสมัยพระนครในประเทศไทยมีเป็นจำนวนมาก สามารถแบ่งประเภทของโบราณสถานที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมเขมรสมัยพระนครในประเทศไทยได้ดังนี้

(1) **ปราสาทเนื่องในศาสนาฮินดู** ส่วนใหญ่เป็นเทวาลัยเนื่องในศาสนาฮินดูฝ่ายไศวนิกาย ปราสาทบางแห่งสร้างขึ้นบนยอดเขา เช่น ปราสาทหินพนมรุ้ง ปราสาทเขาปลายบัด จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทภูเพ็ก จังหวัดสกลนคร เป็นต้น

(2) **ปราสาทเนื่องในศาสนาพุทธ** ปรากฏขึ้นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 และปรากฏขึ้นเป็นจำนวนมากในพุทธศตวรรษที่ 18 คือสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เช่น ปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา กู่บ้านแดง จังหวัดมหาสารคาม และปราสาทประธานวัดพระพายหลวง จังหวัดสุโขทัย

(3) **อารโศยศาลา** เป็นปราสาทเนื่องในพุทธศาสนานิกายวัชรยานที่เป็นศาสนสถานประจำสถานพยาบาลชุมชน อันสร้างขึ้นตามพระบรมราชโองการของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แต่ละแห่งมีรูปแบบที่คล้ายคลึงกัน เช่น ภูฏิกุญพิมาย จังหวัดนครราชสีมา กู่สันตรัตน์ จังหวัดมหาสารคาม ปราสาทกู่วัชบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด ฯลฯ ปัจจุบันพบอารโศยศาลาในประเทศไทยแล้ว 33 แห่ง

(4) **วนนิกฤหะ** หรือบ้านมีไฟ เดิมเรียกว่า ธรรมศาลา หรือที่พักคนเดินทาง อันสร้างขึ้นตามพระบรมราชโองการของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ตัวอย่างเช่น ปราสาทตาเมือน จังหวัดสุรินทร์ ปราสาทบ้านบุ จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทกุศิลา จังหวัดนครราชสีมา เป็นต้น

(5) **ส่วนประกอบของเมือง** เช่น ประตูเมือง กำแพงเมือง คูเมือง ทำน้ำ ซึ่งพบว่ามีจำนวนไม่มากนัก ปรากฏให้เห็นร่องรอยเพียงบางเมือง เช่น เมืองพิมาย เมืองหนองทานหลวง หรือเมืองที่เคยอยู่ในวัฒนธรรมทวารวดีมาก่อนอย่างเมืองลพบุรี และเมืองศรีเทพ

(6) **บาราย และตระพัง** หมายถึงแหล่งน้ำซึ่งถูกสร้างขึ้นเพื่อสำรองน้ำสำหรับชุมชน มักมีสัดส่วนที่แน่นอนในแต่ละชุมชน จะมีขนาดใหญ่หรือเล็กต่างกันไปตามสถานะของชุมชน ตัวอย่างบารายที่มีขนาดใหญ่ เช่น หนองบัวรายเชิงเขาพนมรุ้ง บารายเมืองต่ำ บารายเก่าที่ปราสาทพนมวัน บารายเมืองพิมาย ส่วนตระพัง (ตราง) นั้นพบได้โดยทั่วไปด้านหน้าปราสาทหลายแห่ง

(7) **แหล่งอุตสาหกรรม** เช่น แหล่งเตาเผาภาชนะดินเผา โบราณสถานประเภทนี้พบอย่างหนาแน่นในพื้นที่อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์

(8) **แหล่งตัดหิน** เป็นแหล่งหินทรายสำหรับใช้สร้างปราสาท และสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ แหล่งที่สำคัญได้แก่ แหล่งตัดหินที่อำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา และแหล่งตัดหินที่อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์

โดยเราสามารถจำแนกประเภทของโบราณสถานตามอายุสมัย เพื่อให้เห็นพัฒนาการของวัฒนธรรมเขมรในประเทศไทยได้ดังนี้

ตารางที่ 1 ตารางแสดงตัวอย่างโบราณสถานเขมรโบราณแยกตามสมัยทางศิลปกรรมและภูมิภาค

พุทธศตวรรษ	ศิลปะ	ตัวอย่างโบราณสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ตัวอย่างโบราณสถานในภาคตะวันออก	ตัวอย่างโบราณสถานในภาคกลางตอนล่างและตะวันตก	ตัวอย่างโบราณสถานในภาคกลางตอนบน
12-14	ก่อนเมืองพระนคร	ดงเมืองเตย ดงเมืองแอม ดอนชุมเงิน ภูมิโปน	เขาน้อย (สระแก้ว) เพนียด (จันทบุรี)		
15-16	พระโค-บาแค้ง-เกาะแกร์-แปรรูป	เมืองแขก (นครราชสีมา) โนนกู่ (นครราชสีมา) ส่วนเดิม (ฐานอาคารก่ออิฐ) ของพนมวัน (นครราชสีมา)		เทวสถานปรางค์แขก (ลพบุรี)	

พุทธศตวรรษ	ศิลปะ	ตัวอย่างโบราณสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ตัวอย่างโบราณสถานในภาคตะวันออก	ตัวอย่างโบราณสถานในภาคกลางตอนล่างและตะวันตก	ตัวอย่างโบราณสถานในภาคกลางตอนบน
		ส่วนเดิม (ฐานอาคารก่ออิฐสองหลัง) ของพนมรุ้ง (บุรีรัมย์)			
16-17	คลัง-บาปวน	ตาเมื่อนม (สุรินทร์) เมืองต่ำ (บุรีรัมย์) ปราสาทประธานของปราสาทพนมวัน (นครราชสีมา) กู่กาสิงห์ (ร้อยเอ็ด) สระกำแพงใหญ่ (ศรีสะเกษ) ปราสาทนารายณ์เจงเวง (สกลนคร)	สตึกก่อกรรม (สระแก้ว) เขาโล้น (สระแก้ว) ทัพเสียม (สระแก้ว)	ปราสาทนางผมหอม (ลพบุรี) ศาลสูง (ลพบุรี) ฐานอาคาร 23ค ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี	
17	นครวัด	ปราสาทประธานของพิมาย (นครราชสีมา) ปราสาทประธานของปราสาทพนมรุ้ง (บุรีรัมย์) ศิขรภูมิ (สุรินทร์)			ปราสาทเขาปู่เจ้า (สุโขทัย) ศาลตามาแดง (สุโขทัย) ปราสาทศรีเทพ และปราสาทสองพี่น้อง (เพชรบูรณ์)
18	บายัน	อารยคยศาลา 30 แห่ง วนหินคฤหะ 9 แห่ง ปราสาทพรหมทัต ประตูเมืองพิมาย (นครราชสีมา) กู่บ้านแดง (มหาสารคาม)	อารยคยศาลา 3 แห่ง - สระมรกต - บ้านปราสาท (ปราจีนบุรี) - บ้านน้อยห้วยพะโย (สระแก้ว)	พระปราสาทสามยอด (ลพบุรี) เนินทางพระ (สุพรรณบุรี) สระโกสินารายณ์ (ราชบุรี) วัดมหาธาตุ (ราชบุรี) ปราสาทเมืองสิงห์ (กาญจนบุรี)	วัดพระพายหลวง วัดเจ้าจันทร์ (สุโขทัย)

พุทธศตวรรษ	ศิลปะ	ตัวอย่างโบราณสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ตัวอย่างโบราณสถานในภาคตะวันออก	ตัวอย่างโบราณสถานในภาคกลางตอนล่างและตะวันตก	ตัวอย่างโบราณสถานในภาคกลางตอนบน
				วัดกำแพงแลง (เพชรบุรี)	

3.2.4) โบราณวัตถุ

โบราณวัตถุในวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครพบได้เป็นจำนวนมากในพื้นที่ที่วัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครแผ่ไปถึง เราสามารถจัดจำแนกโบราณวัตถุที่พบได้ ดังนี้

(1) **รูปเคารพในทางศาสนาฮินดู** เช่น ศิวลึงค์ เทวรูป พระพรหม พระวิษณุ พระศิวะ พระคเณศ มีทั้งที่ทำจากหินทราย และสำริด

(2) **รูปเคารพในทางศาสนาพุทธ** ได้แก่ พระพุทธรูป รูปพระวัชรธร-วัชรสัตว์ รูปพระโพธิสัตว์ รูปพระนางปรัชญาปารมิตา รูปเทวชระ ตัวอย่างที่โดดเด่น เช่น พระพุทธรูปนาคปรก ซึ่งพบมากในหลายพื้นที่ทั้งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคกลาง พระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี พบที่เมืองโกสสินารายณ์ จังหวัดราชบุรี และปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี ตลอดจนพระพิมพ์รูปแบบต่าง ๆ

(3) **ของอุทิศ และเครื่องใช้ในพิธีกรรม** เช่น ขัน คันฉ่องพร้อมฐาน สังข์ พาน เขิงเทียน ด้ามกระดิ่ง และวัตถุมงคลที่บรรจุอยู่ตามพื้นปราสาท

(4) **สิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ** ได้แก่ ภาชนะดินเผา ซึ่งเป็นภาชนะเนื้อแกร่ง มีทั้งภาชนะเคลือบด้วยน้ำเคลือบอย่างสวยงาม และไม่เคลือบ ทั้งนี้ในประเทศไทยมีแหล่งเตาเผาภาชนะเขมรสมัยพระนครอยู่หลายแห่ง โดยเฉพาะในพื้นที่อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์ ดังที่ได้กล่าวไปข้างต้น

จากหลักฐานทางโบราณคดีดังกล่าวนี้ ทำให้เห็นความเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นในดินแดนไทยภายใต้วัฒนธรรมเขมรสมัยพระนคร ดังนี้

พุทธศตวรรษที่ 15 เมื่ออำนาจของเมืองพระนครได้ปกคลุมอย่างมั่นคงแล้วในแถบลุ่มน้ำทะเลสาบเขมร ก็น่าจะขยายอำนาจเข้าสู่ที่ราบสูงโคราช โดยเฉพาะบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนตั้งแต่รัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 1 เนื่องจากปรากฏความตามจารึกปราสาทพนมวัน 1 ซึ่งมีการกล่าวถึงพระราชโองการของพระองค์ เป็นที่สังเกตได้ว่าในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนเป็นที่ตั้งของบ้านเมืองขนาดใหญ่ในวัฒนธรรมทวารวดี คือ เมืองเสมา ในระยะดังกล่าวปรากฏการสถาปนาชุมชนแบบเขมร

ขึ้นตามแนวลำตะคอง ซึ่งได้แก่ชุมชนที่ปราสาทพนมวัน ปราสาทเมืองแขก และปราสาทโนนกู่ และก็มี การสถาปนาเทวาลัยที่เมืองเสมาขึ้น อันหมายถึงการเปลี่ยนไปนับถือศาสนาฮินดู

อิทธิพลของเขมรยังอาจจะแผ่มาถึงเมืองลพบุรีอีกด้วย เนื่องจากมีข้อบ่งชี้จากจารึกบึงเวียน ว่าพระเจ้าราชนทรธรรมัน ทรงมีชัยชนะเหนือจามปา และรามันยะ ดังพระรามที่แผลงศรไปทางขวา และทางซ้าย (Coedes, 1953: Tome V, 101) จามปานั้นหมายถึงรัฐที่อยู่ริมทะเลจีนใต้ บริเวณ ประเทศเวียดนามตอนกลางในปัจจุบัน ส่วนรามันยะนั้น หากมีที่ตั้งอยู่ที่ศตรงข้ามกับจามปา ก็ สันนิษฐานว่าหมายถึงรัฐในวัฒนธรรมทวารวดี อันเป็นรัฐที่ใช้ภาษามอญ (รามัญ) ดังปรากฏในจารึก หลายหลัก ซึ่งอาจหมายรวมถึงเมืองละโว้ หรือลพบุรี เนื่องจากปรากฏหลักฐานคือเทวสถานปรารค์ แขกซึ่งกำหนดอายุเก่าที่สุดอยู่ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 15 และพบจารึกอัญชัยวรมัน อัน เป็นช่วงเวลาพร้อมสมัยกับเหตุการณ์ตามจารึกบึงเวียน

พุทธศตวรรษที่ 16 ตรงกับสมัยคลัง-บาปวน หรือราวรัชสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ซึ่ง อิทธิพลเขมรได้หยั่งรากลงในลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน มีการสร้างปราสาทหลายแห่งที่กำหนดรูปแบบ ร่วมกับศิลปะคลัง-บาปวน และแผ่อย่างกว้างขวางมากขึ้นจากลุ่มน้ำมูลตอนบนสู่พื้นที่อื่น ๆ ในแอ่ง โคราช เช่น บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนกลาง ดังปรากฏการสร้างปราสาทสระกำแพงใหญ่ บริเวณทุ่งกุลา ร้องไห้ ดังปรากฏการสร้างกู่กาสิงห์ และขยายเข้าไปสู่แอ่งสกลนคร มีการสร้างพระธาตุนารายณ์ เจงเวง และปราสาทภูเพ็ก ในขณะที่ศูนย์อำนาจของเมืองพระนครบนที่ราบสูงโคราชนั้น น่าจะเป็น ปราสาทพนมวัน เนื่องจากพบจารึกที่มีความสัมพันธ์โดยตรงกับกษัตริย์ที่เมืองพระนคร ประกอบกับ การพบโครงสร้างขนาดใหญ่อย่างบาราย

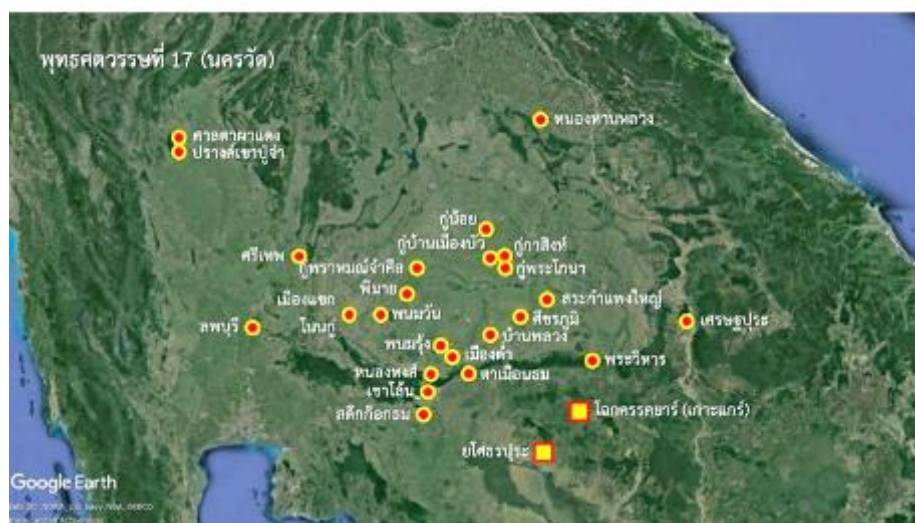
ในส่วนของภาคกลาง **จารึกไอเสม็ด (K.1198)** ได้กล่าวถึงเหตุการณ์หลังจากอิทธิพลเขมร ระลอกแรกได้เข้าสู่ “รามันยะ” โดยปรากฏเรื่องราวตามจารึกไอเสม็ดว่าพระกัมสเตงอัญ ศรีลักษมี- ปติวรมันได้เข้าจัดการบ้านเมืองของชาวรามัญ หลังเหตุแห่ง “กสิยุค” อันยาวนาน ตามพระบรมราช โองการของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ซึ่งจะได้อธิบายโดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

แม้ว่าที่ราบสูงโคราชไปจนถึงเมืองลพบุรีตกอยู่ใต้อำนาจทางการเมืองของเมืองพระนคร แต่ ในแต่ละพื้นที่ก็ยังมีตระกูลผู้ปกครองต่าง ๆ อยู่ อันเป็นลักษณะที่เห็นได้อย่างเด่นชัดถึงความในจารึก ไอเสม็ดซึ่งกล่าวถึงการจัดสรรอำนาจของขุนนางตระกูลต่าง ๆ แต่ในขณะที่เดียวกัน ก็มีการเข้ามาของ ขุนนางในระดับสูงจากเมืองพระนครมากขึ้น ดังกรณีของพระกัมสเตงอัญศรีลักษมีปติวรมัน ขุนนาง ระดับสูงซึ่งได้รับมอบที่ดินจำนวนมาก

พุทธศตวรรษที่ 17 ตรงกับสมัยนครวัดในทางศิลปกรรม ถือเป็นยุครุ่งเรืองของราชวงศ์ มหิธรปุระจากที่ราบสูงโคราช มีการสร้างปราสาทประธานของปราสาทพิมายและปราสาทพนมรุ้งขึ้น ส่วนในพื้นที่ภาคกลางนั้น ในรัชสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ผู้สร้างนครวัด พระองค์น่าจะทรงแผ่พระ ราชอำนาจกว้างขวางกว่าครั้งพุทธศตวรรษก่อนหน้า เพราะนอกจากลพบุรีซึ่งมีภาพสลักรูปทหารจาก

ละโว้บนระเปียงคนครวัดแล้ว ยังมี “เสียมกุก” ซึ่งปัจจุบันแม้ไม่อาจหาซ้อยู่ติได้ว่าหมายถึงบ้านเมืองใด แต่น่าจะสัมพันธ์กับบ้านเมืองใดบ้านเมืองหนึ่งในดินแดนไทยปัจจุบัน อีกทั้งเริ่มปรากฏหลักฐานอีกส่วนหนึ่งที่ทำให้ทราบว่าอิทธิพลของเขมรได้แผ่เข้าสู่ที่ราบภาคกลางตอนบน ได้แก่ ปราสาทเขมรในพื้นที่ภาคกลางตอนบน อย่างปราสาทเขาปู่จ่า และศาลตามผาแดง จังหวัดสุโขทัย ซึ่งยังส่งอิทธิพลถึงจารึกดงแม่ปางเมือง พ.ศ.1710 พบที่จังหวัดนครสวรรค์ (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2550e) จารึกดังกล่าวใช้อักษรขอม และภาษาเขมร เรียกรูปเคารพว่ากัมรเตงชคต ซึ่งหมายถึงการรับวัฒนธรรมเขมรมาใช้โดยเหล่าผู้ปกครองท้องถิ่นที่มีได้อยู่ในสายวัฒนธรรมเขมรมาก่อน อย่างไรก็ตามภายหลังจากสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 เมืองพระนครก็อ่อนแอลงมาก จนถูกโจมตีโดยจามปาในสมัยพระเจ้าตรีภูวนาทิตย์วรมัน หลังจากนั้นพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จะขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 1724 และเข้าสู่สมัยอันรุ่งโรจน์อีกครั้ง ดังปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีมากมายในเขตประเทศกัมพูชา เวียดนาม และประเทศไทยในปัจจุบัน

ภาพที่ 9 แผนที่แสดงการขยายตัวของปราสาทเขมรในประเทศไทยโดยสังเขป ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 ถึงพุทธศตวรรษที่ 17

3.3 วัฒนธรรมเขมรสมัยบายนในประเทศไทย

สมัยบายน เป็นชื่อยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ศิลปะที่หมายถึงศิลปกรรมในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 กำหนดอายุที่ พ.ศ. 1724 ถึง พ.ศ. 1761 โดยประมาณ และต่อเนื่องถึงรัชกาลพระเจ้าอินทรวรมันที่ 2 ผู้เป็นพระราชโอรส โดยนำชื่อมาจากปราสาทบายน อันเป็นปราสาทที่สร้างขึ้นเป็นประธานแห่งราชอาณาจักรในสมัยของพระองค์ และเป็นตัวแทนที่ชัดเจนในทางศิลปกรรม ผู้ศึกษาจะใช้คำนี้ในการกล่าวถึงระยะเวลาดังกล่าวเพื่อให้ครอบคลุมถึงหลักฐานศิลปกรรมต่าง ๆ โดยเน้นที่การศึกษาในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เป็นสำคัญ

ในสมัยบายนนี้ ได้เกิดปรากฏการณ์ใหม่สำหรับเมืองพระนครที่แทบไม่เคยปรากฏมาก่อน ทั้งความเปลี่ยนแปลงทางศาสนา ที่พุทธศาสนาได้กลายเป็นศาสนาประจำราชสำนัก นำไปสู่การสร้างปราสาทเนื่องในพุทธศาสนาจำนวนมาก ตลอดจนความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่อิทธิพลของเมืองพระนครได้แผ่ออกไปอีกครั้งหลังความไร้เสถียรภาพทางการเมือง การขยายตัวดังกล่าวมีลักษณะที่ต่างออกไปจากการแผ่ขยายอิทธิพลครั้งก่อน ๆ อย่างชัดเจน

3.3.1) ประวัติศาสตร์ การเมือง เศรษฐกิจ ในช่วงสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

(1) ประวัติศาสตร์

หลังรัชสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 เมืองพระนครเริ่มขาดเสถียรภาพทางการเมือง ทั้งจากปัญหาความไม่มั่นคงทางการเมือง ตั้งแต่รัชสมัยพระเจ้ายโศวรมันที่ 2 กระทั่งมีขุนนางผู้หนึ่งเข้ายึดอำนาจ ตั้งตนเป็นกษัตริย์นามว่าพระเจ้าตรีภูวนาทิตย์ จนกระทั่งจามปายกทัฬหามาตีเมืองพระนครสำเร็จเมื่อ พ.ศ.1720 และพระเจ้าตรีภูวนาทิตย์ถูกปลงพระชนม์

เมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงปราบปรามจามปาย และทรงได้ราชสมบัติเมื่อ พ.ศ.1724 พระองค์สถาปนาปราสาทต่าง ๆ และราชธานีแห่งใหม่อันล้อมด้วยคูน้ำ และกำแพงศิลาแลง เป็นที่รู้จักในปัจจุบันว่า นครธม (Coe & Evans, 2018: 151) ศูนย์กลางของนครธมคือปราสาทบายน ตั้งอยู่กึ่งกลางของนครธม มีระบบคลองกระจายสู่ส่วนต่าง ๆ ของเมือง (Stark, 2015: 90) นอกเมืองยังมีการสร้างปราสาทขนาดใหญ่หลายแห่ง เช่น ปราสาทตาพรหม หรือศรีราชวิหาร สร้างอุทิศถวายพระราชมารดาในฐานะพระนางปรัชญาปารมิตา มีอายุสมัยตามจารึกที่ พ.ศ.1729 ปราสาทพระขรรค์ สร้างอุทิศถวายพระราชบิดาในฐานะพระอวโลกิเตศวร มีอายุสมัยตามจารึกที่ พ.ศ.1734 ก่อนจะทรงสร้างปราสาทบายนในฐานะที่สถิตของพระพุทธเจ้าอันหมายถึงพระองค์เองในภายหลัง ส่วนดินแดนต่าง ๆ ในอาณาจักรเขมรก็ถูกปกครองจากเมืองพระนครโดยตรงมากขึ้น เพื่อเสริมความแข็งแกร่งของอาณาจักรและด้านทหารรัฐช้างเคียงอย่างไต่เวียด (Stark, 2019: 171) เหตุนี้จึงมีการสร้างโครงสร้างพื้นฐานเป็นจำนวนมากในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ลาวตอนใต้ และกัมพูชาตอนใต้ เพื่อ

เชื่อมโยงอำนาจทางการเมือง เศรษฐกิจระหว่างส่วนกลางและส่วนภูมิภาคให้เป็นไปโดยสะดวกขึ้น ได้แก่ ปราสาท สถานพยาบาลหรืออาโรคยศาลา วหินคฤหะ (บ้านมีไฟ) สะพาน และถนน (Stark, 2015: 90)

ในด้านพระราชประวัติส่วนพระองค์ พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มีพระมเหสีองค์แรก คือ พระนางชัยราชเทวี ต่อมาหลังพระนางชัยราชเทวีสวรรคต พระองค์ทรงอภิเษกสมรสใหม่กับพระเชษฐภคินีของ พระนางชัยราชเทวี คือ พระนางอินทรเทวี พระนางทรงเป็นผู้มีความรู้ความสามารถในทางศาสนา และอักษรศาสตร์ ทรงพระราชนิพนธ์จารึกปราสาทพิฆานอากาศอันมีความไพเราะ (วรรณวิภา สุนด์ตา, 2548: 27) และทรงเป็นพระอาจารย์ใหญ่ในศรีราชวิหาร (ปราสาทตาพรหม) เพื่อสั่งสอนสตรีที่มาเล่าเรียน พระองค์น่าจะจะมีพระราชโอรสหลายพระองค์ โดยพระองค์หนึ่ง คือ ศรีนทรกุมาร มีพระรูปอยู่ที่ปราสาทบันทายฉมาร์คู่กับพระราชบิดา พระองค์สิ้นพระชนม์ในสงคราม มีพระราชโอรสองค์หนึ่งซึ่งเชื่อว่าทรงถูกส่งมาปกครองเมืองละโว้ หรือลพบุรี มีสร้อยพระนามว่า ลโวทยศ นั่นคือ นฤปตินทรวรมัน หรืออินทรวรมัน จึงเป็นที่สันนิษฐานว่าพระองค์อาจได้ขึ้นครองราชย์เป็นพระเจ้าอินทรวรมันที่ 2 ในเวลาต่อมา (นิพัทธ์ แยมเดช & จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา, 2561: 107-108) และยังมีพระราชธิดาซึ่งบางพระองค์น่าจะถูส่งไปอภิเษกสมรสกับเจ้าเมืองต่าง ๆ เพื่อผูกสัมพันธ์ทางการเมือง ซึ่งเรื่องนี้สอดคล้องกับความในจารึกวัดศรีชุม ที่กล่าวถึงนางสุขุมหาเทวีซึ่ง “ผีฟ้าเจ้าเมืองศรีโสธรปุระ” พระราชทานพระราชธิดามาให้แก่พ่อขุนผาเมือง เจ้าเมืองราด พร้อมด้วยเครื่องยศ คือ พระขรรค์ชัยศรี พร้อมยศว่า “กัมรเตงอัญ” (ศุภย์มานุษยวิทยาสิรินคร (องค์การมหาชน), 2550p) แม้เป็นเหตุการณ์สมัยหลังลงมา แต่ก็สะท้อนถึงนโยบายของเมืองพระนครในเวลานั้น

ไม่มีหลักฐานชัดเจนว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เสด็จสวรรคตลงเมื่อใด แต่นักวิชาการบางท่านเชื่อว่ารัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 น่าจะสิ้นสุดลงในปี พ.ศ.1761 ซึ่งเป็นปีสุดท้ายที่ปรากฏเรื่องราวของพระองค์ในจารึก

(2) ลักษณะทางการเมือง

ขอบเขตอำนาจทางการเมืองของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สามารถกำหนดเบื้องต้นได้จากหลักฐานทางโบราณคดีทั้งจารึก ชุมชนโบราณ โบราณสถาน และโบราณวัตถุที่สามารถยืนยันถึงอำนาจการเมืองได้ชัดเจน ซึ่งกระจายอยู่ทั้งในพื้นที่ประเทศกัมพูชา ไทย และลาวในปัจจุบัน หลักฐานที่พบเป็นจำนวนมาก คือ อาโรคยศาลา อันมีรูปเคารพประธานเป็นพระไภษัชยคุรุพุทธเจ้า พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงโปรดให้สร้างขึ้นเพื่อเป็น “สถานพยาบาล” แก่ราษฎร เมื่อ พ.ศ. 1729 (ทิพย์วรรณ วงศ์อัสน์ไพบุลย์, 2555: 1) ดังความในจารึกปราสาทตาพรหม ในแต่ละแห่งมีจารึกอาโรคยศาลา แต่ละหลักล้วนมีเนื้อความคล้ายกัน ว่าด้วยเหตุแห่งการสร้างอาโรคยศาลา และมีการแบ่งหน้าที่ของบุคลากรที่ประจำการอยู่ ณ อาโรคยศาลาแต่ละแห่ง ตลอดจนกำหนดปริมาณทรัพย์สินที่จะต้องนำเข้ามาถวายยังอาโรคยศาลา จำนวนอาโรคยศาลาทั้งหมดตามจารึกปราสาทตาพรหม คือ 102 แห่ง โดยใน

ประเทศไทยค้นพบแล้ว 33 แห่ง อยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 31 แห่ง และภาคตะวันออกอีก 3 แห่ง

ทั้งนี้ หลักฐานสมัยบายนกระจายตัวไกลที่สุดในด้านต่าง ๆ ดังนี้

(1) ด้านเหนือสุดของกลุ่มแม่น้ำโขง คือ จารึกชายฟอง พบที่เมืองชายฟอง ริมแม่น้ำโขงในเขตนครหลวงเวียงจันทน์ ตรงข้ามกับจังหวัดหนองคาย

(2) ด้านเหนือสุดของที่ราบภาคกลางของไทย คือ เมืองเสลียง อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย ซึ่งในพื้นที่ใกล้เคียงพบหลักฐานสมัยบายน เช่น วัดพระพายหลวง เมืองสุโขทัย

(3) ด้านตะวันตกสุด คือ ปราสาทเมืองสิงห์ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี

(4) ด้านใต้สุด (อยู่ทางตอนบนของคาบสมุทรมลายู) คือ วัดกำแพงแลง อำเภอเมืองเพชรบุรี จังหวัดเพชรบุรี

อย่างไรก็ตาม นักวิชาการบางท่านไม่เห็นด้วยที่จะระบุว่าขอบเขตดังกล่าวนี้หมายถึงขอบเขตอำนาจทางการเมืองของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ดังจะกล่าวถึงต่อไป โดยเฉพาะหลักฐานสมัยบายนในภาคกลาง และภาคตะวันตกของไทยอันเป็นหนึ่งในปัญหาสำคัญของการศึกษาในครั้งนี้

(3) ลักษณะทางเศรษฐกิจ

เศรษฐกิจของอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนครอยู่บนรากฐานของเกษตรกรรม คือการปลูกข้าวแบบนาดำในแปลงแบ่งด้วยคันนา (Bunded field farming) นาประเภทนี้จะทำในที่ลุ่มต่ำ อาศัยน้ำที่หลากในหน้าน้ำ (Flood-retreat farming) ร่วมกับการใช้ระบบชลประทานในการกักเก็บน้ำเพื่อทำนาในช่วงหน้าแล้ง (Coe & Evans, 2018: 36-40) ซึ่งการทำนาเช่นนี้ให้ผลผลิตสูง อีกส่วนหนึ่งคือการประมง แหล่งประมงสำคัญของเมืองพระนครได้แก่ทะเลสาบเขมร หรือโตนเลสาบ การประมงนี้ถูกสะท้อนผ่านภาพสลักที่ปราสาทบายน ซึ่งแสดงภาพปลาหลากหลายชนิดในแหล่งน้ำ

ในขณะที่ลุ่มน้ำทะเลสาบเขมรมีความโดดเด่นในเรื่องการเพาะปลูก และการประมง พื้นที่อื่นภายใต้พระราชอาณาเขตก็มีทรัพยากรที่แตกต่างออกไป โดยบริเวณอีกฟากฝั่งหนึ่งของทะเลสาบเขมรคือ เทือกเขากระวาน (Cardamom Mountains) อันทอดตัวยาวตั้งแต่ภาคตะวันออกของไทย และตลอดแนวชายฝั่งตะวันตกของกัมพูชา ซึ่งเป็นแหล่งผลิตกระวาน และเครื่องเทศต่าง ๆ ส่วนบริเวณที่ราบสูงโคราช มีทรัพยากรธรรมชาติที่โดดเด่น คือ เกลือ

ด้านการค้าระหว่างประเทศ พบว่ามีการค้ากับจีนเป็นหลัก โดยสินค้าส่งออกจากเมืองพระนครได้แก่ ขนบก งาช้าง นอแรด ชีผึ้ง ไม้กฤษณา กระวาน รง ยางไม้ กระเบา พริกไทย ส่วนสินค้านำเข้าจากจีน ได้แก่ ทอง เงิน ผ้าไหม ดิบูก เครื่องถ้วย ปรอท กระจาด ร่ม หม้อเหล็ก ทองแดง ไข่มุก ใผ่ เข็ม หวีไม้ ฯลฯ (Coe & Evans, 2018: 188) ตัวอย่างรายละเอียดของสินค้านำเข้าจากจีนในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้จากจารึกปราสาทพระขรรค์ และปราสาทตาพรหม โดยจารึกปราสาทพระขรรค์กล่าวถึงมุ้ง 323 หลัง และผ้าไหมอย่างดี ส่วนจารึกปราสาทตาพรหมกล่าวถึงที่นอนจากจีน 20

ขึ้น เสื้อผ้า 20 ชุด และกล่อง 500 ใบ รายชื่อสินค้าเหล่านี้แสดงคุณศัพท์ “จีน” อย่างชัดเจน (Lustig, 2009a: 179) แต่ข้อมูลเกี่ยวกับการค้าระหว่างประเทศของอาณาจักรเขมรโบราณยังคงมีไม่มากนัก

(4) วัฒนธรรมศาสนา

สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ถือเป็นยุคสมัยแห่งความเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในทางศาสนา เนื่องจากศาสนาประจำรัฐได้เปลี่ยนไปสู่พุทธศาสนานิกายวัชรยาน จากเดิมที่พระมหากษัตริย์แห่งเมืองพระนครส่วนใหญ่จะทรงนับถือศาสนาฮินดูฝ่ายไศวนิกาย หรือในบางรัชกาลอาจจะนับถือไวษณพนิกาย

พุทธศาสนานิกายวัชรยาน เป็นนิกายหนึ่งที่เกิดขึ้นจากแนวคิดโยคจารของพระอสังคะ ราวพุทธศตวรรษที่ 9 มีลักษณะเด่นกล่าวคือ มีการพัฒนาแนวคิดต่อยอดจากมหายานออกไปอย่างกว้างขวาง ทั้งการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของพระพุทธรูป พระโพธิสัตว์ และศักดิ์ มีการสถาปนาพุทธเทพ และเทพีขึ้นจำนวนมาก เป็นบุคลาธิษฐานของหลักธรรมต่าง ๆ พุทธศาสนานิกายวัชรยานได้แพร่กระจายสู่ภูมิภาคต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง ดังปรากฏหลักฐานในหลายพื้นที่ ทั้งในชวา คาบสมุทรมลายู พุกาม (ในเมียนมา) เวียดนาม

ส่วนในวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครนั้น หลักฐานของพุทธศาสนานิกายวัชรยานเริ่มปรากฏตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 เป็นอย่างน้อย แม้ในขณะนั้นนิกายวัชรยานอาจจะไม่ใช่ศาสนาประจำราชสำนัก แต่ก็ปรากฏการนับถือแล้ว แม้แต่ผู้ใกล้ชิดราชสำนักก็มีการสถาปนารูปเคารพนิกายวัชรยาน³ เช่น พระนางปรีชญาปารมิตา พระวัชรปาณี พระอวโลกิเตศวร ซึ่งสอดคล้องกับความเจริญของนิกายวัชรยานในพื้นที่เมืองทิมาย และแถบซบบาก (อำเภอปักษ์สงขล) ตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 เป็นต้นมา (จิรัสสา คชาชีวะ, 2559: 171-189)

เมื่อเข้าสู่สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 พุทธศาสนานิกายวัชรยานจึงกลายเป็นศาสนาหลักของอาณาจักร กัมพูชากลายเป็นที่มั่นของนิกายวัชรยานหลังการล่มสลายลงของมหาวิทยาลัยนาลันทา และโสมปุรมหาวิหารซึ่งเกิดขึ้นในระยะเวลาใกล้เคียงกัน (วรรณวิภา สุเนตต์ดา, 2548: 95) แต่เป็นที่สังเกตว่าวัชรยานในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นั้นมีลักษณะเฉพาะ เช่น การนับถือเทวพระ การนับถือพระโภษะชยคุรุพุทธรูปเป็นพิเศษ หรือการนับถือรัตนตรัยมหายาน ในรูปของพระพุทธรูป พระอวโลกิเตศวร และพระนางปรีชญาปารมิตา (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2543: 141) ดังปรากฏรูปเคารพบุคคลสามองค์นี้อยู่เสมอในหลายพื้นที่ การสร้างรูปเคารพสามองค์เช่นนี้ ถือเป็นคติความหลักปรัชญาสูงสุดของพุทธศาสนานิกายวัชรยานออกมาเป็นระเบียบรูปเคารพใหม่ คือ รัตนตรัยมหายาน หมายถึง การตรัสรู้ (การได้มหาสุข) เกิดขึ้นจากเอกภาพของกรุณา และปัญญา การตรัสรู้นั้นย่อมแทนด้วย

³ เช่น กวีนทราธิมัทนะ แม่ทัพใหญ่ในสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมัน มีความศรัทธาในพุทธศาสนานิกายวัชรยาน ดังปรากฏความในจารึกปราสาทบัตตุม

พระพุทธเจ้าอย่างแน่แท้ แต่กรุณา และปัญญา นั้น หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ อธิบายว่า ในระยะแรกวิชรยานเขมรจะแสดงกรุณา หรืออุบายด้วยเหวัชระ และแสดงปัญญาด้วยสังวระ ภายหลังจึงใช้พระอวโลกิเตศวรแทนเหวัชระ และพระนางปรัชญาปารมิตาแทนสังวระ (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2543: 168) ซึ่งผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า การตีความหลักมหาสุขรูปร่างใหม่ดังกล่าวน่าจะเกิดตั้งแต่ตอนต้นรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เนื่องจากมีการสร้างปราสาทตาพรหมขึ้นเพื่ออุทิศให้พระราชมารดาในฐานพระนางปรัชญาปารมิตาตั้งแต่ปี พ.ศ.1729 และเป็นสิ่งที่สังเกตว่า การตีความหลักมหาสุขรูปร่างดังกล่าวเป็นลักษณะเฉพาะของวัฒนธรรมเขมรสมัยบายน ดังจะปรากฏให้เห็นอีกมากตามพระพิมพ์ต่าง ๆ ในยุคนั้น

ความมุ่งมาดปรารถนาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในการปกครองบ้านเมืองนั้น เห็นจะเป็นไปภายใต้อุดมคติคล้ายคลึงกันกับพระเจ้าอโศกมหาราช มหาราชแห่งราชวงศ์เมารยะของอินเดีย (พุทธศตวรรษที่ 3) ซึ่งได้รับการบันทึกไว้ในวรรณกรรมทางพุทธศาสนาหลายแห่งว่าเป็นกษัตริย์ผู้อุปถัมภ์ค้ำชูพุทธศาสนาอย่างยิ่ง ความนี้ได้รับการยืนยันจากจารึกปราสาทพระขรรค์ว่า บุญกุศลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มีไม่น้อยไปกว่าพระเจ้าอโศกมหาราช และทรงขอให้บุญกุศลทั้งหลายที่พระองค์ทรงทำนั้นนำพาให้พระองค์บรรลุโพธิญาณ นำพาสัตว์โลกทั้งหลายข้ามพ้นสังสารวัฏ (ทองสีบ ศุภะมาร์ค, 2514: 78)

อย่างไรก็ตาม ในสมัยนี้ก็ได้มีการเข้ามาของพุทธศาสนานิกายเถรวาทแบบลังกาวงศ์ โดยจาริกกัลยาณีสมา พบที่วัดกัลยาณี เมืองหงสาวดี ประเทศเมียนมา ได้กล่าวถึง “กมโพชราชตนะเซน” หรือพระราชโอรสของพระเจ้ากรุงกัมโพช นามว่า พระตามลิตะ ซึ่งเดินทางไปยังลังกา โดยเหตุการณ์ในจารึกนั้นอยู่ในช่วงปี พ.ศ.1733 สมัยพระเจ้านรปติสิฐแห่งพุกาม ซึ่งตรงกับสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จารึกดังกล่าวยังได้ระบุถึงคณะสงฆ์กัมโพชในดินแดนมอญอีกด้วย การเริ่มรับพุทธศาสนานิกายเถรวาทแบบลังกาวงศ์ในระยะนี้เอง อาจจะเป็นรากฐานให้แก่การเกิดขึ้นของคณะสงฆ์เถรวาทในเมืองพระนครในช่วงกลางถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งพิริยะ ไกรฤกษ์เรียกว่า กัมโพชสังฆปักษะ หรือนิกายกัมโพช พิริยะได้อธิบายเรื่องนิกายกัมโพชว่าเป็นพุทธศาสนานิกายเถรวาทที่ผสมผสานกับวิชรยานอันเคยดำรงอยู่ในวัฒนธรรมเขมร ซึ่งแม้จะยังดำรงแนวคิดบางประการที่สืบมาจากมหายาน-วิชรยาน แต่ก็เน้นความสำคัญของพระศากยมุนีพุทธะเป็นที่สุด ตลอดจนตัดทอนพุทธเทพ-เทพีที่เคยนับถือออกไป (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2553: 351) เอกสารพื้นพระบางของลาวได้กล่าวถึงการอัญเชิญพุทธศาสนานิกายเถรวาทจากกรุงอินทปัตต์ ซึ่งหมายถึงกรุงกัมพูชามาสู่ล้านช้างในเวลาหลังจากนั้นไม่นาน (กระทรวงศึกษาธิการ ศิลปากร กีฬาและยุวชน, 2512: 4) ทำให้สันนิษฐานได้ว่าเมืองพระนครอาจเปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนานิกายเถรวาทแบบลังกาวงศ์ตั้งแต่สิ้นรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันปรเมศวรเป็นอย่างน้อย และกลายเป็นแม่แบบของศาสนาพุทธเถรวาทในหลายดินแดนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19

3.3.2) แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมเขมรสมัยบายนในประเทศไทย

(1) อำนาจการเมือง และเศรษฐกิจ

ในวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร อำนาจของผู้ปกครองผูกพันเข้ากับความศักดิ์สิทธิ์ที่สำแดงผ่านพิธีกรรม และลักษณะเฉพาะของบุคคลผู้มีอำนาจสร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับผู้ใต้อำนาจปกครอง พระมหากษัตริย์เมืองพระนครทรงแผ่พระราชอำนาจผ่านพระราชพิธีสิ่งก่อสร้าง และพิธีกรรมที่ทรงปฏิบัติร่วมกับราษฎร คือ พระราชพิธีต่าง ๆ ในรอบปี และพระราชภาระต่าง ๆ ต่อราษฎร เช่น การทำให้บ้านเมืองมีน้ำกินน้ำใช้ตลอดปี ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับสิ่งต่าง ๆ โดยรอบนี้ อาจเรียกว่า “การเมืองแบบจักรวาล” (Galactic Politics) (Stark, 2019: 161-168) การผนวกศาสนาเข้ากับรัฐนั้นเกิดขึ้นภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ และสำแดงอย่างชัดเจนผ่านสถาปัตยกรรม (Stark, 2015: 90)

ระบบการเมืองการปกครองของเขมรสมัยเมืองพระนครมีพัฒนาการสืบมาตั้งแต่ต้นสมัยเมืองพระนคร แต่มีแบบแผนที่ชัดเจนขึ้นตั้งแต่รัชสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พุทธศตวรรษที่ 16) เป็นต้นมา

แบบแผนการปกครองก่อนรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

การปกครองภายในอาณาจักรเขมรสมัยพระนครนั้นนับได้ว่ามีระบบที่ซับซ้อนดังมหานคร แม้จะเป็นตั้งชนบทขนาดมหึมาก็ตาม โดยมีตำแหน่งต่าง ๆ ที่ซับซ้อน ปรากฏให้เห็นในจารึกหลักต่าง ๆ ตั้งแต่ก่อนหน้ารัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เช่น กัมรเตงอัญญ กัมรเตง มรตาญญ กัมสเตง สเตงอัญญ สเตงเตงตวน โฉลญ โฉลญ เตง วาป (Lustig, 2009b: 73) เป็นต้น

การปกครองส่วนกลางของเมืองพระนคร มีการแบ่งอำนาจการบริหารราชการแผ่นดินจากองค์พระมหากษัตริย์ มีตำแหน่งต่าง ๆ เช่น พระครุ (Vrah Khru) มีหน้าที่ประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ อาทิ พระราชพิธีบรมราชาภิเษก เสนาบดี (Senapati) คือ แม่ทัพ จึงน่าจะหมายถึงข้าราชการฝ่ายทหาร มนตรี (Mantri) ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาในพระองค์ ตำรวจ (Tamrvac) เป็นข้าราชการชั้นตรงต่อส่วนกลางที่มีหน้าที่กำกับดูแล ตรวจการการบริหารราชการ (inspector) ในภาคส่วนต่าง ๆ ตามพระราชประสงค์ เป็นต้น (Mabbett, 1978: 29-32) อย่างไรก็ตาม เรายังไม่สามารถระบุสายบังคับบัญชา หรือการจัดแบ่งหน่วยงานได้อย่างชัดเจน เนื่องจากข้อมูลที่ได้จากจารึกไม่เพียงพอ

ในส่วนภูมิภาค มีการแบ่งการปกครองออกเป็น “วิชัย - สรุก - คราม” (Mabbett, 1978: 32) ลดหลั่นลงไปตามลำดับ ในท้องถิ่นจะมีขุนนางเป็นผู้ควบคุมดูแล โดยหลักคือ โชลญ (Khlon) เป็นข้าราชการระดับปฏิบัติการ แบ่งได้เป็นหลายประเภท เช่น โชลญวิชัย เป็นผู้บังคับบัญชาประจำวิชัย มี โชลญพล เป็นผู้ควบคุมบังคับบัญชาประชากรในวิชัย ราชการยะ เป็นผู้ควบคุมการเก็บภาษี (ส่วย) ส่งไปยังส่วนกลาง และการเกณฑ์แรงงาน โชลญประเภทอื่น เช่น โชลญเกษตร (เกษตรราธิป) เป็นหัวหน้าศาสนสถาน, โชลญคลัง เป็นผู้ดูแลคลังเก็บของสำหรับปราสาทแต่ละแห่ง, มีผู้อาวุโสของ

ชุมชนที่เรียกว่า ครามวฤฒิ ทำหน้าที่อย่างพยานในการตัดสินระดับข้อพิพาทต่าง ๆ (Lustig, 2009b: 74)

ชนชั้นถูกปกครอง ที่มีหลักฐานกล่าวถึงคือ **ขณุม** (Khnum) ซึ่งยังคงเป็นที่ถกเถียงว่าเป็นทาส (Slave) หรือข้า (Servant) (Lustig, 2009b: 75) โดยขณุมได้ถูกกลัปนาเพื่อให้เป็นข้าศาสนสถานตั้งเครื่องไทยธรรม อีกทั้งยังมี**กลุ่มคนที่มีหน้าที่เฉพาะ** เช่น นางระบำ นักร้อง นักดนตรี เพื่อถวายบำเรอเทพเจ้า ตลอดจนจนถึงชาวนา ช่างฝีมือ ศิลปิน ซึ่งถูกกล่าวถึงบ้าง

ในการปกครองส่วนภูมิภาค ได้ปรากฏศูนย์กลางระดับรอง ได้แก่ (Coe & Evans, 2018: 117)

(1) **ศูนย์กลางโดยรอบเมืองพระนครในกลุ่มน้ำทะเลสาบเขมร** คือ บึงมาลา และบันทายฉมาร์

(2) **ศูนย์กลางนอกกลุ่มน้ำทะเลสาบเขมร** คือ สุรยบรรพต (พนมจิสอร์) พระขรรค์กำปงสวาย พระวิหาร เศรษฐปุระ (วัดพู) พนมวัน พิมาย พนมรุ้ง ลพบุรี เมืองเหล่านี้เป็นเมืองที่อยู่ในอำนาจของเมืองพระนครมาอย่างต่อเนื่อง

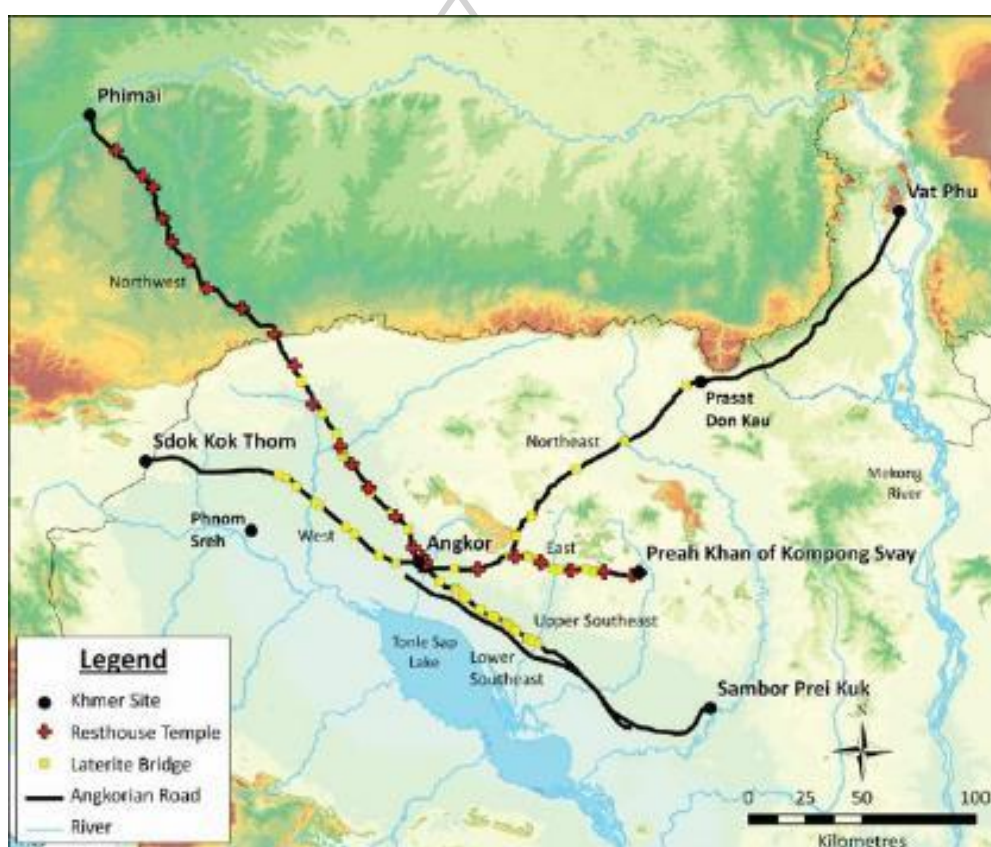
มีข้อสังเกตได้ว่า ศูนย์กลางระดับรองเหล่านี้เป็นชุมชนขนาดใหญ่ และทั้งหมดอยู่ทางตอนบนของทะเลสาบเขมร ยกเว้นสุรยบรรพต (พนมจิสอร์) เพียงแห่งเดียวที่อยู่ทางใต้ของทะเลสาบเขมร สิ่งนี้อาจคาดการณ์แนวทางการขยายอิทธิพลของเมืองพระนครได้ว่าให้ความสำคัญกับการขยายอำนาจไปทางเหนือ ตะวันตก และตะวันออกเป็นสำคัญ โดยเฉพาะทางทิศเหนือบนที่ราบสูงโคราช ซึ่งปรากฏชุมชนขนาดใหญ่หลายแห่ง เช่น พิมาย พนมวัน พนมรุ้ง-เมืองต่ำ

ศูนย์กลางระดับรองเหล่านี้จะเชื่อมโยงด้วย**แนวถนนหลวง** ซึ่งสามารถกำหนดแนวได้จากสิ่งก่อสร้างตามรายทางที่ยังปรากฏร่องรอยอยู่ ได้แก่ วหินคฤหะ (บ้านมีไฟ) และสะพานศิลาแลง จากการศึกษาของมิตช์ เฮนดริคสัน (Mitch Hendrickson) ที่ศึกษาร่องรอยของบ้านมีไฟ และสะพานโบราณ พบว่า มีเส้นทางคมนาคมที่อาจเรียกว่าเป็นถนนหลวงจากเมืองพระนครมี 6 สาย ซึ่งมีพัฒนาการจากเส้นทางคมนาคมมาแต่โบราณ เชื่อมโยงศูนย์กลางระดับภูมิภาค เชื่อมพื้นที่ระหว่างเมืองพระนครไปยังพิมาย วัดพู พระขรรค์กำปงสวาย สมโบร์ไพรกุก อันเดต และสตักก็อกรม (Hendrickson, 2008: 64) จะเห็นได้ว่า เส้นทางที่เฮนดริคสันเสนอนี้เป็นเส้นทางเชื่อมต่อไปยังศูนย์กลางระดับภูมิภาคที่อยู่ห่างไกลออกไป และมีความสำคัญทางการเมืองและเศรษฐกิจ

ทั้งนี้ มีเพียงเส้นทางพระนคร-พิมาย และเส้นทางพระนคร-บึงมาลา-พระขรรค์กำปงสวาย เท่านั้นที่มีวหินคฤหะ (บ้านมีไฟ) ซึ่งอาจเป็นเพราะความต้องการทรัพยากรธรรมชาติอย่างเกลือจากพิมายอันเป็นศูนย์กลางของที่ราบสูงโคราช และเหล็กจากพระขรรค์กำปงสวาย (Hendrickson, 2008: 74) ซึ่งอยู่ใกล้กับพนมแตกอันเป็นแหล่งแร่เหล็ก ซึ่งนั่นอาจทำให้แนวโน้มการขยายอำนาจตลอดเวลาที่ผ่านมามุ่งเน้นการแผ่ขึ้นไปทางทิศเหนือ และตะวันออก เนื่องด้วยประเด็นแหล่ง

ทรัพยากรภายในอาณาจักรเป็นสำคัญ ในการเดินทางตามเส้นทางเหล่านี้ คาดว่าเวลา 1 วัน จะเดินทางได้ประมาณ 25 กิโลเมตร (Lustig, 2009b: 139) ซึ่งแหล่งชุมชนต่าง ๆ จะสัมพันธ์ตามแนวเส้นทางดังกล่าว

นอกจากเส้นทางทางบกแล้ว เชื่อได้ว่าการใช้เส้นทางทางน้ำในการติดต่อกับชุมชนต่าง ๆ โดยใช้แม่น้ำโตนเลสาบ และแม่น้ำโขงเป็นหลัก โดยแนวแม่น้ำดังกล่าวสามารถใช้ออกทะเลที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขง หรือย้อนขึ้นไปตามแนวแม่น้ำโขง อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันยังไม่พบหลักฐาน “เมืองท่า” ในแถบสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขงหลังสมัยฟูนัน (Lustig, 2009b: 149)

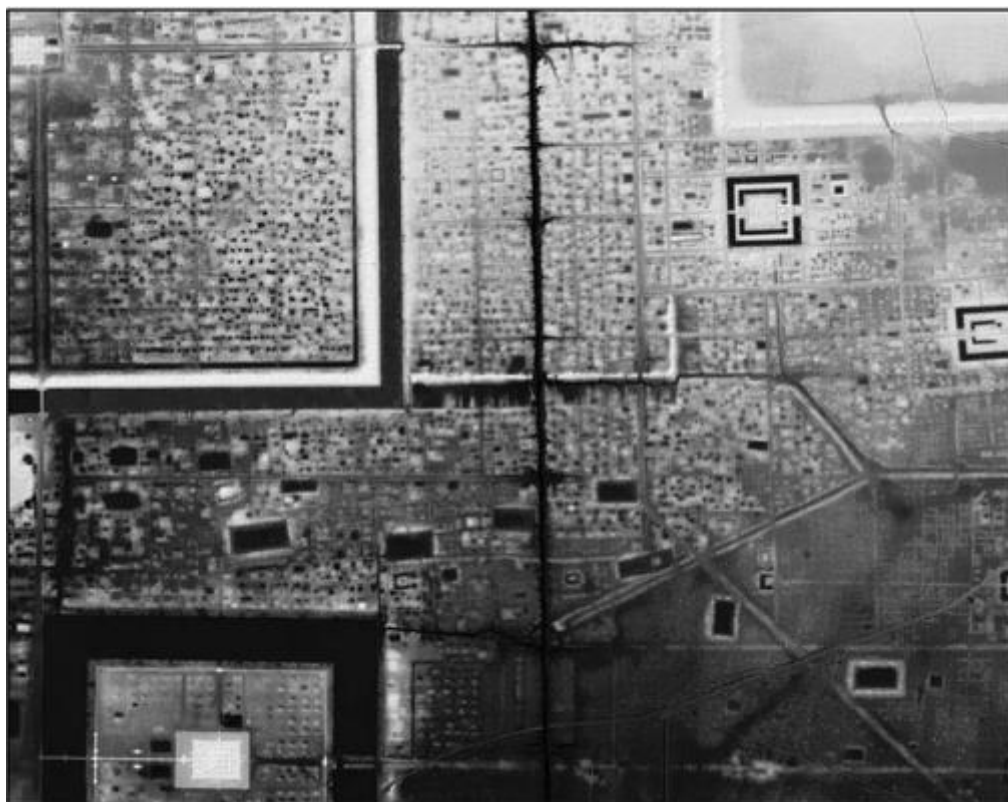
ภาพที่ 10 แผนที่แสดงเส้นทางคมนาคมสายต่าง ๆ ที่เชื่อมโยงภูมิภาคต่าง ๆ เข้ากับเมืองพระนคร
ที่มา: Mitch Hendrickson, (2010), “Historic routes to Angkor: Development of the Khmer road system (ninth to thirteenth centuries AD) in mainland Southeast Asia,” *Antiquity* 84, 324 (June):

นอกจากปราสาทขนาดใหญ่ซึ่งถือเป็นศูนย์กลางระดับภูมิภาคแล้ว ยังมีระบบการแบ่งสันปันส่วนที่ดินอันเป็นไทยธรรมแต่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำปราสาทแห่งชุมชนนั้น ๆ ที่พระมหากษัตริย์ทรงให้ขุนนางในท้องถิ่นดูแล และตั้งชุมชนพร้อมศาสนสถาน ดังปรากฏในจารึกหลายหลัก ขุนนางเหล่านี้เดิมเป็นผู้ปกครองท้องถิ่น ซึ่งเป็นผู้ถือครองที่ดิน (Landholder) ได้จัดซื้อที่ดิน ปักหลักเขต สร้างปราสาท รวมถึงระบบชลประทานต่าง ๆ รวมถึงเกณฑ์ไพร่พล จากนั้นจึงขอพระราชทานสิทธิเหนือที่ดิน ซึ่งเมื่อพระมหากษัตริย์ที่เมืองพระนครพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว จะให้ทำจารึกพร้อมลึงค์ไปประดิษฐาน (Mabbett, 1978: 22) ทั้งนี้สิทธิครอบครองในที่ดินอาจถูกโอน เปลี่ยนถ่ายยังผู้อื่นโดยการซื้อขายต่อแก่บุคคลอื่น หรือตามพระบรมราชโองการตั้งความที่ปรากฏในจารึกโอเสม็ด เป็นต้น

ดังนั้น ในทางปฏิบัติแล้ว สำหรับส่วนภูมิภาค อำนาจมักกระจายอยู่กับขุนนางท้องถิ่นในท้องถิ่นที่สำคัญ โดยมี “ตำรวจ” เป็นผู้ตรวจราชการ (inspector) ในท้องถิ่นต่าง ๆ ดัง “หู-ตา” ของราชธานีโดยการศึกษาจารึกของเอลลีน ลุสติก (Eileen Lustig) และเทอร์รี่ ลุสติก (Terry Lustig) ในหัวข้อ “Losing ground: Decline of Angkor’s middle-level officials” (2019) ชี้ให้เห็นว่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 หรือราวรัชสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ได้มีการเข้ามาซื้อ (purchase) ที่ดินโดยบุคคลในตำแหน่งที่สูงกว่าวาป เช่น โลญ ไปจนถึงพระกัมรเตงอัญ ซึ่งมักมีความสัมพันธ์กับพระราชวงศ์ในส่วนกลาง ทำให้กลายเป็นผู้ถือครองที่ดินของปราสาทต่าง ๆ แทนที่บุคคลในตำแหน่ง “วาป” และต่อมาก็แทนที่ “โลญ” ซึ่งเป็นผู้ถือครองที่ดินในท้องถิ่นมาแต่เดิม ตั้งแต่ช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา (Lustig & Lustig, 2019: 409-430) อันสะท้อนว่าการปกครองส่วนภูมิภาคของเมืองพระนครมีความใกล้ชิดอำนาจศูนย์กลางมากขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ผ่านการถือครองที่ดินของขุนนางระดับสูง

แบบแผนการปกครองสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

ในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ถือเป็นรัชสมัยแห่งการฟื้นฟูอาณาจักรที่ถูกทำลายลงโดยจามปา แม้หลักฐานที่กล่าวถึงระบบการปกครองอันสืบมาแต่สมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 นั้นมีไม่มากนัก ทว่าจำนวนจารึกที่สร้างขึ้นโดยพระบรมราชโองการของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โดยตรงเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างมาก เช่น จารึกอาโรคยศาลาต่าง ๆ (Lustig, 2009b: 111) ซึ่งมีเนื้อความหลักคล้ายกัน อีกทั้งอาโรคยศาลาแห่งต่าง ๆ ก็ล้วนมีขนาดและแผนผังในลักษณะเดียวกันแทบทุกแห่ง และในจารึกดังกล่าวไม่ปรากฏตำแหน่งขุนนางบังคับบัญชาอย่างที่เคยมีมาก่อนหน้านี้ หากแต่ปรากฏตำแหน่งโหราจารย์และผู้ประกอบพิธีบูชายัญที่ขึ้นตรงต่อ “ศรีราชวิหาร” (ปราสาทตาพรหม) สิ่งนี้อาจบ่งชี้ความเคลื่อนไหวบางประการเกี่ยวกับการขยาย เปลี่ยนแปลงหัวอำนาจ และการกระชับพระราชอำนาจของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งเกิดขึ้นอย่างมากในรัชกาลดังกล่าว

ภาพที่ 11 ภาพถ่ายด้วยเทคโนโลยี LIDAR แสดงพื้นที่การอยู่อาศัยบริเวณเมืองนครธม ปราสาทตาพรหม ปราสาทบันทายกเดย และปราสาทนครวัด

ที่มา: Damian Evans & Roland Fletcher, (2015), “The landscape of Angkor Wat redefined.” *Antiquity* 89, 348 (December): 1416.

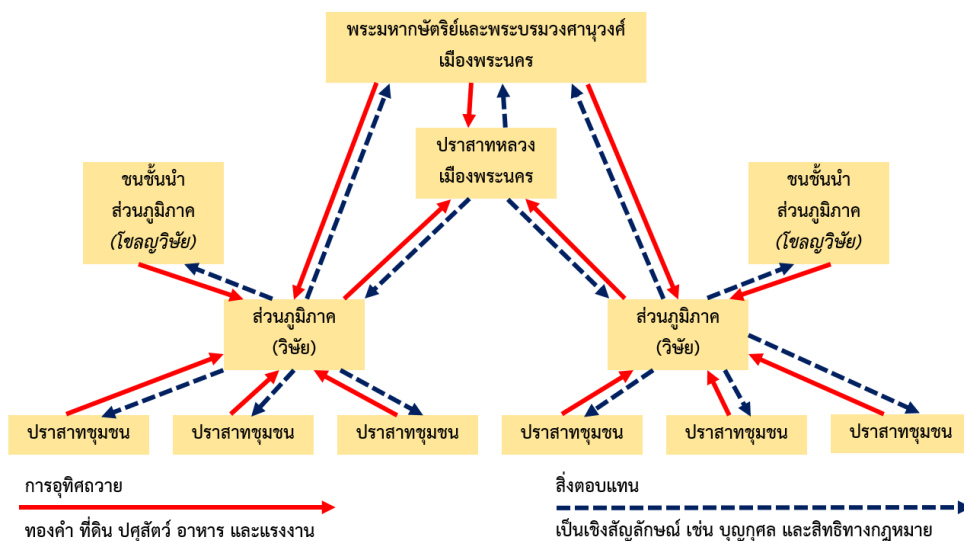
ความสัมพันธ์ทางการเมืองและเศรษฐกิจ

การเมืองและเศรษฐกิจสมัยพระนครนั้นมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันอย่างใกล้ชิด ด้วยปราสาทเขมรเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจในระดับภูมิภาคของอาณาจักรเขมรสมัยพระนคร ในเมืองพระนครก็เป็นเช่นนี้ โดยจากการควบคุมที่ดิน แรงงาน และทรัพยากรของปราสาท แรงงานบางส่วนยังอาศัยอยู่ในพื้นที่ของปราสาทด้วย

เครือข่ายปราสาทขนาดเล็กในส่วนภูมิภาคเป็นหน่วยการเมืองและเศรษฐกิจที่กระจายอยู่ตามชุมชนต่าง ๆ ท้าวพระราชอาณาเขต มีหน้าที่จัดเก็บภาษีเข้าสู่ศูนย์กลาง โดยภาษีนั้นมีหลายชนิด เช่น ภาษีที่ดิน ซึ่งมีอัตราแตกต่างกันไปตามการใช้งาน เช่น นาข้าวในพื้นที่ระบบชลประทานจะถูกเก็บภาษีแพงกว่านาในหน้าแล้ง เป็นต้น การจัดเก็บภาษี จัดเก็บเป็นข้าว หรือธัญพืชชนิดต่าง ๆ น้ำผึ้ง ยางไม้ และเนย สิ่งที่ได้จัดเก็บได้นั้นจะนำส่งเข้า “ราชโกษา” หรือคลังหลวง ซึ่งเป็นที่จัดเก็บของ อัญมณี น้ำผึ้ง ยางไม้ น้ำตาล ยา ธัญพืช ฝ้าย และอื่น ๆ (Miksic & Geok, 2017: 387)

ทั้งนี้ เคนเนธ ฮอลล์ (Kenneth Hall) ได้เสนอแผนผังโครงสร้างทางการเมืองระหว่าง ส่วนกลาง และส่วนภูมิภาค ผ่านเครือข่ายปราสาท โดยยกรรณของเขมรสมัยเมืองพระนคร และชาว โบราณไว้ดังนี้ กล่าวคือ ในท้องถิ่นจะมีปราสาทชุมชนอยู่ ปราสาทชุมชนเหล่านั้นจะขึ้นกับปราสาทใน ระดับวิชัย และปราสาทวิชัยจะขึ้นกับปราสาทในส่วนกลาง และราชสำนัก ทั้งนี้ ราษฎรในท้องถิ่นมี หน้าที่จ่ายภาษี และเข้าเกณฑ์แรงงาน ทรัพย์สินที่ปราสาทท้องถิ่นได้มาจะถูกส่งขึ้นไปยังวิชัย ในระดับ วิชัยนั้น ทรัพย์สินจะถูกแบ่งขึ้นไปยังส่วนกลาง (ราชสำนัก และปราสาทในส่วนกลาง) กับอีกส่วนแบ่ง ให้ผู้ปกครองในระดับวิชัย ซึ่งเป็นผู้ปกครองในท้องถิ่น การที่ราษฎรจ่ายภาษีให้แก่รัฐผ่านปราสาทนั้น จะได้รับสิทธิประโยชน์ทางกฎหมาย และได้บุญกุศล (Hall, 1985: 167) และราษฎรจะถูกเกณฑ์ แรงงานเพื่อสร้างศาสนสถาน ขุดแหล่งน้ำ หรือการอื่น ๆ ตามที่ราชการต้องการ หรือบางส่วนถูกอุทิศ ักลปนาเป็นข้าพระ ดังมีรายนามปรากฏในจารึกต่าง ๆ เหตุนี้เอง จึงทำให้เกิดปราสาทเขมรขึ้นจำนวน มากกระจายตัวในพระราชอาณาเขตเพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรทั้งทรัพย์สิน และแรงงาน โดยมีเจ้านาย และขุนนางเป็นผู้บุกเบิกพื้นที่ สร้างปราสาท ขุดสระน้ำ และตั้งชุมชน โดยที่ปราสาทแต่ละแห่งมีขนาด แตกต่างกันไปตามฐานะความสำคัญ

จารึกเขมรสมัยพระนครในประเทศไทยหลายหลักกล่าวถึงการถวายผลผลิต รวมถึงข้าทาส บริวารแก่ศาสนสถาน ในพื้นที่ภาคกลางของประเทศไทยสามารถศึกษาได้จากจารึกศาลเจ้าเมือง ลพบุรี ซึ่งกล่าวถึงการถวายข้าวสาร ข้าวเปลือกจากเมืองทวารชลิมาน เรือกสวน เครื่องเงิน ทาส กระบือ โดยผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงกระบวนการนี้โดยละเอียดในหัวข้อ “ความสัมพันธ์ระหว่างคน และ ชุมชน-เมืองแบบเขมร” ข้างหน้า

ภาพที่ 12 แผนภูมิลำดับศักดิ์และความสำคัญระหว่างปราสาทต่าง ๆ ในวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร และชาวโบราณ (ดัดแปลงจาก Kenneth R. Hall, (1985), *Maritime Trade and State Development in Early Southeast Asia*, (Honolulu: University of Hawaii Press): 167.)

ความซับซ้อนของระบบการเมืองของเขมรนี้เอง ที่ทำให้อาณาจักรเขมรสมัยพระนคร กลายเป็นข้อยกเว้นสำคัญของแนวคิด “มณฑล” ซึ่งใช้อธิบายรัฐโบราณในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ว่า มิได้มีเขตแดนอันแน่นอน การแผ่อำนาจจากศูนย์กลางเป็นไปในลักษณะคล้ายวงแหวน มีความสัมพันธ์กับบ้านเมืองในเครือข่ายด้วยวิธีต่าง ๆ เช่น ความเป็นจักรพรรดิราช/จักรวาทิน การอภิเษกสมรสระหว่างเมือง ขอบเขตแห่งอำนาจยืดหยุ่นได้ตามปัจจัยต่าง ๆ และอาจทับซ้อนกับมณฑลอื่นได้ แต่อาณาจักรเขมรสมัยพระนครนั้นมีระบบราชการ มีวิธีคิดเรื่องเขตแดนและอำนาจอธิปไตย อย่างเป็นระบบกว่ารัฐโบราณอื่น ๆ จึงมีอาจกล่าวได้ว่าเมืองพระนครเป็นเช่นการปกครองแบบมณฑล ดังอาณาจักรอื่น ๆ อยู่ในสมัยใกล้เคียงกัน แม้อาจจะไม่ตรงนิยามกับรัฐชาติสมัยใหม่ก็ตาม (Thompson, 2016)

ในส่วนของดินแดนไทยก่อนสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ก็ปรากฏการสถาปนาชุมชนแบบเขมร อันมีลักษณะโดดเด่นแตกต่างจากแบบแผนชุมชนในยุคก่อนหน้า กล่าวคือ มีปราสาทเป็นศูนย์กลางของชุมชน ด้านหน้าของปราสาทซึ่งมักเป็นทิศตะวันออกนั้นมีการสร้างแหล่งน้ำขนาดใหญ่ เรียกว่า “ตระพัง” เป็นแหล่งน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าอัตราส่วนกว้างยาวที่ 1:2 หากเป็นชุมชนขนาดใหญ่ เช่น พิมาย พนมรุ้ง เมืองต่ำ แหล่งน้ำดังกล่าวจะมีขนาดใหญ่จนเรียกว่า “บาราย” ได้ โดยรอบของปราสาทเป็นที่อยู่อาศัย และที่นา

ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เมื่อวิเคราะห์ตำแหน่งที่ตั้งของอารยศาลาในประเทศไทย พบว่า 21 แห่งจาก 33 แห่ง สร้างขึ้นในจุดที่ไม่มีปราสาทเขมรมาก่อน แต่ก็เกาะกลุ่มอยู่โดยรอบปราสาทเขมรที่มีมาแต่เดิมเช่นกัน จึงอาจเป็นไปได้ว่าการสถาปนาอารยศาลาขึ้นในพื้นที่ดังกล่าวถือเป็นการ “เปิดพื้นที่ใหม่” ในการแผ่อำนาจทางการเมือง เศรษฐกิจ วัฒนธรรม เนื้อพื้นที่ที่ยังไม่ได้ถูกควบคุมครอบครองโดยอำนาจรัฐเมืองพระนคร ผ่านการตั้งหน่วยการปกครอง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมอย่างปราสาทเขมรในบริเวณขอบนอกของปริมณฑลปราสาทที่มีแต่เดิม ส่วนในพื้นที่ภาคกลาง และภาคตะวันตกของไทย ได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่สามารถกำหนดรูปแบบและอายุสมัยได้ที่สมัยบายนหลายประการด้วยกัน ทั้งเมืองที่มีชื่อปรากฏในจารึกปราสาทพระขรรค์ทั้ง 6 เมือง ตลอดจนเมืองสุโขทัยเดิมที่วัดพระพายหลวง ในแต่ละแห่งปรากฏประติมากรรมหลายชิ้น

ภาพที่ 13 ผังมาตรฐานของอารยศาลา สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

แม้ระบบเศรษฐกิจของเมืองพระนครจะมีความซับซ้อน แต่ระบบการเงินของเมืองพระนครยังคงปราศจากเงินตรามาตรฐาน หรือยังคงเป็นระบบแลกเปลี่ยนของแลกของ (Barter system) โดยอาจใช้ปศุสัตว์ ผ้า ข้าว หรือทรัพย์สินอื่น ๆ ในการซื้อขายแลกเปลี่ยน จารึกวัดสระกำแพงใหญ่ (ศก. 1/ K.374) กล่าวถึงการซื้อที่ดินโดยพระกัมรเตงอัญศิวกาสและคณะโดยใช้โค แหวนทองประดับพลอย ตลับเงิน ชันดีบุก เพื่อถวายแด่กัมรเตงชคตศรีพุทธเศศวร เมืองสดุกอำพิล (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2550๑) โจวต้ากวน ราชทูตจีนที่เข้ามายังเมืองพระนครในรัชสมัยพระเจ้าศรีศรีนทรวรมัน ระบุว่า การซื้อขายทำโดยการแลกเปลี่ยนข้าว หรือธัญพืช สินค้าที่มีมูลค่าสูงกว่านั้น

แลกเปลี่ยนโดยผ้า และสินค้ามูลค่าสูงแลกเปลี่ยนโดยทองและเงิน (Miksic & Geok, 2017: 386-387) แสดงว่าในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ก็น่าจะยังคงใช้ระบบแลกเปลี่ยนของต่อของอยู่ แต่การซื้อขายแลกเปลี่ยนดังกล่าวนี้ก็ยังมีระบบหน่วยชั่ง ตวง วัดกำกับอยู่ โดยปรากฏหน่วยชั่ง ตวง วัด ในจารึกหลักต่าง ๆ เช่น การนับจำนวนสัตว์ หรืออัญมณี หรือการใช้หน่วยน้ำหนักอย่างบาท สลึง ลึง เชียง ทำให้เห็นถึงอัตราแลกเปลี่ยน

จากรายชื่อสินค้าส่งออกของเมืองพระนคร จะสังเกตได้ว่า สินค้าส่งออกของเมืองพระนครนั้นไม่ใช่สิ่งของที่หาได้จากเมืองพระนครโดยตรง เช่น กลุ่มของป่า และแร่ธาตุต่าง ๆ การขยายอำนาจของเมืองพระนครจึงอาจสัมพันธ์กับแหล่งวัตถุดิบเหล่านั้น และเมื่อพิจารณาจากบริบทต่าง ๆ ของการขยายอำนาจยังทางตะวันตกของเขมร น่าจะเกี่ยวข้องกับการเชื่อมโยงเข้ากับเส้นทางการค้ากับอินเดียไปทางคอคอดกระ และต่อเนื่องขึ้นไปทางภาคเหนือของไทยเพื่อเชื่อมต่อกับเส้นทางการค้ายังจีน (Lustig, 2009b: 150-153)

3.3.3) ปัญหาเรื่องพระราชอำนาจของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เหนือดินแดนภาคกลางของประเทศไทย

มีข้อถกเถียงเกี่ยวกับสถานภาพของบ้านเมืองในพื้นที่ภาคกลางสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ปรากฏขึ้นว่าพื้นที่ดังกล่าวอยู่ใต้อำนาจทางการเมืองของเมืองพระนครหรือไม่ ในส่วนของเมืองลพบุรี หรือ ลโวทยปุระนั้นมิได้เป็นประเด็นปัญหามากนัก (แม้จะไม่ปรากฏอารยศาสตร์ที่ลพบุรี) เนื่องจากจารึกปราสาทพิฆานอากาศระบุไว้ชัดเจนว่า มีพระราชโอรสองค์หนึ่งของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 คือนฤปดินทรวรมัน ใช้สร้อยพระนามว่า “ลโวทเยศ” อันหมายถึงผู้เป็นใหญ่ในละโว้ ดังนั้นเมืองลพบุรีจึงเป็นเมืองลูกหลวงของเมืองพระนคร

แต่ในกรณีของเมืองอื่นที่ปรากฏหลักฐานแบบบายน กลับไม่พบหลักฐานที่สะท้อนถึงความเป็นบ้านเมืองในพระราชอาณาเขตของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เช่น อารยศาสตร์ซึ่งพบกระจายทั่วที่ราบสูงโคราช ไปจนถึงแอ่งสกลนคร อีกทั้งยังไม่ปรากฏเรื่องราวในจารึกว่าด้วยการทำสงคราม หรือการขยายพระราชอำนาจด้วยวิธีใด ๆ ดังเช่นที่ปรากฏเรื่องเกี่ยวกับจามปา นำไปสู่ข้อถกเถียงในประเด็นการแผ่อำนาจทางการเมืองของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มายังภาคกลางของประเทศไทย โดยนักวิชาการมีความเห็นต่างกันไป ดังนี้

ศรีศักร วัลลิโภดม มองว่าการจะตัดสินว่าเมืองทั้งหลายในภาคกลางตามจารึกปราสาทพระขรรค์นั้นเป็นเมืองขึ้นของกัมพูชาในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นั้นเป็นการศึกษาข้อมูลอย่าง “ผิวเผิน” ศรีศักรเห็นว่าการจะยืนยันเช่นนั้นได้ จะต้องอาศัยองค์ประกอบต่าง ๆ ซึ่งศรีศักรยกกรณีของปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี กล่าวคือ

1. ตำแหน่งในทางภูมิศาสตร์ของเมืองสิงห์ต้องเข้ากันได้กับตำแหน่งเมืองที่ปรากฏในจารึกปราสาทพระขรรค์
2. ต้องกระทำให้กระจ่างว่าเมืองเพชรบุรี ราชบุรี สุพรรณบุรี ลพบุรี และสิงห์บุรี ที่ปรากฏในกฎหมายเก่าสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นตรงกับชื่อเมืองในปราสาทพระขรรค์
3. หาโบราณสถานที่มีรูปแบบแน่นอนในทุกเมืองที่เชื่อว่าเป็นเมืองขึ้นของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โดยเฉพาะพระชัยพุทธมหานาค
4. หาร่องรอยของถนนโบราณระหว่างเมืองต่าง ๆ (เช่น เมืองสิงห์ไปยังเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ในจารึกปราสาทพระขรรค์)

ศรัศกีร์มองว่าหลักฐานที่พบนั่นไม่เพียงพอจะกำหนดได้ว่าปราสาทถูกสร้างขึ้นตามพระราชโองการของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แต่อาจเป็นปราสาทที่คนพื้นเมืองสร้างขึ้น และอาจสร้างขึ้นหลังรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ลงมาก็ได้ ซึ่งยังคงนับเนื่องในอิทธิพลศิลปะขอม และรับลัทธิศาสนาจากกัมพูชาอยู่ นอกจากนี้ ลักษณะทางศิลปกรรมที่ปรากฏแม้จะได้รับอิทธิพลศิลปะขอม แต่ก็ดูหยาบกว่า สะท้อนว่าเป็นฝีมือช่างพื้นเมือง เทคนิคและเนื้อวัสดุที่ใช้ทำเครื่องปั้นดินเผาก็เป็นของท้องถิ่นเสียมาก มีเหมือนที่ปรากฏที่เมืองพระนครหรือบ้านกรวด พบภาชนะดินเผาแบบบ้านกรวดแต่เพียงน้อยเป็นเพียงแค่นี้ให้กับระบูก (ศรัศกีร์ วัลลิโกดม, 2538: 116-119) ศรัศกีร์ได้เคยกล่าวในแง่ศิลปกรรมอีกว่า "ศิลปะขอมที่พบที่เพชรบุรี ราชบุรี ก็ไม่ใช่ช่างขอมสร้าง เป็นฝีมือช่างท้องถิ่น รูปแบบคล้ายขอมแต่ไม่ใช่ของขอม ไม่ได้เกี่ยวกับอำนาจการเมืองของขอม เราอาจจะชอบศิลปะแบบนี้ก็เลยทำขึ้นมาอย่างสมมติว่าคุณชอบเครื่องแต่งตัวแบบไหนคุณก็เอามาใส่" (ผู้จัดการออนไลน์, 2552)

ศรัศกีร์ยังได้ยกปัญหาจากตัวจารึกปราสาทพระขรรค์ นั่นคือ การที่จารึกไม่ระบุตำแหน่งของหัวเมืองต่าง ๆ ให้ชัดเจน และยังไม่มีการระบุให้ชัดเจนว่าพระชัยพุทธมหานาคนั่นคือพระพุทธรูปองค์ไหนแน่ อีกทั้งไม่มีการกล่าวถึงการส่งกองทัพเข้ามายึดครองดินแดนในประเทศไทยในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มีเพียงกล่าวถึงการปราบปรามอาณาจักรจามปา และจารึกดงแม่ปางเมือง พบที่นครสวรรค์ ซึ่งให้เห็นว่าในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 18 พื้นที่ภาคกลางของไทยมิได้อยู่ภายใต้การปกครองของขอม การพบโบราณสถาน โบราณวัตถุที่ใกล้เคียงกับศิลปกรรมในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จึงเป็นเรื่องการแลกเปลี่ยนถ่ายทอดวัฒนธรรมระหว่างดินแดนที่นับถือพุทธศาสนาด้วยกัน นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ผ่านการแต่งงานระหว่างกษัตริย์ในดินแดนไทย และกัมพูชา ดังกรณีชายาของพ่อขุนผาเมืองซึ่งเป็นธิดาของกษัตริย์ขอม ข้อนี้ศรัศกีร์ตีความว่าน่าจะเป็นการแสวงหาพันธมิตรในระหว่างที่กัมพูชาอ่อนแอ และกำลังมีศึกสงคราม (ศรัศกีร์ วัลลิโกดม, 2524: 15-26)

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ และสุจิตต์ วงศ์เทศ ระบุไว้ในหนังสือเกี่ยวกับปราสาทเมืองสิงห์ ว่าจากปัญหาการก่อสร้างที่สะท้อนความไม่มีประสิทธิภาพ ประกอบกับความพยายามลอกเลียนแบบศิลปะเขมรแต่ไม่ชัดเจน ทำให้มองว่าปราสาทเมืองสิงห์ไม่น่าจะถูกสร้างในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

หากแต่น่าจะถูกสร้างขึ้นหลังรัชสมัยนั้นแล้ว (ปลายพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 19) พิเศษ และสุจิตต์อธิบายว่า เมื่ออาณาจักรขอมเสื่อมลง บ้านเมืองต่าง ๆ ในภูมิภาคต่างแสวงหารูปแบบอันยิ่งใหญ่ของอาณาจักรในอดีต และนำมาลอกเลียนแบบเพื่อแข่งขันกันสร้างสมอำนาจ ความชอบธรรม ดังปรากฏให้เห็นเป็นปราสาทขอมฝีมือคนพื้นเมือง เช่น ปราสาทวัดมหาธาตุราชบุรี วัดกำแพงแลง เพชรบุรี ปราสาทวัดมหาธาตุ ลพบุรี ปราสาทวัดพระพายหลวง สุโขทัย ส่วนประติมากรรมที่ปรากฏนั้นน่าจะนำมาจากกัมพูชาภายหลังอาณาจักรขอมได้เสื่อมสลายลง นอกจากนี้ พิเศษ และสุจิตต์ ยังมองว่า คำว่า “เมืองสิงห์” ที่ใช้เรียกปราสาทเมืองสิงห์นั้น ไม่มีความเกี่ยวข้องกับชื่อ “ศรีชัยสิงหปุระ” ในจารึกปราสาทพระขรรค์ ด้วยชื่อเมืองสิงห์เพิ่งปรากฏในเอกสารสมัยรัชกาลที่ 1 เท่านั้น แต่มองว่ามาจากประเด็นการค้นพบรูปสิงห์ในเมืองตามตำนานปรัมปราในท้องถิ่นเท่านั้น (กรมศิลปากร, 2530: 67-73)

หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ เชื่อว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงแผ่อำนาจทางการเมืองพร้อมกับอิทธิพลทางวัฒนธรรมเข้ามาสู่ดินแดนภาคกลางของไทย เนื่องจากอิทธิพลทางวัฒนธรรมของเขมรสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นั้นได้เกิดขึ้นอย่าง “ฉับพลัน” และบดบังอิทธิพลวัฒนธรรมทวารวดีเดิมอย่างสิ้นเชิง เช่น การสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่ด้วยศิลาแลงตามแบบเขมร หรือการสร้างรูปเคารพภายใต้คติรัตนตรัยมหายาน ซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อนทั้งในวัฒนธรรมทวารวดีเดิม และวัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนหน้านั้น หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิจึงเชื่อว่าความเปลี่ยนแปลงอย่างฉับพลันเช่นนี้ย่อมมีอำนาจทางการเมืองเป็นแกนนำอย่างแน่นอน อย่างไรก็ตามก็มีอาจจะบุคคกราชที่แน่นอนได้ว่าทรงแผ่อำนาจเข้ามาเมื่อใด และพระราชอำนาจของพระองค์ก็อาจดำรงอยู่ชั่วขณะ ไม่จำเป็นต้องกินเวลาตลอดรัชกาลของพระองค์ หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิยังโต้แย้งแนวคิดที่เชื่อว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มิได้ทรงแผ่อำนาจทางการเมืองเข้ามายังภาคกลางของไทย ซึ่งเป็นที่ชัดเจนว่าหม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ มุ่งโต้แย้งข้อเสนอของศรีศักร วัลลิโภดม ดังที่ได้กล่าวไปในข้างต้น เช่น ในประเด็นจารึกปราสาทพระขรรค์ที่มีได้ระบุตำแหน่งของเมืองต่าง ๆ ให้แน่ชัด นำไปสู่ข้อเสนอของศรีศักรว่าปราสาทเมืองสิงห์มิใช่ศรีชัยสิงหปุระ แต่ศรีชัยสิงหปุระหมายถึงเมืองสิงห์บุรีมากกว่า หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิมองว่ารายชื่อเมืองทั้งหมดในจารึกปราสาทพระขรรค์นั้นมีการเรียงลำดับจากเหนือไปได้ทวนเข็มนาฬิกาอย่างชัดเจน

ส่วนประเด็นการส่งพระราชธิดามาอภิเษกสมรสกับพ่อขุนผาเมือง ดังความตามจารึกปราสาทพระขรรค์ที่กล่าวถึงการพระราชทานพระราชธิดาในพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ให้อภิเษกสมรสกับบุคคลที่พระองค์อุปถัมภ์รักใคร่ โดยมีองค์หนึ่งซึ่งเชื่อได้ว่าเป็นหนึ่งในพระราชธิดาเหล่านั้น คือ ชายาของพ่อขุนผาเมือง (นางสุขุขุมหาเทวี) ตามความในจารึกวัดศรีชุม และมีนักวิชาการบางคนเสนอว่าเป็นการอภิเษกสมรสเพื่อแสวงหาพันธมิตรในฐานะรัฐที่มีฐานะเสมอกัน ดังเช่นกรณีสมเด็จพระมหาจักรพรรดิแห่งกรุงศรีอยุธยาพระราชทานพระราชธิดาแก่สมเด็จพระไชยเชษฐาธิราชแห่งล้านช้าง เช่น ข้อเสนอ

ของศรีศักร วัลลิโภดม นั้น หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ มองว่าการจะกล่าวหาว่าพ่อขุนผาเมืองมิได้ขึ้นแก่กรุง
กัมพูชา เพราะการอภิเษกสมรสเช่นนั้น ยังมีแน่นอนนัก (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2543: 229-255)

จากแนวคิดของหม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ จะเห็นได้ว่าคำสำคัญคือ **“ความเปลี่ยนแปลงโดย
ฉับพลัน”** ซึ่งจากหลักฐานทางโบราณคดีในกลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง พบว่าไม่เคยปรากฏการสร้าง
ปราสาทเขมรในพื้นที่ก่อนหน้ารัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ตลอดจนวนรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน และคติ
ความเชื่อซึ่งเปลี่ยนแปลงไปจากวัฒนธรรมทวารวดี ในขณะที่เดียวกันเมื่อสิ้นสมัยบายันแล้ว ก็ไม่ปรากฏ
การสร้างปราสาทในรูปแบบและวัสดุแบบสมัยบายันอีก เช่น เมืองสุพรรณบุรี ซึ่งแม้จะสร้างพระ
ปราสาทมหาธาตุอันเป็นอิทธิพลจากปราสาทเขมร แต่ก็ก่อด้วยอิฐและมีรูปแบบที่ต่างออกไปจาก
ปราสาทเขมร และน่าจะเกี่ยวข้องกับอำนาจของกรุงศรีอยุธยา มากกว่า

ธัชสร ตันตวิวงศ์ ได้ศึกษาร่องรอยวัฒนธรรมเขมรในกลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง พบว่าอิทธิพล
เขมรจากเมืองพระนครเข้ามามีบทบาทในพื้นที่ดังกล่าวอย่างมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 นำไปสู่
ความเปลี่ยนแปลงทางสังคม และวัฒนธรรมที่มีความแตกต่างไปจากวัฒนธรรมทวารวดีที่เจริญอยู่ใน
พื้นที่ดังกล่าวมาก่อน ได้แก่ การตั้งถิ่นฐานในที่ราบลุ่มริมแม่น้ำสายหลัก และการวางผังเมืองที่มี
ลักษณะรูปสี่เหลี่ยมสมมาตร เช่น เมืองสิงห์ เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี มีการนับถือศาสนาตามอย่าง
เมืองพระนคร ดังปรากฏประติมากรรมที่สำคัญ ได้แก่ รัตนตรัยมหายาน พระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี
มีการสร้างโบราณสถานในรูปแบบและเทคนิคแบบวัฒนธรรมเขมร กล่าวคือ มีแผนผังสมมาตร เป็น
ระเบียบได้สัดส่วน ประกอบด้วยกลุ่มอาคารต่าง ๆ ตามแบบเขมร แต่ก็พบปราสาทบางหลังที่มีแผนผัง
สลับสน ซึ่งอาจเป็นฝีมือของช่างท้องถิ่น มีการพบภาชนะดินเผาจากแหล่งเตาในภาค
ตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง (เช่น เตาบ้านกรวด) ประติมากรรมที่พบในพื้นที่บางส่วนก็มีรูป
แบบอย่างศิลปะเขมรโดยแท้จริง เป็นประติมากรรมทำจากหินทรายสีเทา มีลักษณะศิลปกรรมราช
ธานี อย่างไรก็ตาม วัฒนธรรมเขมรที่เข้ามาในพื้นที่ก็ได้ผสมผสานกับวัฒนธรรมทวารวดี เช่น การใช้
ปูนปั้นประดับ ศาสนสถาน การใช้หินทรายสีแดงในงานประติมากรรม ทำให้งานศิลปกรรมเขมรใน
พื้นที่มีลักษณะของความเป็นท้องถิ่นอยู่ด้วย (ธัชสร ตันตวิวงศ์, 2548: 170-175)

ศานติ ภัคดีคำ มองว่าการแผ่อิทธิพลของเขมรเหนือเมืองในภาคกลางนี้ ไม่ได้หมายความว่า
อาณาจักรเขมรสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จะมีอำนาจควบคุมหัวเมืองเหล่านี้โดยเด็ดขาด แต่อยู่ใน
ลักษณะการยอมรับอำนาจทางการเมืองเท่านั้น โดยเมืองเหล่านั้นสามารถปกครองตนเองได้ ยกเว้น
เมืองลพบุรีที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงส่งนฤปดินทรวรมัน ผู้มีสร้อยพระนามว่าลโวทยะมาปกครอง
(ศานติ ภัคดีคำ, 2557: 125-134) จะเห็นได้ว่าการอธิบายของศานตินั้นค่อนข้างไปในแนวทางของ
แนวคิด “มณฑลละ”

วรรณวิภา สุนต์ตา มองว่าการแผ่ขยายอิทธิพลของเขมรมายังภาคกลางของไทยนั้น
เกี่ยวข้องกับเส้นทางทางการค้าทางบกและทางทะเล เนื่องจากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18

อาณาจักรพุกามได้แผ่ขยายอิทธิพลลงมาสู่ดินแดนมอญทางตอนใต้ ซึ่งน่าจะเกี่ยวข้องกับการเชื่อมโยงอาณาจักรเข้ากับเส้นทางการค้าทางทะเล จนนำไปสู่ความสัมพันธ์กับลังกาผ่านการค้าในอ่าวเบงกอล ความสัมพันธ์ดังกล่าวน่าจะเกี่ยวข้องกับการสร้างปราสาทเมืองสิงห์ ซึ่งอยู่ในเส้นทางที่จะติดต่อกับอาณาจักรพุกาม และเมืองลพบุรียังเป็นศูนย์กลางการติดต่อระหว่างชายฝั่งอ่าวไทย กับเมืองบนที่ราบสูงโคราช นอกจากนี้จากการที่เมืองพระนครเป็นแหล่งสินค้าหายากตามที่ระบุไว้ในบันทึกของ โจวต้ากวน ประกอบกับการพบภาพสลักที่ปรากฏผ้าอย่างตึกจากจีน และอินเดีย และยังปรากฏการส่งราชทูตไปยังราชสำนักจีน เป็นผลให้เกิดการขยายอิทธิพลเขมรตามเส้นทางการค้าในช่วงเวลาดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม วรรณวิภาาระบุว่าไม่อาจสรุปได้ว่าอิทธิพลดังกล่าวมีผลต่อการปกครองเมืองต่าง ๆ มากน้อยเพียงใด และเมืองในภาคกลางเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรเขมรของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 หรือไม่ เนื่องจากหลักฐานทางศิลปกรรมที่พบมีความเป็นท้องถิ่นสูง ตลอดจนลักษณะทางกายภาพของชุมชนที่แตกต่างออกไปจากบ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทำให้วรรณวิภาาสรุปว่าการมองประเด็นเรื่องอิทธิพลทางการเมือง ศิลปกรรม อาณาเขต และอาณาจักร จำเป็นต้องพิจารณาในแต่ละชุมชนมากกว่าการสรุปเป็นภาพรวมของการปกครองในสมัยนั้น (วรรณวิภา สุเนตตะตา, 2548: 125-134)

พจนก กาญจนจันทร และคณะ ให้ความสำคัญกับปราสาทเมืองสิงห์ ซึ่งเป็นชุมชนขนาดใหญ่ มีบทบาทสำคัญในทางเศรษฐกิจ และมองว่าปราสาทเมืองสิงห์แสดงถึงอิทธิพลทางการเมืองของเขมรเหนือลุ่มแม่น้ำแม่กลอง โดยได้อ้างความเห็นของหม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ ว่าด้วยความเปลี่ยนแปลงทางรูปแบบสถาปัตยกรรมและความเชื่อโดยฉบับลันในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 นอกจากนี้พจนกและคณะยังมองว่าพื้นที่ภาคกลางฝั่งตะวันตกไม่เคยถูกมองข้ามจากผู้ปกครองในเขมรเลย ในฐานะที่เป็นแหล่งทรัพยากรอย่างดีบุก และของป่า ตลอดจนพื้นที่ยุทธศาสตร์ทางการเมือง โดยภูมิภาคดังกล่าวถือเป็นพื้นที่กั้นชนระหว่างอำนาจของเมืองพระนคร กับพุกาม ซึ่งกำลังเรื่องอำนาจอยู่ในเวลาเดียวกัน (Kanjana-juntorn & others, 2014: 48-49)

เฮตวิก มุลต์เซอร์ โอ นอจเตน (Hedwige Miltzer O'Naghten) มองแบบแผนของแหล่งโบราณคดีสมัยบายอนในภาคกลาง และภาคตะวันตกว่ามีความสอดคล้องกับชุมชนในสมัยทวารวดีเดิม ซึ่งอยู่ในเส้นทางสัญจรแต่โบราณ เชื่อมกับด่านพระเจดีย์สามองค์ ต่อไปยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ผ่านเมืองลพบุรี ศรีเทพ ชัยบาดาล (น่าจะหมายถึงช่องพังเหย) ตลอดจนเชื่อมกับเมืองพระนคร โดยตรงผ่านลุ่มแม่น้ำบางปะกง เข้าสู่ถนนที่เริ่มจากวัดนันทนคร (น่าจะหมายถึงถนนที่ตัดมายังปราสาทสติกก้อกธม - ผู้วิจัย) โอ นอจเตนจึงเชื่อว่าหลักฐานสมัยบายอนในประเทศไทยเกิดขึ้นโดยมีการวางแผนจากเมืองพระนคร ซึ่งเท่ากับว่าโอ นอจเตนเชื่อว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงแผ่อำนาจทางการเมืองเข้ามาจริง นำไปสู่คำถามว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงใช้หลักการใดในการจัดการพื้นที่ต่างถิ่นเช่นนั้น

โอ นัจเตนอาศัยการวิเคราะห์สามทาง คือ การวิเคราะห์เชิงสังคม-การเมือง การวิเคราะห์เชิงศาสนา และการวิเคราะห์เชิงเศรษฐกิจ

ในเชิงสังคม-การเมือง อำนาจของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แผ่ไปในสามแกนตามที่ปรากฏในจารึกปราสาทพระขรรค์ แกนหนึ่งขึ้นไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ ซึ่งหมายถึงภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยในปัจจุบัน แกนหนึ่งออกไปทางตะวันออก (ซึ่งมีปราสาทพระขรรค์กำแพงสวายเป็นหมุดหมายสำคัญ -ผู้วิจัย) ทั้งสองแกนนี้มีการสถาปนาอารโศยศาลาและวหนิคฤหะ แต่แกนที่สามซึ่งหมายถึงเมืองในภาคกลางของไทยนั้นไม่ปรากฏสิ่งเหล่านี้ แต่กลับมีการกล่าวถึงการสถาปนาพระชัยพุทธมหาราถในเมืองต่าง ๆ ซึ่งเฮตวิจเชื่อว่าเมืองในจารึกใช้เป็นขอบเขตของพระราชอำนาจในพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้ โดยที่เมืองเหล่านี้ตั้งอยู่บนเส้นทางทางการค้า ส่วนเชิงเศรษฐกิจนั้น โอ นัจเตนพบว่าบรรดาเมืองในอำนาจเขมรมักมีที่ตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มแม่น้ำสายหลัก มีดินตะกอนอันอุดมสมบูรณ์ ซึ่งลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ท่าจีน และแม่กลองเป็นเช่นนั้น ที่จังหวัดกาญจนบุรียังมีเมืองตะกั่ว (เช่น เหมืองสองท่อ-ผู้วิจัย) ส่วนในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก็เป็นแหล่งรวมไม้หอม ยางไม้ ไม้สัก และพริกไทย ในบริเวณฉนวนไทยมีแหล่งตะกั่ว ดีบุก และสายแร่ทองคำ ขณะที่เมืองพระนครไม่มีศักยภาพทางการค้า จึงนำไปสู่การกำหนดนโยบายในการขยายอำนาจยังพื้นที่ที่มีทรัพยากร และเชื่อมต่อกับเส้นทางทางการค้าทางทะเล การควบคุมเส้นทางการค้าได้ก็ย่อมหมายถึงรายได้จากภาษีที่มากขึ้นด้วย

ส่วนในเชิงศาสนา เฮตวิจระบุว่า ดินแดนภาคกลางของไทยเป็นดินแดนที่พุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองมาช้านาน ซึ่งสอดคล้องกับศาสนาหลักของเมืองพระนครในขณะนั้น และในฐานะผู้ปกครองชาวพุทธ พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จึงทรงมีหน้าที่ในการปกป้องแหล่งพุทธสถาน พระองค์จึงทรงสร้างพุทธสถาน หรือบูรณะพุทธสถานเดิม ซึ่งการสร้างพุทธสถานต่าง ๆ ก็สัมพันธ์กับการควบคุมเส้นทางทางการค้าด้วย (O'Naghten, 2014: 397-419)

รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล ตั้งข้อสังเกตว่า นอกจากพื้นที่ภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตกของไทยแล้ว อีกภูมิภาคหนึ่งที่พบพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี แต่ไม่พบการสร้างอารโศยศาล คือ จามปา ซึ่งเป็นอีกอาณาจักรที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงพิชิตได้ ดังนั้น สถานภาพของภาคกลางตอนล่างอาจมีสถานะเช่นเดียวกับอาณาจักรจามปา อย่างไรก็ตาม รุ่งโรจน์สังเกตว่าเมืองพระนครไม่ได้ส่งผู้ใดเข้ามาปกครองเมืองในภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตก (ยกเว้นเมืองลพบุรี) แตกต่างจากจามปา และไม่ปรากฏหลักฐานการส่งกองทัพเข้ามาในพื้นที่ รุ่งโรจน์จึงมองว่าเมืองพระนครอาจส่งหรือสถาปนาพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีเข้ามา และมีเงื่อนไขเพียงว่าเมืองต่าง ๆ ยอมประดิษฐานบูชา เมืองพระนครก็ “พอใจ” แล้ว รุ่งโรจน์ตั้งข้อสันนิษฐานเพิ่มว่า เมืองในลุ่มแม่น้ำภาคกลางอาจเป็นเมืองเครือญาติกับพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โดยยกกรณีการเสกสมรสระหว่างพระราชธิดาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 กับเจ้าเมืองต่าง ๆ ซึ่งเป็นไปได้หรือไม่ว่าพระองค์จะส่งพระราชธิดามาเสกสมรสกับเจ้าเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา (รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, 2559: 116-117)

แต่รุ่งโรจน์ก็ชี้ให้เห็นข้อสังเกตที่ควรระวัง โดยรุ่งโรจน์ยกความในศิลาจารึกหลักที่ 1 ที่กล่าวถึงอาณาบริเวณแห่งอำนาจของสุโขทัยสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ซึ่งได้กล่าวถึง “หงสาวดี” หรือหงสาวดี เมืองหลวงของมอญ แต่หลักฐานฝ่ายมอญ อย่างพงศาวดารมอญ-ราชาธิราช มิได้ยอมรับว่าหงสาวดีเป็นประเทศราชของสุโขทัยตามในจารึกแต่อย่างใด เพียงแต่ยอมรับสุโขทัยเพราะมะกะโท เป็นลูกเขยพระร่วงเท่านั้น (รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, 2559: 117) ข้อสังเกตนี้จึงย้ำเตือนให้ต้องระวังการ “อ้างอิงผิดพลาด” ของอาณาจักรใหญ่กว่าที่อาจจะเป็นไปได้

ส่วนผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตเพิ่มเติมจากประเด็นข้างต้นเพื่อนำไปสู่การวิจัย ดังนี้

1. ในขณะที่ในภาคกลาง และภาคตะวันตก ไม่พบอารยคยศาลา แต่กลับมีการประดิษฐานพระชัยพุทธมหานาค ซึ่งไม่พบในชุมชนหรือบ้านเมืองที่มีอารยคยศาลา ดังนั้นพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคกลางของไทยในสมัยบายนจึงมีความแตกต่างในด้านอำนาจทางการเมืองอย่างมีนัยยะสำคัญ ซึ่งปัจจุบันเรายังไม่พบถึงสาเหตุแห่งความแตกต่างเช่นนี้อย่างชัดเจน

2. จารึกกรอบประตู “พระกฐิ” หรือปราสาททวารวดีรอบปราสาทประธานของปราสาทบายนได้กล่าวถึงปูชนียวัตถุต่าง ๆ ในพระราชอาณาเขต ดูราวกับเป็นการรวบรวมเอาปูชนียวัตถุทั้งปวงมาสถิตไว้ยังปราสาทบายนแห่งนี้ เช่น ปูชนียวัตถุที่หริหรัลลย โฉกครครยาร์ (เกาะแกร์) คัมภุปุระ (สมโบร์) สุรยคีรี (พนมจิสอร์) โดยมีข้อความกล่าวถึงกัมรตงชคตพิมาย การกล่าวถึงพระชัยพุทธมหานาค พระไภษชยรช และพระตรีภวนทเวะ ที่เมืองศรีชยรชบุรี ซึ่งเป็นนามเมืองที่ถูกสันนิษฐานว่าเป็นเมืองรชบุรีในปัจจุบัน พระชัยพุทธมหานาค พระตรีภวนทเวะ พระนางภควาตี และพระไภษชยรชที่เมืองชยวชรูปุระ ซึ่งเป็นนามเมืองที่ถูกสันนิษฐานว่าเป็นเมืองเพชชบุรีในปัจจุบัน พระบาทสังวอก และพระไภษชยรช ฦ สังวอก (Samvok) (Maxwell, 2007: 123-135) ซึ่งมีข้อสันนิษฐานว่าเมืองสังวอกคือเมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจันบุรี (รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, 2556: 95)

หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงอธิบายว่าปราสาทบายนสร้างขึ้นในช่วงปลายรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2539: 374-375) ในขณะที่จารึกปราสาทพระชรรคันนั้นจารึกเมื่อปี พ.ศ.1734 ซึ่งเวลานั้นเมืองศรีชยรชบุรี และศรีชยวชรูปุระมีการสถาปนาพระชัยพุทธมหานาคแล้ว จารึกกรอบประตูพระกฐิที่ปราสาทบายนจึงอาจเป็นภาพสะท้อนถึง “มณฑล” แห่งอิทธิพลเมืองพระนคร ในทัศนะของเมืองพระนครหลังจากการสถาปนาสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ในพระราชอาณาเขต และการสถาปนาพระชัยพุทธมหานาคในช่วงครึ่งแรกของรัชกาล

3. จากการศึกษาของโอ นอจเตน ชนชั้นนำของเมืองพระนครตระหนักถึงปัญหาความไร้ศักยภาพทางการค้าของเมืองพระนคร นำไปสู่การเข้าครอบครองดินแดนที่ร่ำรวยทรัพยากร และสามารถเชื่อมต่อกับเครือข่ายการค้าทางทะเลได้ หากการสถาปนากันเมืองในกลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง สัมพันธ์กับสิ่งที่โอ นอจเตนกล่าวถึง ก็แสดงให้เห็นว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ให้ความสำคัญกับดินแดนแถบนี้เป็นพิเศษ ซึ่งสามารถเชื่อมโยงไปยังอ่าวเบงกอลได้ ประเด็นที่น่าสนใจต่อมาคือในบริบท

ของการค้าโลกโดยเฉพาะในพื้นที่มหาสมุทรอินเดียเวลานั้นมีปรากฏการณ์ใดที่มีนัยยะสำคัญต่อเศรษฐกิจเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 เกิดขึ้น ตลอดจนควรค้นหาว่า ปัจจัยใดของพื้นที่ลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลองที่ทำให้พื้นที่ดังกล่าวมีศักยภาพสูงกว่าพื้นที่อื่น ๆ

4. นอกจากหัวเมืองในลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลองที่ปรากฏในจารึกปราสาทพระขรรค์แล้ว เรายังพบหลักฐานสมัยเขมรในพื้นที่อื่นนอกเหนือจากเมืองที่ถูกสันนิษฐานไว้ ดังเช่นกรณีของพื้นที่เมืองสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท โบราณสถานหนองแจง จังหวัดสุพรรณบุรี และเมืองนครปฐมโบราณ การศึกษาเกี่ยวกับสมัยขอมในภาคกลางตอนล่างจึงน่าจะพิจารณาพื้นที่ดังกล่าวรวมเข้าไปในการศึกษาด้วย

5. การวิเคราะห์ประเด็นต่าง ๆ อันเกี่ยวเนื่องกับอำนาจทางการเมืองของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในภูมิภาคกลางของไทยที่ผ่านมา นั้น ใช้หลักฐานทางศิลปกรรมเป็นสำคัญ ซึ่งหลักฐานหลายอย่างก่อให้เกิดประเด็นถกเถียง เนื่องจากงานศิลปกรรมที่ปรากฏนั้น แม้จะปรากฏรูปแบบศิลปกรรมแบบขอม แต่ก็มีความเป็นท้องถิ่นสูง นอกจากการใช้ศิลปกรรมก็ยังมิจานศึกษาที่มองในเชิงที่ตั้งทางภูมิศาสตร์อยู่บ้าง เช่น งานของโอ นอจเตน ซึ่งเป็นการศึกษาในภาพรวม หากแต่ยังไม่ปรากฏการอธิบายด้วยหลักฐานประเภทอื่นมากนัก เช่น ที่ตั้งเมือง ผังเมืองของแต่ละเมือง ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองกับสิ่งแวดล้อม วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึงใช้ภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมืองเป็นพื้นฐานในการศึกษาร่วมกับข้อมูลทางศิลปกรรมที่มีมาแต่เดิม โดยอาศัยวิธีการจากความก้าวหน้าในการศึกษาที่ผ่านมาเกี่ยวกับสมัยเมืองพระนคร และเชื่อมโยงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ศึกษาเข้ากับภาพใหญ่ของเมืองพระนครในสมัยนั้น

บทที่ 4

แนวคิดที่ใช้ในการศึกษา

นับตั้งแต่ นักวิชาการเริ่มแสวงหาความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นไปของอาณาจักรเขมร สมัยเมืองพระนคร องค์ความรู้เกี่ยวกับสมัยพระนครก็ได้ขยายตัวเป็นลำดับ โดยอาศัยแนวคิดต่าง ๆ เพื่อนำไปสู่ความรู้ความเข้าใจนั้น สำหรับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ จะใช้แนวคิดต่าง ๆ มาประกอบการศึกษา ดังนี้

4.1 แนวคิดรัฐโบราณกับการเมือง และเศรษฐกิจ

รัฐ เป็นหน่วยการเมืองที่เกิดขึ้นจากความร่วมมือกันระหว่างมนุษย์ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อสถาปนากฎระเบียบและสร้างความปลอดภัยให้กับสังคมมนุษย์ ผ่านการบังคับใช้กฎระเบียบต่าง ๆ เหนือดินแดนและประชากรในดินแดนนั้น (Encyclopaedia Britannica, 1998) รัฐเริ่มแรกในประวัติศาสตร์มนุษย์ปรากฏขึ้นตั้งแต่ 3,700 ปีก่อนคริสตกาล คือรัฐในเมโสโปเตเมีย จากนั้นมีรัฐเริ่มแรกอื่น ๆ เช่น อียิปต์ ลุ่มแม่น้ำสินธุ และจีน (Stein, 2000: 353) โดยคุณลักษณะปฐมภูมิสำคัญที่นำไปสู่การกำเนิดรัฐ ได้แก่ เมือง เกษตรกรรม ความชำนาญเฉพาะด้านของประชากร ระบบเศรษฐกิจรวมศูนย์ การแบ่งชนชั้น และการควบคุมโดยรัฐ นอกจากนี้ยังมีคุณลักษณะทุติยภูมิที่เกิดขึ้นตามมา เช่น สิ่งก่อสร้างสาธารณะ การผลิตโลหะ (ซึ่งมาจากความชำนาญเฉพาะด้านของประชากร) ระบบการเขียน ระบบภาษี ศาสนาระดับรัฐ ศิลปกรรมระดับรัฐ และโภชนาการ (Gray, 2013)

รัฐโบราณอาจแบ่งได้เป็นสองประเภท คือ (1) นครรัฐ (City-states) ซึ่งเป็นรัฐขนาดเล็ก มีอำนาจอิสระในพื้นที่เมือง มีความสัมพันธ์กับเศรษฐกิจและสังคมกับพื้นที่ห่างไกล (hinterland) และ (2) รัฐอาณาเขต (Territorial States) เป็นรัฐที่บูรณาการพื้นที่ขนาดใหญ่ผ่านการบริหารเป็นลำดับชั้น มีการกระจายอำนาจออกไปยังเมืองต่าง ๆ โดยรอบศูนย์กลาง ด้วยคติความเชื่อ และระบบการเมืองภายในรัฐนั้นมีองค์ประกอบต่าง ๆ เช่น ผู้ปกครอง ข้าราชการ ช่างฝีมือ และเกษตรกรซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นล่างกับชนชั้นสูงนั้นเป็นไปตามระบบภาษี ซึ่งการจะเป็นรัฐประเภทใดนั้นก็ขึ้นอยู่กับปัจจัยทางสังคมและสิ่งแวดล้อมเป็นสำคัญ ซึ่งต่อมาหลังเกิดรัฐเริ่มแรก ก็ได้ปรากฏรัฐทุติยภูมิซึ่งมาจากความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางรัฐเริ่มแรกกับพื้นที่ปริณทลแห่งอำนาจรัฐเริ่มแรก เนื่องจากรัฐเริ่มแรกนั้นได้แผ่อำนาจเข้าควบคุมการผลิตในท้องถิ่น โดยเฉพาะการผลิตสินค้าฟุ่มเฟือยป้อนสู่ศูนย์กลางรัฐเริ่มแรก ทำให้ผู้นำในท้องถิ่นมีอำนาจมากขึ้นในฐานะผู้ผลิตสินค้าฟุ่มเฟือยเหล่านั้น นำไปสู่ความสัมพันธ์อันไม่สมมาตรกันระหว่างศูนย์กลางรัฐ กับชายขอบรัฐ ด้วยเหตุนี้ จึงก่อให้เกิดรัฐทุติยภูมิขึ้นบริเวณชายขอบโดยรอบของรัฐเริ่มแรกนั่นเอง เช่น รัฐอิตาไลต์ใน

คาบสมุทร อนาโตเลีย รัฐมิโนอันและไมซีเนียนในภูมิภาคทะเลอีเจียน หรืออาณาจักรนูเบียใน
 ชูดาน ซึ่งรัฐเหล่านี้ล้วนอยู่โดยรอบของรัฐเริ่มแรกทั้งสิ้น อย่างเมโสโปเตเมีย และอียิปต์ (Stein, 2000:
 353-379)

ในเวลาต่อมา รัฐในโลกได้พัฒนาขึ้นจนสามารถจำแนกได้หลายระดับด้วยกัน ไมเคิล สมิธ
 (Micheal E. Smith) ได้พัฒนาตารางวิเคราะห์ระดับของรัฐ กับระดับของเศรษฐกิจ ในตารางดังกล่าว
 นั้น สามารถแบ่งระดับรัฐโบราณในโลกออกเป็น 4 ระดับ (Smith, 2004: 73-102) ได้แก่

- (1) **รัฐอ่อน** (Weak State) มีลักษณะเป็นรัฐแบบจักรวาล (หรือ “มณฑล”) เป็นรัฐที่
 มิได้แผ่การปกครองรวบอำนาจสู่ศูนย์กลางอย่างเป็นระบบ เช่น **เมืองพระนคร** และบ้านเมือง
 ในลุ่มแม่น้ำสินธุ
- (2) **นครรัฐ** (City State) เป็นรัฐที่มีศูนย์กลางเดี่ยว และยึดโยงกับส่วนภูมิภาคของ
 นครรัฐนั้น ๆ ด้วยความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรม เช่น มายา สุเมเรียน แอซเทค และกรีกโบราณ
- (3) **รัฐดินแดน** (Territorial State) เช่น อียิปต์โบราณ และแคว้นชาง (ในสมัยรณ
 รัฐ)
- (4) **จักรวรรดิ** (Empire) เป็นรัฐที่มีระบบการปกครองอันซับซ้อน ทั้งในส่วนกลาง
 และส่วนภูมิภาค เช่น อินคา เตโอติฮัวกัน อัสซีเรีย วิซัยนคร และโรมัน

ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า การระบุว่ารัฐใดอยู่ในระดับจักรวรรดินั้นเป็นสิ่งที่น่าคานึง เพราะเมื่อมี
 การจัดจำแนกระดับของรัฐในลักษณะดังกล่าวแล้ว อาจทำให้เกิดข้อสงสัยว่ารัฐบางแห่งที่สามารถ
 ขยายอาณาเขตได้มาก และมีระบบการบริหารในส่วนภูมิภาคอย่างเป็นระบบ จึงจัดอยู่ในกลุ่มรัฐอ่อน
 หรือนครรัฐ มิใช่จักรวรรดิตามความเข้าใจของคนทั่วไป เช่น เมืองพระนคร ซึ่งสมิธอธิบายลักษณะของ
 เมืองพระนครว่าเป็น Segmentary state หรือแม้แต่อาณาจักรสยาม ซึ่งสามารถขยายอำนาจการ
 ปกครอง และมีประเทศราชจำนวนมาก แต่มิเคยถูกเรียกว่าจักรวรรดิเลยในทางวิชาการ

ในกรณีนี้ ผู้วิจัยมีความเห็นว่า เมืองพระนครมีความกำกวมระหว่างรัฐอ่อน กับรัฐที่มีระดับสูง
 กว่านั้น เนื่องจากเป็นที่ปรากฏว่าเมืองพระนครมีการขยายอำนาจออกไปยังส่วนภูมิภาค และยึดโยง
 ส่วนภูมิภาคด้วยวัฒนธรรม เช่น ศาสนา ศิลปกรรม ภาษา อักษร และมีระบบควบคุมเมืองใน
 อาณาจักร โดยเฉพาะตั้งแต่รัชสมัยพระเจ้าสุริยวงษ์ที่ 1 ถึงสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แต่ก็ยังมี
 ลักษณะความเป็นรัฐอ่อน ในแง่ที่ว่าส่วนภูมิภาค (นอกที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมร) ยังคงถูกปกครองโดย
 ผู้นำท้องถิ่น เช่น ราชวงศ์มหิธรปุระแห่งลุ่มแม่น้ำมูล หรือกลุ่มขุนนางตามความในจารึกโอเสม็ด สิ่งนี้
 ทำให้เมืองพระนครต่างจาก segmentary state อื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยโบราณซึ่งมักมี
 ลักษณะเป็นรัฐแบบมณฑล ดังที่นำเสนอไปในหัวข้อก่อนหน้านี้

ส่วนระดับของรัฐโบราณตามเกณฑ์พหุวัฒนธรรมมีดังนี้ (Smith, 2004: 73-102)

(1) **รัฐที่ไม่มีพาณิชย์กรรม** เป็นรัฐที่มีตลาดน้อยมาก พ่อค้ามีความเป็นอิสระ ส่วนช่างฝีมือจะทำงานให้กับรัฐ หรือศาสนสถานของรัฐ เช่น อียิปต์โบราณ หรือ อินคา

(2) **รัฐที่มีพาณิชย์กรรมต่ำ** เป็นรัฐที่มีตลาดอยู่อย่างจำกัด รัฐเข้ามาควบคุมภาคส่วนต่าง ๆ ของเศรษฐกิจ ส่วนพ่อค้าที่เป็นอิสระนั้นเป็นเพียงพ่อค้าเล็ก ๆ เช่น **เมืองพระนคร** อยุธยา แคว้นซาง เตโอติฮัวกัน

(3) **รัฐที่มีพาณิชย์กรรมระดับกลาง** เป็นรัฐที่มีตลาดกลางในการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการ มีระบบการเงิน คือ เงินตรา และมีพ่อค้าวานิชรายใหญ่ อย่างไรก็ตาม แรงงานยังคงอยู่ในกำกับของรัฐ ตัวอย่างของรัฐในกลุ่มนี้ เช่น บ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำสินธุ สุเมเรียน แอชเทค อัสซีเรีย วิชยันคร

(4) **รัฐที่มีพาณิชย์กรรมระดับสูง** หรือเป็นรัฐก่อนทุนนิยม คือรัฐที่มีตลาดการค้าอันกว้างขวาง มีสถาบันทางการเงินต่าง ๆ เช่น ธนาคาร หรือแหล่งเงินทุน อีกทั้งเครือข่ายของพ่อค้า รัฐที่อยู่ในลักษณะนี้ เช่น กรีกโบราณ และโรมัน เป็นที่สังเกตว่า รัฐในกลุ่มนี้ยังไม่มีในโลกตะวันออกสมัยโบราณ

ในกรณีของเขมรโบราณนั้น ผู้วิจัยมีความเห็นว่ามีคุณสมบัติสอดคล้องกับองค์ความรู้ที่มีอยู่ในปัจจุบันว่าด้วยพาณิชย์กรรมของเมืองพระนคร เนื่องจากเมืองพระนครไม่ปรากฏหลักฐานของพ่อค้ารายใหญ่เลย ในบันทึกของโจวต้ากวน ซึ่งบันทึกไว้ในปลายพระนคร (พุทธศตวรรษที่ 19) ก็ได้บันทึกถึงพ่อค้ารายใหญ่เลย มีแต่เพียงแม่ค้ารายย่อยในตลาด (เจลิม ยงบุญเกิด, 2510: 27) นอกจากนี้ องค์ความรู้ด้านเศรษฐกิจของเมืองพระนครในปัจจุบันยังบ่งชี้ว่า เศรษฐกิจเมืองพระนครขับเคลื่อนด้วยระบบแลกเปลี่ยนของต่อของ มิได้ใช้เงินตรา ส่วนรัฐนั้นได้เข้าควบคุมระบบเศรษฐกิจอย่างกว้างขวางผ่านระบบปราสาท ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป

ตารางที่ 2 ตารางแสดงระดับของรัฐในทางการเมือง และเศรษฐกิจ ตามแนวคิดของไมเคิล สมิธ

	รัฐอ่อน	นครรัฐ	รัฐดินแดน	จักรวรรดิ
รัฐไม่มีพหุชนกรรม			อียิปต์ ติวานากู	อินคา
รัฐพหุชนกรรมต่ำ	เมืองพระนคร	มายา	แคว้นซาง เกรตซิมบับเว	เตโอติฮัวกัน
รัฐพหุชนกรรม ระดับกลาง	อารยธรรมลุ่มแม่น้ำ สินธุ	สุเมเรียน มิกซ์เทค แอซเทค		ทาราสกัน อัสซีเรีย วิซันนคร
รัฐพหุชนกรรม ระดับสูง		อัสซีเรียนเก่า สวาฮีลี กรีกคลาสสิก		โรม

เมื่อสมิธได้สร้างตารางที่ประกอบด้วยแกนทั้งสองนี้ ทำให้เห็นภาพอันน่าสนใจยิ่ง เช่น การที่นครรัฐจำนวนมากเป็นรัฐที่มีพหุชนกรรมสูง ส่วนรัฐดินแดนมักมีพหุชนกรรมต่ำ เว้นแต่โรมันซึ่งมีความซับซ้อนของรัฐ และพหุชนกรรมสูง ในขณะที่เมืองพระนครนั้น พบว่าเป็นทั้งรัฐในระดับต่ำ และมีระดับของพหุชนกรรมต่ำด้วย อย่างไรก็ตาม พึงสังเกตว่าในรัชสมัยของพระเจ้าซัยวรมันที่ 7 นี้ เมืองพระนครมีนโยบายการปกครองที่รวมศูนย์ขึ้นกว่ารัชกาลก่อน ๆ มาก

การศึกษาเรื่องขนาดเศรษฐกิจของรัฐโบราณ สมิธเสนอว่าสามารถสังเกตได้จาก (1) คริวเรือน ซึ่งหลักฐานที่พบสามารถใช้เป็นเครื่องบ่งชี้ถึงความมั่งคั่งของคริวเรือน (2) ศาสนสถาน และวัง ซึ่งเป็นหน่วยที่ควบคุมแรงงาน การผลิตสินค้าและบริการจำนวนมาก เช่น ในเมโสโปเตเมียโบราณ ศาสนสถานเป็นเจ้าของที่ดิน และปศุสัตว์ ควบคุมชวานา และช่างฝีมือ มีสิ่งก่อสร้างที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจ เช่น คลังเก็บของ สอดคล้องกับหลักฐานเอกสารอักษรรูปเล่ม อย่างไรก็ตาม ในอาณาจักรอื่น ๆ เช่น อียิปต์โบราณ เมืองพระนคร และอินคา กลับไม่พบสิ่งก่อสร้างทางเศรษฐกิจในศาสนสถาน แม้จะมีหลักฐานเอกสาร นอกจากนี้ วัง ก็เป็นหน่วยเศรษฐกิจที่สำคัญ จากการมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลายประการเกิดขึ้นในวัง เช่น การมีโรงช่างฝีมือในวัง หรือการอุปถัมภ์ช่างฝีมือโดยราชสำนัก (3) การเงินการคลัง โดยพื้นฐานรัฐจะได้ทรัพย์สินจากการปล้นชิง (เช่น จากสงคราม) ส่วย ภาษีอากร ค่าเช่าที่ดิน และแรงงาน รัฐในแต่ละระดับจะมีแหล่งรายได้หลักแตกต่างกันไป เช่น รัฐในระดับต่ำมักมีรายได้จากการสงคราม หรือการเรียกเก็บข้าวปลาอาหารจากราษฎร ซึ่งข้อนี้สอดคล้องกับลักษณะเศรษฐกิจของเมืองพระนคร ในขณะที่รัฐระดับสูงจะได้ค่าเช่าที่ดิน หรือการลงทุนทางพหุชนกรรมโดยรัฐ ส่วนรัฐที่พหุชนกรรมต่ำ แรงงานถือเป็นปัจจัยทางเศรษฐกิจที่สำคัญยิ่ง ซึ่งก็สอดคล้องกับลักษณะของเมืองพระนครเช่นกัน (4) เมือง และระบบภูมิภาค เช่น หลักฐาน

เกี่ยวกับเส้นทางจากชนบทเข้าสู่เมือง ส่วนบางเมืองซึ่งเป็นเมืองที่มีความหนาแน่นต่ำ การเกษตรกรรมอาจทำขึ้นในเมือง ในกรณีของเมืองพระนครนั้นอยู่ในลักษณะดังกล่าว (5) เศรษฐกิจระหว่างประเทศ เช่น ประเด็นการควบคุมการเกษตรกรรม และหัตถกรรม ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อค้าและรัฐ และความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในระดับครัวเรือน

จะเห็นได้ว่าการกำเนิด และความเป็นไปของรัฐนั้นผูกพันอยู่กับประเด็นทางเศรษฐกิจ สอดคล้องกับทฤษฎี **Core-Periphery** ของอิมมานูเอล วอลเลอร์สไตน์ (Immanuel Wallerstein) ทฤษฎีนี้เป็นทฤษฎีว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่ศูนย์กลาง (core) และพื้นที่ชายขอบ (periphery) โดยวอลเลอร์สไตน์แบ่งพื้นที่เป็นสามวง ได้แก่ พื้นที่ศูนย์กลาง (core) พื้นที่กึ่งชายขอบ (semi-periphery) และพื้นที่ชายขอบ (periphery) วอลเลอร์สไตน์อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่ทั้งสามนี้ว่าผู้ปกครองรัฐ ณ พื้นที่ศูนย์กลางดำเนินนโยบายเศรษฐกิจ มีการแลกเปลี่ยนทรัพยากรระหว่างพื้นที่ศูนย์กลางกับพื้นที่โดยรอบ โดยเฉพาะการกระจายเทคโนโลยีขั้นสูง และสินค้าอย่างดีจากพื้นที่ศูนย์กลางออกไปยังพื้นที่ชายขอบ ซึ่งเป็นพื้นที่ที่เป็นแหล่งวัตถุดิบ และแหล่งแรงงานระหว่างพื้นที่ศูนย์กลางกับพื้นที่ชายขอบ จะมีพื้นที่กึ่งชายขอบ (semi-periphery) มีความก้ำกึ่งของการปกครองและเศรษฐกิจ กิจกรรมเหล่านี้เองระหว่างพื้นที่ทั้งสามที่ทำให้ระบบเศรษฐกิจของรัฐขับเคลื่อน (Wallerstein, 1974)

แนวคิดดังกล่าวสามารถนำมาใช้ในการศึกษาของผู้วิจัยได้อย่างดี เนื่องจากในการศึกษาครั้งนี้จะเป็นการตรวจสอบสภาพ และบทบาทของเมืองในพื้นที่ภาคกลางตอนล่างในสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 ตามจารึกปราสาทพระขรรค์ ซึ่งอาจนับได้ว่าเป็นพื้นที่ชายขอบของเมืองพระนครที่ประชิดกับปริมณฑลอำนาจของอาณาจักรพุกาม ในขณะเดียวกัน พื้นที่ศึกษาหลักก็เป็นที่สันนิษฐานว่าเคยเป็น “พื้นที่ศูนย์กลาง” ในสมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12-16) มาก่อน

4.2 แนวคิดเรื่องเมือง

“เมือง” เป็นพัฒนาการของชุมชนที่มีขนาดใหญ่ขึ้น มีระเบียบแบบแผน มีการปกครองและโครงสร้างสังคมที่เป็นระบบ ธาดา สุทธิธรรม (2544: 9-26) อธิบายว่าเมืองมีกำเนิดมาจากเหตุ 7 ประการ ได้แก่

(1) **ความเหมาะสมทางภูมิศาสตร์** ซึ่งเป็นเหตุผลเริ่มแรกของการสร้างบ้านแปงเมือง เช่น การสร้างชุมชนใกล้แหล่งน้ำ ใกล้เส้นทางคมนาคมมีพื้นที่เหมาะสมกับการประกอบอาชีพ เช่น การทำนา การทำเครื่องปั้นดินเผา การทำเกลือ หรืออยู่ห่างไกลจากภัยอันตราย

(2) **การเนรมิต** เป็นเรื่องเล่าเชิงจิตนิยม เพื่ออธิบายการกำเนิดเมือง โดยอ้างถึงอิทธิฤทธิ์ของเทวดา พระอินทร์ นาคราช หรือฤๅษี ซึ่งอาจเป็นภาพแทนของผู้นำที่มีความสามารถ

ในกัมพูชาเองก็มีนิทานว่าด้วยการกำเนิดเมืองเขมร คือ เรื่องพระทอง-นางนาค ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับเจ้าชายจากแดนไกลกับธิดาพญานาค แม้จะเป็นเรื่องราวที่เต็มไปด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ แต่ก็มีโครงเรื่องที่สอดคล้องกับบันทึกของชาวจีน ว่าด้วยฮวนเถียน (โกลนทิญญะ) ซึ่งมาจากอินเดีย กับนางหลิวเย่ (นางโสมพะรัง) สะท้อนการเข้ามาของอารยธรรมอินเดียเหนือพื้นที่นี้

(3) **การเพิ่มขึ้นของประชากร** เนื่องจากการเพิ่มขึ้นของประชากรในพื้นที่เดิม ทำให้พื้นที่เดิมนั้นคับแคบแคบลง ประชากรส่วนเกินจึงต้องออกไปตั้งถิ่นฐานยังที่ใหม่ โดยเริ่มจากพื้นที่ใกล้ ๆ พื้นที่ชุมชนเดิม ก่อนจะกระจายออกไปยังพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การทำการเกษตรซึ่งอยู่ห่างจากชุมชนเดิม จะเห็นได้จากประวัติของชุมชนต่าง ๆ นั้นมักจะพบประวัติที่แตกแขนงออกมาจากชุมชนดั้งเดิมแห่งใดแห่งหนึ่ง

(4) **การขยายตัวทางเศรษฐกิจและพาณิชย์กรรม** ตัวอย่างที่สำคัญ คือ เมืองท่า ซึ่งเกิดจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจและพาณิชย์กรรม เมืองท่าเหล่านี้มักจะอยู่ตามปากแม่น้ำ และชายฝั่งทะเล ในหลายเมืองนั้น อดีตเคยเป็นเมืองปากแม่น้ำมาก่อน แต่ภายหลังเมื่อชายฝั่งร่นออกไป จึงกลายเป็นเมืองในภาคพื้นทวีป

(5) **การขยายดินแดน** ซึ่งก่อให้เกิดเมืองใหม่ที่มีอิทธิพลวิธีการสร้างและระบบความเชื่อแบบเมืองแม่ จึงมีลักษณะต่าง ๆ ที่คล้ายกัน เช่น วัสดุในการสร้างกำแพงเมืองที่เป็นไปตามความนิยมแบบเมืองแม่

(6) **ธรรมเนียม** เช่น การสร้าง และถวายเป็นเมืองใหม่แด่พระเจ้า หรือการสร้างเมืองในที่ดินของผู้แพ้ ตามธรรมเนียมยุโรป หรือการมอบดินแดนให้แก่เจ้านาย พราหมณ์ หรือขุนนาง เพื่อสร้างชุมชนในวัฒนธรรมเขมร

(7) **ความเสื่อมของชุมชนเดิม** ด้วยสาเหตุใดสาเหตุหนึ่ง เช่น การสงคราม ความเสื่อมในระบบนิเวศอย่างปัญหาดินเสื่อม น้ำท่วม และความเสื่อมในเรื่องสุขภาพอนามัยก่อให้เกิดโรคระบาด

ธาดายังได้กล่าวถึงลักษณะพัฒนาการของเมือง ซึ่งเกิดจากแรงกระทำของมนุษย์เพื่อให้มนุษย์อยู่รอดในสิ่งแวดล้อม ให้เกิดความมั่งมีในทางวัตถุ หรืออยู่ภายใต้อิทธิพลทางความเชื่อ แรงกระทำเหล่านี้ทำให้เกิดปฏิสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มต่าง ๆ ทั้งในทางขัดแย้ง และทางส่งเสริม จากบุคคลกลุ่มต่าง ๆ นำไปสู่ลักษณะต่าง ๆ ได้แก่ **พัฒนาการที่ได้รับการควบคุมการใช้และเปลี่ยนแปลงที่ดิน** โดยใช้ระเบียบและข้อบังคับต่าง ๆ เพื่อควบคุมพฤติกรรมของคนในเมือง เช่น ควบคุมการใช้ที่ดิน และทรัพยากร **พัฒนาการตามการตัดสินใจและออกแบบ** โดยผู้ปกครองเป็นผู้ตัดสินใจสร้าง หรือกระทำบางอย่างเพื่อก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของเมือง และ **พัฒนาการตามยถากรรม** โดยมิได้มีการควบคุมดูแลโดยฝ่ายผู้ปกครองแต่ประการใด

พัฒนาการของเมืองนั้นก่อให้เกิด “ระบบของเมือง” ขึ้น จำแนกได้เป็นสามประการ ได้แก่

(1) **ระบบการผลิตหรือประโยชน์ใช้สอยของเมือง** ในการสร้างผลผลิต การให้บริการ สร้างความเจริญ ทั้งในด้านรูปธรรม และนามธรรมแก่ชีวิตในเมือง บางชุมชนอาจมีประโยชน์ใช้สอยที่หลากหลายต่ำ หรือมีหน้าที่เฉพาะทางเช่น เช่น ชุมชนทางศาสนาอย่างนครรัฐวาติกัน ชุมชนอุตสาหกรรม แต่บางแห่งก็มีประโยชน์ใช้สอยอย่างหลากหลาย ทั้งเกษตรกรรม พาณิชยกรรม หรือศิลปกรรม

(2) **ระบบนิเวศของเมือง** หมายถึงสภาพแวดล้อมของเมืองที่อยู่ร่วมกับประชากรในเมือง ทั้งดิน น้ำ อากาศ พืช และสัตว์

(3) **ระบบการเจริญเติบโตของเมือง** เป็นเรื่องของขนาดเมือง โดยขนาดที่ใหญ่ของเมืองย่อมทำให้การจัดการระบบนิเวศของเมืองยากตามไปด้วย

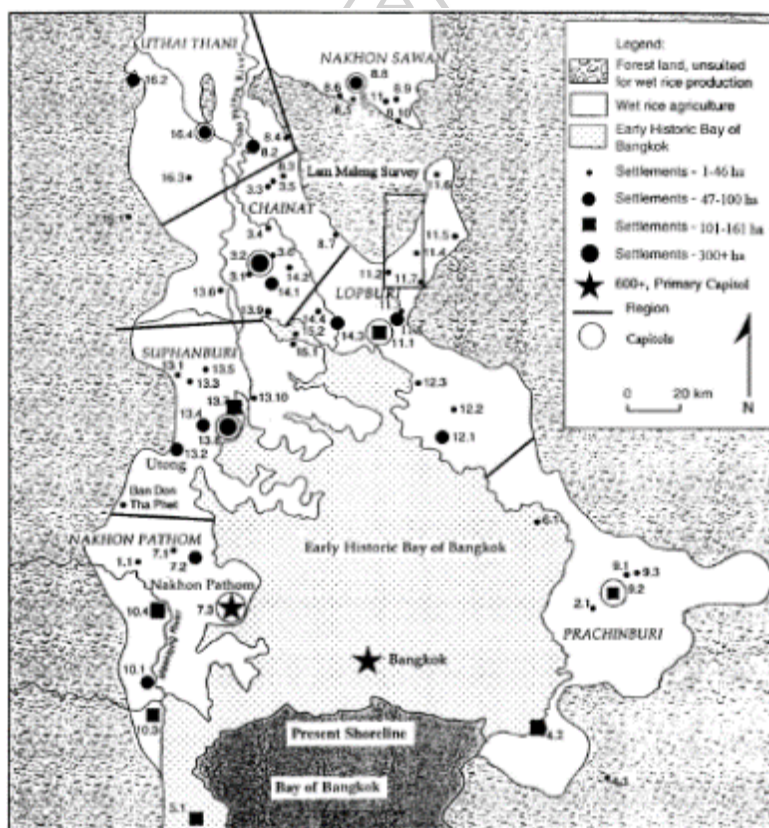
จอร์จ คาวกิล (George L. Cowgill) อธิบายเรื่องเมืองไว้ในบทความเรื่อง Origin and Development of Urbanism: Archaeological Perspectives โดยผู้เขียนเริ่มด้วยการนิยามศัพท์ต่าง ๆ เช่น “เมือง” คือ ศูนย์กลางทางการเมือง เศรษฐกิจ และศาสนาสำหรับพื้นที่โดยรอบ ส่วนที่อยู่นอกเมืองเรียกว่า “ชนบท” ซึ่งชุมชนที่เรียกได้ว่าเมืองนั้น คาวกิลเห็นว่าพึงมีประชากรในหลักร้อยขึ้นไป

การสร้างบ้านแปงเมืองมักมีการสร้างสิ่งก่อสร้างขนาดใหญ่ หรือสำคัญเพื่อแสดงอำนาจทางการเมือง ศาสนา หรือการทหาร โดยการรวบรวมพลเมืองจากที่ต่าง ๆ รวมเข้าเป็นเมือง เมืองบางแห่งมีศูนย์กลางเดียว แต่บางแห่งก็อาจมีหลายศูนย์กลาง เมืองบางแห่งอาจเกิดขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์พิเศษ เช่น ค่ายทหาร ท่าเรือ ศูนย์กลางการค้า แหล่งโลหกรรม บางแห่งเกิดขึ้นเพื่อหลีกเลี่ยงปัญหาที่เกิดขึ้นกับเมืองเก่า ในเมืองยังมีสิ่งก่อสร้างสาธารณะ เช่น ระบบชลประทาน ระบบสุขาภิบาล ถนน ศาสนสถาน ตลาด โรงอาบน้ำ โรงละคร ป้อมปราการ และอื่น ๆ ผู้สร้างสรรค์สิ่งเหล่านี้อาจเป็นผู้ปกครองหรือผู้นำท้องถิ่น หรือบางสิ่งอาจถูกสร้างโดยคนรากหญ้าเองก็มี และในหลายภูมิภาคของโลก เมืองเป็นศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ โดยเฉพาะในเอเชียตะวันออก และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งแตกต่างกับอีกหลายภูมิภาค เช่น กรีกโบราณ หรืออินเดียใต้ ที่สถานที่ศักดิ์สิทธิ์มักจะอยู่นอกเมือง ในการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับเมือง เรายังศึกษาได้จากขอบเขตของการตั้งถิ่นฐาน ระบบป้องกันเมือง การวางแผนจากบนลงล่าง การแบ่งเขต สิ่งก่อสร้างเพื่อพิธีกรรม พิธีกรรมของเมือง หรือการจัดการแรงงาน โครงสร้างประชากรในสังคมเมืองประกอบด้วยสามส่วน คือ ชนชั้นนำระดับบน (หน่วยปกครองส่วนกลาง) ชนชั้นนำระดับล่าง (เช่น ผู้นำศาสนา พ่อค้า ข้าราชการท้องถิ่น) และผู้ถูกปกครอง (Cowgill, 2004: 525-549)

ในประเด็นลำดับศักดิ์ของเมืองนั้น ในภูมิภาคหนึ่งย่อมมีเมืองหลายเมือง และแต่ละเมืองมีลำดับศักดิ์แตกต่างออกไปทั้งในทางขนาด และความสำคัญ คาเรน มูดาร์ (Karen M. Mudar) (1999: 1-28) ได้ศึกษาชุมชนสมัยทวารวดีในภาคกลางตอนล่างของไทยภายใต้หัวข้อ “How Many

Dvaravati Kingdoms? Locational Analysis of First Millennium A.D. Moated Settlements in Central Thailand” มูดาร์ใช้การวิเคราะห์เชิงตำแหน่ง (Locational Analysis) กับเมืองที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ 63 ชุมชน และสามารถแบ่งกลุ่มชุมชนเหล่านี้ตามขนาดได้เป็น 4 กลุ่ม ได้แก่

- (1) Supra-regional center เป็นเมืองศูนย์กลางขนาดใหญ่ที่มีบทบาทระหว่างภูมิภาค ได้แก่ เมืองนครปฐมโบราณ เป็นเมืองเดียวที่อยู่ในกลุ่มนี้
- (2) Regional center เป็นเมืองศูนย์กลางระดับภูมิภาค เช่น เมืองลพบุรี และเมืองพระรถ
- (3) District center เป็นเมืองที่ตั้งอยู่รอบเมืองศูนย์กลางระดับภูมิภาค
- (4) Sub-district center เป็นเมืองขนาดเล็ก

ภาพที่ 14 แผนที่แสดงชุมชนทวารวดีในสมัยต่าง ๆ ตามการจำแนกของคาเรน มูดาร์ (ที่มา: Karen M. Mudar, “How Many Dvaravati Kingdoms? Locational Analysis of First Millennium A.D. Moated Settlements in Central Thailand,” *Journal of Anthropological Archaeology* 18 (1999): 4)

ผลการศึกษาพบว่า เมืองศูนย์กลางระดับภูมิภาค (กลุ่มที่ 1 และ 2) นั้นจะกระจายตัวอยู่รอบ “อ่าวไทยโบราณ” ตามที่ฝั่งศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยาเสนอ เมืองศูนย์กลางเหล่านี้มีเมืองระดับ

รอง (กลุ่มที่ 3 และ 4) เป็นเมืองปริมาตรของเมืองนั้นอยู่ จากการวิเคราะห์เชิงตำแหน่งของมูดาร์ ทำให้มูดาร์เชื่อว่าขนาดของเมืองที่แตกต่างกันนี้เองที่แสดงถึงลำดับชั้นทางการปกครอง และเมืองเหล่านี้ถูกบูรณาการเข้าในระบบเศรษฐกิจร่วมกัน และนอกจากประเด็นขนาด และตำแหน่งของเมืองแล้ว มูดาร์ยังเสนอให้พิจารณาพื้นที่เกษตรกรรมของเมืองด้วย เพื่อพิจารณาถึงปริมาณผลผลิตที่ได้ ตลอดจนพื้นที่เก็บน้ำ และการกระจายทรัพยากร

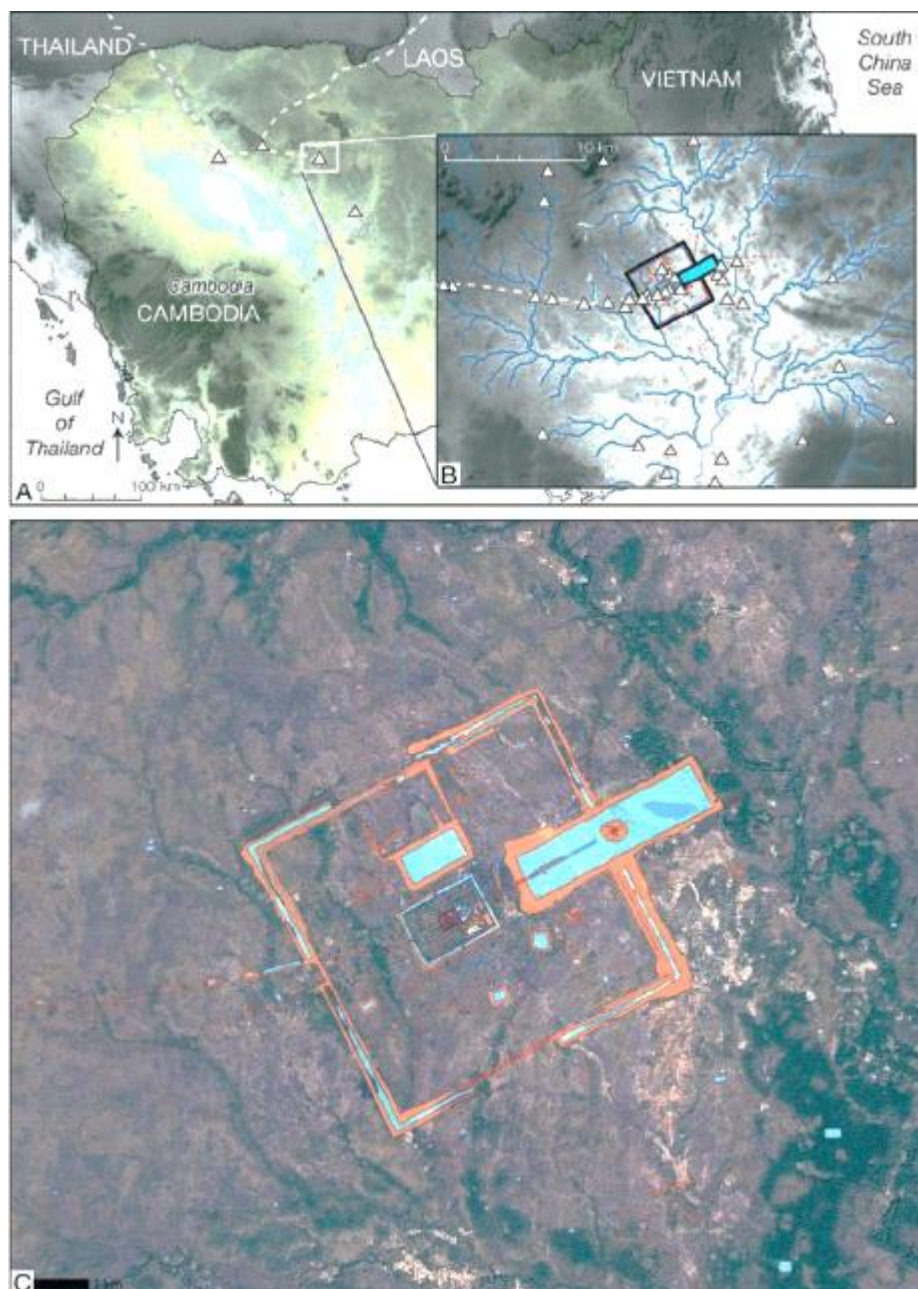
ข้อมูลของมูดาร์ให้ภาพที่น่าสนใจ คือ เป็นการยืนยันว่าทวารวดีในภาคกลางตอนล่างของไทย มีระบบการเมือง และเศรษฐกิจที่ชัดเจนมาก่อน และน่าสังเกตว่าเมืองระดับภูมิภาคแต่ละเมืองนั้นจะมีระยะห่างระหว่างกันใกล้เคียงกัน ยกเว้นกรณีเมืองลพบุรี และเมืองศรีมโหสถ ซึ่งห่างกันกว่า 130 กิโลเมตรโดยไม่มีเมืองที่มีขนาดเสมอกันอยู่ในระยะนั้น และเมืองทั้งสองนี้ยังคงเป็นเมืองที่มีความเคลื่อนไหวอยู่ในสมัยบายัน⁴

เมืองที่มีหน้าที่เฉพาะนั้น จะมีหลักฐานค่อนข้างชัดเจนว่าเป็นการสร้างชุมชนขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์บางประการ มิทช์ เฮนดริกสัน (Mitch Hendrickson) และดาเมียน อีแวนส์ (Damian Evans) ได้ศึกษาเมืองพระขรรค์กำแพงสวายไว้ในงาน “Reimagining the City of Fire and Iron: A landscape archaeology of the Angkor-Period Industrial Complex of Preah Khan of Kompong Svay, Cambodia (ca. 9th to 13th centuries AD)” โดยเมืองพระขรรค์กำแพงสวายนั้น เป็นเมืองที่ตั้งอยู่ทางตะวันออกของเมืองพระนคร เป็นเมืองขนาดใหญ่มีคูน้ำสองชั้น ร่วมกับบารายขนาดใหญ่ของเมือง คูน้ำชั้นในมีกำแพงเมืองอยู่ เฮนดริกสันและอีแวนส์พบว่า เมืองพระขรรค์กำแพงสวายมีหน้าที่จัดการทรัพยากรเป็นการเฉพาะ ด้วยอยู่ใกล้ภูเขาพนมแฉก (Phnom Dek) อันเป็นแหล่งแร่เหล็ก ตัวเมืองพระขรรค์กำแพงสวายมีการวางผังตามแบบจักรวาลวิทยาอินเดีย มีคูน้ำคันดินหลายชั้นล้อมรอบเมือง มีปราสาทเป็นประธานของเมือง มีพัฒนาการตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ 17-18 หลักฐานสำคัญของเมืองนี้คือหลักฐานโลหกรรม ซึ่งพบเศษตะกรัน เศษภาชนะ ท่อลม ดินเหนียว และเศษแร่ที่เหลือจากการถลุง หลักฐานเหล่านี้มักพบใกล้กับแหล่งน้ำ เฮนดริกสันพบหลักฐานของการอยู่อาศัย แต่ค่อนข้างเบาบางเมื่อเทียบกับศูนย์กลางภูมิภาคอื่น ๆ ผิดกับสถานภาพของเมืองที่นับว่าเป็นศูนย์กลางขนาดใหญ่ ดังนั้น เมืองพระขรรค์กำแพงสวายจึงเป็นเมืองขนาดใหญ่ที่ถูกกำหนดให้เป็นเมืองเศรษฐกิจเพื่อควบคุมแหล่งแร่ และอุตสาหกรรมเหล็ก เชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับราชธานีด้วยเครือข่ายถนนที่ตัดตรงจากเมืองพระนครสู่เมืองพระขรรค์กำแพงสวาย (Hendrickson & Evans, 2015: 644-664)

⁴ อย่างไรก็ตาม การศึกษาของมูดาร์ยังคงมีช่องโหว่ นั่นคือ เมืองบางเมืองที่นำมาเปรียบเทียบกับนั้นมิได้ร่วมสมัยกัน เช่น เมืองสุพรรณบุรีที่มูดาร์นำมาใช้นั้นเป็นสุพรรณบุรีในสมัยกรุงศรีอยุธยา ในขณะที่เมืองอื่นเป็นเมืองในสมัยทวารวดี หรือบางเมืองสืบมาถึงสมัยเขมร การจะนำข้อมูลมาใช้จึงอาจต้องระมัดระวังเกี่ยวกับอายุสมัยของเมืองเหล่านั้น

อย่างไรก็ตาม แม้เมืองพระขรรค์กำแพงสวายจะเป็นเมืองขนาดใหญ่มาก แต่เฮนดริกสันและอีแวนส์มองต่างจากนักวิชาการรุ่นก่อนว่าเมืองพระขรรค์กำแพงสวายไม่ได้มีบทบาทในการเป็นปรากฏการณ์ด้านรับศึกแต่อย่างใด เพราะแนวกำแพง-คันดินที่ล้อมเมืองนั้นมีความยาวมากเกินไป เมื่อเทียบกับจำนวนประชากรในเมือง ซึ่งเฮนดริกสันและอีแวนส์พบว่าค่อนข้างเบาบาง อีกทั้งที่ตั้งของเมืองก็ไม่น่าจะเป็นเส้นทางไปยังจามปา หากจามปาจะเดินทัพเข้ามาก็น่าจะเดินทัพทางทะเลเข้ามาทางแม่น้ำโขง หรือเข้ามาทางเส้นทางผ่านวัดพูมากกว่า ซึ่งนั่นหมายถึงแนวเส้นทางสายตะวันออกเฉียงเหนือจากวัดพู สู่เกาะแกร์ บึงมาลา และเมืองพระนครตามที่เฮนดริกสันได้ศึกษาไว้

ภาพที่ 15 แผนที่แสดงเมืองพระขรรค์กำพงสวาย
 เปรียบเทียบกับแผนที่แสดงอาณาบริเวณโดยรอบ แสดงให้เห็นถึงเมืองที่มีขนาดใหญ่
 หากแต่มีหลักฐานในเมืองที่เบาบาง

ที่มา: Mitch Hendrickson & Damian Evans, (2015), "Reimagining the City of Fire and Iron: A landscape archaeology of the Angkor-Period Industrial Complex of Preah Khan of Kompong Svay, Cambodia (ca. 9th to 13th centuries AD)," *Journal of Field Archaeology* 40, 6: 646.

4.3 แนวคิดเรื่องภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมือง

ปรากฏการณ์การเกิดขึ้นของเมือง และความเป็นไปของเมืองนี้เอง เป็นส่วนหนึ่งของ “ภูมิทัศน์วัฒนธรรม” (Cultural Landscape) ซึ่งเป็นผลแห่งความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติกับมนุษย์ จนเกิดเป็นร่องรอยหลักฐานลงบน “ภูมิทัศน์” หลักฐานทางโบราณคดีต่าง ๆ บนภูมิทัศน์นั้นจึงถือเป็นผลงานของวัฒนธรรม ดังคำนิยามของคาร์ล ซาวเออร์ (Carl Sauer) (1925: 19-53) ว่า “ภูมิทัศน์วัฒนธรรมถูกกระทำขึ้นจากภูมิทัศน์ทางธรรมชาติโดยกลุ่มวัฒนธรรมหนึ่ง วัฒนธรรมคือตัวการ พื้นที่ทางธรรมชาติเป็นตัวกลาง ภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมคือผลลัพธ์” (The cultural landscape is fashioned from a natural landscape by a cultural group. Culture is the agent, the natural area is the medium, the cultural landscape is the result)

ในขณะที่ยังคงการศึกษา สังคม และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (ยูเนสโก) ได้ให้นิยามคำว่า “ภูมิทัศน์วัฒนธรรม” ว่า “ผลงานการรวมกันของธรรมชาติและมนุษย์” (“combined works of nature and of man”) โดยขยายความว่าเป็นพัฒนาการของสังคมมนุษย์ และการตั้งถิ่นฐานภายใต้อิทธิพลของสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ และแรงผลักดันทางสังคม ภูมิทัศน์วัฒนธรรมสะท้อนการใช้ที่ดิน ข้อจำกัดทางธรรมชาติ และความสัมพันธ์ทางจิตวิญญาณระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ

จากนิยามดังกล่าวนี้ สามารถสรุปได้ว่า ภูมิทัศน์วัฒนธรรม หมายถึง สิ่งปรากฏขึ้นบนภูมิประเทศ หรือสิ่งแวดล้อมจากการกระทำของมนุษย์โดยสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติ (Natural Factor) เพื่อตอบสนองความต้องการของมนุษย์ หรือสังคมวัฒนธรรมนั้น ๆ (Cultural Factor) หลักฐานทางโบราณคดีที่ปรากฏขึ้นในชุมชนเมือง จึงนับเป็นผลแห่งความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ และสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ ตลอดจนแรงผลักดันทางวัฒนธรรม การศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมือง จึงสามารถสืบสาวถึง “ความคิดเบื้องหลังของมนุษย์” หรือ “วัฒนธรรม” อันเป็นตัวการที่อยู่เบื้องหลังการสร้างสรรคสิ่งต่าง ๆ ลงบนสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ การศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมจึงเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครอย่างยิ่ง เนื่องจากวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครมีหลักฐานที่ปรากฏลงบนภูมิประเทศอย่างโดดเด่น สะท้อนความสัมพันธ์กับธรรมชาติ และวัฒนธรรมเป็นอย่างดี

ในปัจจุบันมีการศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมืองในทางโบราณคดีที่สัมพันธ์กับแรงผลักดันทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมในหลายภูมิภาคของโลก เช่น ในประเทศจีน มีการศึกษารอยรอยของหวนชิว (แท่นบูชาฟ้าดิน) ในที่ราบภาคกลางของจีนในสมัยราชวงศ์เว่ยเหนือของชาวเซียนเป่ย์ (Xianbei) ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9-11 ผ่านระบบสารสนเทศทางภูมิศาสตร์ (GIS) และเครื่องมืออื่น ๆ แสดงถึงการผสมผสานทางวัฒนธรรมระหว่างวัฒนธรรมเซียนเป่ย์อันเป็นชนเผ่านอกด่าน (Nomadic) และวัฒนธรรมในที่ราบภาคกลางซึ่งเป็นวัฒนธรรมอัน (Yi & Xu, 2021: 209-214) ซึ่งมี

ลักษณะคล้ายกับการปะทะสังสรรค์ระหว่างวัฒนธรรมทวารวดี และวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร อันมีความแตกต่างระหว่างกัน การศึกษาการสร้างวัดประจำรัชกาลจักรพรรดิเสี้ยวเหวินแห่งราชวงศ์เว่ยเหนือ และจักรพรรดิไท่จงแห่งราชวงศ์ถัง ซึ่งล้วนตั้งอยู่ไม่ไกลจากเมืองหลวง และถูกสร้างขึ้นอย่างยิ่งใหญ่ สอดคล้องตามหลักฮวงจุ้ย เพื่อสำแดงพระราชอำนาจ และเป็นส่วนหนึ่งของโครงการเมืองและเศรษฐกิจ (Yi, Xu, & Liu, 2022: 833) ซึ่งมีลักษณะร่วมกับศาสนสถานในวัฒนธรรมอินเดียได้ ชาว และเขมรสมัยเมืองพระนคร

ในประเทศอินเดียมีการศึกษาระบบชลประทานของเมืองวิชัยนครในอินเดีย ซึ่งมีระบบชลประทานขนาดใหญ่ในรูปของอ่างเก็บน้ำ และคลอง เพื่อสนับสนุนการปลูกข้าว อ้อย และมะพร้าว โดยที่สิ่งก่อสร้างในระบบชลประทานยังปรากฏภูมิธิการเป็นอนุสรณสถานของชนชั้นนำผู้สร้าง และมิติทางศาสนาเพื่ออำนวยความสะดวกสมบูรณ์แก่พีชพันธุ์ (Morrison, 2012: 157-169) ซึ่งสะท้อนถึงความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อทางศาสนา และเศรษฐกิจ ตลอดจนอิทธิพลทางการเมืองผ่านการสร้างระบบชลประทานในพื้นที่แห่งแล้งอย่างวิชัยนคร ซึ่งน่าเป็นทรัพยากรอันสำคัญยิ่งต่อการดำรงอยู่ของรัฐ

ในยุโรป มีการศึกษา “ภูมิทัศน์ทางศาสนา” (Religious Landscape) ของเมืองปอมเปอี ซึ่งมีพัฒนาการมาก่อนสมัยโรมัน และเกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างมากเมื่อปอมเปอีกลายเป็นส่วนหนึ่งของโรมัน มีการสร้างศาสนสถาน โรงละคร โรงละครกลางแจ้ง ที่อาบน้ำสาธารณะ อันเป็นองค์ประกอบของเมืองในวัฒนธรรมโรมัน มีการขยายตัวของกลุ่มชนชั้นนำ และมีการนับถือลัทธิธรรมเนียมอย่างโรมัน เช่น เทพเจ้าโรมัน และพระจักรพรรดิโรมัน ซึ่งปรากฏหลักฐานทั้งในระดับครัวเรือน ชุมชน และพื้นที่สาธารณะ (Flohr, 2019: 1-16)

จากตัวอย่างการศึกษาที่เกิดขึ้นนี้ทำให้เห็นได้ว่า การศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมนี้สามารถศึกษาได้ในระดับพื้นที่ระดับภูมิภาค ลงไปจนถึงระดับครัวเรือน ภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่ปรากฏขึ้นนั้นสามารถนำมาแปลความเพื่อสะท้อนถึงความเป็นไป และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นของพื้นที่ อันเป็นผลจากความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ และสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติในแต่ละช่วงเวลา โดยสามารถศึกษา และสังเคราะห์ข้อมูลได้ในหลายมิติ เช่น การเมือง เศรษฐกิจ ศาสนาและคติความเชื่อ

4.4 แนวคิดเรื่องชุมชน และเมืองแบบเขมรสมัยเมืองพระนคร

รัฐมีบทบาทต่อภูมิทัศน์ของเมืองเป็นอย่างดี รัฐเขมรสมัยเมืองพระนครก็เช่นกัน ด้วยชุมชนในสายวัฒนธรรมเขมรนั้นมักมีลักษณะเฉพาะตัว โดยเป็นชุมชนความหนาแน่นต่ำ (Low-Density Urbanism) จากองค์ประกอบทางกายภาพที่สำคัญในเมือง และยังเห็นได้อย่างชัดเจนของเมืองต่าง ๆ สามารถจำแนกออกมา ได้แก่ คูเมืองกำแพงเมือง ทางเข้าออกเมือง ประตูเมือง คันบังค้ำน้ำ และฝายทดน้ำ (พิมพ์นารา กิจโชติประเสริฐ, 2554: 40-55) ตลอดจนองค์ประกอบภายในเมือง สามารถอธิบายได้ดังนี้

คูเมืองกำแพงเมือง เป็นองค์ประกอบที่พบได้ในชุมชนเมืองตั้งแต่สมัยทวารวดีในรูปของคูน้ำ-คันดินที่แสดงขอบเขตของเมืองอย่างชัดเจน โดยกำแพงเมืองที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อการป้องกันนั้นมักมีความสูงใหญ่ไม่ต่ำกว่า 5 เมตร และคูน้ำมีความลึกเพียงพอจะป้องกันข้าศึกได้อย่างไรก็ตามในสมัยเขมร ชุมชนในวัฒนธรรมเขมรในประเทศไทยก่อนสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มักไม่ปรากฏคูเมืองกำแพงเมืองให้เห็น แม้แต่ในกัมพูชาเองก็มีเพียงราชธานีเท่านั้น ดังพบหลักฐานของคูน้ำคันดินที่เมืองสมโบร์ไพรกุก และยโสธรปุระที่อยู่โดยรอบพนมบาเค็ง (Martin & Reeve, 2011: 105-138) แต่เมื่อพิจารณาหลักฐานในสมัยต่อมา อย่างราชธานีที่เกาะแกร์ก็ไม่ปรากฏคันดินล้อมรอบเมือง และเมื่อย้ายราชธานีกลับมาที่ยโสธรปุระ แบบแผนการขยายตัวของเมืองก็ดูจะเน้นการขยายตัวอย่างกว้างขวาง เช่น การสร้างปราสาทหลวงแถบบายตะวันออกอย่างปราสาทแปรรูป

จนถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา จึงปรากฏชุมชนที่มีคูน้ำและกำแพงล้อมรอบมากขึ้น เช่น บึงมาลา และในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ก็ปรากฏเมืองที่มีคูน้ำคันดินหลายแห่ง เช่น เมืองนครธม เมืองพระขรรค์กำแพงสวย เมืองบันทายฉมาร์ ซึ่งเป็นเมืองระดับศูนย์กลางภูมิภาค หากไม่นับเมืองนครธมที่มีกำแพงเมืองสูงราว 8 เมตร กำแพงของเมือง (ปราสาท) อื่น ๆ ก็เป็นกำแพงที่ไม่สูง และไม่หนามากนัก ทั้งนี้ เว้นแต่เมืองที่มีการอาศัยสืบมาตั้งแต่สมัยทวารวดี เช่น เมืองลพบุรี เมืองศรีเทพ และเมืองศรีมโหสถ ซึ่งยังคงปรากฏคูเมืองกำแพงเมือง (ในรูปคันดิน) ที่มีมาตั้งแต่สมัยทวารวดี

ส่วนเมืองในสายวัฒนธรรมเขมรในประเทศไทยที่มีระบบคูเมืองกำแพงเมือง จะเป็นคูเมืองกำแพงเมือง หรือคันดินรูปสี่เหลี่ยมมุมฉาก เช่น เมืองหนองหานหลวง เมืองพิมาย เมืองเหล่านี้มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 ลงมา ซึ่งสอดคล้องกับการสร้างคูเมืองกำแพงเมือง (หรือปราสาท) รูปสี่เหลี่ยมซึ่งเริ่มปรากฏในช่วงเวลาดังกล่าว ตามแนวกำแพงนี้จะมีทางเข้าออกเมือง จากประตูเมืองที่ยังเหลืออยู่ในกัมพูชา และที่เมืองพิมาย พบว่าประตูเมืองก่อด้วยหิน หรือศิลาแลง

กำแพงเมืองที่สร้างขึ้นในสายวัฒนธรรมเขมรนั้น มักสร้างด้วยวัสดุคงทนแข็งแรงอย่างศิลาแลง ร่วมกับการก่อคันดิน อย่างไรก็ตาม หน้าที่การใช้สอยที่แท้จริงของกำแพงนั้นยังเป็นปัญหาอยู่สำหรับปัญหานี้ วิกเตอร์ การ์เซีย (Victor Lluís Pérez García) ได้ศึกษาไว้ในงานวิจัยเรื่อง “Analysis of the Khmer walled defensive system of Vimayapura (Phimai city, Thailand):

symbolism or military effectivity?” โดยการ์เซียต้องการตรวจสอบวัตถุประสงค์และประสิทธิภาพของกำแพงเมืองในสายวัฒนธรรมเขมร ซึ่งชุมชนเขมรน้อยแห่งนักจะมีระบบกำแพงเมืองเช่นนี้ การ์เซียได้ใช้เมืองพิมาย จังหวัดนครราชสีมาเป็นกรณีศึกษา ผลการศึกษาพบว่า กำแพงเมืองพิมายนั้นมีความสูงเพียง 3-4 เมตร หนาประมาณ 1 เมตร ก่อด้วยหินทรายและศิลาแลง แม้ความสูงระดับนี้จะเพียงพอต่อการป้องกันอาวุธในยุคนั้น แต่ไม่สามารถป้องกันภัยจากหลังช้างศึกได้ นอกจากนี้แนวกำแพงเมืองยังไม่มีป้อมด้วย ในขณะที่เดียวกัน คูเมืองพิมายซึ่งกว้างราว 15 เมตร และลึกราว 2-3 เมตรนั้นเพียงพอต่อการป้องกันเมืองทั้งในหน้าน้ำและหน้าแล้ง เพราะทำให้การเคลื่อนที่ของข้าศึกและช้างศึกนั้นช้าลง จึงเห็นได้ว่าสำหรับกำแพงเมืองพิมายอย่างเดียวนั้นไม่มีประสิทธิภาพพอในการป้องกันภัยจากข้าศึก ด้วยถูกออกแบบมาอย่างไม่แข็งแรงนัก อาจเป็นเพราะสถานการณ์ทางการเมืองขณะนั้นที่อาณาจักรเขมรรองความเป็นหนึ่งทางการทหารยากจะมีรัฐใดบุกมาต่อกร ทว่าหากมีการโจมตีขึ้นจริง ๆ แล้ว แนวป้องกันหลักคือคูเมืองและแม่น้ำซึ่งสำหรับเมืองพิมายนั้นมีแม่น้ำมูลและลำจักราชไหลผ่านทางเหนือและทางตะวันตก ดังนั้น การ์เซียจึงสรุปว่า กำแพงเมืองพิมายนั้นมีหน้าที่ในเชิงสัญลักษณ์มากกว่าการป้องกันเมือง เช่นเดียวกับกำแพงเมืองอื่น ๆ ในสายวัฒนธรรมเขมร (Garcia, 2020: 253-285)

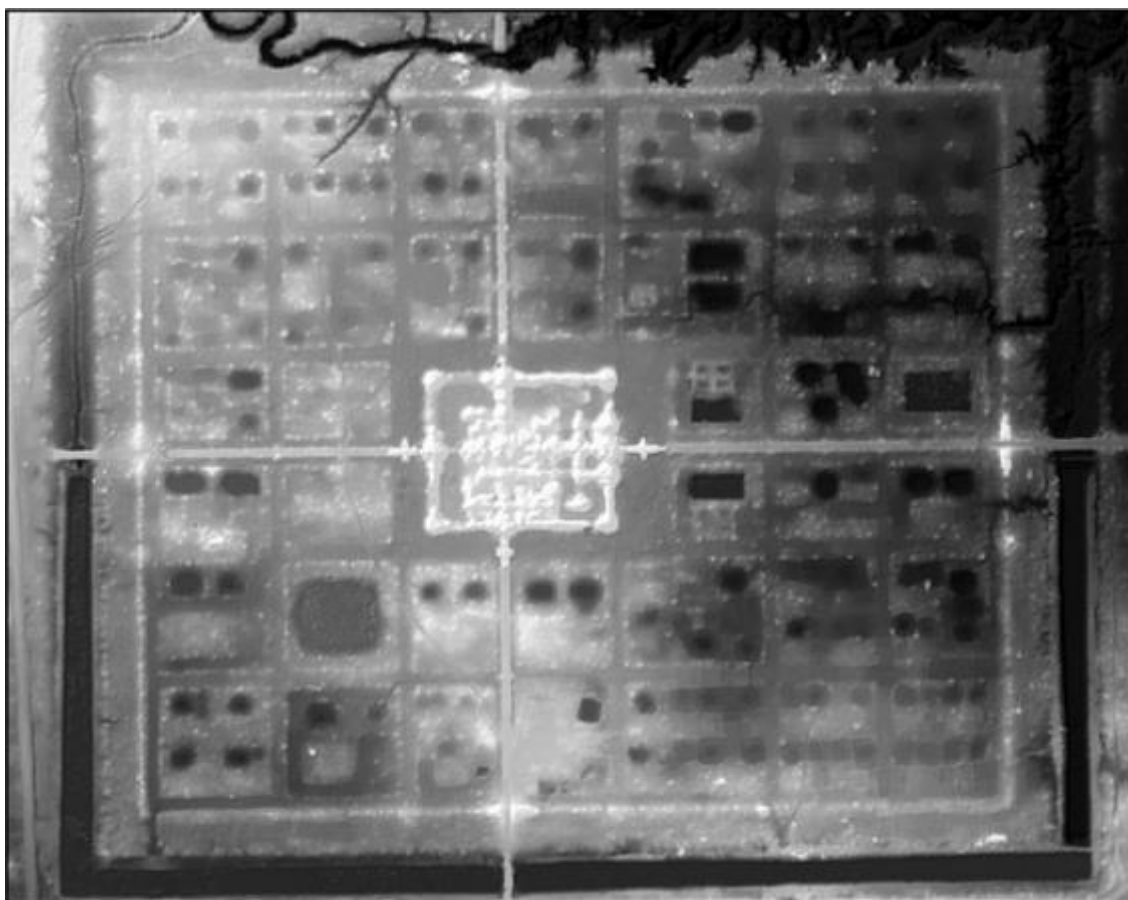
ทั้งนี้ สิ่งที่ต้องคำนึงในการศึกษา คือ การตั้งถิ่นฐานของชุมชนแบบเขมรนั้นเป็นการตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย ประชากรจำนวนมากย่อมอยู่กระจาย ร่วมกับสถานการณ์ทางการเมืองที่ไม่มีแนวโน้มจะถูกคุกคามโดยรัฐอื่น กำแพงเมืองจึงล้อมรอบศูนย์กลางทางศาสนาและการเมืองของเมืองระดับศูนย์กลางภูมิภาคเท่านั้น ดังเช่นเมืองพิมาย มีความหมายในเชิงสัญลักษณ์มากกว่าการทหาร และทำให้ตัวเมืองไม่ได้มีความเป็น “ปราการ” มากนัก สอดคล้องกับงานของเฮนดริกสันและอีแวนส์ เรื่องเมืองพระขรรค์กำแพงสวยที่ได้กล่าวไปข้างต้น

จากงานศึกษารุ่นใหม่ ๆ ของเฮนดริกสัน อีแวนส์ และการ์เซียในข้างต้น จึงอาจตั้งข้อสังเกตได้ว่าครั้งแรกของสมัยเมืองพระนคร (พุทธศตวรรษที่ 14-16) นั้น เมืองพระนครยังไม่ได้ให้ความสำคัญกับระบบป้องกันเมืองในรูปของกำแพงเมืองมากนัก ระบบป้องกันเมืองจึงอาจจะเป็นเพียงคู คันดิน หรือวัสดุไม่ถาวรซึ่งสร้างขึ้นเป็นครั้งคราว จนกระทั่งราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 จึงเริ่มเกิดชุมชนปราสาทที่มีคูน้ำ และคันดินหรือกำแพงรูปสี่เหลี่ยมล้อมรอบ เช่น ปราสาทนครวัด ปราสาทเจ้าสิริวิบูล ปราสาทบึงมาลา ไปจนถึงเมืองพิมาย และเมืองหนองหานหลวงบนที่ราบสูงโคราช โดยเป็นคูน้ำกว้างตั้งแต่ 20 เมตร ไปจนถึงคูน้ำกว้าง 200 เมตร ส่วนกำแพงมักมีความสูงที่ 3-4 เมตร และหนาราว 1 เมตร แม้เราอาจจะตีความได้ว่าคูน้ำและกำแพงนั้นมีหน้าที่เชิงสัญลักษณ์ทางจักรวาลวิทยา แต่ในทางปฏิบัติแล้วคูน้ำและกำแพงก็มีหน้าที่เชิงการป้องกันสิ่งที่อยู่ภายในขอบเขตนั้นด้วย

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาโครงสร้างกำแพงเมือง กำแพงนั้นน่าจะมีหน้าที่เชิงสัญลักษณ์มากกว่า เนื่องจากมีความสูงไม่เพียงพอต่อการป้องกันข้าศึก ส่วนคูน้ำนั้น แม้จะมีหน้าที่เชิงสัญลักษณ์

เป็นสิ่งสำคัญ เนื่องจากเมืองพระนครกำแพงสวายที่แม่ไม่ใช้เมืองปรากฏแต่ก็มีคูน้ำขนาดใหญ่ แต่คูก็ใช้เป็นเครื่องชะลอข้าศึกได้เมื่อถึงคราวจำเป็นไม่ว่ายามหน้าน้ำหรือหน้าแล้ง ระบบการป้องกันของชุมชนจึงต้องทำงานร่วมกับแนวป้องกันชั่วคราวอื่น ๆ และกองทัพที่มีประสิทธิภาพเพียงพอ ทั้งนี้ ในบริเวณเมือง พระนครทั้งหมดก่อนหน้าการสร้างนครธรรมโดยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นั้น ก็ไม่พบคูน้ำคันดิน หรือกำแพงที่มีศักยภาพด้านทานการโจมตีแต่อย่างใด เว้นแต่คูน้ำและกำแพงเฉพาะของปราสาทนครวัด หรือคันดินที่พาดผ่านส่วนต่าง ๆ ของพื้นที่เมืองพระนครซึ่งมีหน้าที่ทางชลประทานมากกว่า ทำให้อาจกล่าวได้ว่าระบบการป้องกันเมืองพระนครไม่มีประสิทธิภาพนัก ด้วยสถานการณ์ทางการเมืองที่มีความมั่นคงสูง แทบไม่มีความเสี่ยงที่จะถูกรัฐข้างเคียงโจมตี แต่เมื่อเมืองพระนครอ่อนแอลงหลังสิ้นรัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 จามปาก็ตีเมืองพระนครได้โดยง่าย

เมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เสด็จขึ้นครองราชย์ จึงทรงสร้างเมืองพระนครแห่งใหม่ หรือเรียกว่านครธมขึ้น โดยขุดคู ก่อกำแพงล้อมรอบพื้นที่ขนาดใหญ่ รวมเอากลุ่มปราสาทในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 อย่างปราสาทบาปวน ปราสาทคลัง ปราสาทพิฆานอากาศ และพระราชนิเวศน์หลวงไว้ในเขตเมือง โดยกำหนดให้มีปราสาทบายนเป็นศูนย์กลาง กำแพงเมืองนครธมเป็นกำแพงเมืองหนึ่งเดียวของอาณาจักรที่มีความสูงพอสำหรับการรับศึก คือสูง 8 เมตร ภาพจาก LiDAR ชี้ว่าเป็นกำแพงร่วมกับคันดินอย่างหนา จึงมีศักยภาพในการต้านทานข้าศึก และยังมีคูน้ำกว้างราว 90 เมตร คูน้ำและกำแพงนี้ล้อมรอบศูนย์กลางทางศาสนา และการเมืองของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สำหรับเมืองระดับศูนย์กลางภูมิภาค และปราสาทหลวงหลังอื่น ๆ ของพระองค์ทั้งในและนอกเมืองพระนครก็มีลักษณะเช่นนี้ เพียงแต่มีความสูงของกำแพงอยู่ที่ 3-4 เมตร เช่นเดียวกับสมัยก่อนหน้า

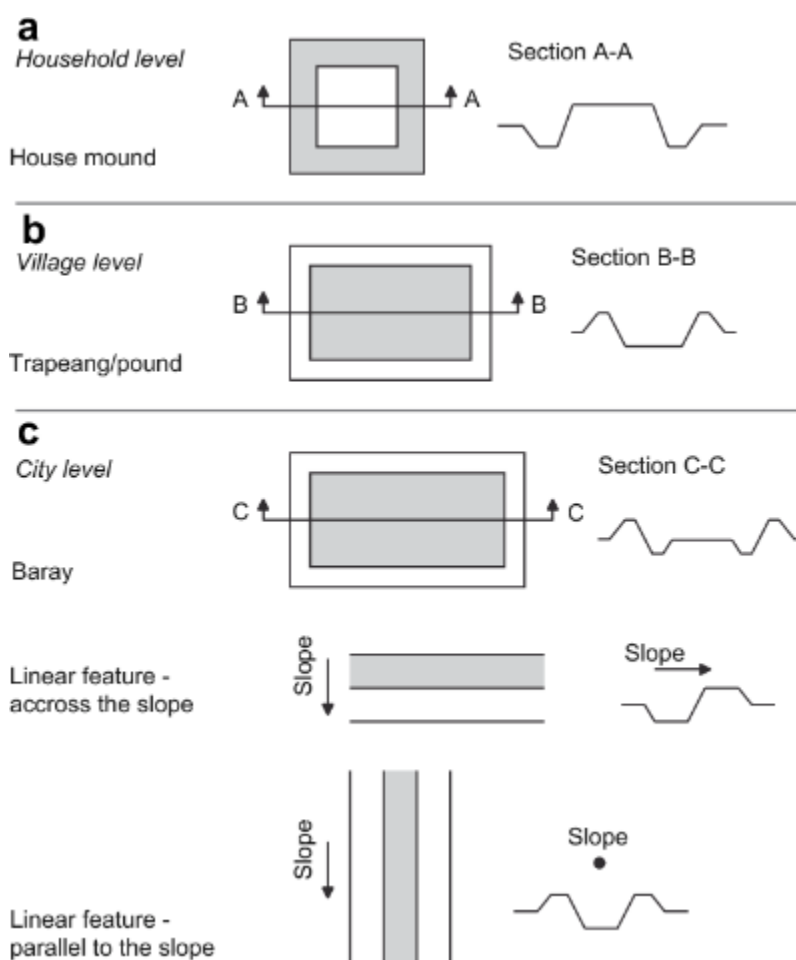
ภาพที่ 16 ภาพถ่ายด้วยเทคโนโลยี LiDAR แสดงภาพปราสาทบึงมาลา ซึ่งมีคูน้ำ และคันดินรูปสี่เหลี่ยมมุมฉากล้อมรอบปราสาทและชุมชนภายใน
ที่มา: Damian Evans & Roland Fletcher, (2015), “The landscape of Angkor Wat redefined.”
Antiquity 89, 348 (December): 1410.

คันบังคับน้ำ ถือเป็นองค์ประกอบที่โดดเด่นของเมือง อาจเป็นเพราะชุมชนแบบเขมรนั้นเป็นชุมชนที่พึ่งพาการปลูกข้าวในปริมาณมากเป็นสำคัญ เพื่อป้อนเข้าสู่ระบบการเมือง และเศรษฐกิจของเมืองพระนครตั้งที่ได้กล่าวไปแล้ว ทำให้การสำรองน้ำไว้ใช้ในการเกษตรเป็นสิ่งสำคัญ ปัญหาสำคัญที่นำไปสู่การสร้างระบบการจัดการน้ำขนาดใหญ่ คือปริมาณน้ำฝนที่อาจมากเกินพอในหน้ามรสุมตามมมาด้วยสภาพแล้งในหน้าแล้ง เหล่านี้เป็นปัญหาสำหรับชาวนาในเมืองพระนครซึ่งทำนาปี และอาศัยน้ำจากน้ำฝน ดังนั้น เสถียรภาพของระบบน้ำจึงเท่ากับความมั่นคงทางอาหารของเมืองพระนคร เมืองพระนครจึงถูกพัฒนาขึ้นให้เป็น “เมืองน้ำ” (Hydraulic City) (Evans, 2014) เหตุนี้ชาวเขมรจึงพัฒนาระบบจัดการน้ำตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 ดังปรากฏระบบคันบังคับน้ำบนมเหนครบรรพต

(พนมกุเลน)(Chevance & others, 2019: 1303-1321) และต่อมาเมื่อมีการสถาปนาราชธานีที่ทริทราลัย ก็ปรากฏการสร้างคันบังคับน้ำขนาดใหญ่ขึ้นทางตอนเหนือของเมือง ทำหน้าที่กักเก็บน้ำที่ไหลลงมาทางเหนือ ซึ่งเรียกว่า “อินทรวุฑูทกะ” อินทรวุฑูทกะนี้จะเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างแหล่งน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่ประจำชุมชน ดังนั้นเมื่อมีการสถาปนาราชธานีขึ้นใหม่อีกครั้งที่พนมกุเลน ก็มีการสร้างบารายขนาดใหญ่ขึ้นทางตะวันออกเฉียงเหนือของพนมบาเค็ง คือ โยโศธรวุฑูทกะ และภายหลังก็มีการสร้างบารายตะวันตก และบารายชยตวภูทกะขึ้นด้วย ซึ่งแหล่งน้ำที่สร้างขึ้นนี้ เรียกกันในปัจจุบันว่า “บาราย” และ “ตวภูทัง” นั่นเอง

บาราย และตวภูทัง เป็นองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนแบบเขมรที่โดดเด่นที่สุด สร้างขึ้นด้วยการก่อคันดินขึ้นทั้งสี่ด้าน แล้วไขน้ำเข้ามาขังไว้ภายใน ในกรณีของบารายจะไม่มีารขุดพื้นลึกลงจากระดับพื้นดิน แต่จะใช้คันดินเป็นตัวกักเก็บน้ำ ในขณะที่ตวภูทังมีการขุดลงไปจากระดับพื้นดินเล็กน้อย โดยขนาดแล้วบารายจะมีขนาดใหญ่กว่าตวภูทัง เนื่องจากตวภูทังจะเป็นแหล่งน้ำสำหรับชุมชน แต่บารายมีขนาดใหญ่ใช้สำหรับเมือง แม้มีรูปทรงที่คล้ายคลึงกันก็ตาม (Kummu, 2009: Fig 3)นอกจากนี้ บารายและตวภูทังยังมีวางแนวสัมพันธ์กับศาสนสถานประธานของชุมชนด้วย คือวางตัวแนวทิศเดียวกัน ไม่ว่าจะตัวตวภูทังหรือบารายจะอยู่ด้านหน้า หรือด้านหลังของศาสนสถานประธาน

ภาพที่ 17 ภาพแสดงโครงสร้างของแหล่งน้ำประเภทต่าง ๆ ของเขมรโบราณ ได้แก่ระดับครัวเรือน ระดับชุมชนหมู่บ้าน (ตระพัง) และระดับเมือง (บาราย)

ที่มา: Matti Kummu, (2009). "Water management in Angkor: Human impacts on hydrology and sediment transportation." *Journal of Environmental Management*. 30,3 (March): Fig 3.

นอกจากคันดินที่เป็นขอบของบารายแล้ว ภาพจาก LiDAR ยังแสดงให้เห็นถึงระบบคันดินและคูคลองจำนวนมากในเมืองพระนครซึ่งเชื่อมโยงเข้าเป็นระบบใหญ่ คือส่วนตอนเหนือของเมืองพระนครที่คอยรับน้ำ ตอนกลางอันเป็นที่ตั้งของปราสาทและบาราย และตอนใต้ของเมืองพระนครเป็นส่วนกระจายน้ำด้วยระบบทางน้ำล้นซึ่งทำจากไม้ โครงสร้างในระบบการจัดการน้ำนี้มักสร้างจากดิน ซึ่งโครงสร้างดังกล่าวช่วยเชื่อมโยงแหล่งชุมชนอันกระจายอยู่อย่างกว้างขวาง และเป็นกลไกสำคัญในการสื่อสารและการคมนาคม จากการสำรวจด้วยเทคโนโลยี LiDAR ยังทำให้พบว่าภายในตัวเมืองนครยังมีเครือข่ายคลองส่งน้ำ ที่เป็นตารางกระจายไปทั่วเขตเมือง และยังมีสระจำนวนมากกระจายอยู่ทั่วเมืองด้วย

ศูนย์กลางของชุมชน แบบเขมรสมัยเมืองพระนครเป็นศาสนสถาน ซึ่งมักสร้างด้วยอิฐ หิน และศิลาแลง มีความคงทนแข็งแรง ส่วนใหญ่วางตัวในแนวตะวันออก-ตะวันตก โดยมักหันหน้าไปทางตะวันออก ทำมุม 85-90 องศา หรือทางทิศตะวันออกค่อนไปทางเหนือ ยกเว้นปราสาทบางแห่งในประเทศกัมพูชา เช่น ปราสาทที่เมืองเกาะแกร์ และปราสาทพระขรรค์กำปงสวาย ซึ่งแม้จะแปลกไปจากแบบแผนทั่วไปของปราสาทเขมร แต่ก็พบว่ามีเหตุผลทางดาราศาสตร์รองรับ (Magli, 2017: 1-17) หรือปราสาทพระวิหาร และปราสาทตาเมือนธม ซึ่งมีเหตุผลทางภูมิศาสตร์บังคับ ส่วนในประเทศไทย เช่น ปราสาทหินพิมาย หันหน้าลงทางทิศใต้สู่ตำแหน่งของเมืองพระนคร ซึ่งปัจจุบันมีข้อสันนิษฐานต่าง ๆ เกี่ยวกับเหตุผลของการหันหน้าลงทางทิศใต้ ซึ่งผิดกับปราสาทอื่น ๆ ในสายวัฒนธรรมเขมรทั้งหมด

ลักษณะของปราสาทศูนย์กลางชุมชน และเมืองมีลักษณะต่างกันไปตามฐานะของเมือง ในราชธานี ได้แก่ มเหนครบรรพต หริหราลย์ โยโศธรปุระ เกาะแกร์ และนครธม ปราสาทประธานมักจะมีฐานสูงใหญ่ซ้อนชั้นประดับภูเขาไกรลาส ที่สถิตแห่งพระศิวะ เมืองค์ประกอบของปราสาทเขมรครบถ้วน ทั้งมีโคปุระ ระเบียงคด ทางเดินกากบาท (ซึ่งเริ่มปรากฏตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17) สะพานนาคราช ศาลาเปลื้องเครื่อง ฯลฯ แต่หากเป็นชุมชนระดับรองลงมา ขนาด และองค์ประกอบอาจจะย่อลงตามฐานะของชุมชน เว้นแต่อาคารคยศาลา ซึ่งจะมีแบบแผนที่เหมือนกันเกือบทุกแห่งแม้จะเป็นอาคารคยศาลาของเมืองใหญ่อย่างพิมาย และพนมรุ้งก็ตาม

โดยทั่วไป เบื้องหน้าของศาสนสถานประธานของชุมชนเป็นที่ตั้งของแหล่งน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า เรียกว่าตระพัง แหล่งน้ำนั้นอาจไม่ได้อยู่เบื้องหน้าศาสนสถานประธานในบางแห่ง เช่น ปราสาทเมืองต่ำ ชุมชนในส่วนภูมิภาคมักอยู่ในรูปแบบนี้ และมักถือเอารูปแบบเป็นสำคัญ ไม่อิงตามภูมิประเทศจริงของพื้นที่มากนัก ดังตัวอย่าง คือ ปราสาทปรังค์กู จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งเป็นพื้นที่ “โนน” หรือเนิน เมื่อมีการสถาปนาชุมชนแบบเขมรขึ้น ตัวตระพังได้ทับลงบนส่วนหนึ่งของโนนอันเป็นที่อยู่อาศัยของผู้คนตามธรรมชาติของพื้นที่ ซึ่งปรากฏให้เห็นชัดเจนในภาพถ่ายทางอากาศ ซึ่งทำให้เห็นว่าการสร้างชุมชนแบบเขมรมักยึดเอาแบบแผนมาตรฐานเป็นสำคัญ โดยเฉพาะตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 ลงมา อย่างไรก็ตาม ชุมชนเขมรหลายแห่งก็ใช้พื้นที่เมืองในสมัยทวารวดีเดิม เช่น เมืองศรีเทพ เมืองลพบุรี โดยมีได้ปรับแก้ภูมิทัศน์ของเมืองมากนัก

พื้นที่ที่อยู่อาศัย ลักษณะสำคัญของชุมชนแบบเขมร คือ มีเกษตรกรรมเป็นพื้นฐานของชุมชนเมือง ทำให้มีสิ่งก่อสร้างที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรภายในชุมชน เช่น คันนา อ่างเก็บน้ำและระบบชลประทาน มีการตั้งถิ่นฐานกระจายตัวเป็นวงกว้าง มีศาสนสถานเป็นศูนย์กลางของชุมชน โดยพบลักษณะเช่นนี้ร่วมกันในพื้นที่เขตร้อนของโลก เช่น เขมร ลังกา และมายา โดยเมืองพระนครเริ่มพัฒนาเป็นเมืองที่กระจุกหนาแน่น มีผังเมืองและขอบเขตเมืองอย่างเป็นระบบในช่วงการสร้างนครวัด ในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 และนครธม ในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พุทธศตวรรษที่ 17-18) นี้เอง

(Evans & others, 2013: 12595-12600) สะท้อนผ่านการสร้างปราสาทที่ล้อมรอบด้วยคูน้ำและกำแพงในผังสี่เหลี่ยมมุมฉากขนาดใหญ่

ในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จารึกปราสาทตาพรหม ระบุว่ามีการประชากรในสังกัดศรีราชวิหาร (ปราสาทตาพรหม) 79,365 คน มีการแบ่งตำแหน่งหน้าที่เป็นนักบวช ข้าราชการ ผู้ช่วย นางรำ รวมถึงนักเรียน และอาจารย์ บ้านเรือนของผู้คนเหล่านั้นอาจเป็นเรือนไม้ที่สร้างบนเนินดินซึ่งยกสูงพ้นระดับน้ำท่วม ล้อมรอบด้วยพืชเศรษฐกิจ การตรวจสอบจากการสำรวจด้วยเทคโนโลยี LiDAR และการขุดค้นภายในพื้นที่ปราสาทตาพรหม ซึ่งพบร่องรอยของการอยู่อาศัยของผู้คน (Carter & others, 2018: 492-506) ที่น่าจะเป็นประชากรในสังกัดศรีราชวิหารแห่งนี้เอง

อย่างไรก็ตาม ในชุมชนขนาดเล็กที่ไม่ได้มีการสร้างคูน้ำและกำแพงเมืองล้อมรอบ การตั้งถิ่นฐานอาจยังคงกระจายโดยรอบศาสนสถาน โดยสอดคล้องกับสภาพตามธรรมชาติของพื้นที่ ร่วมกับพื้นที่เกษตรกรรมขนาดใหญ่โดยรอบ

ภาพที่ 18 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงพื้นที่ปราสาทปรางค์กู จังหวัดศรีสะเกษ แสดงพื้นที่ระพังที่ทับลงบนส่วนหนึ่งของโนนอันเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยมาก่อน

ที่มา: Google Earth (2021)

ความสัมพันธ์ระหว่างคน และชุมชน-เมืองแบบเขมร อันมีปราสาทเป็นศูนย์กลาง เชื่อมโยงเข้ากับความศักดิ์สิทธิ์แห่งเมืองพระนคร และถือเป็นพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์แห่งเมืองพระนครที่จะซ่อม-สร้างโครงสร้างระบบจัดการน้ำ ถือเป็นพระราชภาระ และเป็นการเสริมสร้างความชอบธรรมในการเป็นพระมหากษัตริย์ด้วย ทว่าเมื่อพิจารณาระบบชลประทานในภาพรวมของเมืองพระนคร ซึ่งจะต้องหล่อเลี้ยงประชากรกว่าหนึ่งล้านคน พบว่าไม่เพียงพอต่อการเพิ่มผลผลิตข้าวให้เพียงพอต่อการหล่อเลี้ยงประชากรในเมืองพระนคร จึงเห็นว่า ระบบชลประทานของเมืองพระนครมิได้เพิ่มพลังทางเศรษฐกิจ แต่เป็นการจัดการความเสี่ยง ในกรณีที่ต้องพบกับสถานการณ์แล้งจัดนำไปสู่ความมั่นคงทางอำนาจของผู้ปกครองเอง (Greater Angkor Project, 2003: 107-125) เมื่อพิจารณาตามแผนภูมิระบบเศรษฐกิจของเคนเนธ ฮอลล์ (Kenneth Hall) ที่ได้กล่าวไปข้างต้น ก็เป็นไปได้ว่าหากเกิดปัญหาด้านผลผลิตไม่ว่าในส่วนภูมิภาค หรือส่วนกลาง ย่อมส่งผลกระทบต่ออย่างใหญ่หลวงต่อราชธานีซึ่งมีความต้องการผลผลิตอย่างมาก ระบบเศรษฐกิจในส่วนภูมิภาคของเมืองพระนครจึงสำคัญยิ่งต่อการดำรงอยู่ของพระราชอาณาจักร

จากการศึกษาโดยสก๊อต ฮอว์เคน (Scott Hawken) ในการศึกษาเรื่อง *Designs of Kings and Farmers: Landscape Systems of the Greater Angkor Urban Complex* (2013: 347-367) ซึ่งเป็นการศึกษาที่ว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างปราสาท ที่นา และอำนาจรัฐ โดยสังเกตลักษณะของแปลงนา เทียบกับฐานะของปราสาท และหลักฐานแวดล้อมอื่น ๆ เช่น ที่ตั้ง แหล่งน้ำ และจารึก เพื่อฉายให้เห็นภาพของอำนาจรัฐทั้งทางการเมือง และเศรษฐกิจ ที่มีผลต่อภูมิทัศน์ ฮอว์เคนใช้ภาพถ่ายจากดาวเทียม ประมวลภาพแปลงนาลงในระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์ แล้วจึงประมวลผลผ่านร่องรอยที่พบ ข้อมูลเชิงนิเวศ และข้อมูลทางชาติพันธุ์วรรณา จากการจัดจำแนกโดยผู้ศึกษา พบว่า ระบบแปลงนาของเมืองพระนครมีสองประเภทใหญ่ด้วยกัน จาก 7 ระบบที่ฮอว์เคนค้นพบจากภาพถ่ายทางอากาศในปัจจุบัน ดังนี้

ประเภทที่ 1 คือ ประเภทที่มีขนาด และทิศทางแน่นอน แบ่งออกเป็นสองระบบ ได้แก่

1. ระบบกริดสี่เหลี่ยมจัตุรัส (Square Grid) ซึ่งมีขนาด และทิศทางที่แน่นอน คือ นาแปลงหนึ่งจะมีความกว้างและยาวอยู่ที่ 30-45 เมตร ระบบกริดสี่เหลี่ยมจัตุรัสจะพบอยู่โดยรอบปราสาทขนาดใหญ่ที่สร้างโดยรัฐ (ปราสาทหลวง) เช่น ปราสาทพนมบาแค็ง ปราสาทเจ้าสิริวิบูล ร่วมกับโครงสร้างชลประทานของรัฐขนาดใหญ่ เช่น บาราย นาระบบกริดเช่นนี้จะมีขนาดที่เท่า ๆ กันอย่างคงที่ตลอดพื้นที่โดยรอบของปราสาท

2. ระบบสี่เหลี่ยมผืนผ้า (Rectilinear) เป็นระบบนาในแนวยาว มีขนาดที่แน่นอนเช่นเดียวกับระบบกริด พบอยู่บริเวณบารายตะวันตก และตะวันออก

ประเภทที่ 2 คือ ระบบแกนร่วม (Coaxial) เป็นระบบที่นำแต่ละแปลงมีขนาดและทิศทางไม่แน่นอน ขึ้นกับภูมิประเทศ ถือเป็นระบบที่พบได้ทั่วไป สร้างและจัดการโดยผู้คนที่ท้องถิ่น นาระบบนี้จะพบร่วมกับสระขนาดเล็กกระจุกกระจายกัน หรือปราสาทขนาดเล็ก (ปราสาทชุมชน)

ภาพที่ 19 ลักษณะแปลงนารอบปราสาทแปรรูป เมืองพระนคร
ซึ่งแบ่งด้วยคันดินรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส โดยจะพบแปลงนาเช่นนี้โดยรอบปราสาทที่สัมพันธ์ใกล้ชิดกับองค์
พระมหากษัตริย์
ที่มา: Google Earth (2021)

จากข้อมูลดังกล่าว ฮอว์เกนได้นำข้อมูลไปใช้ในการวิเคราะห์พื้นที่ต่าง ๆ ของเมืองพระนคร 3 พื้นที่ด้วยกัน ได้แก่ พื้นที่โดยรอบปราสาทแปรรูป พื้นที่ด้านใต้ของปราสาทแปรรูป และพื้นที่โดยรอบปราสาทนามรูป แต่ละพื้นที่สามารถระบุรายละเอียดการแปลความได้ดังนี้

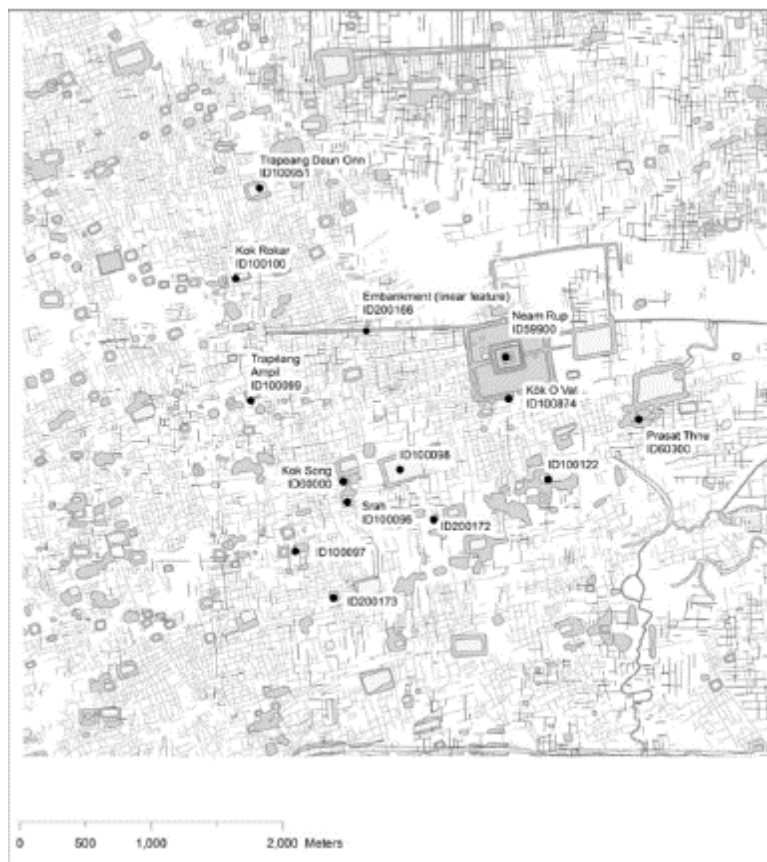
(1) พื้นที่โดยรอบปราสาทแปรรูป ริมบารายตะวันออกด้านใต้ พบแปลงนาเป็นตาราง กริด มีขนาดและทิศทางแน่นอนเช่นเดียวกับปราสาทหลวงอื่น ๆ ในเมืองพระนคร ทั้งนี้ ผังรูปตารางกริดเป็นรูปแบบการวางผังที่พบอย่างแพร่หลายในศูนย์อำนาจของเมืองพระนคร

(2) พื้นที่ด้านใต้ของปราสาทแปรรูป ตามแนวเส้นทางที่จะลงไปยังเมืองทริทราลัย เป็นพื้นที่ที่มีปราสาทขนาดเล็กจำนวนมาก ซึ่งเป็นปราสาทชุมชน แต่ก็พบการแบ่งแปลงนาเป็นระบบกริด ซึ่งตารางกริดที่พบนั้นมีหลายขนาด ไม่คงที่ สะท้อนให้เห็นถึงการเลียนแบบ

แปลงนาของหลวง เพื่อรองรับกับระบบชลประทานของรัฐ คือ บารายตะวันตกซึ่งอยู่ด้านเหนือของพื้นที่ โดยพื้นที่ดังกล่าวเป็นพื้นที่รับน้ำจากบาราย

(3) พื้นที่รอบปราสาทนามรูป ซึ่งเป็นปราสาทที่ตั้งอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของบารายตะวันตก มีคูน้ำล้อมรอบพื้นที่ โดยรอบปราสาทแห่งนี้พบการซ้อนทับของแปลงนาสองระบบ คือระบบกริด และระบบแกนร่วม จากการแปลผลข้อมูลพบว่า ระบบแกนร่วมนั้นเป็นระบบที่มีมาก่อน เป็นระบบที่เป็นไปตามธรรมชาติของพื้นที่ และเป็นระบบที่พบได้ทั่วไปในด้านตะวันตกของเมืองพระนคร ซึ่งมีปราสาทหลวงจำนวนน้อย เป็นที่ตั้งของชุมชนเบาบาง ส่วนระบบกริดในพื้นที่ดังกล่าวนี้เกิดขึ้นเมื่อมีการสร้างปราสาทนามรูปในพื้นที่โดยพราหมณ์ใน ราชสำนักท่านหนึ่งทั้งนี้ บริเวณใกล้เคียงปราสาทนามรูปได้พบจารึกโดนออน (Daun On) ที่ระบุถึงการก่อกำเนิดผลผลิตจากที่ดินโดยรอบเข้าสู่ปราสาท โดยแบ่งผลผลิตที่ได้อุทิศแก่ปราสาท

ภาพที่ 20 ลักษณะของแปลงนาโดยรอบปราสาทนารูป
ซึ่งมีลักษณะของแปลงนาระบบแกนร่วม (Coaxial) และมีแปลงนาระบบกริดด้วย ซึ่งสะท้อนความเปลี่ยนแปลงของ
ภูมิทัศน์จากอำนาจรัฐ

ที่มา: Scott Hawken, (2013), “Designs of Kings and Farmers: Landscape Systems of the
Greater Angkor Urban Complex,” *American Antiquity* 73, 2: 362

จากข้อมูลเหล่านี้ทำให้เห็นภาพว่า ดั้งนั้น เมื่อมีการสร้างปราสาทที่สัมพันธ์กับรัฐส่วนกลาง
อย่างเข้มข้น ดังเช่นการเข้ามาตั้งปราสาทของพราหมณ์ราชสำนักท่านหนึ่ง ก็จะมีการเปลี่ยนแปลงภูมิ
ทัศน์ให้เป็นไปตามแบบแผนของส่วนกลาง คือมีการดัดแปลงแปลงนาใหม่ทั้งหมดจากระบบแกนร่วม
ตามธรรมชาติของพื้นที่ให้เป็นระบบกริด เพื่อตอบสนองความต้องการทรัพยากรจากส่วนกลาง คือ
การเก็บผลผลิตข้าวเป็นภาษีอากร โดยที่ผู้ปลูก และผู้นำข้าวส่งยังเทวาลัยอันเป็นศูนย์กลางทางการ
ปกครองของชุมชนก็คือราชกรที่เข้าสังกัดยังปราสาทหลังนั้น ๆ นั่นเอง

ในส่วนของพื้นที่ที่ยังไม่ถูกควบคุมโดยตรงจากรัฐ การแบ่งแปลงนามักเป็นไปตามธรรมชาติ
ของพื้นที่ ทำให้มีขนาดและทิศทางไม่แน่นอน บางแห่งอาจมีการเลียนแบบการแบ่งแปลงนาของหลวง
จึงปรากฏแปลงนาที่ “พยายามจะทำให้เป็นตารางกริด” แต่ยังมีขนาดและทิศทางที่ไม่สม่ำเสมอ

แปลงนาเหล่านี้จะยังถูกจัดการโดยชุมชนเอง กระทั่งเมื่อมีการสร้างปราสาทของหลวงขึ้น ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์ และการควบคุมใกล้ชิดอำนาจรัฐ โดยมีขุนนางเป็นผู้ควบคุม (Klassen & Evans, 2020: 101166)

การสร้างปราสาทนามรูปของพราหมณ์ในราชสำนักจนนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์ของพื้นที่ตามที่ฮอว์เคนเสนอนั้นยังสอดคล้องกับการศึกษาล่าสุดของเอลสัน และเทอร์รี่ ลุสติก ว่าด้วยการเข้ามาซื้อที่ดินจากขุนนางระดับต่ำในท้องถิ่นของขุนนางระดับสูง

ผลการศึกษาดังกล่าวจึงนับว่ามีความสอดคล้อง และเป็นการต่อยอดออกไปจากงานของเคนเนธ ฮอลล์ (Kenneth Hall) ว่าด้วยแผนผังโครงสร้างทางการเมืองระหว่างส่วนกลาง และส่วนภูมิภาค ผ่านเครือข่ายปราสาทซึ่งได้กล่าวไปในข้างต้น ถือเป็นแบบอย่างของการศึกษาถึงอิทธิพลอำนาจรัฐที่มีต่อภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมของพื้นที่ แต่งานศึกษาของฮอว์เคนก็ยังไม่ได้กล่าวถึงสาเหตุที่ชัดเจนถึงการแบ่งแปลงนาเป็นตารางกริดในกรณีของปราสาทหลวง ซึ่งผู้วิจัยมีความเห็นว่าการแบ่งเป็นตารางกริดนั้นอาจสัมพันธ์กับการควบคุมปริมาณผลผลิต เพราะในจารึกมักมีการระบุส่วนแบ่ง และปริมาณข้าวที่จะส่งถวายปราสาทอย่าง จึงควรมีการควบคุมปริมาณข้าวให้ได้ตามที่ต้องการด้วย

ในประเทศไทย ได้มีการนำแนวคิดของเคนเนธ ฮอลล์ มาใช้ในการศึกษาปราสาทเขมรในประเทศไทย ดังเช่นการศึกษาของสฤณีพงศ์ ขุนทรง ในหัวข้อ “ปราสาท ตรีเพ็ง และบารายของชุมชนเขมรสมัยบาปวน (ประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 17) ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย” โดยอธิบายถึงการพัฒนาพื้นที่ต่าง ๆ อย่างกว้างขวางและก้าวกระโดดในช่วงสมัยบาปวน หรือรัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ถึงพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 ผ่านปราสาทซึ่งสะท้อนถึงการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของราชอาณาจักรกัมพูชาโบราณ ด้วยมีการสร้างปราสาท และอ่างเก็บน้ำจำนวนมาก โดยเฉพาะในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ซึ่งมีปราสาทสมัยบาปวนอย่างน้อย 33 แห่ง แต่ละแห่งมีแบบแผนการก่อสร้างที่คล้ายคลึงกัน ทั้งแผนผังของปราสาท ทิศทางการหันหน้าของปราสาท รูปแบบศิลปกรรม และลักษณะของอ่างเก็บน้ำ นอกจากนี้ยังมีการศึกษาผ่านจารึกที่อาจกล่าวถึงกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในปราสาทด้วย เช่น การถวายข้าวสาร ข้าวเปลือก ปศุสัตว์ แต่ทว่าสถาน มีหน่วยวัดวัดชัดเจน และมีการมอบหมายให้ข้าทาสดูแล

สฤณีพงศ์มองว่าศูนย์กลางทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ในสมัยบาปวนอยู่แถบลุ่มแม่น้ำมูล เนื่องจากพบปราสาทจำนวนมากในพื้นที่ ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวมีเกลือสินเธาว์จำนวนมาก อีกทั้งยังใกล้กับศูนย์อำนาจหลักในประเทศกัมพูชาผ่านทางช่องเขาตาเมื่อน โดยที่ชุมชนเหล่านี้สามารถแบ่งได้เป็นประเภทต่าง ๆ ตามลำดับชั้น โดยพิจารณาจากองค์ประกอบต่าง ๆ ได้แก่

(1) **ชุมชนขนาดเล็ก** กระจายตัวอยู่ตามท้องถิ่นต่าง ๆ มีขุนนางท้องถิ่นเป็นผู้ดูแล มีทั้งชุมชนที่มีอยู่เดิม (ในสมัยก่อนหน้า) และชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่ ซึ่งเป็นชุมชนส่วนใหญ่ในการศึกษานี้ อันสะท้อนถึงการเพิ่มขึ้นของประชากร

(2) ชุมชนเมืองที่มีขุนนางระดับสูงเป็นผู้ดูแล มีแผนผังที่สมบูรณ์ ปราสาทเมืองค์ประกอบที่สะท้อนการใช้แรงงานและทรัพยากรจำนวนมาก เช่น ปราสาทสระกำแพงใหญ่ และปราสาทเมืองต่ำ

(3) ชุมชนเมืองใหญ่ที่มีความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ มีลักษณะใกล้เคียงกับปราสาทในเมืองพระนคร มีจารึกที่สัมพันธ์โดยตรงกับพระมหากษัตริย์ เช่น ปราสาทตาเมือนธม ปราสาทพนมวัน

ชุมชนและเมืองเหล่านี้มีความสัมพันธ์ระหว่างกันเป็นลำดับขั้น ตามแนวทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของราชอาณาจักรกัมพูชาโบราณ ซึ่งศาสนสถานสัมพันธ์กับการทำนา ซึ่งต้องอาศัยระบบชลประทาน หรือบางแห่งที่ใกล้แหล่งทรัพยากรอาจมีการทำเกลือสินเธาว์ ภาชนะดินเผา การตัดหิน หรือประมงน้ำจืดด้วย ปราสาทและชุมชนเขมรสมัยบาปวนจึงสะท้อนถึงสภาพทาง เศรษฐกิจของสังคมเขมรโบราณ

การเข้ามาของวัฒนธรรมเขมรสมัยบาปวน เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางถึงแองโกลนคร หรือแม้แต่ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลเอง ก็เกิดการปะทะกับวัฒนธรรมดั้งเดิมในพื้นที่ คือ วัฒนธรรมทวารวดี จนเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้วัฒนธรรมทวารวดีที่มีอยู่เดิมลดบทบาทลง สะท้อนผ่านการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ เช่น ปราสาท และตระพังที่เกิดขึ้นอย่างมีแบบแผน อีกทั้งระบบการปกครองในสมัยบาปวนนี้เป็นพื้นฐานอันดีในสมัยต่อมา โดยเฉพาะสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งมีการสร้างอารามศาสนาจำนวนมาก ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย (สฤชดีพงศ์ ขุนทรง, 2564: 271-272)

พึงสังเกตได้อีกว่า บรรดาจารึกในสมัยบาปวนที่พบในประเทศไทยที่สฤชดีพงศ์ยกมานั้น ในกรณีที่ระบุชื่อขุนนาง ขุนนางในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลปรากฏยศในระดับพระกัมรเตงอัญ มรตายุ และกำเสตง ซึ่งมีฐานันดรสูงกว่าจารึกในสมัยก่อนหน้า ส่วนขุนนางในพื้นที่ห่างไกล เช่น แองโกลนคร และลพบุรี ปรากฏยศโหลยเป็นหลัก จึงให้ภาพที่สอดคล้องกับการศึกษาล่าสุดของเอลสัน และเทอร์รี่ ช้างตันเช่นกัน

ภาพที่ 21 แผนที่แสดงตำแหน่งของปราสาทสมัยบาปวนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย
โดยจำแนกตามระดับชั้นของชุมชน

ที่มา: สฤณีพงศ์ ขุนทรง, (2564), “ปราสาท ตรีเพ็ง และบารายของชุมชนเขมรสมัยบาปวน (ประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 17) ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย,” (รายงานวิจัย กองทุนสนับสนุนการวิจัย นวัตกรรม และการสร้างสรรค์ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร): 262.

4.5 ภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมืองเขมรสมัยเมืองพระนคร ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18

ในสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 มีชุมชนเมืองโบราณในสายวัฒนธรรมเขมรโบราณเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก ในเบื้องต้นนี้จึงควรจะได้อธิบายเกี่ยวกับภูมิทัศน์ทางกายภาพของชุมชนเมืองที่เกิดขึ้น โดยเลือกจากเมืองที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา ซึ่งจะกล่าวแยกเป็นสองส่วน ได้แก่ ชุมชนเมืองในพื้นที่ประเทศกัมพูชา ซึ่งเป็นแกนกลางของวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร และชุมชนเมืองในพื้นที่ประเทศไทยในปัจจุบันที่อยู่นอกพื้นที่ศึกษา

4.5.1) ชุมชนเมืองเขมรสมัยเมืองพระนครที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ประเทศกัมพูชา

4.5.1.1) เมืองพระนคร (นครธม)

เมืองพระนคร (Angkor) เป็นคำที่ใช้เรียกราชธานีของอาณาจักรเขมรโบราณที่ตั้งอยู่บริเวณโดยรอบพนมบาเค็ง (ยโศธรคีรี) ตั้งแต่รัชสมัยพระเจ้ายโศวรมันที่ 1 สืบมาจนถึงครั้งเจ้าพญา ยาดลงไปตั้งเมืองหลวงที่ภาคใต้ของกัมพูชา เมืองพระนครประกอบด้วยปราสาท ทั้งปราสาทขนาดใหญ่ และเล็กกระจายอยู่ในพื้นที่ระหว่างตัวเมืองเสียมราฐและเชิงพนมกุเลน โดยปรากฏร่วมกับระบบชลประทานต่าง ๆ ได้แก่ บาราย ตรีเพ็ง คลอง คันดิน อยู่ในลักษณะชุมชนเมืองความหนาแน่นต่ำ มี

การตั้งถิ่นฐานกระจายตัวเป็นวงกว้าง มีศาสนสถานเป็นศูนย์กลางของชุมชน พื้นที่การเกษตร และระบบชลประทาน แต่ในที่นี่จะกล่าวถึงเมืองพระนครในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เท่านั้น

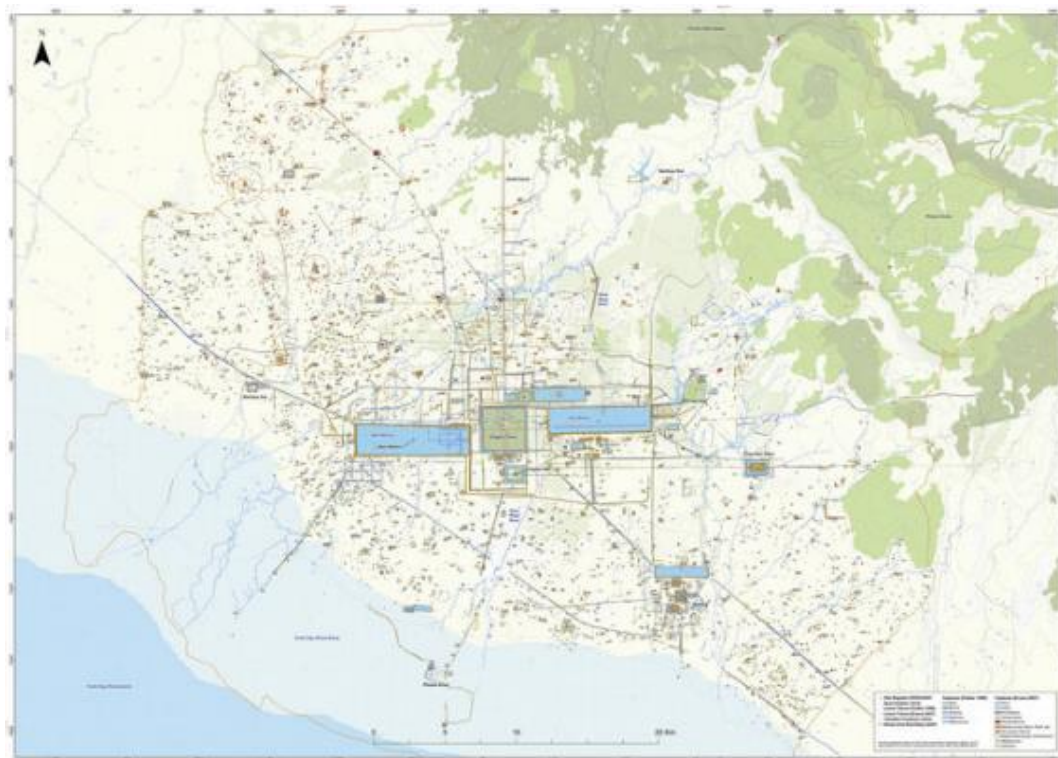
เมืองนครธม (Angkor Thom) เป็นราชธานีของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ตั้งอยู่ระหว่างบารายตะวันออก และบารายตะวันตก ทางด้านเหนือของพนมบาเค็ง โดยมีแม่น้ำเสียมเรียบซึ่งไหลลงมาจากพนมกุเลน และถูกดัดแปลงให้กลายเป็นลำน้ำสายตรงไหลผ่านนอกเมืองทางตะวันออก

นครธมเป็นเมืองที่มีคูน้ำและกำแพงเมืองล้อมรอบเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ยาวด้านละ 3 กิโลเมตร จึงมีพื้นที่ภายในคูน้ำกำแพงเมืองอยู่ที่ประมาณ 9 ตารางกิโลเมตร กำแพงเมืองก่อเป็นคันดินขนาดใหญ่หนาราว 15 เมตร ลาดเทประมาณ 45 องศา แล้วก่อศิลาแลงและหินด้านที่ติดกับคูเมืองด้านที่ก่อหินนั้นก่อให้มีบัวที่ฐาน และบัวด้านบนสันกำแพง มีช่องระบายน้ำ ศิลาแลงที่ใช้เป็นศิลาแลงแบบไลมอนไนด์ (Limonite) ซึ่งมีมากในแถบเมืองพระนคร มีส่วนผสมของนิกเกิลเป็นจำนวนมาก จึงทำให้มีคุณสมบัติแข็งแกร่งไม่แพ้หิน (Garcia, 2016: 239)

กำแพงเมืองแต่ละด้านมีประตูเมืองก่อด้วยหินที่ระยะกึ่งกลางของแต่ละด้าน ยกเว้นด้านตะวันออกมีประตูอีกแห่งในตำแหน่งที่ตรงกับปราสาทพิมานอากาศ เมืองนครธมจึงมีประตูเมืองจำนวน 5 ประตู แต่ละประตูเป็นประตูก่อหิน ทำเป็นช่องสัญจรขนาดใหญ่ เรียงหินแบบสันเหลี่ยมขึ้นไปเป็นซุ้มสามเหลี่ยม แต่ละมุมของประตูก่อเป็นรูปข้างสามเหลี่ยม ด้านบนของประตูก่อเป็นประติมากรรมใบหน้าบุคคลสี่ทิศ หันหน้าออกไปในแต่ละทิศ ด้านหน้าของประตูด้านนอกเมืองเป็นสะพานสัญจรเข้าออกเมือง โดยระดับประติมากรรมเทวดายุดนาคข้างหนึ่ง และประติมากรรมอสุรยุดนาคอีกข้างหนึ่ง ซึ่งเมื่อตีความแล้วก็ย่อมมีความสำคัญเชิงสัญลักษณ์ คือ ความเป็นอมตะของเมืองตามเทพปกรณัมเรื่องการกวนเกษียรสมุทรของเหล่าเทพและอสูรเพื่อทำน้ำอมฤตที่ดื่มแล้วเป็นอมตะ

นอกเมืองพระนครทั้งทางตะวันออก ตะวันตก และเหนือ มีบารายขนาดใหญ่สามแห่ง บารายแห่งแรกของเมืองพระนคร คือ ยโศธรตฎากะ หรือบารายตะวันออก มีขนาดประมาณ 1.7 x 7.5 กิโลเมตร สร้างในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 1 (พุทธศตวรรษที่ 15) มีปราสาทอยู่บนเกาะกึ่งกลาง ปัจจุบันเรียกว่าปราสาทแม่บุญตะวันออก⁵ ปัจจุบันบารายตะวันออกสูญเสียดินสอยน้ำแล้ว บารายแห่งต่อมาปัจจุบันเรียกว่าบารายตะวันตก สันนิษฐานว่าถูกสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 มีขนาดประมาณ 2 x 8 กิโลเมตร มีปราสาทอยู่บนเกาะกึ่งกลาง ปัจจุบันเรียกว่าปราสาทแม่บุญตะวันตก ปัจจุบันยังคงมีน้ำขังอยู่โดยเฉพาะด้านตะวันตกซึ่งเป็นที่ลุ่มต่ำกว่าอีกฟากหนึ่ง บารายแห่งที่สามสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เรียกว่า ชยตฎากะ มีขนาดประมาณ 3.5 x 0.9 กิโลเมตร มีปราสาทกลางน้ำที่เรียกว่าแม่บุญ ในกรณีชยตฎากะนี้ คือ ปราสาทนาคพัน ปัจจุบันยังมีน้ำขังอยู่

⁵ สร้างในสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมัน

ภาพที่ 22 แผนที่แสดงพื้นที่ปริมณฑลของเมืองพระนคร (Greater Angkor)

ที่มา: Marnie Feneley, Dan Penny, and Roland Fletcher, (2016),

Claiming the hydraulic network of Angkor with *ViSiTu*: A multidisciplinary approach including the analysis of archaeological remains, digital modelling and radiocarbon dating: With evidence for a 12th century renovation of the West Mebon, *Journal of Archaeological Science: Reports* 9 (October): 275-292

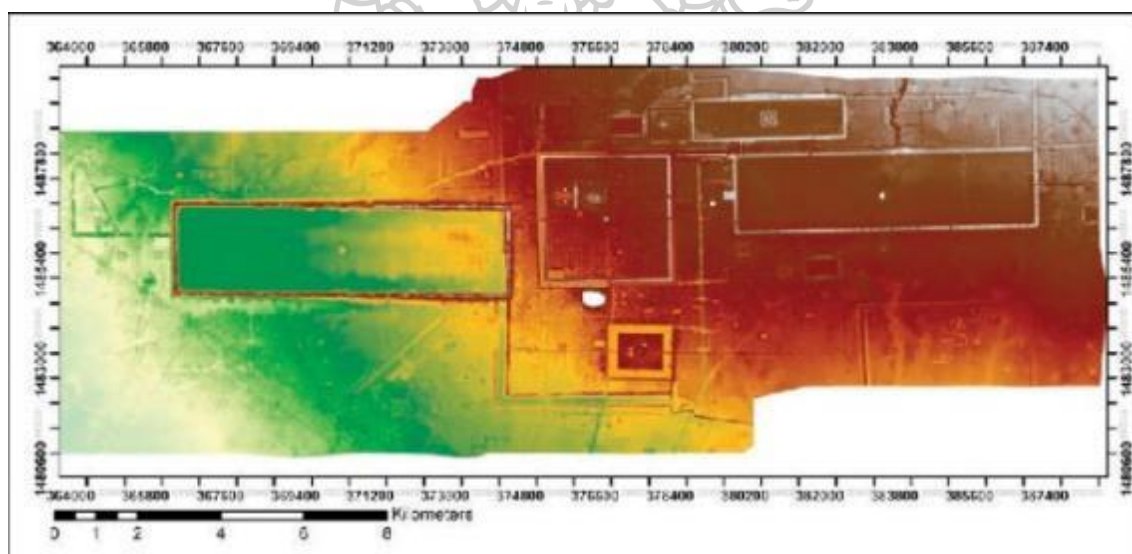
ศูนย์กลางของเมืองนครธมในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้แก่ ปราสาทบายน เป็นปราสาทขนาดใหญ่ที่อยู่กึ่งกลางของตัวเมือง เป็นปราสาทเนื่องในพุทธศาสนานิกายวัชรยานที่มีเอกลักษณ์เด่น คือ ยอดอันมีใบหน้าบุคคลหันออกสี่ทิศจำนวนมาก พื้นที่ของเมืองนครธมยังกินพื้นที่ครอบคลุมศาสนสถาน และพระราชวังที่สร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 ซึ่งอยู่บริเวณตอนเหนือของปราสาทบายน เช่น ปราสาทคลัง ปราสาทพิฆานอากาศ ปราสาทบาปวน พื้นที่ดังกล่าวนี้ยังมีการสร้างศาสนสถานสืบมาหลังรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ด้วย เช่น ปราสาทพระปาเลไลย์ วัดเทพพนม และปราสาทพระปฤ (Preah Pithu) จึงเป็นพื้นที่ที่มีปราสาทหนาแน่นที่สุดในเขตเมืองนครธม

จากการสำรวจโดยเทคโนโลยี LiDAR และการแปลผลของซิมูเด อิชิตะ และคณะ (Ichita et al., 2016: 22-36) พบว่า คูน้ำรอบเมืองนั้นรับน้ำมาจากช่องน้ำขนาดใหญ่ที่เชื่อมแม่น้ำเสียมราฐกับคูเมืองด้านตะวันออกเฉียงเหนือ และเครือข่ายคลองที่เชื่อมกับแม่น้ำเสียมเรียบ ภายใน

เมืองปรากฏร่องรอยของคันดินและคลองขุดจากกำแพงเมืองด้านหนึ่งไปยังกำแพงเมืองอีกด้านหนึ่ง ตัดกันเป็นตารางสี่เหลี่ยมมุมฉาก โดยมีช่องเชื่อมต่อกับคูเมืองบริเวณมุมด้านตะวันออกเฉียงเหนือ และตะวันตกเฉียงใต้ของเมือง ภายในเมืองประกอบด้วยสระเล็ก ๆ จำนวนมาก แต่ละสระลึก 1-2 เมตร และมีสระพียงขนาดใหญ่ที่มุมด้านตะวันตกเฉียงใต้ลึกราว 2 เมตร ปัจจุบันเรียกว่า บึงธม เมื่อพิจารณาระดับความสูงต่ำของพื้นที่ตามที่ดินแดน อีแวนส์ และคณะศึกษาไว้ (Evans, Hanus, & Fletcher, 2013: 36-44) พบว่าสระพียงดังกล่าวอยู่ในพื้นที่ต่ำที่สุดของเมือง ดังนั้น น้ำจะไหลเข้าสู่เมืองทางช่องน้ำตะวันออกเฉียงเหนือ และไหลมากก็ยังคงสระพียงมุมตะวันตกเฉียงใต้ หรือออกจากเมืองทางช่องน้ำตะวันตกเฉียงใต้ ซึ่งคูเมืองด้านดังกล่าวอยู่บริเวณที่ลุ่มด้านตะวันตกของพนมบาเค็งนอกเมืองนครธม ซึ่งน่าจะเป็นพื้นที่การเกษตรมาตั้งแต่สมัยเมืองพระนคร ลักษณะเหล่านี้สะท้อนการออกแบบเมืองอย่างเป็นระบบ

การที่มีสระน้ำจำนวนมากในเมือง อาจเป็นภาพสะท้อนถึงปริมาณประชากรที่หนาแน่นของเมืองพระนคร ทั้งนี้ ประชากรในเมืองพระนครสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มิได้อาศัยแต่เพียงในเมืองนครมเท่านั้น หากแต่การแปลผลภาพ LiDAR ทำให้ทราบว่าพื้นที่นอกแนวกำแพงนครม โดยเฉพาะด้านตะวันออก และใต้นั้นมีสระน้ำ และเนินดินจำนวนมากบริเวณสองฝั่งแม่น้ำเสียมเรียบ ต่อเนื่องไปจนถึงทางใต้ของบารายตะวันออก และบริเวณพื้นที่ระหว่างเมืองนครมกับปราสาทนครวัด พื้นที่ดังกล่าวนี้จะมีประชากรอาศัยอยู่หนาแน่นตั้งแต่ก่อนสร้างนครม เนื่องจากพื้นที่ดังกล่าวรวมถึงพื้นที่อันเป็นที่ตั้งของนครมเป็นที่ตั้งของปราสาทหลวงมาหลายรัชสมัย เช่น ปราสาทแปรรูป ปราสาทมมานนท์ ปราสาทนครวัด ซึ่งเมื่อกลับไปพิจารณาถึงระดับความสูงต่ำของพื้นที่แล้ว ก็จะสัมพันธ์กับระดับความสูงที่ลาดเทลงมาจากทิศตะวันออกเฉียงเหนืออันเป็นที่ตั้งของพนมกุเลน ลงมาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้จนถึงทะเลสาบเขมร จึงทำให้กล่าวได้ว่าตำแหน่งของเมืองพระนครนั้นอยู่ระหว่างที่ตอนกับที่ลุ่ม โดยตำแหน่งที่อยู่อาศัยนั้นจะอยู่บนเขตที่ตอน ดังนั้น ในพื้นที่ลุ่มทางตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองพระนครจึงมีร่องรอยของปราสาทและชุมชนโบราณน้อยมาก

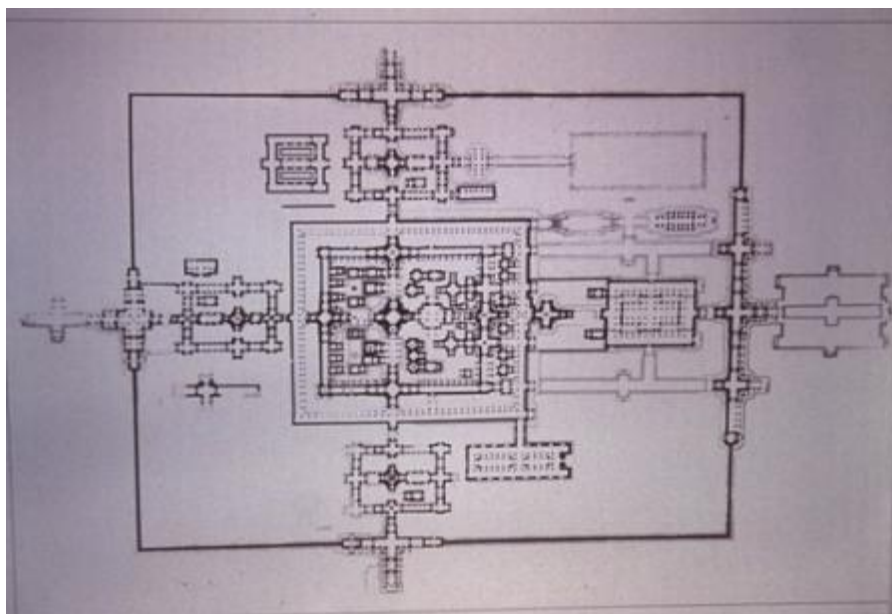
ภาพที่ 24 ระดับความสูงต่ำของพื้นที่เมืองพระนคร

(ที่มา: Damian Evans & Kasper Hanus, & Roland Fletcher, The story beneath the canopy: An airborne lidar survey over Angkor, Phnom Kulen and Koh Ker, northwestern Cambodia, in *Across Space and Time. Selected Papers from the 41st Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology*, Perth 25-28 March 2013: Amsterdam University Press, Fig 2)

ในพื้นที่ปริมาตรของเมืองนครธรรมในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นี้เอง มีการสร้างปราสาทขนาดใหญ่อันเป็นที่ตั้งของชุมชนขนาดใหญ่ ได้แก่ ปราสาทตาพรหม และปราสาทพระขรรค์ ปราสาททั้งสองหลังนี้สร้างขึ้นเพื่ออุทิศถวายพระราชมารดา และพระราชบิดาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ตามลำดับ ปราสาทเหล่านี้อาจเรียกได้ว่าเป็นเมืองหรือปราการขนาดย่อม ๆ ซึ่งมีประชากรอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก ดังปรากฏร่องรอยของสระน้ำขนาดเล็กที่อยู่ภายในส่วนปิดล้อมของพื้นที่ปราสาท ร่องรอยดังกล่าวจะสอดคล้องกับความในจารึก และการขุดค้นภายในพื้นที่ปราสาทตาพรหมที่พบร่องรอยของการอยู่อาศัยของผู้คน (Carter & others, 2018: 492-506) ส่วนปราสาทพระขรรค์นั้น ปรากฏคูน้ำล้อมรอบอาณาบริเวณของปราสาท และด้านหน้าทางตะวันออกของปราสาทพระขรรค์คือชยตฎากะ ปราสาทอีกแห่งหนึ่งที่สร้างร่วมสมัยกัน คือ ปราสาทบันทายกูฎี

ปราสาทที่กล่าวมานี้มีแผนผังอันซับซ้อน ประกอบด้วยกำแพงแก้วล้อมรอบพื้นที่ขนาดใหญ่ โคปุระและระเบียงคดสองชั้น กลุ่มปราสาทประธานที่มีหลายหลังเชื่อมติดต่อกันในผังอันซับซ้อน และอาจมีหลายกลุ่มประธานในปราสาทเดียวกัน อย่างไรก็ตามแผนผัง “แรกเริ่ม” ของปราสาทขนาดใหญ่สมัยบายนแต่ละแห่ง ไม่ซับซ้อนเท่ากับที่ปรากฏในสมัยปัจจุบัน ซึ่งสะท้อนว่าอาจมีการต่อเติมสิ่งก่อสร้างระหว่างรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 หรือภายหลังการสร้างจารึก ในที่นี้จะขออภิปรายผังปราสาทพระขรรค์ อันเป็นที่ตั้งของจารึกที่กล่าวถึงชื่อเมืองในภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตก

ปราสาทพระขรรค์ ณ เมืองพระนคร เฉพาะเขตศาสนสถานซึ่งอยู่ใจกลางพื้นที่ขนาดใหญ่ที่มีคูน้ำและกำแพงล้อมรอบ ประกอบด้วยกำแพงแก้วและโคปุระสี่ด้านล้อมรอบพื้นที่ทั้งหมด มีซาลารูปกากบาทที่หน้าโคปุระแต่ละด้าน ถัดเข้ามาตรงกับโคปุระด้านตะวันออกเป็นซาลาผังกากบาท ถัดมาเป็นแนวกำแพงแก้วและโคปุระชั้นใน พื้นที่ชั้นในมีปราสาทประธานผังจัตุรมุข 1 หลัง และมีบรรณาลัยสองหลังคู่กันทางด้านตะวันออก

ภาพที่ 25 แผนผังปราสาทพระขรรค์ที่ปรากฏในปัจจุบัน
(ที่มา: ห้องสมุดดิจิทัล ศ.ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล)

อย่างไรก็ตาม ในระยะหลังมีการก่อสร้างอาคารเพิ่มเติมภายในพื้นที่ชั้นในอีกหลายหลังอย่างซับซ้อนไม่เป็นระเบียบนัก สร้างระเบียงคดซ้อนพื้นที่ชั้นในออกมาอีกชั้นหนึ่ง ซาลาด้านหน้าโคปุระชั้นใน (Hall of Dancers) ได้สร้างอาคารก่อหินถาวรคลุมไว้ และด้านนอกของพื้นที่ชั้นในด้านเหนือ ด้านตะวันตก และด้านใต้ ยังสร้างปราสาทขนาดเล็กที่มีโคปุระและระเบียงคดล้อมรอบอีกด้านละหมู่ ลักษณะเช่นนี้ปรากฏให้เห็นทั่วไปในปราสาทขนาดใหญ่สมัยบายุนที่เมืองพระนคร

นอกจากปราสาทขนาดใหญ่ ในรัชสมัยนี้ยังมีการสร้างปราสาทขนาดเล็กเพื่อเป็นอารคยศาลาอยู่นอกเมืองนครธมใกล้กับปากประตูทั้งสี่ทิศ ได้แก่ ปราสาทโตนเลสงวต (เหนือ) ปราสาทไม่มีชื่อ (ตะวันออก) ปราสาทพรหมเกล (ใต้) และปราสาทตามวง (ตะวันตก) อารคยศาลาเหล่านี้ปรากฏเพียงตัวปราสาท มีปรากฏระพังเช่นเดียวกับชุมชนอารคยศาลาทั่วไป จึงเข้าใจได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของเมืองนั่นเอง

4.5.1.2) บันทายฉมาร์

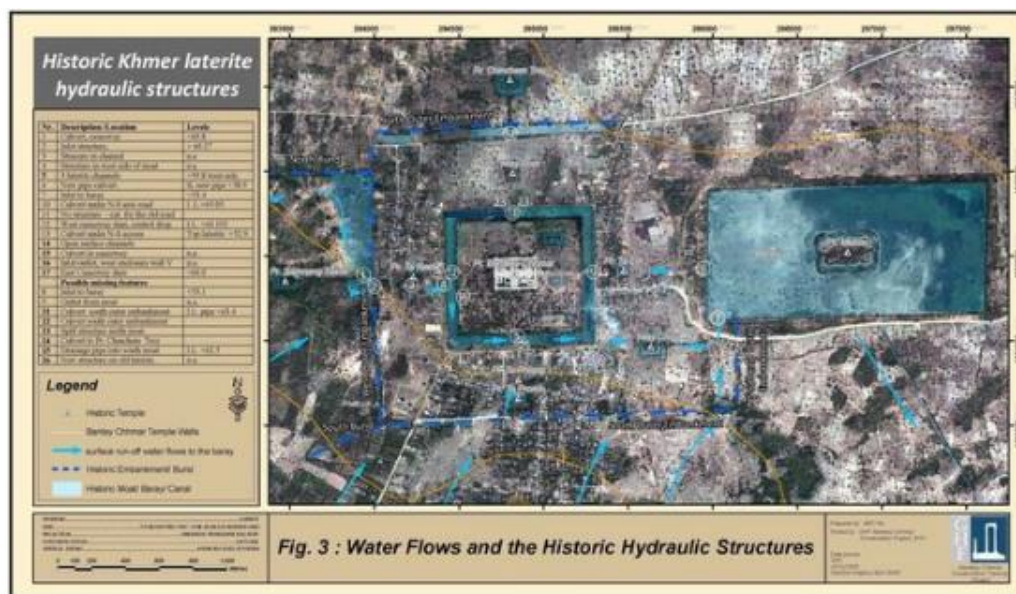
bantaychamar เป็นเมืองศูนย์กลางภูมิภาคที่สำคัญในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ตั้งอยู่ทางตะวันตกของเมืองพระนครประมาณ 100 กิโลเมตร ปัจจุบันอยู่ในพื้นที่จังหวัดบันทายมีชัย ไม่ไกลจากชายแดนไทยที่จังหวัดสระแก้ว ลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบลาดเทลงจากทิศตะวันตกสู่ทิศตะวันออก อยู่ห่างไม่ไกลจากแนวเทือกเขาพนมดงรักบริเวณช่องตะโก ในพื้นที่มีลำน้ำขนาดเล็กซึ่งไหลจากพนมดงรักทางตะวันตกของพื้นที่ลงสู่แม่น้ำสรง และทะเลสาบเขมรตามลำดับ

เมืองบันทายฉมาร์ ประกอบด้วยคูน้ำรอบฝังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสสองชั้น ชั้นในประกอบด้วยคูน้ำและกำแพงคล้ายคลึงกับเมืองพระนคร หากแต่มีขนาดย่อมกว่า กล่าวคือ คูน้ำยาวด้านละ 750 เมตร คูน้ำกว้างประมาณ 50 เมตร จึงมีพื้นที่ภายในกำแพง 1.5 ตารางกิโลเมตร ปัจจุบันคูน้ำยังคงอยู่ในสภาพดี แต่กำแพงและประตูเมืองนั้นเสียหายลงไปแล้ว ทั้งหมดนี้ล้อมรอบปราสาทบันทายฉมาร์ ส่วนชั้นนอกประกอบด้วยคูน้ำและคันดิน ยาวด้านละ 1.8 กิโลเมตร รวมแล้วทั้งเมืองมีพื้นที่รวม 3.24 ตารางกิโลเมตร คาดว่าคูน้ำนี้มีหน้าที่รับน้ำจากลำน้ำทางตะวันตกของเมือง ไหลลงมาตามแนวคูเมืองก่อนจะไหลลงสู่บาราย และพื้นที่ลุ่มต่ำนอกเมืองทางด้านตะวันออก ลักษณะแผนผังภาพรวมจึงคล้ายกับเมืองพระนครกัมพูชา

ด้านตะวันออกของเมืองมีอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ในลักษณะบาราย มีขนาดประมาณ 1,650 x 750 เมตร กึ่งกลางของบารายมีเกาะกลางบาราย บนเกาะมีคูน้ำล้อมรอบปราสาทกลางบารายซึ่งเรียกว่าปราสาทแม่บุญอีกหนึ่งชั้น

ใจกลางเมืองเป็นปราสาทขนาดใหญ่มีผังอันซับซ้อนวางตัวในแนวแกนตะวันออก-ตะวันตก ปราสาทประธานนั้นเป็นปราสาทสามหลังเรียงเชื่อมติดกัน ล้อมรอบด้วยอาคารบริวาร และแนวระเบียงคดซึ่งมีภาพสลักเรื่องเกี่ยวกับสงครามในด้านทิศเหนือ ตะวันออก และใต้ กับด้านตะวันตกในเรื่องพระอวโลกิเตศวร ภาพสลักด้านเหนือ ตะวันออก และใต้นั้นมีลักษณะคล้ายคลึงกับภาพสลักระเบียงคดของปราสาทบายัน

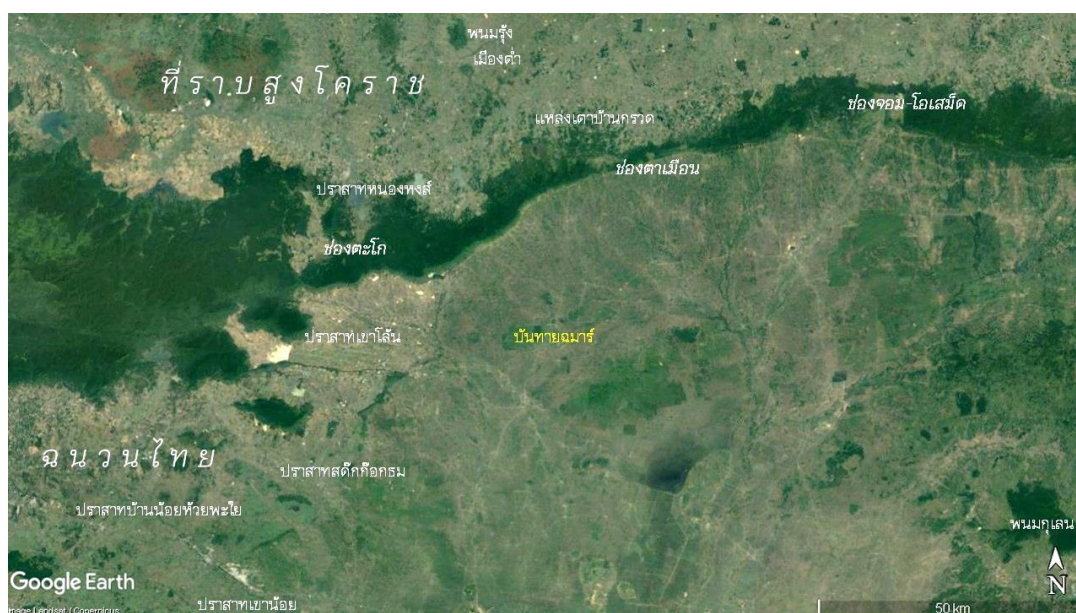
ภาพที่ 26 แผนที่บริเวณเมืองบันทายฉมาร์ แสดงระบบชลประทานของเมือง (ที่มา: Damian Evans, James Goodman, John Sanday, and Ra Mey, (2011), “The Hydraulic System of Banteay Chhmar,” Technical Report (January): Fig 3.

ระหว่างคูชั้นในกับคูชั้นนอก มีปราสาทขนาดย่อมวางตัวตามแนวแกนทิศทั้งสี่ ได้แก่ ปราสาทยายจอม ปราสาทยายโจว ปราสาทตาเอิม ปราสาทตาปลิง ปราสาทตาพรหม และปราสาทตาแนม ปราสาทเหล่านี้เป็นปราสาทก่อด้วยหิน ล้อมรอบด้วยคูขนาดย่อม ส่วนมากพังทลายไม่เหลือยอด ส่วนภายนอกเขตคูชั้นนอกด้านทิศเหนือ มีปราสาทอีกแห่งหนึ่งคือปราสาทจัญเจิมเดรีย เป็นปราสาทที่มีคูน้ำล้อมรอบเช่นเดียวกัน

ปราสาทต่าง ๆ ในเมืองบันทายฉมาร์ทั้งหมด ล้วนวางตัวในแนวแกนทิศหลักทั้งสิ้น ยกเว้นปราสาทยายโจวที่อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทบันทายฉมาร์อันเป็นทิศตรง เมื่อพิจารณาร่วมกับผังเมืองที่ปรากฏ ย่อมสะท้อนว่าเมืองบันทายฉมาร์เป็นเมืองที่ได้รับการออกแบบมาเป็นอย่างดี มีแผนผังที่เป็นระบบ

ในแง่ที่ตั้งสัมพันธ์ พึงสังเกตว่า บันทายฉมาร์อยู่นอกแนวเส้นทางเชื่อมภูมิภาคหลัก ระหว่างเมืองพระนคร กับที่ราบสูงโคราชซึ่งจะผ่านช่องตาเมือนเป็นสำคัญ หากแต่อยู่เฉียงไปทางตะวันตกเฉียงใต้ของช่องตาเมือน ผู้วิจัยวิเคราะห์แล้วเห็นว่าบันทายฉมาร์ตั้งอยู่ในบริเวณจุดยุทธศาสตร์สำคัญ ได้แก่ บริเวณปากทางฉนวนไทยซึ่งสามารถเดินทางผ่านไปยังที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งลึกเข้าไปในฉนวนไทยจะพบชุมชนที่มีการสถาปนาอารคยศาลา ได้แก่ อารคยศาลาบ้านน้อยห้วยพะโย (จังหวัดสระแก้ว) และอารคยศาลาสระมรกต นอกเมืองศรีมโหสถ (จังหวัด

ปราจีนบุรี) ตลอดจนปราสาทรุ่นเก่าอย่างปราสาทเขาน้อย ปราสาทสติก๊กอกรรม อีกทางหนึ่งคือปากทางช่องตะโกที่จะมุ่งหน้าขึ้นไปยังที่ราบสูงโคราช และใกล้กับที่ราบทะเลสาบเขมรทางใต้ของเมืองบันทายฉมาร์ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นที่ตั้งของแคว้นมัลยง (Malyang) อันได้ก่อบลจกนพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ต้องทำการปราบปรามอย่างหนัก ด้วยเหตุปัจจัยนี้เองที่ทำให้เมืองบันทายฉมาร์มีความสำคัญสูง และสะท้อนผ่านผังเมืองอันเป็นระบบระเบียบ และรายละเอียดของปราสาทบันทายฉมาร์ที่เป็นร่องเพียงเมืองพระนคร

ภาพที่ 27 แผนที่แสดงที่ตั้งสัมพันธ์ของปราสาทบันทายฉมาร์
(ดัดแปลงจาก Google Earth)

ปีเตอร์ แชรร์ร็อก (Peter Sharrock) ได้ตั้งคำถามว่า บันทายฉมาร์เป็นศูนย์กลางทางการเมืองแห่งที่สองของอาณาจักรเขมรโบราณใช่หรือไม่ แชรร์ร็อกอธิบายว่าเมืองบันทายฉมาร์เป็นเมืองที่สร้างขึ้นใหม่ และเชื่อว่าถูกสร้างขึ้นด้วยความตั้งใจให้เป็นศูนย์กลางทางการเมืองคู่กับเมืองพระนคร สังเกตได้จากสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ณ บันทายฉมาร์ ทั้งการสร้างปราสาทและระบบชลประทาน มีความใกล้เคียงกับที่เมืองพระนคร อย่างไรก็ตามแชรร์ร็อกตั้งสังเกตถึงความต่างระหว่างเมืองพระนครกับบันทายฉมาร์ คือ ภาพสลักกระเบื้องคดของปราสาทบันทายฉมาร์ที่เน้นความสำคัญของ “เจ้าชาย” ซึ่งแชรร์ร็อกเสนอว่าชื่อ “อินทรา” (หรือ “ศรีนทรกุมาร”) และพระองค์น่าจะเป็นผู้ครองเมืองบันทายฉมาร์แห่งนี้ ในฐานะผู้ทรงอำนาจรองแต่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (Sharrock, 2014: 3-6) ดังนั้น เมืองบันทายฉมาร์ย่อมมีความสำคัญในฐานะเมืองอันดับสองของอาณาจักรเขมรโบราณที่อาจถูกวาง

ตำแหน่งไว้เพื่อควบคุมพื้นที่และเส้นทางสำคัญที่จะไปยังภูมิภาคต่าง ๆ ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักร
เขมรโบราณ

หลังรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สันนิษฐานว่าเมืองบันทายฉมาร์น่าจะลด
ความสำคัญลงจนกลายเป็นเพียงหมู่บ้าน ในขณะที่ปราสาทต่าง ๆ ได้ถูกทิ้งร้างลง

4.5.1.3) ชุมชนเมืองในระดับภูมิภาคอื่น ๆ

ในพื้นที่ประเทศกัมพูชาซึ่งห่างออกไปจากเมืองพระนครยังมีร่องรอยของชุมชนที่มี
ปราสาทประธานอายุสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 และมีลักษณะเด่นคือมีกำแพงล้อมรอบชุมชน ได้แก่
เมืองที่ปราสาทตาพรหมแห่งโตนเลบาติ และเมืองที่ปราสาทนครบาชัย ซึ่งอยู่ในภาคใต้ของประเทศ
กัมพูชา

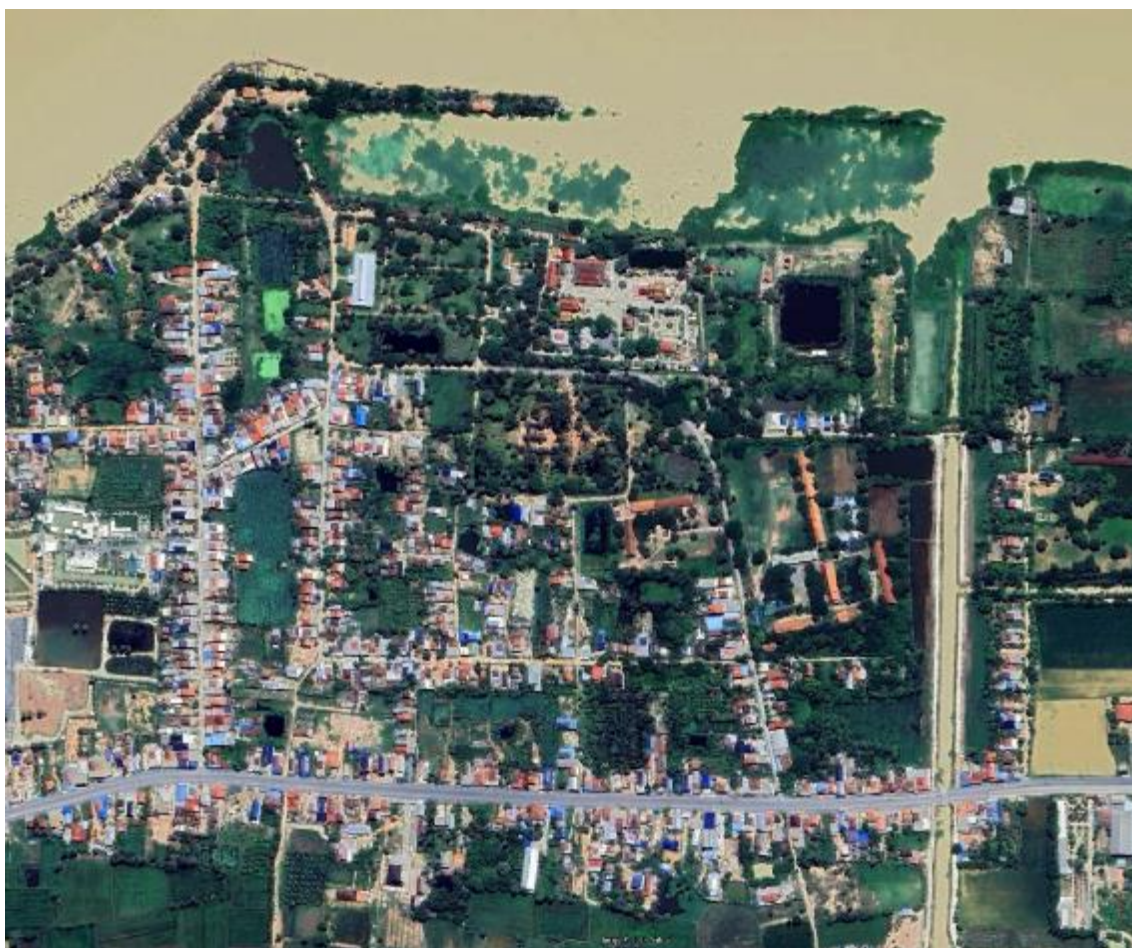
ปราสาทตาพรหมแห่งโตนเลบาติ จังหวัดตาแก้ว ประเทศกัมพูชา เป็นปราสาทก่อ
ด้วยหินทราย ประกอบด้วยปราสาทประธานหลังใหญ่ที่ใจกลางเมือง และมีปราสาทบริวารหลังเล็ก
กว่าอยู่ทางด้านหลัง มีบรรณาลัยสองหลังคู่กันอยู่ทางทิศตะวันออกของปราสาทประธาน ทั้งหมดนี้ถูก
ล้อมรอบด้วยโคปุระ และระเบียงคดซึ่งก่อด้วยศิลาแลง และล้อมรอบพื้นที่ทั้งหมดด้วยกำแพงแก้ว มี
ซุ้มประตูอยู่ทางทิศตะวันออก และตะวันตกของพื้นที่ปราสาท

ส่วนตัวเมืองนั้น เป็นชุมชนริมทะเลสาบโตนเลบาติ ซึ่งเป็นพื้นที่ลุ่มชุ่มน้ำขนาดใหญ่
มีน้ำตลอดทั้งปี เมื่อพิจารณาภาพถ่ายทางอากาศ พบว่าตัวปราสาทตาพรหมแห่งโตนเลบาติตั้งอยู่
เกือบกึ่งกลางของร่องรอยผิวดินซึ่งอาจจะเคยเป็นคันดินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดประมาณ 800 x
700 เมตร วางตัวตามแนวทิศหลัก หันหน้าทางทิศตะวันออก ภายในเมืองยังมีปราสาทอีกแห่งหนึ่ง
คือ ปราสาทยายเพา อยู่ทางเหนือของปราสาทตาพรหม เป็นปราสาทหลังเดี่ยว มีมุขยื่นทางทิศ
ตะวันออกด้านเดียว มีหน้าบัน และทับหลังทิศตะวันออกเป็นรูปพระพุทธรูป ด้วยลักษณะของ
ปราสาทหลังนี้ทำให้สันนิษฐานได้ว่าน่าจะเป็นสุคตาลัยแห่งอารคยศาลาประจำเมือง ชุมชนเมือง
ดังกล่าวนี้เป็นชุมชนเมืองที่เกิดขึ้นในพื้นที่ที่มีกลุ่มปราสาทอยู่ก่อนแล้วตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนคร
เช่น พนมดา พนมจิสอร์ เนียงเขมา

ปราสาทนครบาชัย จังหวัดกำปงจาม เป็นปราสาทหินทรายหลังเดี่ยว ล้อมรอบด้วย
โคปุระและระเบียงคด มีกำแพงแก้วล้อมรอบระเบียงคดอีกชั้นหนึ่ง ชั้นนอกสุดมีกำแพงแก้วล้อมอีก
ชั้น ปัจจุบันมีการตัดแปลงส่วนยอดของปราสาท และมีการสร้างอาคารสมัยหลังบริเวณด้านหน้า
ปราสาท ซึ่งน่าจะทับลงในตำแหน่งลานด้านหน้าปราสาทประธาน

ส่วนตัวเมืองนั้น เป็นชุมชนใกล้กับแม่น้ำโขง เมื่อพิจารณาภาพถ่ายทางอากาศ พบว่า
ตัวปราสาทนครบาชัยตั้งอยู่กึ่งกลางของแนวกำแพงรูปสี่เหลี่ยมเกือบจัตุรัส ขนาด 415 x 370 เมตร
หรือมีขนาดเล็กกว่าเมืองสิงห์ที่จังหวัดกาญจนบุรีประมาณครึ่งหนึ่ง วางตัวเกือบตรงแกนทิศ โดยเฉียง
ขึ้นทางเหนือเล็กน้อย โดยตัวปราสาทนครบาชัยนั้นมีรูปแบบแผนผังที่ใกล้เคียงกับโบราณสถาน

หมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์เช่นกัน แต่ชุมชนเมืองที่นครบาชัยนี้มีตระพังขนาดใหญ่อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงของเมือง วางแนวตรงกับปราสาทนครบาชัย แตกต่างจากชุมชนเมืองที่โดนเลบาตี ซึ่งอาจเป็นเพราะว่าชุมชนเมืองที่โดนเลบาตีมีแหล่งน้ำขนาดใหญ่ตามธรรมชาติ คือ ทะเลสาบโดนเลบาตีอยู่แล้ว จึงอาจไม่จำเป็นต้องมีตระพังสำรองน้ำ

ภาพที่ 28 ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงพื้นที่เมืองโดนเลบาตี จังหวัดตากแก้ว
(Google Earth, 2023)

ภาพที่ 29 ปราสาทตาพรหมแห่งโดนเลบาตี จังหวัดตาแก้ว
(Google Streetview, 2014)

ภาพที่ 30 ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงพื้นที่เมืองนครราชสีมา จังหวัดกาฬงจาม
(Google Earth, 2023)

ภาพที่ 31 ปราสาทนครบาชัย จังหวัดกำปงจาม
(Google Streetview, 2014)

4.5.2 ปราสาทและชุมชนเมืองเขมรสมัยพระนครที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ประเทศไทย

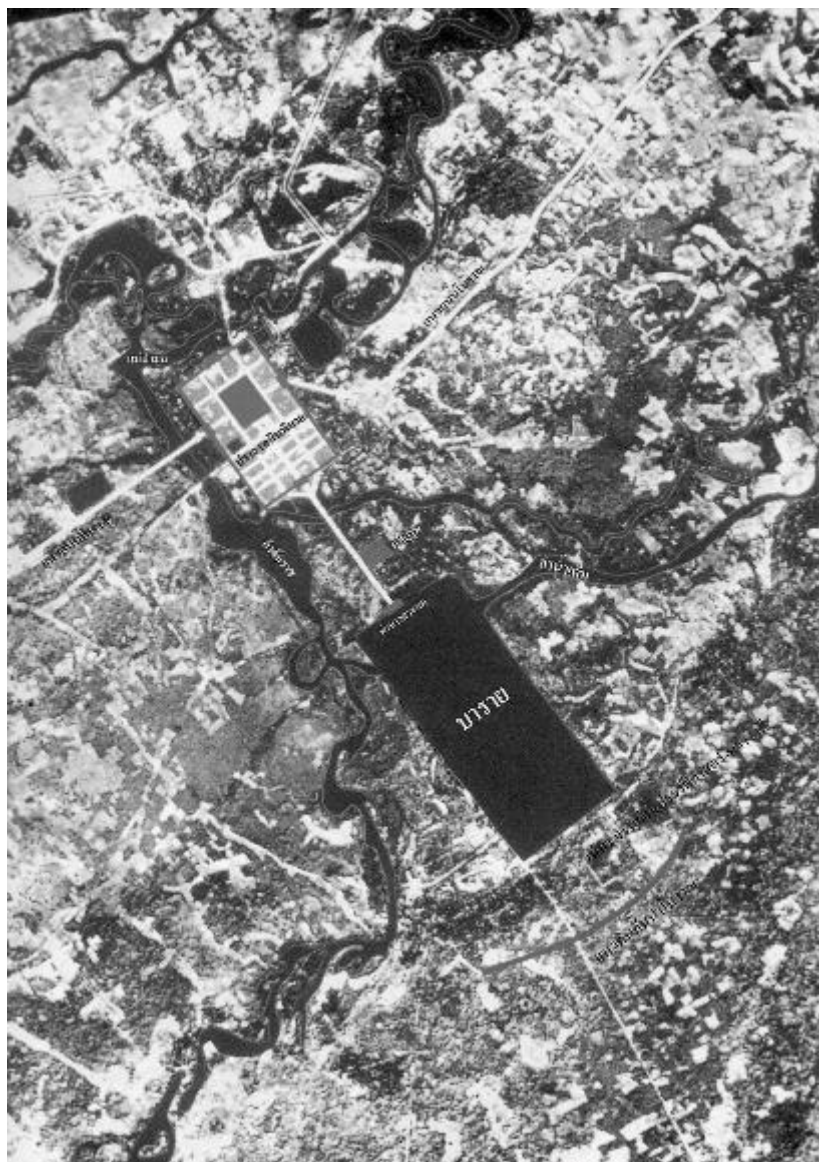
4.5.2.1) พินาย

เมืองพินาย จังหวัดนครราชสีมา เป็นเมืองโบราณที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งในวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครในประเทศไทยตั้งอยู่บริเวณจุดที่ลำน้ำจักราชไหลลงสู่มแม่น้ำมูล เริ่มถูกกล่าวถึงในหลักฐานจารึกตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 ดังปรากฏจารึกวัดจงกอย ส่วนหลักฐานต่าง ๆ ที่เมืองพินายปัจจุบันจะมีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17-18 โดยเชื่อกันว่าเป็นที่มั่นสำคัญของราชวงศ์มหิธรปุระซึ่งมีความสำคัญทางเครือญาติกับเมืองพระนคร ก่อนจะลงไปปกครองเมืองพระนคร

ตัวเมืองพินายตั้งอยู่บนฝั่งขวาของแม่น้ำมูล ทำให้เมืองมีลำน้ำโอบล้อมสองด้าน คือแม่น้ำมูลทางเหนือ และลำจักราชทางตะวันตก สภาพพื้นที่สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางราว 150-160 เมตร ลาดเทจากตะวันตกเฉียงใต้ไปตะวันออกเฉียงเหนือ และจากทางตะวันออกเฉียงใต้ขึ้นไปทางตะวันตกเหนือยังแม่น้ำมูล จึงนับว่าเมืองตั้งอยู่บนที่ลุ่มต่ำ ตัวเมืองประกอบด้วยคูเมืองและกำแพงเมืองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า คูเมืองกว้างประมาณ 15 เมตร กำแพงเมืองก่อด้วยศิลาแลง สูง 3-4 เมตร มีประตูแต่ละด้านซึ่งลักษณะคล้ายคลึงกับประตูเมืองนครธม ภายในเมืองน่าจะแบ่งพื้นที่ของเมืองเป็นตารางสี่เหลี่ยม ดังปรากฏเป็นถนนในตัวอำเภอพินายปัจจุบัน ภายในเมืองและนอกเมืองมีสระน้ำรูป

สี่เหลี่ยมกระจายอยู่หลายแห่ง แต่แห่งที่สำคัญคือสระเพลง อยู่ริมกำแพงเมืองด้านนอกด้านตะวันออก ส่วนทางใต้ของเมืองพิมาย ถัดจากประตูชัย ปรางค์กู่ฤๅษีพิมาย หรืออารยศาลา ถัดลงมาพบร่องรอยของบารายขนาดประมาณ 0.73×1.5 กิโลเมตร วางตัวแนวทิศเหนือ-ใต้ รับน้ำจากคลองเค็ม ซึ่งไหลแยกออกจากลำจักราชเข้าสู่บารายทางด้านตะวันตก และน้ำจะไหลออกจากบารายไปทางตะวันออกตามแนวคลองเค็มที่ไหลขนานไปกับแม่น้ำมูลก่อนจะไหลลงแม่น้ำมูล ที่กลางบารายมีเกาะเป็นที่ตั้งของโบราณสถานวัดโคก ปัจจุบันเหลือเพียงฐานศิลาแลง ส่วนบารายนั้นเสียหายอย่างเกินน้ำไปแล้ว ด้านเหนือของบารายตรงกับประตูเมืองด้านทิศใต้ (ประตูชัย) ปรางค์ฐานสิ่งปลูกสร้างจตุรมุข ซึ่งเรียกกันว่าท่านางสระผม น่าจะเป็นฐานพลับพลาทำน้ำคล้ายคลึงกับพลับพลาทำน้ำที่สระสงเมืองพระนคร และพลับพลาทำน้ำที่บารายของเมืองบันทายฉมาร์ ส่วนด้านใต้ของบารายนั้น ในภาพถ่ายทางอากาศเก่าปรากฏร่องรอยผิวดินในแนวตะวันออก-ตะวันตก ห่างจากขอบบารายด้านใต้ราว 650 เมตร หากร่องรอยนั้นมีมาตั้งแต่สมัยเมืองพระนคร ก็อาจเป็นคันดินเพื่อบังคับน้ำที่ไหลตามแนวลำจักราชให้ไหลเข้าสู่บาราย

ในแง่ที่ตั้งสัมพันธ์ เมืองพิมายตั้งอยู่กึ่งกลางระหว่างกลุ่มปราสาทชุมชนเขมรรุ่นก่อนหน้าตามแนวแม่น้ำมูล ได้แก่กลุ่มปราสาทในกลุ่มน้ำลำตะคอง เช่น ปราสาทพนมวัน ปราสาทเมืองแขก และกลุ่มปราสาทในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ เช่น กู่กาสิงห์ กู่พระโกนา ฯลฯ และเป็นปลายทางของแนวเส้นทางเชื่อมภูมิภาคจากเมืองพระนครสู่เมืองพิมาย โดยกำหนดได้จากแนวของวหินคฤหะ (บ้านมีไฟ) ที่เรียงจากช่องตาเมื่อนไปตามตะพักลำน้ำของลำปลายมาศขึ้นไปทางตะวันตกเฉียงเหนือจนถึงเมืองพิมายอันเป็นปลายทางของเส้นทางดังกล่าว และเมืองพิมายยังตั้งอยู่ไม่ไกลจากพื้นที่ที่พบเกลือสินเธาว์ ซึ่งในปัจจุบันนี้แหล่งเกลือสินเธาว์ที่ใกล้พิมายที่สุดแห่งหนึ่งอยู่ที่อำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา ทางเหนือของเมืองพิมายไปราว 35 กิโลเมตร และนักโบราณคดีเชื่อว่ามูลเหตุจูงใจสำคัญในการแผ่อำนาจสู่ที่ราบสูงโคราชของอาณาจักรเขมรโบราณคือความต้องการเกลือ

ภาพที่ 32 ภาพถ่ายทางอากาศ เมืองพิมาย จังหวัดนครราชสีมา พร้อมรายละเอียด
(ที่มา: ธาดา สุทธิธรรม, (2544), **ผังเมืองในประเทศไทย: ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**, (ขอนแก่น: พิมพ์พัฒนา): 127.)

4.5.2.2) พนมรุ้ง

พนมรุ้ง เป็นนามของปราสาทซึ่งตั้งอยู่บนภูเขาไฟที่ดับแล้วลูกโตดบนที่ราบระหว่างแม่น้ำมูล และพนมดงรัก โดยคำว่าพนมรุ้งน่าจะมาจากนามในจารึกว่า “วนรุ้ง” ตั้งอยู่ทางเหนือของแนวคลองปุน ซึ่งไหลลงมาจากเขาพนมรุ้ง และเขาปลายบัด แล้วไหลลงสู่ลำน้ำชี ก่อนจะลงสู่แม่น้ำมูลต่อไป ทั้งนี้ ภูเขาพนมรุ้งเป็นต้นกำเนิดของธารน้ำหลายสายที่ไหลกระจายออกโดยรอบพื้นที่ เช่น คลองสลักได คลองเบง คลองบุรี คลองบัวตะเคียน ลำน้ำเหล่านี้ไหลบนที่ราบขนาดใหญ่โดยรอบ

พนมรุ้ง ก่อนจะไหลไปลงแม่น้ำสายหลัก คือ แม่น้ำมูล ในบริเวณภูเขาพนมรุ้งปรากฏหลักฐานตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 ทั้งจารึกและฐานศาสนสถานก่ออิฐซึ่งน่าจะสร้างขึ้นก่อนการสร้างปราสาทพนมรุ้งหลังปัจจุบันโดยนเรนทราทิตย์และหริณยะในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 17 เป็นปราสาทเนื่องในไสวณิกาย และมีหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จึงน่าจะกล่าวในที่นี้ด้วย

ทางตะวันออกของพนมรุ้ง ปรากฏบารายขนาดประมาณ 680 x 350 เมตร วางตัวตามแนวตะวันออก-ตะวันตก รับน้ำที่ไหลลงมาจากเขาพนมรุ้งกักเก็บไว้ ปัจจุบันเรียกว่าหนองบัวราย น้ำจากหนองบัวรายน่าจะไหลต่อออกไปทางตะวันออกตามความลาดเท ริมบารายหนองบัวรายด้านใต้เป็นที่ตั้งของอารยศาลาภฤกษ์ของบัวราย ห่างไปทางตะวันออกไม่กี่กิโลเมตรเป็นที่ตั้งของปราสาทบ้านบุ (เป็นวนหินคฤหะ หรือบ้านมีไฟ) บนเส้นทางจากเมืองพระนครสู่เมืองพิมาย

ห่างลงไปทางใต้ของเขาพนมรุ้ง คือ เขาปลายบัด เป็นภูเขาลูกโตคกลางที่ราบเช่นเดียวกับเขาพนมรุ้ง บนยอดเขาปลายบัดมีปราสาทสองหลัง ได้แก่ ปราสาทเขาปลายบัด 1 และปราสาทเขาปลายบัด 2 ด้านตะวันออกเฉียงเหนือของเขาปลายบัดเป็นที่ตั้งของปราสาทเมืองต่ำ อายุสมัยพุทธศตวรรษที่ 16 ด้านเหนือของปราสาทเมืองต่ำคือบาราย ขนาด 1 x 0.35 กิโลเมตร วางตัวทิศตะวันออก-ตะวันตก โดยทำมุมเงยขึ้นทางเหนือเล็กน้อยตามทิศทางการหันหน้าของปราสาท บารายแห่งนี้รับน้ำจากทางเขาปลายบัด และมีช่องน้ำออกทางทิศเหนือ คือ คลองกระสัง ซึ่งจะไหลลงคลองปูน

บริเวณโดยรอบพนมรุ้งลงไปจนถึงแนวคลองปูน จนถึงบริเวณปราสาทเมืองต่ำ ปรากฏแนวคันนาที่ถูกแบ่งเป็นแปลงยาวตั้งฉากกับคลองปูน คลองกระสัง และคลองสลักได้อย่างเป็นระเบียบ แตกต่างจากแปลงนาในพื้นที่อื่นที่มีลักษณะคล้ายกันซึ่งแบ่งแปลงนาตามสภาพธรรมชาติของพื้นที่ สันนิษฐานว่าน่าจะแบ่งแปลงนาตามแนวน้ำไหลจากเขาพนมรุ้งทางเหนือ และเขาปลายบัดทางใต้ลงสู่ลำคลองดังกล่าว หากแปลงนาดังกล่าวถูกแบ่งตั้งแต่สมัยเมืองพระนคร ก็จะมีลักษณะคล้ายกับบริเวณทางเหนือของบารายตะวันตกของเมืองพระนครตามที่สก็อต ฮอว์เคนได้ศึกษาไว้ดังกล่าวแล้วข้างต้น

ภาพที่ 33 การแบ่งแปลงนาบริเวณสองฝั่งคลองปูน ระหว่างพื้นที่ปราสาทพนมรุ้ง และปราสาทเมืองต่ำ
(Google Earth, 2022)

4.5.2.3) ชุมชนอารคยศาลา

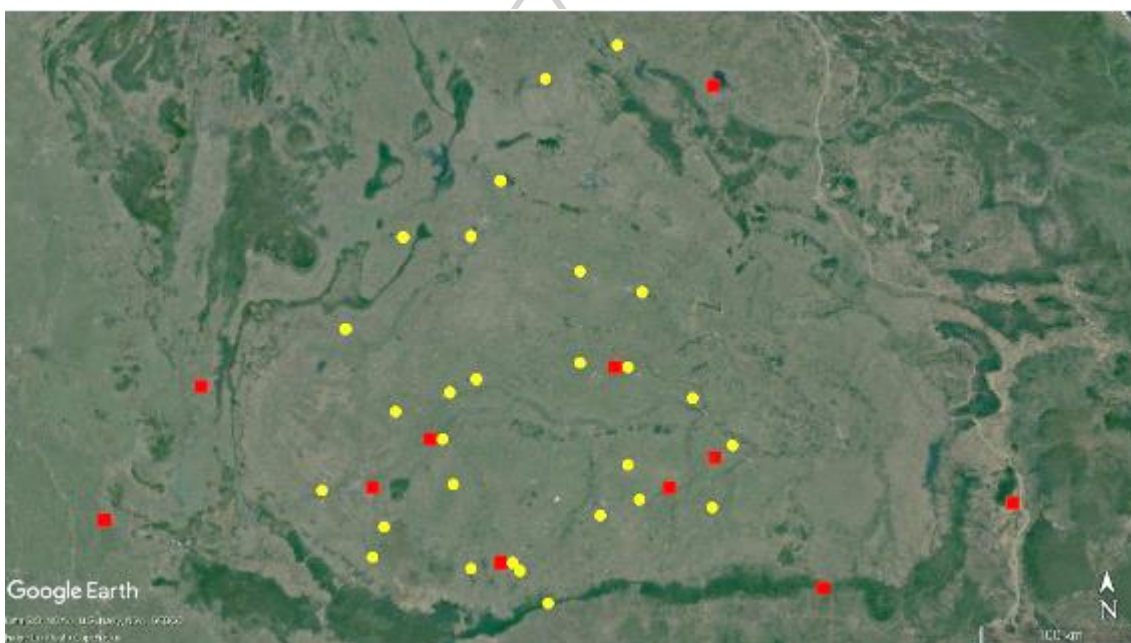
จารึกปราสาทตาพรหม พ.ศ.1729 ได้กล่าวถึงการที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สถาปนา อารคยศาลาทั่วพระราชอาณาเขต โดยมีประธานแห่งศาสนสถาน ได้แก่ พระโภชชัยคุรุไวฑูรยประภา ตถาคต และพระชินอรสทั้งสอง คือ พระโพธิสัตว์สุริยประภา และพระโพธิสัตว์จันทรประภา

ปัจจุบันมีการค้นพบอารคยศาลาในเขตประเทศไทยแล้ว 33 แห่ง โดยพบในภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ 30 แห่ง และพบในภาคตะวันออกเฉียง 3 แห่ง แต่ละแห่งมีลักษณะใกล้เคียงกัน กล่าวคือ มีปราสาทประธานก่อด้วยศิลาแลงขนาดย่อม หันหน้าไปทางทิศตะวันออกเป็นประธาน ประดิษฐานพระโภชชัยคุรุไวฑูรยประภาตถาคตและรูปพระชินอรสทั้งสอง มีบรรณาลัยอยู่ทางทิศ ตะวันออกเฉียงใต้ เป็นที่ประดิษฐานรูปพระยม และพระโพธิสัตว์วัชรปาณีทรงครุฑ ทั้งหมดนี้ล้อมรอบ ด้วยกำแพงแก้วที่มีโคปุระอยู่ทางด้านตะวันออก ประดิษฐานรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร นอกโคปุระ ไปทางตะวันออกเฉียงเหนือมีสระน้ำขนาดย่อม ก่อขอบด้วยหินทรายหรือศิลาแลง (วรรณวิภา สุเนต ตา, 2548: 81) อย่างไรก็ตาม เราไม่พบสิ่งที่บอกเราได้ว่าเป็นตัว “สถานพยาบาล” ที่ถูกใช้งานจริง ตามอย่างในจารึกระบู่ไว้ สิ่งที่หลงเหลือให้เราเห็นในปัจจุบันเป็นเพียงส่วนหนึ่งของอารคยศาลา ที่ เรียกว่า “สุคตาลัย” ซึ่งเป็นศาสนสถานประจำสถานพยาบาล

พื้นที่ที่มีอารคยศาลากระจายตัวอย่างหนาแน่นที่สุด คือ พื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล และ พื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวมีปราสาทเขมรที่สร้างมาก่อนหน้านั้น โดยเฉพาะในช่วงพุทธ

ศตวรรษที่ 16 จำนวนมาก แต่อาโรคยศาลาส่วนใหญ่มักสร้างในพื้นที่ที่ไม่เคยมีปราสาทมาก่อน แต่ก็ยังคงเกาะกลุ่มในพื้นที่เดียวกับปราสาทสมัยก่อนหน้า อย่างไรก็ตาม มีอาโรคยศาลาบางแห่งที่สร้างขึ้นเคียงข้างศาสนสถานเดิม เช่น กุฏิฤๅษีพิมาย กุฏิฤๅษีหนองบัวรายที่พนมรุ้ง กุฏิฤๅษีบ้านโคกเมือง กุ้สันตรัตน์ เป็นต้น

ในขณะที่อาโรคยศาลาที่อยู่ตอนเหนือของกลุ่มแม่น้ำมูลนั้น อยู่ในพื้นที่ที่ไม่เคยมีปราสาทเขมรมาก่อน เช่น อาโรคยศาลาในจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น และอุดรธานี ทำให้อาจเห็นภาพของการขยายอิทธิพลของเมืองพระนครลงสู่ชนบทที่ยังไม่เคยมีกลไกอำนาจและเศรษฐกิจของเมืองพระนครไปตั้งอยู่

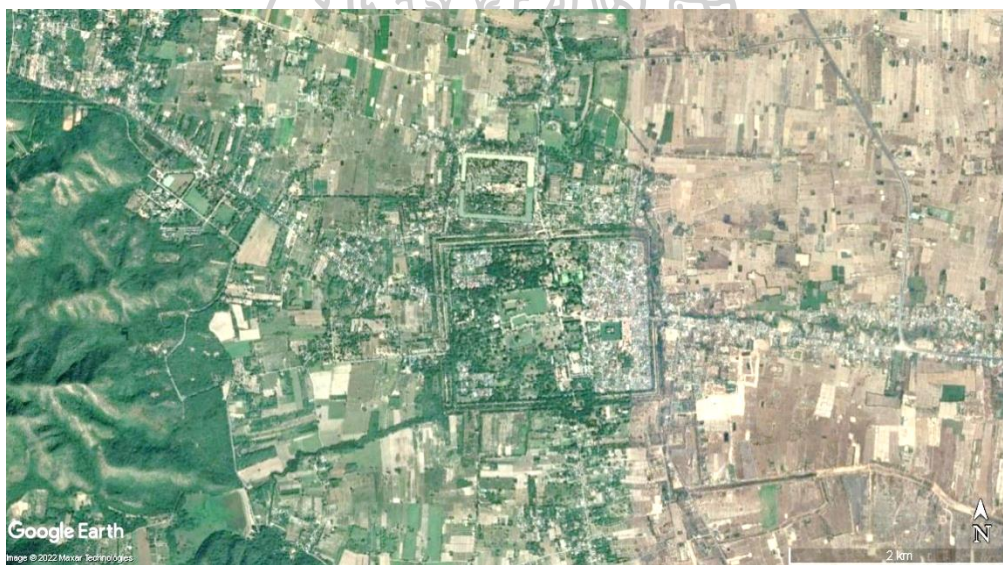

ภาพที่ 34 แผนที่แสดงการกระจายตัวของอาโรคยศาลาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
อาโรคยศาลาแสดงด้วยจุดสีเหลือง ชุมชนสำคัญแสดงด้วยสี่เหลี่ยมสีแดง
(ดัดแปลงจาก Google Earth)

นอกจากชุมชนและเมืองต่าง ๆ ที่ได้กล่าวไปในข้างต้น ยังมีปราสาทที่มีอายุสมัยที่พุทธศตวรรษที่ 18 จำนวนหนึ่งซึ่งไม่จัดอยู่ในประเภทข้างต้น และไม่อยู่ในพื้นที่ศึกษาหลัก เช่น

4.5.2.4) วัดพระพายหลวง จังหวัดสุโขทัย เป็นปราสาทก่อด้วยศิลาแลงสามหลังเรียงกัน หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ตั้งอยู่ฝั่งขวาของคลองแม่ลำพันที่ไหลลงมาจากทางทิศเหนือ บนรอยต่อระหว่างที่ดอนตะพักแม่น้ำยมเชิงเทือกเขาประทักษิ์ กับที่ลุ่มต่ำทุ่งทะเลหลวง โดยรอบปราสาทมีคูน้ำรูปสี่เหลี่ยมเกือบจัตุรัสล้อมรอบ ส่วนด้านตะวันออกของวัดพระพายหลวง ฝั่งซ้ายของคลองแม่

ลำพูนมีร่องรอยของคันดินคล้ายตระพัง วางตัวในแนวเดียวกันกับคูวัดพระพายหลวง ปัจจุบันเหลือร่องรอยบริเวณด้านตะวันออกด้านที่ติดกับทุ่งทะเลหลวง หากร่องรอยดังกล่าวนี้เป็นตระพังในสมัยเมืองพระนครจริง ตระพังดังกล่าวจะรับน้ำจากคลองแม่ลำพูน ก่อนจะจ่ายน้ำออกยังทุ่งทะเลหลวงทางใต้ของวัดพระพายหลวงเป็นที่ตั้งของศาลตาผาแดง เป็นปราสาทก่อด้วยศิลาแลงหลังเดี่ยวซึ่งสามารถกำหนดอายุตัวสถาปัตยกรรมได้ที่สมัยนครวัด (พุทธศตวรรษที่ 17) ส่วนกรมศิลปากรได้ค้นพบประติมากรรมหินสลักเป็นเทวรูปเนื่องในศาสนาฮินดู กำหนดอายุที่สมัยบายันตอนต้น หรือต้นพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งมีอิทธิพลศิลปะนครวัดอยู่ (กรมศิลปากร, ม.ป.ป.) และผลจากการขุดค้นทางโบราณคดีให้ค่าอายุสมัยของการใช้พื้นที่แถบเมืองสุโขทัยสอดคล้องกัน คือตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 17 (ภาณุวัฒน์ เอื้อสามาลัย, 2556: 192-197) ก่อนจะมีการสร้างวัดพระพายหลวงขึ้น ทั้งนี้ได้ปรากฏชุมชนแบบเขมรที่เขาปู่่าก่อนหน้านั้นบริเวณเชิงเขาหลวงตอนล่าง ตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 โดยประมาณ

ภาพที่ 35 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงพื้นที่เมืองสุโขทัย
(Google Earth, 2022)

กล่าวโดยสรุปแล้ว ก่อนหน้ารัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (ก่อน พ.ศ.1724) วัฒนธรรมเขมรจากเมืองพระนครได้ปรากฏขึ้นในพื้นที่ภาคกลางตอนบนของประเทศไทยแล้วตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 โดยประมาณ แม้เป็นการยากจะระบุถึงความเข้มข้นของอำนาจทางการเมือง ด้วยปราศจากข้อมูลจารึกในพื้นที่ แต่จารึกดงแม่นางเมืองที่จารึกขึ้นในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 18 ได้สะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครที่แผ่เข้ามาในพื้นที่ และถูกนำไปใช้โดยกษัตริย์ท้องถิ่น ต่อมาในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 18 คือช่วงปลายรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อิทธิพล

วัฒนธรรมเขมรในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อาจจะขึ้นมาถึงแล้ว และทำให้มีการสร้างวัดพระพายหลวงเป็นพุทธสถานขึ้นในลักษณะแบบแผนร่วมกับปราสาทสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 หลังอื่น ๆ

จะเห็นได้ว่า ชุมชนและเมืองที่สถาปนาขึ้นใหม่ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นั้น หากเป็นชุมชนขนาดใหญ่ คือ ราชธานี และศูนย์กลางภูมิภาค อย่างเมืองนครธม เมืองบันทายฉมาร์ เมืองนครบาชัย เมืองโตนเลบาติ ก็มักสร้างให้มีคูน้ำและกำแพงเมืองในผังสี่เหลี่ยมมุมฉากร่วมด้วยเสมอ ในขณะที่อาคารศาลาจำนวนมากยังคงมีลักษณะคล้ายกับชุมชนแบบเขมรก่อนหน้านั้น คือ ไม่มีคูน้ำกำแพงเมืองล้อมรอบ มีเพียงศูนย์กลางชุมชนคือศาสนสถานสุคตาลัยขนาดเล็ก และตระพังหน้าศาสนสถานเท่านั้น

จากการประมวลและวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับชุมชนเมืองเขมรสมัยบายนดังที่ได้แสดงไปในข้อ 4.5.1 และ 4.5.2 สามารถสรุปเป็นภาพรวมภายใต้แนวคิดที่ว่าด้วยปัจจัยทางธรรมชาติและปัจจัยทางวัฒนธรรมได้ดังนี้

(1) ที่ตั้งทางภูมิศาสตร์

ชุมชนในวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครตั้งแต่ยุคแรกเริ่มจนถึงสมัยบายน (พุทธศตวรรษที่ 18) ส่วนใหญ่มักตั้งอยู่บนที่ดอน ใกล้กับลำน้ำสายรองของพื้นที่นั้น ๆ การตั้งชุมชนบนที่ดอนนี้เชื่อได้ว่าน่าจะเพื่อความเหมาะสมในการอยู่อาศัยอย่างถาวร ลดความเสี่ยงจากเหตุน้ำท่วมที่อาจเกิดขึ้นได้ ในกรณีเมืองพระนคร และบันทายฉมาร์ ซึ่งเป็นเมืองขนาดใหญ่ จะพบว่าเมืองตั้งอยู่ริมลำน้ำสายรอง บนรอยต่อระหว่างที่ดอน และที่ลุ่ม มีลักษณะลาดเทอย่างชัดเจน โดยส่วนใหญ่จะพบปราสาทต่าง ๆ บนเขตที่ดอน ประกอบกับระบบชลประทานที่มีลักษณะสอดคล้องกับภูมิประเทศและการไหลของน้ำ สันนิษฐานว่าการตั้งเมืองในลักษณะดังกล่าวน่าจะเป็นประโยชน์เพื่อการอยู่อาศัยเป็นการถาวรและทำการเกษตรบนที่ดอน และอาศัยที่ลุ่มทำการเกษตรขนาดใหญ่ด้วย อย่างไรก็ตามมีชุมชนบางแห่งที่ตั้งอยู่ติดกับลำน้ำสายหลักของพื้นที่นั้น ๆ เช่น เมืองพิมาย ตั้งอยู่ริมแม่น้ำมูลและลำจักราช แต่ก็มีระบบชลประทานที่สัมพันธ์กับสภาพภูมิประเทศด้วย

(2) ที่ตั้งสัมพันธ์

หากไม่นับเมืองพระนครอันเป็นราชธานี การสถาปนาชุมชนและเมืองในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เกิดขึ้นเป็นจำนวนมากในหลายพื้นที่ อย่างไรก็ตาม มีชุมชนหลายแห่งที่ตั้งโดยสัมพันธ์กับชุมชนดั้งเดิมที่เกิดขึ้นในสมัยก่อนหน้า เช่น ชุมชนอารโคยศาลาเมืองพิมาย และพนมรุ้ง ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณของเมืองที่มีอยู่แต่เดิม ชุมชนอารโคยศาลาปราสาทนางรำ ตั้งอยู่ข้างกับกู๋ พราหมณ์จำศีล ซึ่งสร้างก่อนหน้านั้น ทั้งนี้รวมถึงชุมชนในวัฒนธรรมก่อนหน้านั้นด้วย เช่น ชุมชนอารโคยศาลาสระมรกต ทางใต้ของเมืองศรีมโหสถ

ในกรณีของชุมชนอารคยศาลา ซึ่งเป็นชุมชนที่พบมากที่สุดในสมัยนี้ หากพิจารณาที่ตั้งสัมพันธ์แล้ว ผู้วิจัยอาจจัดแบ่งชุมชนอารคยศาลาได้เป็นสองกลุ่มตามที่ตั้ง กล่าวคือ

(1) ชุมชนอารคยศาลาที่ตั้งโดยสัมพันธ์กับชุมชนที่มีอยู่แต่เดิม เช่น กุ์สันตร์ตัน (เมืองนครจำปาศรีสมัยทวารวดี) กุ์ฤทธิพิมาย กุ์ฤทธิพิมายของบัวราย (พนมรุ้ง) ฯลฯ จะสังเกตได้ว่าชุมชนกลุ่มนี้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะอยู่ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวมีการตั้งชุมชนเขมรมาตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ 15-16 แม้ว่าชุมชนอารคยศาลาบางแห่งอาจไม่อยู่ในรัศมีรอบชุมชนที่มีอยู่เดิม แต่ก็นับว่าอยู่ในพื้นที่ใกล้เคียงกับชุมชนแบบเขมรที่มีมาก่อนหน้านั้น เช่น ปราสาทสระกำแพงน้อย ปราสาทจอมพระ ปราสาทข่างปี เป็นต้น

(2) ชุมชนอารคยศาลาที่มีที่ตั้งไม่สัมพันธ์กับชุมชนที่มีอยู่เดิม โดยในพื้นที่ไม่เคยปรากฏการตั้งชุมชนแบบเขมรในระยะใกล้เคียงมาก่อน หรือมีในระดับเบาบาง เช่น ปราสาทกุ์ชัยภูมิ ปราสาทกุ์บ้านแท่น กุ์แก้ว กุ์ประภาชัย ชุมชนเหล่านี้จึงน่าจะเป็นร่องรอยของการขยายตัวของอิทธิพลเมืองพระนครในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

ข้อสังเกตสำคัญ คือ เราไม่พบหลักฐานของอารคยศาลาในภาคกลางของประเทศไทย แม้จะมีจารึกกล่าวถึงพระโภษะยราชที่เมืองศรีชัยราชปุระ โดยอารคยศาลาที่อยู่ใกล้ภาคกลางที่สุด คือ ปราสาทกุ์ชัยภูมิ ปราสาทเมืองเก่า ปราสาทบ้านปราสาทกบินทร์บุรี และโบราณสถานสระมรกต ซึ่งจะสังเกตได้ว่าตั้งอยู่ในบริเวณปากทางคมนาคมจากที่ราบสูงโคราช และที่ราบทะเลสาบเขมรเข้าสู่ที่ราบภาคกลางของไทย แม้เมืองลพบุรีซึ่งเป็นเมืองลูกหลวงก็ไม่ปรากฏหลักฐานของอารคยศาลาแต่อย่างใด นอกจากนี้ ที่ตั้งของเมืองหลายแห่งยังสัมพันธ์กับแหล่งทรัพยากร ดังเช่นเมืองพระขรรค์กาบงสวย ซึ่งสัมพันธ์กับแหล่งเหล็กที่พนมแกก หรือเมืองพิมายที่น่าจะสัมพันธ์กับแหล่งเกลือ

(3) ขนาด

ในกรณีของชุมชนเมืองที่มีคูน้ำและกำแพงล้อมรอบ เฉพาะในพื้นที่ที่เป็นแกนกลางของวัฒนธรรมเมืองพระนคร ได้แก่ในที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมร และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย สามารถสรุปข้อมูลออกมาได้ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 3 ตารางแสดงขนาดพื้นที่ของเมืองสำคัญในสมัยเมืองพระนคร
(เมืองที่สร้างในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แสดงด้วยตัวหนา)

ชุมชน-เมือง	ขนาดโดยประมาณ (m.)	พื้นที่รวมโดยประมาณ (m ²)
เมืองพระนคร (นครธม)	3,000 × 3,000	9,000,000 = 9 km ²
บันทายฉมาร์	1,800 × 1,800	3,240,000 = 3.24 km ²
พระขรรค์ก่าปงสวาย	4,300 × 4,300	18,490,000 = 18.49 km ²
บึงมาลา	1,025 × 875	896,875 = 0.92 km ²
โตนเลบาตี	720 × 560	403,200 = 0.40 km ²
นครบาชัย	415 × 370	153,550 = 0.15 km ²
พิมาย	565 × 1,030	581,950 = 0.6 km ²
หนองหานหลวง	1,700 × 1,700	2,890,000 = 2.89 km ²
พระพายหลวง	500 × 550	275,000 = 0.275 km ²

จากตารางข้างต้น จะเห็นได้ว่า ชุมชนเมืองที่มีคูน้ำและกำแพงล้อมรอบ สามารถแบ่งได้เป็นสามกลุ่มขนาดด้วยกัน ได้แก่

- **เมืองขนาดใหญ่** มีพื้นที่รวมมากกว่า 4 ตารางกิโลเมตร หากเรียงตามพื้นที่ภายในกำแพงและคูน้ำ สามารถเรียงลำดับได้ คือ พระขรรค์ก่าปงสวาย และนครธม ทั้งหมดนี้ตั้งอยู่ในพื้นที่ประเทศกัมพูชาปัจจุบัน

แม้เมืองนครธมจะมีพื้นที่น้อยกว่าเมืองพระขรรค์ก่าปงสวาย แต่หากรวมพื้นที่อาณาบริเวณทั้งหมด (Greater Angkor) ก็ถือว่ามีพื้นที่มากกว่าเมืองพระขรรค์ก่าปงสวายหลายเท่า ในขณะที่เมืองพระขรรค์ก่าปงสวายนั้น แม้มีพื้นที่ขนาดใหญ่กว่า 18.49 ตารางกิโลเมตร แต่จากการศึกษาโดยมิตซ์ เฮนดริกสัน พบว่าหลักฐานของประชากรเบาบางมากดังกล่าวแล้วข้างต้น

- **เมืองขนาดกลาง** มีพื้นที่รวมประมาณ 1-4 ตารางกิโลเมตร สามารถเรียงลำดับได้ คือ บันทายฉมาร์ และหนองหานหลวง ซึ่งทั้งสองเมืองนี้น่าจะมีลักษณะร่วมกัน คือ การเป็นศูนย์กลางภูมิภาค โดยเฉพาะหนองหานหลวงน่าจะเป็นศูนย์กลางภูมิภาคของพื้นที่แอ่งสกลนคร

- **เมืองขนาดเล็ก** มีพื้นที่รวมน้อยกว่า 1 ตารางกิโลเมตร คือ เมืองบึงมาลา เมืองโตนเลบาตี เมืองนครบาชัย และเมืองพิมาย เมืองเหล่านี้จัดเป็นเมืองศูนย์กลางภูมิภาคที่มีความสำคัญเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะเมืองพิมายซึ่งมีขนาดประมาณ 0.6 ตารางกิโลเมตรเท่านั้น ซึ่งผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า อาจเพราะสภาพทางภูมิศาสตร์ที่เป็นที่ลุ่มริมแม่น้ำมูล

ล้อมรอบด้วยที่ลุ่มต่ำ ทำให้มีพื้นที่ตั้งถิ่นฐานจำกัด ขนาดของเมืองที่เล็กกว่าที่ควรจะเป็นจึงมิได้หมายถึงความสำคัญของเมืองที่น้อยกว่าเมืองอื่น ๆ อย่างไรก็ตาม เพื่อให้ทราบถึงขอบเขตการตั้งถิ่นฐานจึงควรมีการชูดค้นทางโบราณคดีในพื้นที่ในอนาคตต่อไป

สำหรับชุมชนอื่น ๆ นั้น เนื่องจากส่วนใหญ่เป็นชุมชนที่ไม่มีคูน้ำคันดิน และยังไม่มีข้อมูลการกระจายตัวของหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับปราสาทนั้น ๆ ทำให้ยากต่อการกำหนดขอบเขตที่แน่นอน จึงขอละเว้นการกำหนดขนาดของเมือง

(4) องค์ประกอบของเมือง

ชุมชนและเมืองแบบเขมรที่เกิดขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 หลักฐานที่ปรากฏด้วยตาเปล่าส่วนใหญ่ยังคงเป็นเช่นเดียวกับชุมชนเขมรสมัยก่อนหน้านั้น นั่นคือ ศาสนสถานประจำชุมชนหรือเมือง และส่วนที่เป็นระบบชลประทานในรูปแบบบารายและตระพัง ส่วนใหญ่จะตั้งอยู่เบื้องหน้าศาสนสถานซึ่งในจำนวนนี้ส่วนใหญ่หันหน้าทางทิศตะวันออก ตระพังและบารายจึงมักอยู่ด้านตะวันออกของศาสนสถาน โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรม ซึ่งมีการแบ่งแปลงนาด้วยคันดิน

ชุมชนเมืองที่เกิดขึ้นหลายแห่งปรากฏคูน้ำและกำแพงเมือง หากไม่นับเมืองนครธมอันเป็นราชธานีแล้ว เมืองในลักษณะดังกล่าวถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญจากชุมชนเมืองความหนาแน่นต่ำ (low-density urbanism) ซึ่งมีการตั้งถิ่นฐานกระจายตัว เป็นการตั้งชุมชนที่มีขอบเขตชัดเจนภายในคูน้ำ คันดิน และกำแพงเมือง ดังที่ได้อธิบายไปแล้ว ในส่วนของพื้นที่ภายนอกชุมชนเมืองหลายแห่ง เช่น เมืองพระนคร เมืองบันทายฉมาร์ เมืองพิมาย ยังปรากฏโครงสร้างคันดินเพื่อบังคับน้ำ โดยเฉพาะการบังคับน้ำจากทางน้ำธรรมชาติให้ไหลลงสู่บาราย

จากข้อมูลดังกล่าว ทำให้สามารถแบ่งพื้นที่การใช้งานของชุมชนเมืองในสายวัฒนธรรมเขมรได้พอสังเขป ดังนี้

ก. ศาสนสถานประธานของชุมชน

ศูนย์กลางของชุมชนและเมืองแบบเขมรคือศาสนสถาน ซึ่งอาจเป็นศาสนสถานเนื่องในศาสนาฮินดู หรือศาสนสถานเนื่องในพุทธศาสนา ศาสนสถานที่ถูกสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 เกือบทั้งหมดเป็นพุทธสถานเนื่องในนิกายวัชรยาน โดยมีปราสาทเป็นประธาน ซึ่งอาจเป็นปราสาทหลังเดียว เช่น อาโรคยศาลา หรือปราสาทสามหลังเรียงกัน เช่น กูบ้านแดง วัดพระพายหลวง ยกเว้นปราสาทบายน และปราสาทบันทายฉมาร์ที่มีแผนผังซับซ้อนเฉพาะตัว

ข. พื้นที่ที่อยู่อาศัย

ในกรณีของชุมชนเมืองที่มีคูน้ำกำแพงล้อมรอบ พื้นที่ที่อยู่อาศัยคือพื้นที่โดยรอบปราสาทนั่นเอง โดยข้อมูลจาก LiDAR สามารถแปลความได้ว่า มีการชูดสรรขนาดเล็ก

กระจายภายในพื้นที่ ซึ่งอาจเป็นสระในระดับครัวเรือน มีเนินดินซึ่งน่าจะเป็นที่ตั้งของบ้านเรือน น่าสังเกตว่าเนินดินและร่องน้ำที่ปรากฏนั้นปรากฏอย่างเป็นระเบียบ ภายใต้ผังแบบตาราง

สำหรับชุมชนแบบเขมรในประเทศไทยนอกพื้นที่ศึกษาหลัก หากถนนวนในตัวเมืองพิมายตัดตามร่องรอยเดิมของเมืองพิมายโบราณ ก็อาจนับได้ว่าตัวเมืองพิมายมีการแบ่งพื้นที่ภายในออกเป็นตารางอย่างเป็นระเบียบด้วย

ในกรณีของชุมชนที่ไม่มีคูน้ำกำแพงล้อมรอบ พื้นที่ที่อยู่อาศัยน่าจะยังคงเป็นไปตามธรรมชาติการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ คือ เลือกเอาที่ดอน ซึ่งเป็นเนิน-โนน-ทวล ในขณะที่พื้นที่โดยรอบซึ่งเป็นที่ลุ่มต่ำจะถูกใช้เป็นที่เกษตรกรรม ดังปรากฏให้เห็นถึงปัจจุบัน ชุมชนจะอยู่ที่ศิโยของศาสนสถานประธานก็น่าจะขึ้นกับสภาพทางภูมิศาสตร์จริงเป็นหลักเช่นที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

ค. แหล่งน้ำขนาดใหญ่สำหรับชุมชน

แหล่งน้ำขนาดใหญ่สำหรับชุมชน แบ่งได้เป็นแหล่งน้ำระดับบาราย (สำหรับเมือง) และระดับตระพัง (สำหรับชุมชน) สามารถสรุปข้อมูลออกมาได้ตามตารางต่อไปนี้ (ตัวเอนหมายถึงชุมชนปราสาทในประเทศกัมพูชา)

ตารางที่ 4 ตารางแสดงขนาดพื้นที่ของแหล่งน้ำประจำชุมชน และเมืองสมัยเมืองพระนคร

ชุมชน-เมือง/ชื่อแหล่งน้ำ (ถ้ามี)	ที่ตั้ง	ขนาดโดยประมาณ (m)	พื้นที่รวมโดยประมาณ (m ²)
ชุมชนเมืองที่มีคูน้ำ-กำแพงล้อมรอบ			
เมืองพระนคร/บารายตะวันออก	เสียมราฐ	7,500 × 1,700	12,750,000 = 12.75 km ²
เมืองพระนคร/บารายตะวันตก		8,000 × 2,000	16,000,000 = 16 km ²
บันทายฉมาร์	บันทายมีชัย	1,650 × 750	1,237,500 = 1.24 km ²
พระขรรค์กาบงสวาย	พระวิหาร	2,750 × 650	1,787,500 = 1.79 km ²
บึงมาลา	เสียมราฐ	1,500 × 700	1,050,000 = 1.05 km ²
นครบาชัย	กำบงจาม	924 × 475	438,900 = 0.44 km ²
พิมาย	นครราชสีมา	730 × 1,500	1,095,000 = 1.10 km ²
หนองหานหลวง/สระพังทอง	สกลนคร	400 × 220	88,000 = 0.09 km ²
พระพายหลวง (ถ้ามี)	สุโขทัย	1,400 × 715	1,001,000 = 1 km ²

ชุมชน-เมือง/ชื่อแหล่งน้ำ (ถ้ามี)	ที่ตั้ง	ขนาดโดยประมาณ (m)	พื้นที่รวมโดยประมาณ (m ²)
ชุมชนแบบเขมรสมัยเมืองพระนครอื่น ๆ ที่ไม่ปรากฏคูน้ำกำแพงเมือง			
ศูนย์กลางภูมิภาค			
เกาะแกร์/ระหลาด	พระวิหาร	500 x 1,150	575,000 = 0.57 km ²
พนมจิสอร์	ตาแก้ว	1,800 x 600	1,080,000 = 1.1 km ²
พนมวัน/บารายเก่าทิศเหนือ	นครราชสีมา	2,200 x 550	1,210,000 = 1.21 km ²
พนมวัน/สระเพลง	นครราชสีมา	430 x 240	103,200 = 0.10 km ²
เมืองต่ำ	บุรีรัมย์	1,090 x 360	392,400 = 0.39 km ²
พนมรุ้ง/หนองบัวราย	บุรีรัมย์	680 x 350	238,000 = 0.24 km ²
ปราสาทชุมชน			
บาแลต/ปะภูาก	พระตะบอง	600 x 235	141,000 = 0.14 km ²
สตักก้อกรม	สระแก้ว	400 x 200	80,000 = 0.08 km ²
ศิขรภูมิ	สุรินทร์	560 x 265	148,400 = 0.15 km ²
กูบ้านแดง	มหาสารคาม	ไม่มี	ไม่มี
กูน้อย	มหาสารคาม	400 x 200	80,000 = 0.08 km ²
ตัวอย่างชุมชนอารยศาสตร์ (เฉพาะที่มีร่องรอยแหล่งน้ำชัดเจน)			
ลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน-พนมรุ้ง			
บ้านโคกเมือง	บุรีรัมย์	200 x 110	22,000 = 0.02 km ²
เมืองเก่า	นครราชสีมา	400 x 200	80,000 = 0.08 km ²
ปราสาทสระเพลง	นครราชสีมา	175 x 80	14,000 = 0.01 km ²
พลสงคราม	นครราชสีมา	365 x 185	67,525 = 0.07 km ²
ลุ่มแม่น้ำมูลตอนกลาง			
สระกำแพงน้อย	ศรีสะเกษ	230 x 120	27,600 = 0.03 km ²
ฉนวนไทย			
สระมรกต	ปราจีนบุรี	180 x 85	15,300 = 0.01 km ²

จะเห็นได้ว่า ชุมชนแบบเขมรส่วนใหญ่จะปรากฏการสร้างแหล่งน้ำขนาดใหญ่สำหรับชุมชนไว้ โดยมีลักษณะเป็นแหล่งน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมฉาก แหล่งน้ำขนาดใหญ่สำหรับชุมชนจะมีขนาดพื้นที่ประมาณ 1 ตารางกิโลเมตร ซึ่งควรจะเรียกได้ว่าเป็น “บาราย” โดยบารายทิศเหนือของปราสาทพนมวันถือเป็นบารายที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในประเทศไทย คือ 1.21 ตารางกิโลเมตร รองลงมาคือบารายเมืองพิมาย ขนาด 1.1 ตารางกิโลเมตร ซึ่งทั้งสองแห่งมีขนาดเกือบเทียบเท่ากับบารายของชุมชนเมืองหลัก ๆ ในประเทศกัมพูชา เว้นแต่เมืองพระ

นครที่บารายหลักทั้งสองล้วนมีขนาดเกินกว่า 10 ตารางกิโลเมตร ในขณะที่ราชธานีเกาะแกร์ที่แหล่งน้ำซึ่งปัจจุบันเรียกว่าระหาล มีขนาด 0.57 ตารางกิโลเมตร ซึ่งเล็กกว่าบารายของชุมชนเมือง ทั้งนี้อาจเพราะเมืองเกาะแกร์ไม่ได้มีจำนวนประชากรมากเท่าที่โยธธปุระหากแต่เป็นเพียงราชธานีที่ประทับของพระมหากษัตริย์แค่ชั่วขณะเท่านั้น

สำหรับชุมชนเมืองอย่างหนองหานหลวง แม้เป็นเมืองขนาดกลางใกล้เคียงกับบ้านทายณมาร์ แต่ว่าแหล่งน้ำขนาดใหญ่สำหรับชุมชนที่ปรากฏ คือ สระพังทอง ด้านหน้าของปราสาทที่ปัจจุบันเป็นพระธาตุเชิงชุม มีขนาดเพียง 0.09 ตารางกิโลเมตร เพราะเมืองนี้มีหนองหานเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติขนาดใหญ่มีน้ำตลอดทั้งปีอยู่แล้ว และมีหนองสนมเป็นพื้นที่รับน้ำที่ไหลลงมาจากเทือกเขาภูพานด้วย

ชุมชนที่ไม่มีคูน้ำกำแพงเมืองล้อมรอบ แต่เป็นศูนย์กลางระดับภูมิภาค เช่น เมืองตำพนมรุ้ง ขนาดของแหล่งน้ำแต่ละแห่งอยู่ที่ 0.39 ตารางกิโลเมตร และ 0.24 ตารางกิโลเมตรตามลำดับ จะเห็นได้ว่าแม้มีพื้นที่รายแห่งไม่มากนักเมื่อเทียบกับขนาดและความสำคัญของปราสาทประธาน แต่หากนำพื้นที่ของบารายทั้งสองแห่งซึ่งอยู่ในอาณาบริเวณเดียวกันมารวมกัน จะมีขนาดกว่า 0.6 ตารางกิโลเมตร เทียบเท่ากับบึงระหาลของราชธานีเกาะแกร์ทีเดียว

แหล่งน้ำขนาดใหญ่สำหรับชุมชนที่มีขนาดรองลงมาจากนี้ อาจกล่าวได้ว่าจะมีขนาดต่ำกว่า 0.20 ตารางกิโลเมตรลงมา แหล่งน้ำเหล่านี้ควรเรียกว่าเป็น “สระพัง” ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก

สำหรับชุมชนขนาดเล็กอย่างชุมชนอารคยศาลาซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก จะพบว่าบางแห่งปรากฏแหล่งน้ำขนาดใหญ่สำหรับชุมชนให้เห็นอย่างชัดเจน ขนาดของสระพังมักไม่เกิน 0.10 ตารางกิโลเมตร แต่หลายแห่งไม่ปรากฏสระพังในขนาดและสัดส่วนแบบวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร โดยเฉพาะอารคยศาลาที่อยู่นอกพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล จึงเป็นที่สังเกตได้ว่า แบบแผนของชุมชนอารคยศาลาจะสัมพันธ์กับความเข้มข้นของอำนาจทางการเมืองหรือไม่

จากข้อมูลต่อไปนี้ ทำให้สามารถเห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างขนาดของแหล่งน้ำขนาดใหญ่สำหรับชุมชน กับสถานภาพของเมือง โดยชุมชนที่มีฐานะเท่ากัน ก็จะมีขนาดของแหล่งน้ำสำหรับชุมชนที่ใกล้เคียงกัน และพึงสังเกตว่าเมืองที่มีคูน้ำกำแพงเมืองล้อมรอบ แหล่งน้ำขนาดใหญ่สำหรับชุมชนจะมีขนาดมากกว่า 1 ตารางกิโลเมตร ซึ่งอาจสะท้อนถึงความต้องการสำรองน้ำที่มากขึ้น จากจำนวนประชากรที่มากและหนาแน่นขึ้นก็ได้

ง. พื้นที่เกษตรกรรม

พื้นที่เกษตรกรรมถือเป็นส่วนสำคัญของชุมชนแบบเขมร เนื่องจากเป็นแหล่งเพาะปลูกพืชผลเพื่อเลี้ยงชุมชน และแบ่งทรัพยากรเข้าไปยังระบบเศรษฐกิจของเมืองพระนคร หากมองด้วยวิธีการที่ฮอว์เคนเสนอไว้ ว่าด้วยการแบ่งแปลงนาที่สะท้อนความเข้มข้นของอำนาจรัฐส่วนกลาง การแบ่งแปลงนาอย่างเป็นระเบียบปรากฏให้เห็นชัดเจนเพียงแห่งเดียวในประเทศไทย คือ พื้นที่พนมรุ้ง-เมืองต่ำ โดยมีการแบ่งแปลงนาเป็นพื้นที่รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าตามแนวคลองปุน เพราะพื้นที่พนมรุ้งเป็นที่เชื่อกันว่าเป็นหนึ่งในฐานอำนาจของ “มหารัษฎะ” และถือเป็นศูนย์กลางภูมิภาคตลอดมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15-18

ในส่วนของเมืองพิมายนั้น เป็นที่น่าเสียดายว่าพื้นที่โดยรอบของเมืองได้ถูกรุกล้ำไปมาก จึงไม่สามารถสังเกตร่องรอยแปลงนาได้ชัดเจนผ่านภาพถ่ายทางอากาศ

ส่วนพื้นที่อื่น ๆ นั้น เมื่อพิจารณาภาพถ่ายทางอากาศ พบว่าอยู่ในระบบแกนร่วม (Coaxial) คือ แบ่งแปลงนาตามสภาพธรรมชาติของพื้นที่ หากพิจารณาด้วยแนวคิดของฮอว์เคน แปลงนาที่อยู่ในระบบแบบแกนร่วม (Coaxial) คือแปลงนาของชุมชนที่ไม่ได้ใกล้ชิดกับอำนาจรัฐส่วนกลางนัก ซึ่งหากพิจารณาในมุมนี้ มีส่วนที่สอดคล้องกับข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ประการหนึ่ง คือ ปราสาทต่าง ๆ ที่ถูกสร้างขึ้นในพื้นที่ประเทศไทยปัจจุบันส่วนใหญ่เป็นปราสาทขนาดย่อมที่น่าจะอยู่ในความดูแลของผู้นำท้องถิ่น แม้จะมีตำแหน่งขุนนางมียศตำแหน่งพระราชทาน แต่ก็ไม่ได้ปรากฏความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับราชสำนักที่เมืองพระนครอย่างชัดเจน เว้นแต่กรณีของผู้นำชุมชนแถบพิมาย-พนมรุ้ง

จากข้อมูลดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่า ภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชุมชน และเมืองแบบเขมรสมัยเมืองพระนคร มีลักษณะเฉพาะตัว และสะท้อนถึงปฏิสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยธรรมชาติ (Natural Factor) และปัจจัยวัฒนธรรม (Cultural Factor) โดยเป็นการออกแบบชุมชนที่ตอบสนองทั้งประโยชน์ทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมศาสนา กล่าวคือ โดยทั่วไปเป็นชุมชนเกษตรกรรม ความหนาแน่นต่ำที่มีศาสนสถานเป็นศูนย์กลาง บนพื้นที่ที่เหมาะสมต่อการอยู่อาศัยถาวร และสามารถทำการเพาะปลูกได้ มีการดัดแปลงภูมิประเทศให้เกิดระบบชลประทานในรูปแบบของตระพังและบาราย รวมถึงคันบังคับน้ำ เพื่อเป็นแหล่งสำรองน้ำสำหรับการอุปโภคบริโภคที่เพียงพอต่อความต้องการของประชากร ร่วมกับการสถาปนาความศักดิ์สิทธิ์ของแหล่งน้ำผ่านการสร้างปราสาทกลางบารายในกรณีเมืองสำคัญ ระบบชลประทานเหล่านี้เองเป็นสิ่งที่ช่วยค้ำจุน หรือประกันความมั่นคงของระบบการเมือง และเศรษฐกิจของเมืองพระนครผ่านเครือข่ายปราสาทในระดับต่าง ๆ ด้วยการระดมทรัพยากรเป็นไทยธรรมถวายแก่ศาสนสถาน เกิดเป็นระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับปราสาท และส่วนภูมิภาคกับราชธานี

อย่างไรก็ตาม ชุมชนในระดับเมืองที่เกิดขึ้นในช่วงรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นั้นจะมีคูน้ำ และกำแพงเมืองในผังสี่เหลี่ยมมุมฉาก มีการวางแผนผังภายในที่สมมาตรโดยมีศาสนสถานอยู่ใน ตำแหน่งศูนย์กลางของเมือง ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะที่ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในรัชสมัยดังกล่าว ส่วนชุมชนอารยคยศาลาจำนวนมากที่เกิดขึ้นในเวลานั้นก็ล้วนมีรูปแบบแผนผังที่เหมือนกันในทุกพื้นที่ สะท้อนถึงการถ่ายทอดรูปแบบมาตรฐานสู่ส่วนภูมิภาค ซึ่งหมายถึงอิทธิพลทางการเมืองที่แผ่ไปด้วย

บทที่ 5

ภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมืองที่ได้รับอิทธิพลเขมรสมัยบายน ในภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตกของไทย

ในสมัยบายน หรือช่วงรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เป็นช่วงที่ปรากฏหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมเขมรอย่างกว้างขวางในดินแดนประเทศกัมพูชา และประเทศไทยในปัจจุบัน โดยในพื้นที่ประเทศไทยปรากฏทั้งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคตะวันออก ในส่วนของภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตกนั้น มีหลักฐานร่วมสมัยบายนเป็นจำนวนมาก ทั้งโบราณสถาน และโบราณวัตถุ โดยหลักฐานสำคัญที่อาจทำให้เห็นภาพเกี่ยวกับหลักฐานทางโบราณคดีร่วมสมัยบายนในพื้นที่นี้ได้ คือ จารึกปราสาทพระขรรค์ ซึ่งมีเนื้อความกล่าวถึงชื่อเมืองต่าง ๆ ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

5.1 ภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมืองที่ได้รับอิทธิพลเขมรสมัยบายนในภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตกของประเทศไทย

จารึกปราสาทพระขรรค์ (K.908) พบ ณ ปราสาทพระขรรค์ เมืองพระนคร ประเทศกัมพูชา เป็นจารึกอักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤต สูง 1.85 เมตร กว้าง 58 เซนติเมตร มี 4 ด้าน ด้านละ 72 บรรทัด เนื้อความทั้งหมดประพันธ์ด้วยฉันทลักษณ์ลักษณะสันสกฤต โดยเจ้าชายวิรุณราช ราชโอรสในพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เนื้อหาสามารถสรุปความโดยสังเขปได้ดังนี้

ในส่วนแรก กล่าวสรรเสริญพระรัตนตรัย พระราชประวัติและบทสรรเสริญพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จากนั้นจึงกล่าวถึงเรื่องราวเกี่ยวกับปราสาทพระขรรค์ ตั้งแต่การสถาปนาปราสาทพระขรรค์ (ชยศรี) เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ตั้งเมือง “ประยาค”⁶ สถาปนารูปพระโลเกศวรอุทิศถวายพระราชบิดา เป็นประธานของปราสาท พร้อมเทพบริวาร เช่น พระตรีภูวนารเมศวร พระยโสวรมะศวร จามเปศวร ฯลฯ รวมแล้วเป็นจำนวน 430 องค์ กล่าวถึงเกาะราชยศรี (ปราสาทนาคพัน กลางชยตฎากะ) ใจตยะ โรงช้าง และวลลี (อาคารอย่างหนึ่ง) ริมฝั่งชยตฎากะ ในแต่ละวันมีการปฏิบัติบูชาด้วยการถวายสิ่งต่าง ๆ เช่น ข้าว เนย ไข่ ถั่วเขียว นม น้ำผึ้ง น้ำตาล น้ำมันงา ผลไม้ ยางไม้ ไม้จันทน์ กายาน เกลือขี้ผึ้ง เส้นไหม แหวน ภาชนะ สัตว์ มีการประดับประดาถวายเครื่องแต่งกายทำจากผ้าไหมจีน ผลผลิตต่าง ๆ ถูกนำเข้ามาจากชุมชนจำนวน 5,324 แห่ง และจากคลังหลวง กล่าวถึงบุคคลผู้อยู่ประจำปราสาท ได้แก่ อาจารย์ ผู้ช่วยอาจารย์สอนศาสนา โยคีในศาสนาพุทธและฮินดู

⁶ เมืองประยาค (Prayaga) หรืออัลลาหะบาด สาธารณรัฐอินเดีย เป็นที่ตั้งของตรีเวนิสังคัม (จุฬาศรีคุณ) จุดบรรจบกันของแม่น้ำคงคา ยมูนา และแม่น้ำสรสวตีในตำนาน ถือว่าเป็นตำแหน่งศักดิ์สิทธิ์

ต่อมาได้กล่าวถึงการสถาปนารูปเคารพอื่น ๆ นอกเหนือไปจากที่ปราสาทพระขรรค์ เช่น พระศรีวิระศักดิ์สุคติ พระศรีราชปดีศวร พระศรีชยมังคลารถจุทามณี พระรัตนตรัย แล้วจึงกล่าวถึงการสถาปนา “พระชัยพุทธมหานาถ” สำหรับประดิษฐานตามเมืองต่าง ๆ 23 เมือง (ศานติ ภัคตีคำ, 2557: 11-12) ตั้งแต่บทที่ 115 ถึงบทที่ 121 มีเนื้อความต่อไปนี้ (คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2513: 188-190)

ศรีชยราชธานี ศรี	ชยนตนศรี ตถา
ชยสิงหวดี จ ศรี	ชยวิรวดี ปุณะ
ลโวทยปุรี สุวรรณ	ปุรี คมวุกปฏภูณม
ชยราชปุรี จ ศรี	ชยสิงหปุรี ตถา
ศรีชยวชระปุรี ศรี	ชยลตมภปุรี ปุณะ
ศรีชยราชศิริศ ศรี	ชยวิริปุรี ตถา
ศรีชยวชรวดี ศรี	ชยกิริติปุรี ตถา
ศรีชยเกษมปุรี ศรี	วิชยาทิปุรี ปุณะ
ครามศ ศรี ชยสิงหาไทย	มธยมครามกล ตถา
ครามศ จ สมเรนทราไทย	ยา ศรีชยปุรี ตถา
วิหาโรตตกศ จาปี	ปุรวาวาสล ตถาว จ
ตรโยวิคตเทเวชว เอชว	เอไกกลมินน อติช ฐิปต
ชยพุทธมหานาถ	ศรีมนต์ โส วนิปติะ
ยโคธรรตฎากุลย	ตีเร ยาคะ ปุณร ทศ

สามารถแปลความได้ดังนี้

“ศรีชยราชธานี ศรีชยนตนคร ชยสิงหวดี ศรีชยวิรวดี ลโวทยปุระ สุวรรณปุระ คัมวุกปฏภูณะ ชยราชปุระ และศรีชยสิงหปุระ ศรีชยวัชระปุระ ศรีชยลตัมภปุระ ศรีชยราชศิริ ศรีชยวิริปุระ ศรีชยวัชรวดี ศรีชยกิริติปุระ ศรีชยเกษมปุระ ศรีวิชยาทิปุระ ศรีชยสิงหคราม มธยมครามกะ สมเรนทรคราม ศรีชยปุระ วิหารอตตรกะ ปุรวาวาส ในวิหารแต่ละแห่ง ทั้ง 23 วิหารเหล่านี้ พระราชาทรงสร้างพระชัยพุทธมหานาถที่ทำให้เกิดมีความสุขขึ้น เช่นเดียวกับพลับพลา 10 หลัง เพื่อเป็นของถวายบนฝั่งยโคธรรตฎากะ” (คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2513: 208-209)

จากนั้นจึงกล่าวถึงวหินคฤหะ (บ้านมีไฟ) ตามเส้นทางไปยังเมืองต่าง ๆ ศาสนสถานต่าง ๆ ในส่วนภูมิภาค ซึ่งมีการนำผลผลิต โลหะ และอัญมณีมาบูชาเช่นกัน มีการกำหนดให้มีหมู่บ้าน และ

ประชากรขึ้นสังกัดต่อศาสนสถานเหล่านั้น มีเทศกาลบูชาสังคตส์สิทธิ์ (ที่ถูกกล่าวถึงในจารึกนี้) ในเดือนพฤษภาคม⁷ ของทุกปี ซึ่งรวมถึงพระชัยพุทธมหานาถจากทั้ง 25 เทศะ และกล่าวถึงชยตฎาณะ

จารึกปราสาทพระขรรค์นี้เองที่ทำให้เกิดการค้นหว่า บรรดาเมืองที่ถูกกล่าวถึงในจารึกนี้ หมายถึงเมืองโบราณใดในสมัยปัจจุบัน ซึ่งเป็นที่เชื่อกันว่า **ลโวทยปุระ สุวรรณปุระ คัมพูกัฏฐณะ ขยราชปุระ ศรีชยสิงหปุระ และศรีชยวัชรปุระ** เป็นเมืองที่อยู่ในภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตกของประเทศไทยในปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม ประเด็นอันอยู่เบื้องหลังของหลักฐานเหล่านี้ คือ ใครสร้าง และสร้างเพื่ออะไร ได้กลายเป็นข้อถกเถียงทางวิชาการอย่างกว้างขวางในช่วงเวลาหนึ่ง โดยเฉพาะประเด็นว่าด้วยพระราชอำนาจของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เหนือภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตก ซึ่งจากการศึกษาเกี่ยวกับสมัยเมืองพระนครที่ผ่านมา ชี้ให้เห็นว่า “ภูมิทัศน์วัฒนธรรม” สามารถใช้สะท้อนถึงลักษณะทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมที่ส่งผลมายังภูมิทัศน์วัฒนธรรมได้ จึงเป็นที่มาของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เพื่อพยายามไขปัญหาทางวิชาการดังกล่าว

ในส่วนนี้จะได้อธิบายถึงลักษณะทางภูมิศาสตร์ ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ ภูมิทัศน์ที่ปรากฏร่วมกับหลักฐานทางโบราณคดี ได้แก่ จารึก โบราณสถาน และโบราณวัตถุ ตลอดจนความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ทั้งทางธรรมชาติ ชุมชนรุ่นก่อนหน้า และชุมชนร่วมสมัยข้างเคียง หรืออาจเรียกว่าชุมชนบริวาร เพื่อฉายภาพถึงสิ่งที่เกิดขึ้นบนภูมิประเทศ อันสะท้อนถึงความคิดของมนุษย์ หรือ “ตัวการ” ผู้สร้างสรรค์เมืองเหล่านี้ อันได้แก่

- (1) ลโวทยปุระ หมายถึง เมืองลพบุรี อำเภอเมืองลพบุรี จังหวัดลพบุรี
- (2) สุวรรณปุระ อาจหมายถึง แหล่งโบราณคดีเนินทางพระ อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี หรือแหล่งโบราณคดีหนองแจง อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี
- (3) คัมพูกัฏฐณะ หมายถึง เมืองโบราณที่เคยปรากฏอยู่ ณ สระโกสินารายณ์ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี
- (4) ขยราชบุรี หมายถึง เมืองราชบุรี อันมีศูนย์กลางที่วัดมหาธาตุวรวิหาร อำเภอเมืองราชบุรี จังหวัดราชบุรี
- (5) ศรีชยสิงหปุระ หมายถึง ปราสาทเมืองสิงห์และพื้นที่เมือง อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี
- (6) ศรีชยวัชรปุระ หมายถึง เมืองเพชรบุรี อันมีแหล่งโบราณคดีหลัก คือ วัดกำแพงแลง อำเภอเมืองเพชรบุรี จังหวัดเพชรบุรี

⁷ เดือนพฤษภาคมเป็นเดือนสุดท้ายในปฏิทินฮินดู ตรงกับเดือน 4 ทางจันทรคติไทย

ทั้งนี้ ผู้วิจัยได้ยึดถือมติของนักวิชาการส่วนใหญ่ที่เป็นกระแสหลักในขณะนี้ ว่าเมืองในจารึกปราสาทพระขรรค์นี้หมายถึงแหล่งโบราณคดีในภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตกของประเทศไทยแห่งใด แต่ก็กล่าวถึงชุมชนอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงกับเมืองดังกล่าวและปรากฏหลักฐานร่วมสมัยด้วย

5.1.1) ลโวทยปุระ: ลพบุรี

5.1.1.1) ลักษณะทางกายภาพ

ในบริเวณที่ตั้งของเมืองลพบุรีนั้นเป็นที่ราบ พื้นที่รอยต่อระหว่างที่ลุ่มต่ำ และลานตะพักลำน้ำ ที่ตั้งของเมืองมีความสูงประมาณ 18-20 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง มีแม่น้ำสายหลัก คือ แม่น้ำลพบุรี ไหลจากทิศตะวันตกมาจรดกับที่ดอนซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองลพบุรี ก่อนจะเลี้ยวหักลงทางทิศใต้ไปบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่พระนครศรีอยุธยา

ด้านตะวันตก และด้านเหนือของเมืองเป็นที่ลุ่มต่ำขนาดใหญ่ เรียกว่า ทุ่งพรหมศาสตร์ เป็นทุ่งขนาดใหญ่ที่ต่อเนื่องขึ้นไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ มีระดับความสูงประมาณ 8 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง เป็นทุ่งรับน้ำในฤดูน้ำหลาก รับน้ำจากลำน้ำบางขาม-บางลี่ และแม่น้ำลพบุรี โดยตลอดแนวแม่น้ำลพบุรีเป็นคันดินตามธรรมชาติ มีชุมชนตั้งเรียงรายโดยตลอดไปจนถึงต้นแม่น้ำลพบุรีที่หน้าวัดเสถียรวัฒนดิษฐ์ จังหวัดสิงห์บุรี แม่น้ำลพบุรีสายนี้เองที่เป็นช่องทางเชื่อมกับแม่น้ำเจ้าพระยา ทั้งทางเหนือน้ำคือสิงห์บุรี และทางท้ายน้ำคือพระนครศรีอยุธยา อย่างไรก็ตาม ศรีศักร วัลลิโภดม (2566) อธิบายว่าแท้จริงแล้วก่อนสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ยังไม่มีแม่น้ำลพบุรีช่วงวัดเสถียรวัฒนดิษฐ์ (บางพุทรา) ถึงลพบุรี แต่แม่น้ำลพบุรีเกิดจากลำน้ำบางขาม ภายหลังเมื่อมีการขุดคลองบางพุทราขึ้นจากสิงห์บุรี ทำให้คลองบางพุทรากลายเป็นแม่น้ำลพบุรี จากหลักฐานเอกสารที่เก่าที่สุด คือ บันทึกมองซิเออร์ เดอ ลามาร์ (Monsieur de Lamare) ร่วมสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช อธิบายถึงแม่น้ำลพบุรีว่า “แม่น้ำสายนี้ก็เรียกว่าแม่น้ำละโว้ ส่วนอีกลำน้ำอีกสายเรียกว่าแม่น้ำเฉยๆ แต่มีน้ำบริบูรณ์ แต่แม่น้ำละโว้แทบจะไม่มีน้ำเลยในฤดูร้อน” จากข้อความดังกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นถึงความแห้งแล้งตามฤดูกาลของพื้นที่

ด้านตะวันออกของเมือง ในพื้นที่ตำบลทะเลชุบศร และตำบลเขาสามยอด เป็นพื้นที่ต่ำกว่าพื้นที่เมือง คือราว 17-18 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง พื้นที่ดังกล่าวเรียกว่า “ทะเลชุบศร” เป็นทุ่งรับน้ำจากทิวเขาสามยอดซึ่งอยู่ห่างออกไปทางตะวันออกของทะเลชุบศร ดังนั้นในหน้าน้ำหลาก ที่ราบแห่งนี้ก็จะมีน้ำเจิ่งนองเช่นเดียวกับทุ่งพรหมศาสตร์ทางด้านตะวันตกของเมือง มีความลึกลับพอสมควร ในขณะที่โดยรอบที่ลุ่มทะเลชุบศรนั้นน่าจะเป็นป่าอันอุดมสมบูรณ์ ดังปรากฏในโคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราชว่ามีโขลงช้างในละแวกนั้น

ทะเลชุบศรแห่งนี้เองที่ถูกกล่าวถึงในตำนาน “พระร่วงส่งส่วยน้ำ” ซึ่งเป็นตำนานพระร่วงสำนวนหนึ่งในพงศาวดารเหนือ มีเนื้อความว่า พระร่วงบุตรนายคงครော ชาวเมืองละโว้ซึ่งเป็นเมืองขึ้นแก่ขอม มีหน้าที่ต้องนำน้ำบรรจุใส่ภาชนะไปถวายกษัตริย์ขอม โดยตักน้ำจากทะเลชุบศร ดังจะได้กล่าวต่อไปในหัวข้อข้างหน้า

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชมีการเสริมคันดินด้านตะวันตกของทะเลชุบศร ดังปรากฏร่องรอยของคันดินสามด้าน คือ ด้านเหนือ ด้านตะวันตก และด้านใต้ ซึ่งน่าจะสร้างขึ้นเพื่อกักเก็บน้ำไว้ในเมืองลพบุรี โดยไขน้ำเข้าทางประตูปากจั่นลงสู่สระแก้ว ก่อนจะไหลผ่านคลองไปสู่เมืองลพบุรี หากแต่ปัจจุบันทะเลชุบศรได้เสียสภาพลงแทบทั้งหมด เหลือเพียงซากพระที่นั่งไกรสรสีหราช (พระตำหนักเย็น) ที่สร้างขึ้นริมทะเลชุบศรเท่านั้น

ทางทิศเหนือของเมือง เป็นแนวเทือกเขาวงพระจันทร์ ซึ่งต่อเนื่องขึ้นไปจากทิวเขาสามยอด เขาวงพระจันทร์นี้เป็นต้นน้ำของลำน้ำสายเล็ก ๆ ที่จะไหลลงไปสู่ลำน้ำบางขาม-บางลี่-แม่น้ำลพบุรี และเป็นแหล่งแร่ทองแดง และแร่เหล็กที่สำคัญมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ข้ามแนวเขาสายยอด และเขาวงพระจันทร์ไปทางทิศตะวันออก จะเป็นที่ราบแม่น้ำป่าสัก เป็นที่ราบขนาดใหญ่ในอำเภอพัฒนานิคม ชัยบาดาล และท่าหลวง โดยสุดขอบที่ราบดังกล่าวจะเป็นพื้นที่เทือกเขาตงพญาเย็น หรือตงพญาไฟ เป็นเทือกเขาระหว่างที่ราบภาคกลาง และที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ภาพที่ 36 ภาพถ่ายทางอากาศเก่าแสดงพื้นที่บริเวณเมืองลพบุรี
(VV WWS M28 AMS 24 Feb 53 119, 3698)

5.1.1.2) ภูมิหลังทางโบราณคดีของลพบุรี

ภูมิหลังก่อนสมัยเมืองพระนคร

พื้นที่เมืองลพบุรีปรากฏหลักฐานกิจกรรมของมนุษย์ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ โดยพบอย่างหนาแน่นในเขตที่ที่ราบโดยรอบเขาวงพระจันทร์ ดังปรากฏแหล่งโบราณคดีที่เป็นสมัยโลหะ ซึ่งมีกิจกรรมเกี่ยวกับทองแดงและเหล็ก ตั้งแต่ขั้นการขุดเหมือง ถลุงโลหะ ไปจนถึงขึ้นรูปโลหะ จนอาจนับได้ว่าเขาวงพระจันทร์เป็นแหล่งโลหกรรมที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาคพื้นทวีป

เมืองลพบุรีน่าจะปรากฏขึ้นเป็นเมืองในพื้นที่ปัจจุบันอย่างน้อยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 โดยปรากฏเหรียญเงินจารึกอักษรปัลลวะคำว่า “ลวปุระ” สะท้อนว่าเมืองลพบุรีใช้ชื่อว่า “ลวะ” มาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 จนกระทั่งถึงปัจจุบันคือ “ลพบุรี” อย่างไรก็ตามจากรูปแบบของหลักฐานที่มีลักษณะเฉพาะ เช่น การไม่พบเหรียญศรितวารวดีศรปุณณะ ซึ่งเป็นหลักฐานเด่นของวัฒนธรรมทวารวดีในกลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง การพบจารึกบนเสาแปดเหลี่ยมซึ่งไม่พบในกลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่

กลอง ทำให้เรามองได้ว่าเมืองลพบุรีน่าจะเป็นคนละกลุ่มกับบ้านเมืองทวารวดีในลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง อย่างอุทอง นครปฐม และคูบัว

ถึงกระนั้น ลพบุรีก็อาจมีความสัมพันธ์กับบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลองไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง เนื่องจากเหรียญเงิน “ลวปุระ” ดังกล่าวนี้ถูกพบที่เมืองอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี หรือจากจารึกฐานพระพุทธรูปยืน ซึ่งกล่าวถึงอิติแห่งเมืองตั้งคุระ และพระราชแห่งสามพูเกะ โดยที่สามพูเกะนั้นเป็นนามที่สอดคล้องกับชื่อเมืองสัมพุทปัญญาในจารึกปราสาทพระขรรค์ และเชื่อกันว่าอยู่ในลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง คือเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ จังหวัดราชบุรี

ลพบุรีสมัยเมืองพระนคร ก่อนพุทธศตวรรษที่ 18

เมืองลพบุรีถือเป็นเมืองที่มีวัฒนธรรมเขมรเป็นจุดเด่นแห่งหนึ่ง โดยน่าจะเริ่มรับอิทธิพลของเขมรเมืองพระนครอย่างชัดเจนตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 เป็นต้นมา ดังปรากฏการสร้างเทวสถานปรางค์แขกบริเวณเกือบกลางเมืองลพบุรี โดยศฤงคารพงศ์ ชุนทรง (2548) ได้กำหนดอายุสมัยการก่อสร้างที่ครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 15

นอกจากนี้ ในพื้นที่จังหวัดลพบุรีมีการค้นพบจารึกอัญชัยวรมัน (ลบ.24) ภาษาเขมรและสันสกฤต มีเนื้อความกล่าวถึงการนมัสการเทพเจ้าผู้เป็นใหญ่กว่าเทพเจ้าอื่น และได้กล่าวถึงพระราชอาชญาในพระบาทพระกัมรเตงอัญชัยวรมันทเวะ ซึ่งนักวิชาการเห็นว่าน่าจะหมายถึงพระเจ้าชัยวรมันที่ 4 ทรงพระราชอุทิศกัลปนาถวายเป็นเพลิง ข้าวสาร ข้าวเปลือก และข้าทาส (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2550w) ไม่ปรากฏว่าจารึกนี้ถูกพบที่ตำแหน่งใดของจังหวัดลพบุรี แต่หากจารึกนี้มีที่มาจากจังหวัดลพบุรีแต่ต้น มิได้ถูกขนย้ายมายังลพบุรีในภายหลัง ก็อาจเป็นไปได้ว่าอำนาจของเมืองพระนครได้แผ่ถึงลพบุรีก่อนหน้ารัชสมัยพระเจ้าราชนทรวรมันไม่นาน

จารึกโอเสม็ด หรือจารึก K.1198 อักษรขอมโบราณ ภาษาเขมรและสันสกฤต มีมหาศักราชระบุตรงกับ พ.ศ. 1557 เล่าความย้อนไปถึงปี พ.ศ. 1554 รัชสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 เนื้อความกล่าวถึงเรื่องราวของข้าราชการคนหนึ่งนามว่า พระกัมสเตงอัญศรีลักษมีปติวรมัน ผู้ได้รับพระบัญชาจากพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ให้ไปปกครองชาวรามัญ (รามันยะ) ทางทิศตะวันตก และได้ให้เก็บภาษีจำนวนมาก ความต่อมาในจารึกบอกว่าเมืองลวปุระเกิด “กลียุค” ขึ้น ดังความว่า

“ลวปุระได้กลายเป็นป่าเพราะโทษแห่งกลียุค มีความงามพินาศไปแล้ว มีความสวยงามทุกอย่างถูกทำลายไปแล้ว แม้จะคลาคล่ำไปด้วยสัตว์ร้ายทั้งหลาย มีเสือ เป็นต้น แต่ก็มีสภาพที่น่ากลัวแห่งสุสาน” (สมบัติ มั่งมีสุขศิริ (บรรณาธิการ), 2564: 48-49)

“กลียุค” ที่ทำให้เมืองลพบุรีร้างลงไปในนั้นคือเหตุการณ์ที่ไม่ปรากฏแน่ชัด เอียน โลว์แมน (Ian Lowman) อธิบายว่ากลียุคคือเหตุการณ์ก่อนหน้าการมาของพระกัมสเตงอัญศรีลักษมีปติวรมัน โดยบ้านเมืองแถบตะวันตกของกัมพูชากลายเป็นเมืองร้าง ซึ่งเรียกว่าเป็นกลียุคอันยาวนาน

และอาจมาจากสงครามชิงราชบัลลังก์ระหว่างพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 กับพระเจ้าชัยวรมัน (Lowman, 2011: 59) ซึ่งมีความในจารึกสด๊กก๊อกธม 2 ชี้ว่าบ้านเมืองทางตะวันตกของกัมพูชา คือ ภัทรปัตตนะ มีพลเมืองลดลงเมื่อกองทัพของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ไปถึง (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2550) แต่ศานติ ภัคดีคำ (2556: 108-115) เห็นว่ากลียุคมาจากการโจมตีของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ทำให้เมืองลพบุรีร้างลงไป หรือพิพัฒน์ กระแจะจันทร์ (2561: 136-145) เห็นว่ากลียุคนั้นน่าจะมาจากการเก็บภาษีอย่างหนักโดยพระกัมสเดงอัญศรีลักษมีปติวรมันจนทำให้ชาวรามัญในลพบุรีทิ้งเมืองไป ส่วนความเห็นของผู้วิจัย เห็นว่า กลียุคในที่นี้น่าจะหมายถึงเหตุการณ์ก่อนการเข้ามาของพระกัมสเดงอัญศรีลักษมีปติวรมัน เนื่องจากบทเรื่องกลียุคนั้น เป็นส่วนที่ขบขัน ความสำคัญของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 และพระกัมสเดงอัญศรีลักษมีปติวรมันที่ทำให้ลพบุรีพ้นจากกลียุค อีกทั้งยังสอดรับกับความในบทต่อมาที่ระบุว่า ศรีลักษมีปติวรมันได้ฟื้นฟู “แคว้นแคว้นทางตะวันตก” ที่ถูกทำลายสูญหายไปสิ้นเชิงให้กลับมาเจริญรุ่งเรืองอีกครั้งหนึ่ง

ลพบุรีจะเกิดกลียุคถึงขั้นเมืองร้างลงด้วยเหตุการณ์ใดนั้นยังคงไม่แน่ชัด แต่ก็มีเค้าเงื่อนบางประการเกี่ยวกับการมาถึงของอิทธิพลเขมรในช่วงเวลาก่อนหน้านั้นไม่นาน คือเหตุการณ์ตามความในจารึกปราสาทบึงเวียน พ.ศ.1489 ในรัชกาลพระเจ้าราเชนทรวรมัน ซึ่งมีความกล่าวถึงการปราบปรามจามปา และ “รามันยะ” ดั่งพระรามที่แผลงศรไปทาง “ชายและขวา” เมื่อประกอบเข้ากับเรื่องรามัญในจารึกไอเสม็ด และการปรากฏของจารึกอัญชัยวรมัน ก็น่าจะชัดเจนว่ารามันยะในจารึกปราสาทบึงเวียนอาจหมายถึงแถบลพบุรี และเรื่องราวในจารึกดังกล่าวอาจเป็นการรุกรานระลอกแรกของเมืองพระนครที่มีต่อเมืองลพบุรี และกลียุคดังกล่าวก็เป็นเหตุการณ์ระหว่างนั้นก่อนที่ศรีลักษมีปติวรมันจะฟื้นฟูเมือง

กลียุคที่เกิดขึ้น ณ เมืองลพบุรีนั้น ทำให้พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ทรงให้ศรีลักษมีปติวรมันไปฟื้นฟูเมืองอันรกร้างให้กลับคืนเป็นเมืองดังเดิม จากความในจารึกดังกล่าวนี้ ทำให้เห็นถึงการขยายอำนาจทางการเมืองของเมืองพระนครเข้าสู่บ้านเมืองในที่ราบภาคกลางของไทยอย่างชัดเจน ภายใต้อำนาจของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 โดยเมืองลพบุรีที่ถูกฟื้นฟูขึ้นใหม่นี้ ได้ถูกบรรยายไว้ใน **จารึกศาลสูง** ซึ่งพบที่จังหวัดลพบุรี

ภาพที่ 37 จารึกศาลสูง หลักที่ 1 จังหวัดลพบุรี
ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

จารึกศาลสูงภาษาเขมร หลักที่ 1 (ลพ.2/ K.410) เป็นจารึกอักษรขอมโบราณ
ภาษาเขมร กำหนดอายุตรงกับมหาศักราช 944 หรือ พ.ศ.1568 ความว่า

“มหาศักราช 944 ขึ้น 14 ค่ำ เดือน 10 วันอาทิตย์ **พระบาท
กัมรเตงกำตวนอัญศรีสุรยวรมเทวะ มีพระบัณฑูรตรัสพระนิยมนี้ให้
บุคคลทั้งหลายถือเป็นสมาจาร** คือกฎที่ต้องประพฤติตามต่อไป ใน
สถานที่อยู่ของดาบสทั้งหลาย หรือของผู้ซึ่งบวชเป็น**พระภิกษุมหายาน**ก็ดี
บวชเป็น**สทวิระ**ก็ดี ให้ท่านทั้งหลายที่ได้บวชโดยจริงใจถวายตบะแก่**พระ
บาทกัมรเตงกำตวนอัญศรีสุรยวรมเทวะ** ถ้าผู้ใดเข้ามาทำ **ทุราจาร**ในต
โบรินาวาส ต่าง ๆ และมารบกวन्दาบสซึ่งถือโยคธรรม ไม่ให้เขาสวด
มนต์ถวายตบะแก่**พระบาทกัมรเตงกำตวนอัญศรีสุรยวรมเทวะ** โปรด
เกล้า ๆ ให้จับผู้นั้นนำมาขึ้น**ศาลสภา** เพื่อจะได้ฟังคดีที่ควรจะถูกตัดสิน

อย่างเคร่งครัดที่สุด . . .” (ศุภย์มานุษยวิทยาสิรินคร (องค์การมหาชน), 2550s)

จารึกดังกล่าวได้กล่าวถึงสภาพของเมืองลพบุรีภายหลังภัยพิบัติ ซึ่งให้ภาพว่าเป็นเมืองที่มีนักบวชหลากหลายลัทธินิกาย ทั้งดาบส พระภิกษุมหายาน และสถวีระ (เถรวาท) อย่างไรก็ตาม นักบวชเหล่านี้ก็ต้องปฏิบัติตาม “พระนิยม” ในพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ในการถวายตบะแด่พระองค์ หากผู้ใดขัดขวางการนี้ถือว่ามิโทษ ต้องถูกจับมาขึ้นศาลสภา ทั้งนี้ พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ทรงเป็นฮินดู ไศวนิกาย เนื่องจากในจารึกโอเสม็ดกล่าวถึงการสถาปนาศิวลึงค์แทนที่พระพุทธรูป แต่ก็มีได้ขัดขวาง ศาสนาอื่นในเมืองลพบุรี ดังนั้น จารึกดังกล่าวจึงสะท้อนถึงพระราชอำนาจ และนโยบายต่อเมืองลพบุรี

จารึกศาลเจ้าเมืองลพบุรี (ลบ.3/ K.412) เป็นจารึกอักษรขอมโบราณ ภาษาเขมร พบที่ศาลเจ้าแห่งหนึ่งในเมืองลพบุรี กำหนดอายุได้ที่พุทธศตวรรษที่ 15-16 เป็นจารึกอีกหลักหนึ่งที่พบ ณ เมืองลพบุรี เนื้อความกล่าวถึงการกล่าวนาสิ่งต่าง ๆ เช่น นางระบำ นักร้อง ฯลฯ ให้รับใช้ พระกัมรเตงอัญศรีบรมवासูเทพทุกวัน ตลอดจนพืชผล ข้าวสาร และข้าทาสบริวารด้วย (ศุภย์มานุษยวิทยาสิรินคร (องค์การมหาชน), 2550r) พระกัมรเตงอัญศรีบรมवासูเทพนี้เห็นจะเป็นพระเทวรูปเนื่องในฝ่ายไวยณพนิกาย ตามพระนามแห่งเทวรูป คือ วาสูเทพ แต่ไม่แน่ชัดว่าประดิษฐานอยู่ ณ ที่ใดในเมืองลพบุรี ในจารึกดังกล่าวนี้เรียกเมืองลพบุรีว่า สรุกโลว (เมืองละโว้) และยังกล่าวถึงข้าราชการตำแหน่งต่าง ๆ ในวิชัย ซึ่งเป็นเขตการปกครองระดับหนึ่งของเขมร คือ โขลญพล กัมรเตง โขลญ โฉลญ และตำรวจวิชัย วิชัยดังกล่าวนี้น่าจะหมายถึงเมืองลพบุรีและปริมณฑลนี้เอง สะท้อนว่าในระยะเวลาที่สร้างจารึกนี้ขึ้น เมืองลพบุรีเป็นวิชัยหนึ่งในอำนาจเมืองพระนครที่มีการตั้งตำแหน่งข้าราชการตามระบบเมืองพระนคร นอกจากนี้ ยังได้กล่าวถึงเมืองอีกเมืองหนึ่ง คือ เมืองทวารชลวิมาน ซึ่งเป็นเมืองที่ถูกเกณฑ์พืชผลถวายแด่พระกัมรเตงอัญศรีบรมवासูเทพ ซึ่งก็ยังไม่แน่ชัดว่าหมายถึงเมืองใด แต่ควรจะเป็นเมืองที่ไม่ไกลจากเมืองลพบุรีนัก

ยังมีจารึกอีกหลักหนึ่ง เรียกว่า **จารึกศาลสูงภาษาเขมร หลักที่ 2 (ลบ.19/ K.410)** แม้เนื้อความจะไม่ชัดเจน แต่จารึกดังกล่าวกล่าวถึงชื่อขุนนาง ได้แก่ พระกระลา ...มรสิงหะ มรตัญศรี...วิชัย วาบสด วาบปัญจควะ พระบัญญัติ และกล่าวถึงตำรวจวิชัย (ศุภย์มานุษยวิทยาสิรินคร (องค์การมหาชน), 2550t) ซึ่งสอดคล้องกับความในจารึกศาลเจ้า

หากพิจารณาบริบทในรัชสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ซึ่งเป็นสมัยที่ปรากฏข้าราชการตำแหน่งที่สูงกว่าโขลญในส่วนภูมิภาคเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก “วาบ” และ “โขลญ” เป็นตำแหน่งของข้าราชการที่กระจายในระดับภูมิภาคอยู่แล้วตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 แต่ในขณะเดียวกันก็มีตำแหน่ง “พระ” “มรตัญ” และ “กัมรเตง” ซึ่งมีลำดับชั้นที่สูงกว่าโขลญ แต่น่าเสียดายที่ข้อความหลังคำว่ากัมรเตงลบเลือนไป จึงไม่ทราบราชทินนาม

ประเด็นที่น่าสนใจคือการปรากฏคำว่า “วิชัย” ซึ่งอาจเป็นหน่วยการปกครองหนึ่งในส่วนภูมิภาคซึ่งใหญ่กว่า “สรุก” (เมือง) ซึ่งผู้วิจัยเคยพบผู้แปลว่า “จังหวัด” (province) (Lustig, 2011: 35-66) จารึกดังกล่าวกล่าวถึงตำแหน่งโฆลณวิชัย และตำรวจวิชัย หากวิชัยหมายถึงจังหวัด เวลานั้นลพบุรีก็น่าจะมีฐานะคล้ายจังหวัดหนึ่งของอาณาจักรเขมรโบราณ โดยเฉพาะการมีตำแหน่ง “ตำรวจ” ซึ่งสำหรับเมืองพระนคร ตำรวจในที่นี้ คือ ผู้ตรวจราชการต่างพระเนตรพระกรรณพระมหากษัตริย์ที่เมืองพระนคร การมีตำแหน่งตำรวจประจำอยู่ก็ย่อมหมายถึงความเชื่อมโยงทางอำนาจระหว่างเมืองพระนครกับเมืองลพบุรี ซึ่งสอดคล้องกับการพบคำว่า “ประมาณละโว้” ในจารึกกรอบประตูที่พระราชวังหลวงเมืองพระนครในรัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1⁸ ซึ่งคำว่า “ประมาณ” มีความหมายเทียบเท่า “วิชัย” (Lustig, 2011: 35-66)

จารึกทั้งสองหลักข้างต้นนี้ยังสะท้อนวัฒนธรรมศาสนาในเมืองลพบุรี โดยลพบุรีน่าจะเป็นเมืองที่มีความหลากหลายทางศาสนา จากหลักฐานจารึกทำให้ทราบได้ว่าอย่างน้อยมีการนับถือศาสนา (ดาบส?) ไชยณพนิกาย (บรมวาสูเทพ) และพุทธศาสนา (ภิกษุ) และน่าสังเกตว่า ลัทธิไชยณพนิกายที่มีความโดดเด่นอาจเป็นไชยณพนิกาย เนื่องจากมีการกล่าวถึงโดยชัดเจนในจารึกศาลเจ้า อีกทั้งตำนานบ้านเมืองของลพบุรี รวมถึงคติเนื่องในการปกครองของกรุงศรีอยุธยาซึ่งเชื่อกันว่าสืบต่อมาจากละโว้นั้น ก็มีความผูกพันใกล้ชิดกับความเชื่อในไชยณพนิกายอยู่มาก

ข้อมูลทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับอิทธิพลของเมืองพระนครเมืองลพบุรีวันว่างไประยะหนึ่ง เป็นไปได้ว่าละโว้อาจจะกลับมาเป็นอิสระในช่วงเวลาสั้น ๆ ในพุทธศตวรรษที่ 17 โดยมีการส่งทูตจาก “ละโว้” ไปยังราชสำนักจีนเมื่อปี พ.ศ.1658 (วินัย พงศ์ศรีเพียร, 2558: 25) แต่ในภาพสลักที่ระเบียงคดของนครวัดก็มีภาพทหารจากละโว้ ซึ่งสะท้อนว่าในรัชสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 คือ ครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 17 ละโว้น่าจะกลับไปอยู่ภายใต้อำนาจของเมืองพระนครอีกครั้ง และน่าจะยังมีอำนาจเหนือลพบุรีสืบมาจนถึงสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 เป็นอย่างน้อย ดังปรากฏเรื่องราวพระเจ้าโยศวรมันที่ 2 เสด็จมายังเมืองลพบุรีก่อนที่จะทรงกลับไปยังเมืองพระนครและถูกปลงพระชนม์โดยพระเจ้าตรีภูวนาทิตยวรมัน (Jacques, 1999: 128-129)

ลพบุรีถูกกล่าวถึงอีกครั้งในจารึกปราสาทพระขรรค์ สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งกล่าวถึงเมือง “ลโวทยปุระ” และพระราชโอรสพระองค์หนึ่งของพระองค์ คือ นฤปตินทรวรมัน ที่มีสร้อยพระนามว่า “ลโวทยเศศ” ถูกส่งมาปกครองลพบุรี และมีการสร้างพระปรางค์สามยอดขึ้น

⁸ เป็นจารึกคำสาบานของข้าราชการผู้จงรักภักดีต่อพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 หนึ่งในนั้นคือข้าราชการจากประมาณละโว้

หลังสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 เมืองลพบุรียังคงถูกกล่าวถึงทั้งในจารึกในนาม “ศรีรามเทพนคร”⁹ และเอกสารจีนในนาม “หลอฮู” มีการสถาปนาพระศรีรัตนมหาธาตุขึ้น และกลายเป็นเมืองสำคัญในสมัยกรุงศรีอยุธยา อย่างไรก็ตาม เมืองลพบุรีถูกรื้อกำแพงเมืองออกในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ก่อนจะสร้างขึ้นใหม่ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชพร้อมกับพระนารายณ์ราชนิเวศน์ และการปฏิสังขรณ์สิ่งก่อสร้างอื่น ๆ แต่ช่วงเวลาที่ภูมิทัศน์ของเมืองลพบุรีเกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างมากที่สุด คือ ช่วงการปรับปรุงเมืองลพบุรีในช่วงปี 2480 เพื่อสร้างเมืองใหม่ทางตะวันออก มีการตัดถนน และสร้างค่ายทหาร (คือค่ายสมเด็จพระนารายณ์มหาราชในปัจจุบัน) หวนพิณฑุพันธ์ ให้ข้อมูลว่าครั้งนั้นมีการขุดพบโบราณวัตถุหลายชิ้นในบริเวณที่จะสร้างถนน เช่น ประติมากรรมปูนปั้นสมัยทวารวดี และภายหลังเมื่อมีการก่อสร้างในวิทยาลัยเทคนิคลพบุรีปี 2511 และในมหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรีปี 2540 ก็มีการขุดพบพระพุทธรูปหลายองค์ และพบซากโบราณสถาน (หวน พิณฑุพันธ์, 2557, 9 ตุลาคม: 17)

5.1.1.3) ภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมืองที่ปรากฏ

(1) สภาพโดยรวม

เมืองลพบุรีโบราณ หากพิจารณาจากแผนที่เก่าของชาวต่างประเทศสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โดยเฉพาะแผนที่ของมองซิเออร์ เดอ ลามาร์ (Monsieur de Lamare) ซึ่งเป็นหลักฐานที่แสดงภูมิทัศน์ของพื้นที่ที่เก่าที่สุดเท่าที่มีอยู่ ร่วมกับการตีความเอกสารของเขา จะพบว่าตัวเมืองถูกแบ่งเป็นสองส่วน ดังนี้

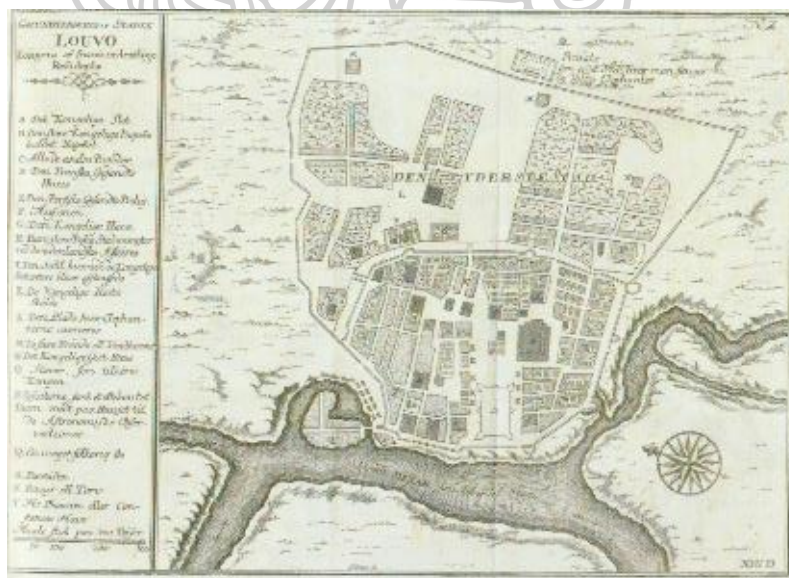
(ก) พื้นที่เมืองด้านตะวันตก เป็นที่ตั้งของพระราชวัง มีลักษณะเป็นทรงเกือบกลมบนเนินสูง มีน้ำล้อมรอบ โดยด้านตะวันตกคือแม่น้ำลพบุรี ส่วนด้านตะวันออกเป็นแนวคลองซึ่งเรียกว่า “คลองเรือก” ไหลจากหน้าวัดมณีชลขันธ์ ลงมายังประตูน้ำช่องกุด ป้อมชัยชนะสงคราม ภายในเมืองมีโบราณสถานสำคัญจำนวนมาก เช่น

ศาสนสถาน	วัง สถานที่เนื่องในพระมหากษัตริย์ และราชการ	ป้อมปราการ
เทวสถานปราสาทแขก	พระนารายณ์ราชนิเวศน์	ป้อมท่าโพธิ์
ศาลสูง-ศาลพระกาฬ	บ้านหลวงรับราชทูต	ประตูชัยชนะสงคราม
พระปราสาทสามยอด	(บ้านวิชาเยนทร์)	ประตูน้ำช่องกุด
วัดนครโกษา	สระมนโอราห์	ประตูชัย
วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ		

⁹ ศานติ ภัคดีคำ เชื่อว่า ศรีรามเทพนคร หมายถึงเมืองลพบุรี มากกว่าที่จะเป็นสร้อยนามของเมืองอยุธยา

ศาสนสถาน	วัง สถานที่เนื่องใน พระมหากษัตริย์ และราชการ	ป้อมปราการ
วัดเสาชิงช้า วัดปิ่น ศาลลูกศร วัดกวีศราราม <u>วัดตามแนวคูเมืองเก่า</u> วัดตองปุ วัดเชิงท่า		

(ข) พื้นที่เมืองด้านตะวันออก เป็นพื้นที่ส่วนขยายออกไปจากตัวเมืองด้านตะวันตก โดยมีคูน้ำล้อมรอบพื้นที่เช่นเดียวกัน พื้นที่ดังกล่าวมีระดับที่ต่ำกว่าเมืองบน จึงน่าจะเป็นสาเหตุที่ทำให้เรียกพื้นที่นี้ว่าเมืองล่าง หากแต่ปัจจุบันสภาพพื้นที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก โดยปัจจุบันเป็นพื้นที่ของค่ายสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี และชุมชนแถบถนนรามเดโช ร่องรอยดั้งเดิมที่ยังปรากฏอยู่ ได้แก่ ประตูเมืองและเพนียดคล้องช้าง ภายในค่ายสมเด็จพระนารายณ์มหาราช รวมถึงวัดสันเปาโล ซึ่งสอดคล้องกับสิ่งที่ปรากฏในแผนที่ของลามาร์ว่าเป็นสามแฉกรัลย์

ภาพที่ 38 แผนที่เมืองลพบุรี สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โดย มองซิเออร์ เดอ ลามาร์

อย่างไรก็ตาม แม้ปัจจุบันจะไม่เหลือโบราณสถานที่มีอายุเก่ากว่าสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชปรากฏให้เห็นอีกแล้ว แต่ก็มีข้อมูลการขุดพบโบราณวัตถุที่มีอายุสมัยเก่าแก่มากกว่านั้น เช่น ข้อมูลจากหวน พินทุพันธ์ อธิบายว่า ในช่วงปี พ.ศ.2480 ซึ่งมีการสร้างเมืองใหม่ทางด้านตะวันออกของเมืองลพบุรีเก่า มีการขุดพบชิ้นส่วนพระพุทธรูปทั้งปูนปั้น และสำริด ประติมากรรมสิ่งขึ้นส่วนทางสถาปัตยกรรม บริเวณที่ทำการไปรษณีย์ กำหนดอายุที่สมัยทวารวดี ซึ่งทำให้ตรี อมาตยกุล เชื่อว่าเมืองเก่าของพวกมอญ (ทวารวดี) คงอยู่ทางตะวันออกของทางรถไฟ ซึ่งหมายถึงพื้นที่เมืองด้านตะวันออก (หวน พินทุพันธ์, 2557, 9 ตุลาคม: 17)

ในความเห็นของผู้วิจัย ตัวเมืองสมัยทวารวดี จนถึงสมัยเมืองพระนครควรจะอยู่ทางตะวันตกติดแม่น้ำลพบุรีเป็นหลัก เนื่องจากเป็นพื้นที่เนินสูง และมีร่องรอยของคูน้ำทรงเกือบกลมตามลักษณะของคูเมืองที่ปรากฏทั่วไปในสมัยทวารวดี แต่ในพื้นที่การตั้งถิ่นฐานจริงอาจจะขยายออกมาทางตะวันออกด้วยตั้งแต่สมัยทวารวดี และน่าจะมีการใช้งานสืบมาโดยตลอดจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังปรากฏการพบหลักฐานสมัยทวารวดีในบริเวณพื้นที่ด้านตะวันออก ทั้งในพื้นที่วิทยาลัยเทคนิคลพบุรี มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี และที่ทำการไปรษณีย์ โดยเฉพาะกรณีหลังนี้เพิ่งสังเกตว่าอยู่ในระยะห่างออกไปจากแนวกำแพงเมืองชั้นนอกสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชไปอีกลักษณะเช่นนี้เป็นเช่นเดียวกับเมืองสมัยทวารวดีอีกหลายแห่งที่มีศาสนสถานกระจายอยู่นอกเมืองด้วย เช่น เมืองนครปฐมโบราณ เมืองศรีเทพ เมืองเสมา เป็นต้น ซึ่งในกรณีของเมืองศรีเทพนั้นมีการสร้างคูน้ำล้อมรอบส่วนที่ขยายออกมาที่เรียกในปัจจุบันว่า “เมืองนอก” และกรณีเมืองเสมาที่มีการขยายคูน้ำออกไปทางทิศเหนือ

ภาพที่ 39 ภาพแสดงการเปรียบเทียบการขยายเมืองลพบุรี (ซ้าย) และเมืองศรีเทพ (ขวา)

ส่วนในสมัยหลังทวารวดีนั้น แม้หลักฐานจะไม่ชัดเจนนักว่าขอบเขตของเมืองลพบุรีทั้งหมดมีขนาดเท่าใด แต่หากพิจารณาเอกสารของลามาร์แล้ว ข้อมูลของลามาร์ได้ให้ข้อมูลที่ น่าสนใจ ดังนี้

“เมืองละโว้มีกำแพงเมือง 2 ชั้น ชั้นแรกคือกำแพงล้อมพระราชวัง เรียกกันว่าเมืองบน และเมืองล่าง พระเจ้ากรุงสยามมีรับสั่งกับข้าพเจ้าเมื่อปีที่แล้วว่าให้ก่อสร้างป้อมปราการขึ้นบริเวณแนวกำแพงเมืองทั้ง 2 . . . ข้าพเจ้าก็ได้รับคำสั่งให้จัดการกับป้อมปราการเก่าที่พังทลายลงกับดินและไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้แล้ว”

เอกสารดังกล่าวได้ให้ข้อมูลที่บ่งชี้ว่า ก่อนการสร้างป้อมปราการอย่างฝรั่งในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น เมืองละโว้มีสองส่วนอยู่แล้ว ได้แก่ เมืองบน และเมืองล่าง ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าเมืองบนหมายถึงเมืองรูปเกือบกลมบนเนินสูงด้านตะวันตกของทางรถไฟ และเมืองล่างหมายถึงพื้นที่ด้านตะวันออกของทางรถไฟ ซึ่งมีระดับความสูงต่ำกว่าเมืองบน แต่ส่วนนี้มีกำแพงล้อมรอบ แต่ก็ได้ถูกรื้อลงในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ด้วยมีพระราชดำริว่า “เมืองลพบุรี เมืองสุพรรณบุรี เมืองนครนายก ทั้ง ๓ เมืองนี้จะเป็นที่ข้าศึกเข้าอาศัยได้เป็นที่พักมิกำลัง จึงดำรัสสั่งให้รื้อกำแพงเมืองทั้ง ๓ เมืองเสีย” (ห้องสมุดดิจิทัลวชิรญาณ, ม.ป.ป.) ดังนั้นเมื่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงมีพระประสงค์จะให้สร้างป้อมปราการขึ้น จึงสร้างบนแนวกำแพงเก่าที่เคยมีอยู่ และถูกรื้อลงไปนั่นเอง

ทั้งนี้ผู้วิจัยไม่อาจแน่ใจได้ว่าด้านตะวันออกของเมืองลพบุรีนั้น ในสมัยทวารวดีจะมีคูน้ำคันดินส่วนขยายอีกชั้นหรือไม่ เพราะข้อมูลจากนิทรรศการถาวรในพระที่นั่งพิมานมงกุฎ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ ระบุว่าในสมัยทวารวดียังมีแนวคูน้ำคันดินส่วนขยายออกไปจนถึงวงเวียนสระแก้วเลยออกไปจากเพนียดคล้องช้างอีก ซึ่งกินอาณาเขตครอบคลุมพื้นที่ ทั้งแหล่งโบราณคดีวิทยาลัยเทคนิคลพบุรี มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี และที่ทำการไปรษณีย์ แต่ปัจจุบันไม่ปรากฏหลักฐานปรากฏแล้ว อย่างไรก็ตาม แผนที่ของลามาร์กำหนดขอบเขตเมืองด้านตะวันออกของเมืองล่างสิ้นสุดเพียงเพนียดคล้องช้างเท่านั้น ซึ่งกินขอบเขตเพียงแหล่งโบราณคดีวิทยาลัยเทคนิคลพบุรี และมหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี จึงอาจสะท้อนว่าในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นเป็นอย่างน้อย ตัวเมืองลพบุรีน่าจะมีอาณาเขตออกมาจนถึงเพนียดคล้องช้าง แต่ในสมัยเมืองพระนครจะมีคูน้ำและคันดินในส่วนเมืองล่างแล้วหรือไม่นั้นยังมิอาจสรุปได้แน่ชัด นอกเสียจากจะมีการขุดค้นทางโบราณคดี

(2) คูน้ำ คันดิน กำแพงเมือง

คูเมืองลพบุรีเท่าที่ปรากฏในปัจจุบันมีสองชั้นดังที่ได้กล่าวไปข้างต้น คือ คูน้ำชั้นใน จากวัดตองปุไปป้อมชัยชนะสงคราม และคูน้ำชั้นนอกที่ผ่านเพนียดคล้องช้าง

คูน้ำชั้นใน หากเริ่มนับจากแม่น้ำลพบุรีที่วัดมณีชลขันธ์ ลักษณะโดยรวมเป็นคูน้ำที่ขุดขึ้นล้อมรอบบริเวณเนินสูงอันเป็นที่ตั้งของเมืองลพบุรีส่วนเมืองบน

คูน้ำชั้นนอก จากหลักฐานที่ปรากฏในปัจจุบัน แม้จะไม่สมบูรณ์แต่ก็ทำให้เห็นได้ว่าคูน้ำมีลักษณะวางตัวแนวตรงมากกว่าคูน้ำชั้นใน และสอดคล้องกับภาพแผนที่ของเดอ ลามาร์ คันดิน-กำแพงเมืองของเมืองลพบุรีที่ปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน เป็นสภาพสุดท้ายที่เกิดขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โดยวางแนวตามคูเมือง ปัจจุบันมีหลักฐานปรากฏให้เห็น ดังนี้

เมืองบน

(1) **แนวกำแพงเมืองทิศใต้** อยู่ตามแนวถนนประตู่ชัย มีลักษณะเป็นคันดินยาวตามแนวสันเนินที่ลาดลงไปยังคูเมืองในทิศตะวันออก-ตะวันตก โดยด้านนอกคันดินอยู่ต่ำกว่าพื้นที่ในเมือง มีประตูอยู่แห่งหนึ่ง เรียกว่า ประตูชัย บริเวณประตูชัยนี้มีการสร้างซุ้มประตูก่ออิฐขนาดใหญ่ ซึ่งเป็นการก่อสร้างสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จากการสำรวจภาคพื้นดิน พบแนวคันดินสูงประมาณ 3-5 เมตร ต่อเนื่องตามแนวถนนประตู่ชัยและถนนพระราม ซึ่งเป็นสันเนินที่ลาดลงไปยังแนวคูเมืองด้านใต้ พบกองอิฐเล็กน้อย

(2) **ป้อมท่าโพธิ์** อยู่ด้านตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองบน มีลักษณะเป็นคันดินสูงบนสันเนินที่ลาดลงไปยังแม่น้ำลพบุรี หากไม่มีสิ่งกีดขวางทัศนวิสัยจะสามารถมองเห็น

พื้นที่ทุ่งพรหมศาสตร์ได้ และมีการสร้างป้อมแบบตะวันตกขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

(3) **ป้อมวัดพระยาออก** อยู่ด้านตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองบน มีลักษณะเป็นคันดินสูงบนสันเนินลาดลงไปยังคลองเรือกในทิศเหนือ-ใต้ มีป้อมปราการอย่างฝรั่งก่อด้วยหินที่สร้างในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชป้อมหนึ่ง

(4) **คันดินตามแนวถนนพระลักษณะ** ด้านตะวันออกของเมืองบน มีลักษณะเป็นคันดินสูงบนสันเนินลาดลงไปยังคลองเรือกในทิศเหนือ-ใต้ ไม่ปรากฏแนวกำแพงบนคันดิน จากการสำรวจภาคพื้นดิน พบว่าเป็นคันดินบนสันเนินซึ่งลาดลงไปยังคูเมือง มีความหนาประมาณ 3-4 เมตร พบเศษอิฐบ้างเล็กน้อย ซึ่งเข้าใจว่าน่าจะเป็นกำแพงอิฐสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่ถูกรื้อออกไปในภายหลัง

(5) **ป้อมชัยชนะสงคราม** อยู่ด้านตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองบน มีลักษณะเป็นคันดินสูงบนสันเนินลาดลงไปยังคูเมืองด้านใต้ มีป้อมปราการอย่างฝรั่งก่อด้วยอิฐที่สร้างในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชป้อมหนึ่ง หากไม่มีสิ่งกีดขวางทัศนวิสัยจะสามารถมองเห็นพื้นที่ทางใต้ของเมืองลพบุรี

ภาพที่ 40 คันดินกำแพงเมืองด้านตะวันออกของเมืองบน ตามแนวถนนพระลักษณะ

เมืองล่าง

(6) **คันดินและประตูเมืองที่เพนียดคล้องช้าง** อยู่ทางตะวันออกของเมืองล่าง ปัจจุบันอยู่ในเขตค่ายสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีลักษณะเป็นคันดินบนพื้นที่ราบในทิศเหนือ-ใต้ มีการสร้างซุ้มประตูก่ออิฐขนาดใหญ่ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เป็นทางออกไปยังเพนียดคล้องช้าง ซึ่งมีลักษณะเป็นคันดินรูปตัว U โดยเปิดโล่งด้านที่ตรงกับประตู¹⁰

ทั้งนี้ มีการขุดตรวจทางโบราณคดีที่เพนียดคล้องช้าง ประตู และกำแพงเมือง ผลการขุดตรวจพบว่า มีการก่อสร้างกำแพงระยะแรก กำหนดอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-20 โดยพบร่องรอยการปักเสาไม้ระเนียดซึ่งอาจเป็นรูปแบบของกำแพงเมืองรุ่นแรก ภายหลังจึงมีการเสริมคันดินและก่อกำแพงอิฐด้านบนในสมัยต่อมา (ห้างหุ้นส่วนจำกัด พีเจอรวัน, 2563)

(7) **คันดินตรงข้ามวัดคลองสายบัว** อยู่ทางตะวันออกของเมืองล่าง มีลักษณะเป็นคันดินขนานไปกับแนวคลองในทิศเหนือ-ใต้

จากการสำรวจภาคพื้นดิน พบคูเมือง และคันดินสูงประมาณ 1-3 เมตร สภาพโดยรอบเป็นพื้นที่ลาดเทจากทิศตะวันตกลงไปยังทิศตะวันออก โดยสังเกตเห็นได้อย่างชัดเจนในตำแหน่งนี้

¹⁰ พึงสังเกตว่าแม้ประตูเมืองและเพนียดคล้องช้างที่เห็นในปัจจุบันจะสร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่ก็น่าจะทำได้สามารถอนุมานถึงสภาพแวดล้อมภายนอกเมืองได้ โดยพื้นที่ด้านตะวันออกถัดออกไปจากเพนียดคล้องช้างน่าจะเป็นทุ่งที่ทอดกว้างออกไปยังทะเลชุบศร

ภาพที่ 41 คันทันดินด้านตะวันออกของเมืองล่าง ตรงข้ามวัดคลองสายบัว

จะสังเกตได้ว่า ภูมิทัศน์ที่ปรากฏของทุกจุด คือ คันทันดิน โดยเฉพาะในส่วนของเมืองบนนั้น จะสังเกตได้ว่าคันทันดินที่ทำหน้าที่เป็นกำแพงเมืองวางตัวตามแนวสันเนินอันเป็นที่ตั้งของเมืองบน ซึ่งหากปราศจากบ้านเรือนบดบังทัศนวิสัยแล้ว เราจะพบว่าผู้อยู่บนคันทันดินสามารถมองเห็นพื้นที่โดยรอบได้ ซึ่งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้นมีการสร้างป้อมปราการอย่างฝรั่ง และขุดประตูเมืองขนาดใหญ่ขึ้น ทำให้ทัศนวิสัยดีขึ้น ทว่าปัจจุบันในส่วนที่เป็นแนวคันทันดินนั้นไม่ปรากฏร่องรอยของกำแพงอยู่อีก

ส่วนคันทันดินของเมืองล่าง คือด้านตะวันออกของเมืองนั้น สังเกตได้ว่าเป็นคันทันดินที่ไม่สูงนัก ไม่กว้างอย่างเช่นคันทันดินของเมืองทวารวดีอื่น ๆ และไม่ปรากฏร่องรอยของกำแพงเลย ยกเว้นขุดประตูเมืองที่เพนียดคล้องช้าง และแม้แนวคันทันดินของเมืองทั้งเมืองบนและเมืองล่างจะไม่ปรากฏส่วนกำแพงแล้ว แต่ในแผนที่เก่าได้เขียนเป็นแนวกำแพงชัดเจน

อย่างไรก็ตาม อาจเป็นเรื่องยากที่จะระบุว่าคันทันดิน-กำแพงเมืองลพบุรีในสมัยเมืองพระนครมีลักษณะเช่นใด เนื่องจากข้อมูลทางประวัติศาสตร์ได้ระบุว่ากำแพงเมืองลพบุรีที่สร้างก่อนรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ถูกรื้อไปในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิแล้ว และกำแพงสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็ล้อมทับร่องรอยของกำแพงยุคก่อนหน้านั้น หรือมีการรื้อเอาซากของเดิมทิ้งไป อีกทั้งยังไม่มีหลักฐานแน่นอนว่าคันทันดินและคูเมืองแรกเริ่มของเมืองล่างถูกสร้างขึ้น

เมื่อใด ซึ่งหากจะทราบรายละเอียดจะต้องทำการขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณคันดินเหล่านั้น
เช่นเดียวกับที่มีการขุดค้นที่เพนียดคล้องช้าง

(3) แหล่งน้ำของเมือง

แหล่งน้ำของเมืองหากไม่นับคูเมือง และแม่น้ำลพบุรีแล้ว สามารถกล่าวถึงแหล่งน้ำ
ของเมืองลพบุรีที่มีการค้นพบและยืนยันแล้วได้ดังนี้

เมืองบน

(1) **สระมะโนรา** มีที่ตั้งอยู่ด้านตะวันตกเฉียงเหนือของพระปรางค์สามยอด
มีลักษณะเป็นสระน้ำพื้นที่ 6 ไร่ 1 งาน จากการขุดค้นทางโบราณคดีในปี 2561 พบ
ฐานอาคารก่ออิฐ สันนิษฐานน่าจะเป็นขอบสระมะโนรา ในพื้นที่ยังมีการค้นพบหม้อ
ดินเผา มีสัน ขามดินเผา มีสัน ขามดินเผา ก้นลึก เบื้องต้นกำหนดอายุได้ในพุทธ
ศตวรรษที่ 16-17 และชิ้นส่วนเชิงชายรูปหน้าเทวดา ชิ้นส่วนประติมากรรมดินเผา
ชิ้นส่วนเครื่องถ้วยเขมรจากเตาบ้านกรวด ชิ้นส่วนไหดินเผาจากหริภุญชัย แทนหิน
บดและหินบด ซึ่งสามารถกำหนดอายุได้ในสมัยพุทธศตวรรษที่ 17-18 (กลุ่มเผยแพร่
และประชาสัมพันธ์ กรมศิลปากร, ม.ป.ป.) สะท้อนว่าพื้นที่สระมะโนรามีการใช้งาน
สืบเนื่องตั้งแต่สมัยทวารวดีตอนปลายเป็นอย่างน้อย มาจนถึงสมัยเมือง พระนคร
และต่อเนื่องถึงสมัยอยุธยา

(2) **สระหลังวัดนครโกษา** อยู่หลังวัดนครโกษา ซึ่งเป็นวัดที่มีมาตั้งแต่สมัย
ทวารวดี ปัจจุบันไม่มีปรากฏให้เห็นแล้ว

เมืองล่าง

(3) **ทะเลชุบศร** เป็นที่ลุ่มต่ำนอกเมืองลพบุรีทางด้านทิศตะวันออก ระหว่าง
เมืองลพบุรี และทิวเขาสามยอด น้ำจากที่สูงจะไหลลงมาวมยังที่ลุ่มต่ำแห่งนี้ จนน้ำ
เจิ่งนองคูล้ำทะเลสาบ ปัจจุบันทะเลชุบศรได้เสียสภาพลงเกือบทั้งหมดแล้ว เหลือ
เพียงพระที่นั่งไกรสรสีหราช เป็นร่องรอยของฝั่งทะเลชุบศร ในโคลงเฉลิมพระเกียรติ
สมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีคำโคลงบทหนึ่งว่า

เสรีจเสด็จลด้าวด่าน	ดงดอน
ชลชะเลวุธศร	เหล่าช้าง
คชสารบันสมสลอน	กรินิศ
ชมทรรทหึงเคียงช้าง	จรวดร้องเรียงรมย์

จากโคลงบทดังกล่าวนี้ เรียกทะเลชุบศรว่า “ทะเลชุบศร” ซึ่งมี “ดงดอน” อยู่ และได้กล่าวถึงช้างจำนวนมากส่งเสียงร้องกึกก้อง สะท้อนว่าเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของโขลงช้าง จึงน่าจะมีความอุดมสมบูรณ์มาก

ภาพที่ 42 สระมะโนรา

จากการศึกษาและสำรวจผ่านทางภาพถ่ายจากดาวเทียม ทำให้พบร่องรอยผิวดิน (feature) แห่งหนึ่งนอกเมืองลพบุรีทางทิศเหนือ ชายทุ่งพรหมศาสตร์ มีลักษณะเป็นร่องรอยรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าวางตัวตามแนวเหนือ-ใต้ ภายในร่องรอยดังกล่าวปัจจุบันเป็นพื้นที่เกษตรกรรม มีทางรถไฟสายเหนือตัดผ่านกลางพื้นที่ และปัจจุบันด้านใต้มีคลองชลประทานไหลผ่าน สามารถวัดขนาดได้ที่ $550 \times 1,500$ เมตร หรืออัตราส่วนประมาณ 1:3 ด้วยขนาดและสัดส่วนที่พบจากภาพถ่ายจากดาวเทียม ทำให้มีข้อสันนิษฐานว่า พื้นที่ดังกล่าวอาจจะเคยเป็นแหล่งน้ำขนาดใหญ่ของเมืองตามแบบวัฒนธรรมเมืองพระนคร หรือที่เรียกว่า “บาราย” หรือไม่

จากการสำรวจเบื้องต้น พบว่าคันดินดังกล่าวกลายเป็นเพียงคันนาที่ไม่ได้สูงโดดเด่นจากพื้นที่โดยรอบ และไม่ได้หนาเช่นเดียวกับคันดินของบาราย จึงยังเป็นการยากที่จะระบุได้ว่า ร่องรอยผิวดินดังกล่าวจะเป็นบารายของเมืองลพบุรีหรือไม่ ซึ่งสอดคล้องกับสิ่งที่ปรากฏบนภาพถ่ายทางอากาศเมื่อปี 2495 ซึ่งมีสภาพไม่ชัดเจนว่าเป็นบารายหรือไม่

พึงสังเกตว่า แหล่งน้ำขนาดใหญ่เป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับเมืองลพบุรี เนื่องจากลพบุรี ตั้งอยู่บนที่สูงเหนือพื้นที่อื่น ดังที่ได้อธิบายไปในหัวข้อก่อนหน้านี้ จุดหมายเหตุของแซร์แวนส สมัย สมเด็จพระนารายณ์มหาราช อธิบายว่า เมืองลพบุรี “...ขาดแต่น้ำดีๆ ในช่วงระยะ 4 หรือ 5 เดือนในปี หนึ่งๆ ในฤดูน้ำลด เพราะน้ำและข้างที่ลงอาบทำให้สกปรกจนใช้ดื่มไม่ได้ ต้องอาศัยพึ่งบ่อหรือที่เก็บไว้ เมื่อคราวน้ำท่วมในโองดินใหญ่แล้วกรองเสียให้ใส...” ซึ่งให้เห็นว่าเมืองลพบุรีต้องเผชิญกับปัญหาขาดแคลนน้ำอุปโภคบริโภคภายในเมือง อย่างไรก็ตามการที่ลพบุรีมีแหล่งน้ำสำรองขนาดใหญ่อย่างทะเลชุบศร และสระน้ำขนาดใหญ่ในเมืองอย่างสระมะโนรา น่าจะมีส่วนช่วยให้ลพบุรียังคงมีการตั้งถิ่นฐานได้อย่างต่อเนื่อง

ภาพที่ 43 ภาพแสดงการเปรียบเทียบ ร่องรอยคันดินผิวดินเสียหายทางเหนือของเมืองลพบุรี (ซ้าย) และสภาพพื้นที่บริเวณคันดินผิวดินเสียหาย (ขวา)

(4) โบราณสถาน และตำแหน่งที่ตั้ง

ในพื้นที่เมืองลพบุรี มีโบราณสถานซึ่งสามารถกำหนดอายุได้ในสมัยก่อนเมืองพระนคร คือ สมัยทวารวดี ถึงสมัยเมืองพระนคร ดังนี้

วัดนครโกษา

วัดนครโกษา เป็นศาสนสถานที่เก่าแก่ที่สุดเท่าที่มีหลักฐานปรากฏภายในเมืองลพบุรีหลักฐานที่พบปรากฏฐานสลุบเจดีย์ก่ออิฐขนาดใหญ่ในผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเป็นประธานของวัด กำหนดอายุอยู่ในสมัยทวารวดี จากการขุดแต่งโดยกรมศิลปากรเมื่อ พ.ศ.2529-2530 พบพระพุทธรูป รูปบุคคล ยักษ์

ในสมัยอยุธยา มีการสร้างวิหารขึ้นในแนวแกนตะวันออก-ตะวันตกของพระ
 สถูปเจดีย์ประธาน สันนิษฐานกันว่าเจ้าพระยาโกษาธิบดี (เหล็ก) เป็นผู้ให้ปฏิสังขรณ์
 ใหญ่ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จึงน่าจะเป็นเค้าของชื่อ “วัดนครโกษา” ซึ่ง
 ใช้เรียกสืบมาถึงปัจจุบัน

เทวสถานปราศรัย

เทวสถานปราศรัย ตั้งอยู่ทางตะวันตกของพระปราศรัยสามยอด และศาล
 พระกาฬ เป็นศาสนสถานแบบเขมรที่เก่าแก่ที่สุดที่พบภายในเมืองลพบุรี หลักฐานที่
 พบปรากฏปราสาทก่ออิฐสามหลังเรียงกันจากทิศเหนือสู่ทิศใต้ ไม่มีมุขกระสันเชื่อม
 หน้าหน้าไปทางทิศตะวันออก ปราสาทแต่ละหลังมีขนาดใกล้เคียงกัน โดยหลังกลางมี
 ขนาดสูงใหญ่กว่าหลังเหนือและใต้

ศาลสูง หรือศาลพระกาฬ

ศาลสูง หรือศาลพระกาฬ ตั้งอยู่กลางวงเวียนศรีสุนทร เยื้องกับพระปราศรัย
 สามยอด เป็นสถานที่พบจารึกศาลสูง หลักฐานที่พบปรากฏฐานอาคารก่อด้วยศิลา
 แล่งก้อนขนาดใหญ่มาก ปัจจุบันปรากฏให้เห็นเป็นฐานสูงสองชั้น มีทางขึ้นทั้งสี่ทิศ
 ทิศตะวันตกนั้นปัจจุบันมีศาลเทพารักษ์ เรียกว่า “ศาลพระกาฬ” ซึ่งเป็นชื่อที่ผู้คน
 ทั่วไปใช้เรียกสถานที่แห่งนี้แต่โบราณมาจนถึงปัจจุบัน

ด้านบนของฐานนั้นไม่ปรากฏเสียแล้วว่าในสมัยเมืองพระนครควรจะมี
 ลักษณะเป็นเช่นไร เนื่องจากส่วนเรือนธาตุ และส่วนยอดของปราสาทที่น่าจะเคยมี
 อยู่ นั้นไม่ปรากฏให้เห็นแล้ว ภายหลังในสมัยกรุงศรีอยุธยาจึงได้สร้างศาลเทพารักษ์
 ขึ้น รายละเอียดนั้นเราอาจจะพอทราบได้จากพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเสด็จประพาสสมณทลอยุธยา พ.ศ.2421 ดังนี้

“ข้างบนเปนศาลหรือจะว่าวิหารสามห้อง เห็นจะเปนช่อฟ้า
 ไบระกา แต่บัดนี้เหลืออยู่เพียงผนัง ที่แท่นมีรูปพระนารายณ์สูงประมาณ ๔
 ศอก เปนเทวรูปโบราณทำด้วยศิลา ยังมีเทวรูปเล็ก ๆ เปนพระอิศวรกับ
 พระอุมาอีก ๒ รูป ออกทางหลังศาล มีบันไดขึ้นไปบนเนินสูงอีกชั้นหนึ่ง มี
 หอเล็กอีกหอหนึ่ง มีแผ่นศิลาเปนรูปนารายณ์ทรงครุฑ แผ่นหนึ่งมีรูป
 นารายณ์ประทมลินธุ์ แผ่นหนึ่งวางเปะปะไม่ได้ตั้งเปนที่”

จากข้อมูลดังกล่าวนี้ทำให้ทราบว่า ในตำแหน่งของเรือนธาตุปราสาทนั้น
 ตรงกับ “หอเล็ก” ซึ่งปรากฏแผ่นศิลารูปพระนารายณ์ทรงครุฑ และพระนารายณ์
 บรรทมลินธุ์ แผ่นศิลารูปพระนารายณ์บรรทมลินธุ์นี้เห็นจะตรงกับทับหลังที่ได้จาก
 ศาลสูง ซึ่งปัจจุบันจัดแสดงอยู่ ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์

ข้อสังเกตสำคัญสำหรับศาลสูง คือ ความสูงของฐานซึ่งมีความสูงอย่างมาก เมื่อเทียบกับฐานปราสาทเขมรหลังอื่น ๆ นอกเมืองพระนคร ควรเรียกได้ว่ามีลักษณะเป็น “ศาสนบรรพต” (Temple Mountain) เมื่อพิจารณาร่วมกับ “จารึกศาลสูง” ที่เป็นพระราชโองการจากเมืองพระนครโดยตรง จึงน่าจะสะท้อนความสำคัญของเมืองลพบุรีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นอย่างดี

ศาลสูงในสมัยเมืองพระนครจะเป็นศาสนสถานฮินดูเนื่องในลัทธินิกายไคนนั้น เป็นการยากที่จะหาข้อสรุปได้ในขณะนี้ เนื่องจากไม่มีหลักฐานปรากฏว่ารูปเคารพประธานของปราสาทหลังเดิมคืออะไร นอกเหนือไปจาก “เทวรูปพระกาฬ” ที่ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ภายในศาลพระกาฬ เบื้องล่างทางทิศตะวันตกของฐานปราสาท โดยเทวรูปพระกาฬนี้เชื่อได้ว่าอาจจะเป็นเทวรูปพระวิษณุมาก่อน เนื่องจากปรากฏเห็นเป็นสี่กร เป็นเทวรูปขนาดใหญ่สูงถึงสี่ศอก (ประมาณ 2 เมตร) ที่พระเศียรหายไปแล้วภายหลังมีการนำเศียรพระพุทธรูปสมัยอยุธยาต่อมาต่อ จึงน่าจะ เป็นเทวรูปสำคัญของเมือง ทว่าไม่เป็นที่แน่ชัดว่าเดิมอยู่ ณ ตำแหน่งใด¹¹

เป็นที่น่าเสียดายว่า ไม่ปรากฏหลักฐานของสิ่งก่อสร้างบริวารอื่น ๆ โดยรอบศาลสูง เช่น กำแพงแก้ว ระเบียงคด โคปุระ ที่จะนำมาพิจารณาเพิ่มเติม จึงไม่มีบริบทอื่นให้พิจารณาถึงขอบเขตโดยรวมของปราสาท ลัทธิความเชื่อ รวมถึงอายุสมัยที่แน่นอน

¹¹ อย่างไรก็ตามหากศาลสูงถูกสร้างขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พุทธศตวรรษที่ 16) หลังการฟื้นฟูเมืองแล้ว รูปเคารพประธานของปราสาทควรจะเป็นศิวลึงค์ ตามแบบแผนที่ปรากฏในจารึกโอเสม็ด ซึ่งขณะนั้นมีพระราชนิยมในศาสนาฮินดูไศวนิกาย แต่หากว่าเทวรูปพระวิษณุ (องค์พระกาฬในปัจจุบัน) ดังกล่าวเคยเป็นพระเทวรูปประธานของปราสาทจริง ก็นับว่าเป็นกรณีเฉพาะ และแสดงความเป็นเมืองไวษณพนิกายของเมืองลพบุรี

ภาพที่ 44 ศาลพระกาฬ หรือศาลสูง เมืองลพบุรี

ฐานอาคารสมัยเมืองพระนครในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี แม้จะเป็นวัดที่ได้รับการสถาปนาขึ้นก่อนการสถาปนารุ่งศรีอยุธยาที่หนองโสนราว 100 ปี และเป็นวัดมหาธาตุของเมืองลพบุรีสืบมา อย่างไรก็ตามภายในวัด ยังมีหลักฐานทางโบราณคดีที่อาจบ่งชี้ได้ว่ามีอายุสมัยถึงสมัยเมืองพระนคร คือ ฐานอาคารหินทรายด้านหลังปราสาทประธาน (23ค)

ฐานอาคาร 23ค อยู่ด้านหลังปราสาทประธาน มีลักษณะเป็นฐานอาคารก่อด้วยหินทราย ผนังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม มีมุขยื่นออกไปทางทิศตะวันออก ในระยะต่อมามีทางเชื่อมต่อกับระเบียงคดชั้นในซึ่งล้อมรอบพระปราสาทประธาน ฐานอาคารนี้ ศักดิ์ชัย สายสิงห์ (2559: 20-22) ให้ความเห็นว่า การที่ฐานอาคารยังจมอยู่ใต้ดิน แสดงให้เห็นว่าเป็นสิ่งที่มีมาก่อนการสร้างปราสาทประธานวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ และหากพิจารณาร่วมกับการพบทับหลังสมัยบาปวนในพื้นที่วัด จึงมีโอกาสที่ฐานอาคารดังกล่าวจะมีอายุสมัยไปถึงสมัยบาปวน (พุทธศตวรรษที่ 16) ศักดิ์ชัยยังเชื่อว่า ในสมัยบาปวน (พุทธศตวรรษที่ 18) ระเบียงคดชั้นในของศาสนสถานเดิมสมัยบาปวนก็คือแนวเดียวกันกับระเบียงคดชั้นในของพระปราสาทประธาน (ซึ่งหมายความว่าพระปราสาทประธานองค์ปัจจุบันหรือวิหารหลวงอาจสร้างทับปราสาทสมัยบาปวน – ผู้วิจัย) ศักดิ์ชัยจึงเสนอให้มีการขุดตรวจ 2 จุด ได้แก่บริเวณใต้ฐานชุกชีในพระวิหาร

หลวง และฐานอาคารกากบาทด้านหน้าวิหารหลวง (2ค.) (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2559: 22)

จากการสำรวจพื้นที่โดยผู้วิจัยเมื่อปลายปี 2565 พบว่ามีการขุดค้นบริเวณทิศใต้ของฐานอาคาร 23ค เป็นแนวยาวลงไปถึงเจดีย์ทรงปราสาทสมัยอยุธยาตอนปลายซึ่งอยู่ถัดลงไป จากการขุดค้นดังกล่าวทำให้เห็นฐานของอาคาร 23ค ซึ่งอยู่ลึกลงไปจากระดับฐานปัจจุบัน คืออยู่ลึกระดับเดียวกับฐานพระปราสาทประธานของวัด จึงเป็นสิ่งที่ช่วยยืนยันสมมติฐานของศักดิ์ชัย

จากข้อมูลดังกล่าว อาจจะบ่งชี้ได้ว่าในสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 พื้นที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุมีศาสนสถานสมัยเขมรอยู่แล้ว นั่นคือ ร่องรอยอาคารที่อาจสร้างในสมัยบาปวนที่ปัจจุบันคือฐานอาคาร 23ค. และปราสาทสมัยบายน (ตามแนวระเบียบคดชั้นในที่ศักดิ์ชัยสันนิษฐานไว้) ซึ่งนำสันนิษฐานว่าหากเป็นปราสาทสมัยบายนแล้วปราสาทดังกล่าวจะเป็นปราสาทรูปแบบใดและประดิษฐานสิ่งใด

พระปราสาทสามยอด

พระปราสาทสามยอด ตั้งอยู่เยื้องกับศาลพระกาฬ ตัวปราสาทตั้งอยู่บนเนินสูงจากพื้นที่โดยรอบเล็กน้อย สามารถกำหนดอยู่ในศิลปะแบบบายน หลักฐานที่พบปรากฏปราสาทก่อด้วยศิลาแลง เป็นปราสาทเรียงกันสามหลัง แต่หลังมีขนาดเกือบเท่ากัน โดยหลังกลางมีความสูงกว่าหลังเหนือ และหลังใต้เล็กน้อย มีมุขกระสันเชื่อมต่อทั้งสามหลัง หันหน้าทางทิศตะวันออก ปราสาทแต่ละหลังมีลวดลายปูนปั้นประดับอยู่ ด้านหน้าของปราสาทองค์กลางมีอาคารสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชการตกแต่งส่วนเรือนธาตุนั้นใช้ปูนปั้นประดับลวดลายต่าง ๆ และหน้าต่างหลอกที่มุขกระสัน และมุขของปราสาทแต่ละองค์ ส่วนยอดมีส่วนบันแถลง กลีบขนุน และนาคปักแกะสลักด้วยหินทรายประดับอยู่ องค์พระปราสาทสามยอดสร้างอยู่บนฐานทรายปนกรวดอัดแน่นถึงแน่นมาก (เดนนิส ที เบอร์ก้าโต & คณะ, 2530: 5-6) ถมขึ้นสูงกว่าพื้นที่โดยรอบประมาณ 1-2 เมตร สะท้อนถึงการเตรียมพื้นที่ก่อสร้างเป็นอย่างดี

อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏหลักฐานว่าพระปราสาทสามยอดมีอาคารบริวาร เช่น บรรณาลัย โคปุระ กำแพงแก้ว และระเบียงคดหรือไม่ แต่น่าสนใจว่า ประตูด้านต่าง ๆ ของพระปราสาทสามยอดไม่พบทับหลังประดับ และพบรูช็อบริเวณเหนือทับหลัง-หน้าบันด้านหน้าและหลังของปราสาทหลังกลาง โดยไม่ปรากฏการแกะสลักลวดลายบนหน้าบัน จึงเป็นไปได้ว่าอาจเคยมีอาคารเครื่องไม้สร้างยื่นออกมาจากอาคารศิลาแลงทั้งด้านตะวันออก และด้านตะวันตก

ทั้งนี้ แบบแผนการสร้างปราสาทสามหลังเรียงกันในสมัยบายนปรากฏไม่มากนักเมื่อเทียบกับสมัยก่อนหน้า ที่ปรากฏชัดเจน คือ ปราสาทบันทายฉมาร์ และ วัดพระพายหลวง เมืองสุโขทัย ซึ่งปัจจุบันวัดพระพายหลวงก็ไม่ปรากฏส่วนของ ระเบียงคด กำแพงแก้ว และโคปุระให้เห็นแล้วเช่นกัน

เชื่อกันว่าในสมัยบายน พระปรารค์สามยอดเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพตาม ความเชื่อในพุทธศาสนานิกายวัชรยาน โดยในสมัยดังกล่าวหากพิจารณาถึงรูปแบบ รูปเคารพ และพระพิมพ์ที่พบในสมัยบายน มักปรากฏรูปเคารพพระพุทธเจ้า พระ โพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และพระนางปรัชญาปารมิตาอยู่เรียงกัน เรียกรวมกันว่า รัตนตรัยมหายาน

ภาพที่ 45 ฐานอาคาร 23ค วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี

ภาพที่ 46 พระปรางค์สามยอด ด้านทิศตะวันตก

ภาพที่ 47 ภาพแสดงการฉาบปูน และปั้นปูนเป็นลวดลายประดับองค์พระปรางค์สามยอด

ภาพที่ 48 ภาพแสดงรูปชื่อบริเวณหน้าบันมุขกลางของพระปราสาทสามยอด

(5) โบราณวัตถุ

เมืองลพบุรีปรากฏโบราณวัตถุโดยเฉพาะประเภทประติมากรรมเป็นจำนวนมาก โดยปรากฏทั้งวัสดุหิน วัสดุปูนปั้น และวัสดุโลหะ ในที่นี้จะขอแบ่งตามประเภทของโบราณวัตถุ ดังนี้

ก. ประติมากรรมทางศาสนา

พระพุทธรูป

ในพื้นที่เมืองลพบุรี ปรากฏหลักฐานพระพุทธรูปหลายองค์ มีขนาดต่าง ๆ ในที่นี้จะกล่าวถึงพระพุทธรูปที่มีอายุสมัยในพุทธศตวรรษที่ 18 เป็นหลัก

พระพุทธรูปปางนาคปรก เป็นพระพุทธรูปที่พบเป็นส่วนใหญ่ ทำจากหินทราย มีลักษณะทางศิลปกรรมแบบบายน คือ เป็นพระพุทธรูปประทับนั่งบนขนดนาคสามชั้น ซึ่งแผ่พังพานเหนือพระเศียร พระเศียรนั้นส่วนใหญ่ไม่นิยมสวมศิราภรณ์ แต่มีพระอุษนิษะทรงกรวย แบ่งเป็นชั้นมีลายกลีบบัว เครื่องประดับอาจมีเพียงพระกุนทล พระวรกายไม่นิยมสวมกรองพระศอ อาจปรากฏชายสังฆาฏิหรือไม่ก็ได้ แต่ก็ปรากฏลักษณะศิลปกรรมท้องถิ่น ซึ่งอาจช่วยให้นักโบราณคดีสามารถกำหนดอายุสมัยย่อว่าเป็นช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 18 คือในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 หรือปลายพุทธศตวรรษที่ 18 คือหลังรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ไปแล้ว

พระพุทธรูปที่มีขนาดใหญ่เป็นพิเศษ คือ พระพุทธรูปปางนาคปรกซึ่งพบที่พระปราสาทสามยอด และพระพุทธรูปปางนาคปรกซึ่งจัดแสดงกลางแจ้งบนสนามหญ้าข้างพระที่นั่ง

จันทรพิศาล พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ ทั้งสององค์นี้มีลักษณะ
ทรวดทรงคล้ายกับพระพุทธรูปขนาดปรกขนาดใหญ่ที่เคยประดิษฐานอยู่ ณ ปราสาทบายัน
โดยปัจจุบันประดิษฐานอยู่ ณ วัดปราปิลเวง เมืองพระนคร สำหรับพระพุทธรูปองค์ที่พระที่
นั่งจันทรพิศาลนั้น ที่น่าสนใจคือบริเวณพระเพลาพบการสลักสมุดไว้ เป็นลักษณะการนุ่ง
สมุดสั้น แตกต่างจากพระพุทธรูปขนาดปรกสมัยบายันอื่น ๆ

มีพระพุทธรูปองค์หนึ่ง มีจารึกอยู่ด้านหลัง ปัจจุบันได้ให้รหัสจารึกเป็น ลบ.
13 เป็นจารึกภาษาสันสกฤตและเขมร กำหนดอายุที่ พ.ศ.1756 หรือช่วงปลายรัชกาลพระ
เจ้าชัยวรมันที่ 7 พบที่บริเวณค่ายสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีเนื้อความว่า ศรจัมทยาทิน
ได้สร้างพระพุทธรูปองค์นี้ขึ้น สิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับจารึกหลังพระพุทธรูปองค์นี้ คือ นักอ่าน
จารึกบางท่าน คือ ก่องแก้ว วีระประจักษ์ เชื่อว่าน่าจะมีคำไทยปะปนอยู่ แต่อุไรศรี วรศะ
ริน มีความเห็นต่างออกไปว่าไม่ใช่คำไทย (ศุภย์มานุษยวิทยาสีรินธร (องค์การมหาชน),
2550v) ซึ่งหากจารึกหลังพระพุทธรูปดังกล่าวมีคำไทยปะปนอยู่ก็อาจจะเป็นหลักฐานแรก
ๆ ของกลุ่มคนที่พูดภาษาไทยในลพบุรี

พระพุทธรูปสำริด โดยมากพบจากพื้นที่วิทยาลัยเทคนิคลพบุรี และ
มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี พระพุทธรูปสำริดเหล่านั้นมีทั้งแบบทรงเครื่อง และไม่
ทรงเครื่อง มีทั้งพระพุทธรูปนั่ง และยืน ในกรณีของพระพุทธรูปประทับนั่งนั้น นิยมสร้างให้
พระพุทธรูปประทับนั่งบนบัลลังก์ มีเรือนแก้วประกอบด้วย

พระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี ปรากฏในรูปถ่ายเก่าที่วัดถ้ำคูหาสวรรค์
จังหวัดลพบุรี ซึ่งมีการนำประติมากรรมหลายชิ้นมาต่อกันจนได้พระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี
2 องค์ เมื่อพิจารณาจากภาพถ่ายเก่าโดยละเอียดพบว่าควรจัดเป็นพระอวโลกิเตศวรเปล่ง
รัศมี ซึ่งอาจจะถูกเคลื่อนย้ายมาจากที่อื่นในภายหลัง แต่พระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีทั้งสอง
องค์ถูกซ่อมแปลงกลายเป็นทวารบาลไปแล้ว เหลือเพียงร่องรอยบางประการที่ทำให้นึก
ถึงพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี

เศียรพระอวโลกิเตศวร ทำจากหินทราย บนพระเมลาสิมีรูปพระอมิตาภ
พุทธะ อันเป็นลักษณะทางประติมานวิทยาหลักของพระอวโลกิเตศวร

พระพิมพ์ กำหนดอายุในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 18-19 มีรูปแบบต่าง ๆ
หลากหลาย สะท้อนถึงคติความเชื่อ มีตัวอย่างรูปแบบเช่น

- พระพิมพ์รัตนตรัยมหายาน ประกอบด้วยพระพุทธรูปขนาดปรก พระอว
โลกิเตศวร และพระนางปรัชญาปารมิตา

- พระพิมพ์พระพุทธรูปทรงเครื่องปางมารวิชัยสามองค์เรียงกันในซุ้มเรือน
แก้ว หรือพระพิมพ์ตรีกาย

- พระพิมพ์พระพุทธรูปนั่ง ปางสมาธิ และปางนาคปรก
- พระพิมพ์พระพุทธรูปยืนปางประทานอภัย
- พระพิมพ์พระพุทธรูปสามแถว โดยแถวบนเป็นพระพุทธรูปยืนในซุ้มเรือนแก้วเรียงกันห้าองค์ แถวกลางและแถวล่างเป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัยในซุ้มเรือนแก้วเรียงกันแถวละเจ็ดองค์

ภาพที่ 49 พระพุทธรูปนาคปรกองค์ใหญ่ พบที่พระปรางค์สามยอด
ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์

ภาพที่ 50 พระพุทธรูปขนาดปรกขนาดใหญ่ จัดแสดงที่ข้างพระที่นั่งจันทรพิศาล

ภาพที่ 51 ชิ้นส่วนประติมากรรมที่สามารถประกอบเข้าเป็นพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีได้ 2 องค์ พบที่วัดถ้ำคูหาสวรรค์ ลพบุรี (ภาพจากเพจเฟซบุ๊ก ตามรอยวัดเก่า ลุ่มน้ำลพบุรี)

ภาพที่ 52 ตัวอย่างพระพิมพ์ที่พบในพื้นที่เมืองลพบุรี
ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์

ข. ชิ้นส่วนทางสถาปัตยกรรม

ชิ้นส่วนทางสถาปัตยกรรมที่พบ ณ เมืองลพบุรี โดยมากเป็นชิ้นส่วนของยอดปราสาท ได้แก่ กลิบบนูน บรรพแถลง และนาคปึก ซึ่งทำจากหินทราย กระเบื้องเชิงชายดินเผา นอกจากนี้ ชิ้นส่วนทางสถาปัตยกรรมที่ควรกล่าวถึง คือ **ราวสะพาน** ซึ่งปัจจุบันจัดแสดงอยู่ ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ จำนวน 2 ชิ้น เป็นราวสะพานทำจากหิน แกะสลักเป็นรูปครุฑขุดนาคร ชิ้นส่วนของราวสะพานทั้งสองนี้สามารถเปรียบเทียบได้กับหัวราวสะพานข้ามแม่น้ำสมัยเมืองพระนครที่พบในประเทศกัมพูชา เช่น สะพานกำพงกเดีย จังหวัดเสียมราฐ อย่างไรก็ตาม ไม่มีหลักฐานปรากฏว่าราวสะพานดังกล่าวเคยติดตั้งอยู่ ณ ตำแหน่งใดของลพบุรี หรือที่ใด¹²

¹² เนื่องจากชิ้นส่วนราวสะพานทั้งสองชิ้นล้วนเป็นสิ่งที่ผู้มอบให้แก่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ แต่หากราวสะพานดังกล่าวเคยมีอยู่ที่ลพบุรีจริง ก็อาจสะท้อนว่าลพบุรีเคยมีสะพานที่สร้างขึ้นตามรูปแบบในอาณาจักรเขมรโบราณอยู่ ณ จุดใดจุดหนึ่ง ซึ่งในความเห็นของผู้วิจัย จุดที่อาจเป็นไปได้มากที่สุด คือ ตำแหน่งของสะพานเรียกในสมัยกรุงศรีอยุธยา หลังโรงเรียนพิบูลวิทยาลัย

ภาพที่ 53 ชิ้นส่วนราวสะพาน พบในพื้นที่จังหวัดลพบุรี
ปัจจุบันจัดแสดงที่ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติสมเด็จพระนารายณ์

ภาพที่ 54 ภาพเปรียบเทียบระหว่าง ก. หัวราวสะพานกำแพงก่เดียว และ ข. ชิ้นส่วนราวสะพานที่จัดแสดง
ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์

(6) พื้นที่ใช้สอย

เมื่อพิจารณาจากตำแหน่งที่ตั้งของโบราณสถานทั้งสี่ ได้แก่ เทวสถานปราสาทแขก ศาลสูง พระปราสาทสามยอด และวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จะพบว่าอยู่ในระยะที่ใกล้กันจนอาจถือว่าอยู่ในกลุ่มเดียวกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพิจารณาจากภาพถ่ายดาวเทียมแล้ว จะพบว่าเทวสถานปราสาทแขก และศาลสูงนั้นวางตัวตรงกันในแนวระนาบ ตะวันออก-ตะวันตก หากแต่ปัจจุบันไม่สามารถสังเกตเห็นลักษณะดังกล่าวแล้วเนื่องจากแนวถนนที่เปลี่ยนไปและมีสิ่งปลูกสร้างกีดขวาง ส่วนพระปราสาทสามยอดนั้นตั้งอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของศาลสูง ทั้งสามแห่งนี้มีระยะห่างระหว่างกันโดยหากวัดจากพระปราสาทสามยอด พระปราสาทสามยอดอยู่ห่างจากเทวสถานปราสาทแขกไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ 400 เมตร อยู่ห่างจากพระปราสาทวัดพระศรีรัตนมหาธาตุไปทางทิศเหนือประมาณ 500 เมตร และอยู่ห่างจากศาลพระกาฬไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ 120 เมตร ที่น่าสังเกตคือ พระปราสาทสามยอดวางตัวในแนวระนาบเหนือ-ใต้เกือบตรงกับพระปราสาทวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ซึ่งตามความคิดของศักดิ์ชัย สายสิงห์เชื่อว่าเคยมีศาสนสถานสมัยบายนอยู่เช่นกัน เมื่อพิจารณาประกอบกับที่ตั้งของวัดนครโกษา ซึ่งเป็นวัดที่มีสถูปเจดีย์สมัยทวารวดีขนาดใหญ่ และสืบเทียบกับแผนที่ของเดอ ลามาร์ ซึ่งพบว่าพื้นที่นี้มีศาสนสถานอยู่อย่างหนาแน่น ทำให้เห็นว่าพื้นที่ดังกล่าวนี้อาจเป็น “กลุ่มศาสนสถานกลางเมือง” ซึ่งมีการสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่ในพื้นที่ต่อเนื่องสืบมา คือ วัดนครโกษา (ทวารวดี) เทวสถานปราสาทแขก (พุทธศตวรรษที่ 15) ศาลสูง (พุทธศตวรรษที่ 16) และพระปราสาทสามยอด (พุทธศตวรรษที่ 18) ตามลำดับ

ลักษณะดังกล่าวมีความคล้ายคลึงกับเมืองโบราณที่อยู่ในลุ่มแม่น้ำป่าสักเช่นกัน คือ เมืองศรีเทพ ซึ่งบริเวณกลางเมืองศรีเทพก็มีกลุ่มศาสนสถานหลายสมัยกระจุกตัวกันเป็นกลุ่มในบริเวณเดียวกัน ได้แก่ เขาค้างไโน (สมัยทวารวดี) ปราสาทสองพี่น้อง และปราสาทศรีเทพ ซึ่งเป็นกลุ่มโบราณสถานในพื้นที่บริเวณกึ่งกลางเมือง และมีระยะห่างของศาสนสถานแต่ละแห่งใกล้เคียงกัน เช่น ศาลสูงกับวัดนครโกษา และปราสาทศรีเทพกับเขาค้างไโน ห่างกันประมาณ 100 เมตรในทิศทางเหนือ-ใต้

พื้นที่ดังกล่าวยังอยู่ในแนวระนาบเดียวกันกับกลุ่มแหล่งโบราณคดีนอกเมืองบน คือ แหล่งโบราณคดีวิทยาลัยเทคนิคลพบุรี มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี และที่ทำการไปรษณีย์ และในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ยังมีการสร้าง “สะพานเรือก” เชื่อมเมืองบนกับเมืองล่างในพื้นที่กลุ่มศาสนสถานกลางเมือง จึงแสดงให้เห็นว่าพื้นที่ดังกล่าวน่าจะเป็น “แกนกลางของเมือง” เนื่องจากตำแหน่งที่อยู่ศูนย์กลางของเมือง และยังเป็นเส้นทางคมนาคมหลักในการเข้าออกเมืองชั้นนอก-ชั้นในอีกด้วย

เป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่งสำหรับโบราณสถานสมัยเมืองพระนครทั้งสามแห่ง คือ เทวสถานปราศน์แขก ศาลสูง และพระปราศน์สามยอดนั้น ไม่ปรากฏให้เห็นองค์ประกอบอื่น ๆ ที่ปราสาทเขมรควรมี เช่น โคปุระ ระเบียงคด กำแพงแก้ว เนื่องจากพื้นที่โดยรอบปราสาทประธานมีความเปลี่ยนแปลงอย่างมาก มีเพียงกลุ่มฐานอาคารสมัยเมืองพระนครในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเท่านั้นที่พอจะให้เราสามารถสันนิษฐานถึงรูปแบบผังดั้งเดิมได้

ภาพที่ 55 ภาพแสดงตำแหน่งโบราณสถานและแหล่งโบราณคดีสำคัญที่มีอายุอยู่ในสมัยเมืองพระนคร ในพื้นที่เมืองลพบุรี (ดัดแปลงจาก Google Earth, 2023)

พึงสังเกตว่า ฐานอาคารด้านหลังพระปราศน์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ นั้น เป็นฐานอาคารหินทราย ซึ่งแตกต่างจากศาลสูง รวมถึงพระปราศน์สามยอดซึ่งสร้างขึ้นในสมัยต่อมา ซึ่งแม้มีขนาดสูงใหญ่ แต่ก่อสร้างด้วยศิลาแลงเป็นหลัก จึงน่าจะสะท้อนความพยายามสร้างอาคารด้วยหินทรายในเมืองลพบุรี แม้แหล่งหินทรายที่ใกล้ลพบุรีที่สุดคือแหล่งตัดหินที่เขापหลวง ตำบลโคกสูง อำเภอพัฒนานิคม จังหวัดลพบุรี ซึ่งวัดตามระยะทางอาจไม่ไกลนัก แต่อาคารที่ก่อด้วยหินทรายก็มีเพียงแห่งเดียว และจากการสำรวจแหล่งโบราณคดีแหล่งตัดหินดังกล่าวและพื้นที่โดยรอบเมื่อปลายปี พ.ศ.2566 โดยสำนักศิลปากรที่ 4 กรมศิลปากร พบชิ้นส่วนองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่อาจมีความสัมพันธ์กับแหล่ง

ตัดหินแห่งนี้ โดยที่เมื่อ พ.ศ.2556 สำนักศิลปากรที่ 4 กรมศิลปากร ได้พบโคลนจั่วหิน โกลนนาคปึก โกลนบรรพแกลง โกลนหินรูปแปดเหลี่ยม และโคลนหินทรงกลม ในบริเวณ เขาจั่ว ตำบลเขาพระยาเดินธง อำเภอพัฒนานิคม จังหวัดลพบุรี ซึ่งอยู่ในบริเวณใกล้เคียง (สำนักศิลปากรที่ 4 ลพบุรี, 2567) สะท้อนว่าในบริเวณปริมณฑลของเมืองลพบุรี มีแหล่ง ตัดหินสำหรับใช้ในงานสถาปัตยกรรม แต่อาจเพียงพอสำหรับการผลิตส่วนประกอบทาง สถาปัตยกรรม เช่น นาคปึก บันแกลง หรืองานประติมากรรมเท่านั้น

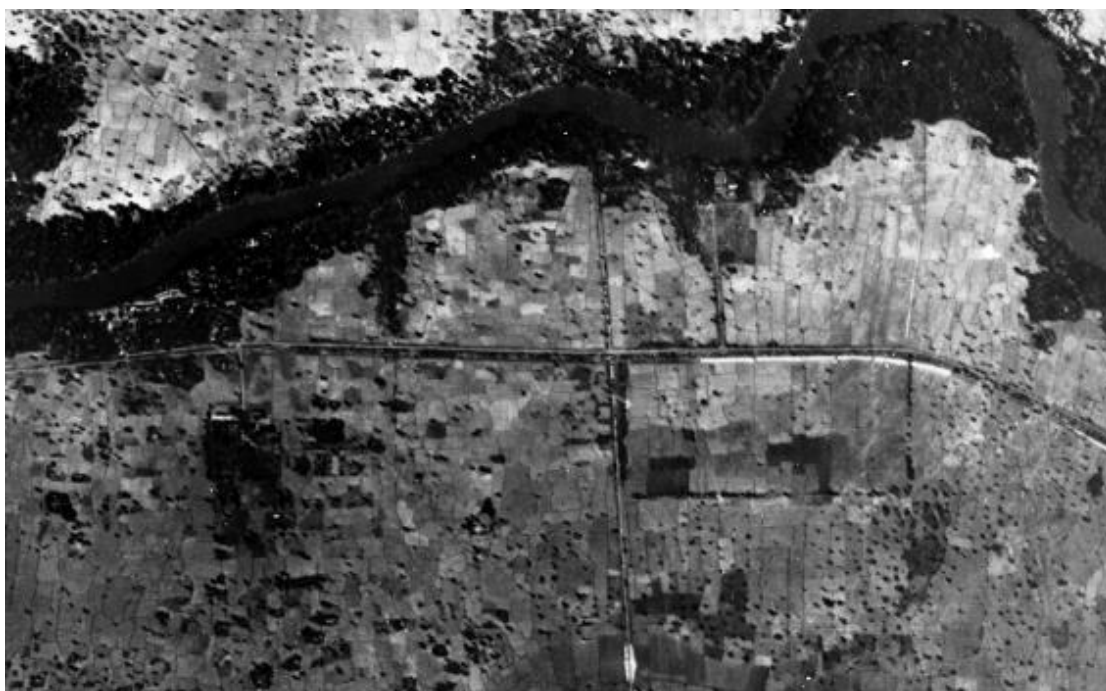
(7) ชุมชนโบราณที่สัมพันธ์กับเมือง

โดยรอบเมืองลพบุรีในรัศมี 50 กิโลเมตร มีชุมชนโบราณสำคัญ คือ เมืองขีดขิน เรียก อีกชื่อว่าเมืองปรีนตปะ ตั้งอยู่ที่พิกัดทางภูมิศาสตร์ ละติจูด 14 องศา 37 ลิปดา 14 พิลิปดา เหนือ ลองจิจูด 100 องศา 44 ลิปดา 10 พิลิปดา ตะวันออก อยู่ทางทิศใต้ของเมืองลพบุรี ประมาณ 24 กิโลเมตร ห่างจากแนวแม่น้ำป่าสักประมาณ 6 กิโลเมตร โดยมีคลองเรียงราง เชื่อมต่อจากเมืองขีดขินสู่น้ำป่าสัก ลักษณะของตัวเมืองเป็นเมืองรูปสี่เหลี่ยมมุมมน มีคัน ดินล้อมรอบทั้งสี่ทิศ ด้านละประมาณ 620 เมตร

ในพงศาวดารเหนือ มีเรื่องเกี่ยวกับเมืองขีดขินว่า “สมเด็จพระเจ้าไตรสรราช จึงสั่ง ให้เสนาในให้สร้างเมืองใกล้เมืองละโว้ ทาง ๑๐๐ เส้น จึงแต่งพระราชวังและคูหอรบ เสาได้ เจริญบริบูรณ์แล้ว จึงให้อำมาตย์รับเอาพระเจ้าดวงเกรียงกฤษณราชกับราชเทวี ไป ราชากิเชกร่วมกัน เมืองนั้นจึงชื่อว่าเสนาราชนคร แต่นั้นมา” นอกจากนี้ในตำนานท้องถิ่นยัง ได้อธิบายว่า เมืองขีดขินนี้เป็นเมืองที่พระรามทรงให้สุคริพมาครองคู่กับเมืองลพบุรีที่หนุมาน ครอง เนื้อหาตอนนี้อยู่มสะท้อนถึงความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างเมืองขีดขิน และเมือง ลพบุรี

หลักฐานทางโบราณคดีสำคัญที่พบ ณ เมืองขีดขิน ได้แก่ รูปพระโพธิสัตว์ศิลาและรูป ทวารบาล ศิลปะแบบบายน ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ที่วัดพระพุทธรบาท สระบุรี และจากการ ขุดค้นโดยภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร เมื่อ พ.ศ.2550 ทำให้ได้ข้อสรุปว่าเมือง ขีดขินเป็นชุมชนที่มีการตั้งถิ่นฐานตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ต่อเนื่องสู่สมัยทวาร วดี และสมัยอยุธยา (จิรัสสา คชาชีวะ & คณะ, 2551: 58-76) แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า ผลการ ขุดค้นของคณะโบราณคดีมิได้พบหลักฐานที่บ่งชี้ได้ว่าเป็นหลักฐานสมัยเมืองพระนคร จึงอาจ เป็นไปได้ที่ในสมัยเขมรจะมีประชากรอาศัยในเมืองขีดขินอย่างเบาบาง หรือมีความ เปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมน้อยมาก

นอกจากเมืองซีตซินแล้ว จากภาพถ่ายทางอากาศ พ.ศ.2496 ถ่ายบริเวณแม่น้ำป่าสัก ช่วงอำเภอเสนาให้ และอำเภอเมืองสระบุรี จังหวัดสระบุรี พบร่องรอยของชุมชนแบบเขมรโบราณริมแม่น้ำป่าสัก โดยปรากฏร่องรอยของคันดินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าวางตัวแนวตะวันออก-ตะวันตก ซึ่งอาจจะเป็นตระพัง และร่องรอยของตำแหน่งศาสนสถานของชุมชน ซึ่งน่าจะตรงกับตำแหน่งของวัดสูง อำเภอเสนาให้ จังหวัดสระบุรี อย่างไรก็ตาม ชุมชนดังกล่าวไม่ปรากฏคูน้ำหรือคันดิน และปัจจุบันไม่เหลือสภาพดั้งเดิมแล้ว

ภาพที่ 56 ภาพถ่ายทางอากาศ พ.ศ.2496 แสดงพื้นที่บริเวณวัดสูง อำเภอเสนาให้ จังหวัดสระบุรี
(VV WWS M20 AMS 19 Jan 53 119, 2594)

ทั้งนี้ หากพิจารณาตามความในจารึกกาลเจ้า สมัยพุทธศตวรรษที่ 16 จะพบว่ามีการกล่าวถึงเมืองเมืองหนึ่ง คือ เมือง**ทวารชลิมาน** ซึ่งเป็นเมืองที่ถูกกำหนดให้ถวายข้าวเปลือกแก่พระเทวรูปศรีบรมवासเทพ ปัจจุบันยังไม่มีข้อสันนิษฐานแน่ชัดเกี่ยวกับเมืองทวารชลิมานว่าหมายถึงเมืองใด แต่ในความเห็นของผู้วิจัยแล้ว เมืองทวารชลิมานควรเป็นชุมชนเมืองริมน้ำที่อยู่ไม่ไกลจากลพบุรี¹³

¹³ เมืองทวารชลิมานจะอยู่ที่ใดนั้น ผู้วิจัยเสนอว่าอาจอยู่ที่ท้ายน้ำของเมืองลพบุรี ซึ่งเป็นที่ราบขนาดใหญ่ เนื่องจากชื่อของเมืองปรากฏคำว่า ทวารชล ซึ่งมีความหมายถึงปากทาง ช่องทางทางน้ำ และถูกเกณฑ์ให้ส่งข้าวเปลือก

(8) เส้นทางคมนาคมที่เกี่ยวข้อง

หากพิจารณาตามสภาพทางภูมิศาสตร์ และตำแหน่งที่ตั้งของชุมชนโบราณ จะพบว่าเมืองลพบุรีมีความสัมพันธ์กับเส้นทางคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำ ในที่นี้จะกล่าวตามทิศทางจากเมืองลพบุรีเป็นสำคัญ

ด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองลพบุรี หากข้ามแม่น้ำป่าสักไปจะเป็นแนวเทือกเขาที่กั้นระหว่างที่ราบภาคกลาง และที่ราบสูงโคราช โดยตลอดแนวเทือกเขามีช่องเขาเป็นระยะ ๆ แต่ปรากฏช่องที่สำคัญที่สามารถใช้เดินทางระหว่างที่ราบภาคกลาง และที่ราบสูงโคราชซึ่งประมวลจากข้อเขียนของสุภรัตน์ ตีตะกุล และทงศักดิ์ เลิศพิพัฒน์วรกุล (2554) ได้แก่

(1) **ช่องท่าหลวง-ด่านขุนทด (ช่องเหวตาบัว)** เป็นช่องเขาที่ใกล้เมืองลพบุรีมากที่สุด เป็นช่องเขาที่เชื่อมระหว่างลุ่มแม่น้ำป่าสัก และลุ่มน้ำลำเชียงไกรซึ่งจะไหลลงไปยังแม่น้ำมูล ใกล้กับช่องนั้นเป็นที่ตั้งของเมืองชัยจำปา ซึ่งเป็นเมืองโบราณที่มีอายุสมัยต่อเนื่องจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ จนถึงสมัยทวารวดี ส่วนฝั่งที่ราบสูงโคราช (อำเภอด่านขุนทด) นั้น สามารถเดินทางตามแนวคลองยางเพื่อลงไปยังแถบเมืองเสมาในลุ่มน้ำลำตะคอง หรือตามแนวลำเชียงไกรไปยังแถบเมืองพิมาย

ผู้วิจัยเชื่อว่าเส้นทางดังกล่าวน่าจะยังคงมีความสำคัญมาจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา เนื่องจากจารึกขุนศรีไชยราชขมมงคลเทพ ซึ่งจารึกเรื่องการไปตีพระนครพิมาย-พนมรุ้ง และเมืองพระนครในรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ถูกค้นพบบริเวณใกล้ช่องเหวตาบัวในเขตอำเภอด่านขุนทด โดยที่เส้นทางดังกล่าวเป็นเส้นทางที่สามารถตัดตรงไปสู่เมืองพิมายได้โดยตรง เส้นทางดังกล่าวจึงน่าจะเชื่อมกับลุ่มน้ำมูลตอนบนอันเป็นฐานอำนาจสำคัญในเครือข่ายของเมืองพระนครเป็นสำคัญ

(2) **ช่องสำราญ และช่องสะพานหิน** อยู่ระหว่างอำเภอลำสนธิ จังหวัดลพบุรี เป็นช่องเขาที่เชื่อมระหว่างลุ่มแม่น้ำป่าสัก กับพื้นที่ลำคั่นฉู ซึ่งเป็นแควสาขาของแม่น้ำชีในเขตจังหวัดชัยภูมิ ช่องทั้งสองนี้อยู่ห่างกันไม่มากนัก

ใกล้กับช่องสำราญ และช่องสะพานหินเป็นที่ตั้งของปราศรัยนางผมหอม เป็นปราสาทก่ออิฐไม่สอปูนหลังเดี่ยว อยู่ทางเหนือของขาลำสนธิ กำหนดรูปแบบเป็นศิลปะบาปวน การเกิดขึ้นของชุมชนที่ปราศรัยนางผมหอมจึงสะท้อนความสำคัญของช่องสำราญ และช่องสะพานหิน

เหนือขึ้นไปจากช่องเขาทั้งสองนี้ตามแนวแม่น้ำป่าสัก คือเมืองศรีเทพ ซึ่งเป็นเมืองที่มีพัฒนาการมาตั้งแต่สมัยทวารวดี และสืบมาถึงสมัยเมืองพระนครเช่นกัน

จากอีกฝั่งหนึ่งของช่องเขาทั้งสอง นอกจากจะเดินลงได้มายังลำเชียงไกร เพื่อเดินทางไปยังแถบลุ่มน้ำมูลตอนบนแล้ว ยังสามารถเดินทางต่อเนื่องไปยังพื้นที่ จังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด หรือพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ได้ ตามแนวลำคั่นดู ไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ต่อเนื่องยังเส้นทางตามแนวแม่น้ำชี ซึ่งตลอดเส้นทาง แม่น้ำชีจะมีชุมชนโบราณหลายแห่ง โดยเฉพาะชุมชนอารยศตวรรษที่ 18

โดยความเห็นของผู้วิจัยแล้ว ช่องทางหลักแต่แรกเริ่มที่เมืองลพบุรีใช้ติดต่อกับที่ราบสูงโคราช คือ ช่องเหวตาบัว เนื่องจากมีระยะทางที่ใกล้เมืองลพบุรีที่สุด มีเมืองที่สัมพันธ์กับช่องทางดังกล่าว คือ เมืองชัยจำปา และเชื่อมต่อกับแหล่งชุมชนสำคัญในพื้นที่ต้นแม่น้ำมูล อย่างเมืองเสมา อย่างไรก็ตามเราไม่อาจตัดความสำคัญของช่องสำราญ-สะพานหินได้ เนื่องจากมีข้อสังเกตว่า เมืองชัยจำปาร้างลงในสมัยพุทธศตวรรษที่ 15-16 ในขณะที่เกิดปราสาทปรางค์นางผมหอมขึ้นที่ปากช่องสำราญ-สะพานหินช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ในขณะที่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ลุ่มแม่น้ำชีตอนบนก็ปรากฏอารยศตวรรษที่ 18 สองแห่ง คือ ปรางค์กู่ชัยภูมิ และปรางค์กู่บ้านแท่น พื้นที่ลุ่มแม่น้ำชีตอนบนซึ่งเชื่อมกับที่ราบแม่น้ำป่าสักทางช่องสำราญ-สะพานหินจึงน่าจะมีความสำคัญขึ้นมาอย่างมีนัยยะ อีกทั้งช่องสำราญ-สะพานหินก็สามารถเดินทางไปได้ทั้งพื้นที่เมืองพิมายตามลำเชียงไกร และพื้นที่ลุ่มน้ำชี จึงเป็นช่องทางสำคัญยิ่ง

ด้านตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองลพบุรี สันนิษฐานได้ว่าเป็นเส้นทางที่เลาะขอบเนินลำตะพักและชะวากทะเลโบราณ ต่อเนื่องเข้าไปยังที่ราบลุ่มลพบุรี ดงปรางค์เมืองขีดขิน และห่างจากเมืองขีดขินไปทางตะวันออกเฉียงใต้อีกในระยะ 70 กิโลเมตร ปรากฏร่องรอยชุมชนเขมรโบราณที่อำเภอเสนาห์ จังหวัดสระบุรี และเมืองดงละคร จังหวัดนครนายก ซึ่งเมืองหลังยังคงปรากฏหลักฐานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 เช่น ภาชนะเคลือบ และพระพิมพ์ ประกอบกับตำนานท้องถิ่นที่กล่าวว่าสร้างโดย “ขอม”

แนวเส้นทางสันนิษฐานนี้ น่าจะเป็นเส้นทางเชื่อมกับที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมรอีกเส้นทางหนึ่ง และอาจมีความสำคัญไม่แพ้เส้นทางข้ามเทือกเขาข้างต้น เนื่องจากหากพิจารณาพื้นที่เลยออกไปจากเมืองดงละครไม่ไกล ก็จะเป็นพื้นที่ที่พบอารยศตวรรษที่ 18 คือ อารยศตวรรษที่ 18 และอารยศตวรรษที่ 18 ก่อนจะลงสู่ที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมร

หลักฐานประการหนึ่งที่สะท้อนความสำคัญของเส้นทางนี้กับเมืองลพบุรี คือ “ตำนานพระร่วงส่งส่วยน้ำ” ซึ่งระบุว่านายคงครธา และนายร่วงจะต้องส่งส่วยน้ำจากเมืองลพบุรีไปยังเมืองขอม เมื่อนักคัมภีร์พบว่าพระร่วงมีวาจาสิทธิ์ สามารถบันดาลให้น้ำอยู่ในชะลอม จึงให้จารึกเรื่องราวแล้วปักไว้ ที่นั่นจึงเรียกว่า “ด่านพระจารึก” ด่านพระจารึกนี้เป็นสถานที่ที่ปรากฏอยู่ในพงศาวดารทั้งฝ่ายไทย และกัมพูชา โดยนับได้ว่าเป็นเขตแดนประเพณีของสอง

อาณาจักร ปัจจุบันอยู่ในพื้นที่อำเภอเมืองสระแก้ว จังหวัดสระแก้ว แม้จะเป็นเพียงตำนาน แต่ตำนานเรื่องนี้จึงอาจเป็นร่องรอยความทรงจำเกี่ยวกับเส้นทางระหว่างเมืองลพบุรีไปยังเมืองพระนครผ่านที่ราบฉนวนไทย

ด้านเหนือ และตะวันตกของเมืองลพบุรี หากยึดตามข้อมูลของศรีศักร วัลลิโภดม จะพบว่าในสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 แม่น้ำลพบุรีช่วงวัดเสถียรวิวัฒนดิษฐ์ถึงลพบุรียังไม่มี เพราะเป็นคลองขุดใหม่ราวรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช หากจะเดินทางไปยังแม่น้ำเจ้าพระยา ก็จะต้องตัดทุ่งพรหมศาสตร์ไปยังแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นที่น่าขบคิดว่าคลองบางพุทรา หรือแม่น้ำลพบุรีช่วงวัดเสถียรวิวัฒนดิษฐ์ถึงลพบุรีนี้น่าจะขุดตามแนวเส้นทางเดินทางในอดีต เนื่องจากเป็นเส้นทางตัดตรงไปยังตำแหน่งของชุมชนเมืองสิงห์บุรีเก่าที่วัดพระนอนจักรสีห์ ซึ่งน่าจะเป็นชุมชนโบราณอีกแห่งหนึ่ง เนื่องจากปรากฏร่องรอยของคูน้ำคันดินรูปมน

ในขณะที่แม่น้ำบางขามจะไหลลงมาจากพื้นที่ที่ราบลูกฟูกนครสวรรค์ อันเป็นที่ตั้งของเมืองจันทเสน และสามารถเชื่อมต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยาผ่านเครือข่ายคลองเล็ก ๆ ในพื้นที่ได้ โดยเฉพาะการเชื่อมต่อกับคลองโพธิ์ชัย ออกไปยังอินทร์บุรี ดังมีปรากฏร่องรอยในเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนพลายงามอาสาไปตีเชียงใหม่ว่ามีการเดินทางจากลพบุรี ผ่านบางขาม ไปโพธิ์ชัย และไปอยู่ตะเภา สอดรับกับผลการศึกษาของว่าที่เรือตรีอุจฉริต์ อาจารย์สิริกกุล (2544: 331-334) ที่รายงานว่าพบแหล่งโบราณคดี และหลักฐานโบราณคดีในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำบางขามหลายแห่ง โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับเขมรสมัยเมืองพระนครนั้น พบภาชนะดินเผาเครื่องเคลือบเขมร และเครื่องเคลือบจีนซึ่งไปที่ชุมชนโบราณวังไผ่ อำเภอบ้านหมี่ จังหวัดลพบุรี เช่นเดียวกับชุมชนอีกหลายแห่งในลุ่มแม่น้ำบางขามที่พบภาชนะดินเผาเขมร แต่ก็น่าจะเป็นเพียงเส้นทางที่ใช้เดินทางไปยังภูมิภาคอื่น แม่น้ำบางขามจึงน่าจะเป็นเส้นทางที่ใช้ติดต่อกับบ้านเมืองทางตอนเหนือ ตะวันตก และตะวันออกของลพบุรี

ด้านใต้ของเมืองลพบุรี มีแม่น้ำลพบุรีไหลลงไป ซึ่งในสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 แม่น้ำลพบุรีน่าจะไหลผ่านทางเหนือของหนองโสน ลงไปบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่ตำบลหัวแหลม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา นอกจากนี้ยังมีเส้นทางตามแม่น้ำป่าสักที่เริ่มจากทางใต้เมืองชิตชิน แล้วไหลลงทางใต้ไปบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่ปากน้ำแม่เบี้ย ซึ่งหลังรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 พื้นที่ริมแม่น้ำป่าสักช่วงชายทุ่งหันตราถึงปากน้ำแม่เบี้ยจะเป็นที่ตั้งของชุมชนเมืองก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา

ในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เมืองลพบุรีน่าจะยังคงความสำคัญในระดับสูง เนื่องจากมีการส่งพระราชโอรสมาปกครอง คือ นฤปติงทรวรมัน โดยพระราชทานสร้อยพระนามว่า “ลโวทเยศ” ตามความในจารึกปราสาทพิมานอากาศ ในช่วงเวลาดังกล่าวมีการสร้างพระปรางค์สามยอด อยู่ในบริเวณเดียวกันกับกลุ่มศาสนสถานสำคัญในยุคก่อนหน้านี้ ขนาดพื้นที่และขนาดของพระปรางค์สามยอดซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าศาสนสถานที่มีมาก่อนหน้านี้ทุกแห่ง และสร้างขึ้นบนฐานรากอย่างแน่นหนา น่าจะสะท้อนถึงความสำคัญของพระปรางค์สามยอดเป็นอย่างดี ในฐานะศูนย์กลางทางศาสนา คือ พุทธศาสนานิกายวัชรยาน สอดคล้องกับการพบหลักฐานโบราณวัตถุจำนวนมาก และหลากหลายประเภทที่สามารถกำหนดอายุได้ในพุทธศตวรรษที่ 18

อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันยังไม่มี การพบจารึกหลักอื่น ๆ ที่มีอายุร่วมสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งกล่าวถึงเรื่องราวในเมืองลพบุรี เราจึงยังไม่ทราบ “เรื่องราว” เกี่ยวกับเมืองลพบุรีในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มากนัก นอกเหนือไปจากที่เราทราบตามความในจารึกปราสาทพิมานอากาศว่าด้วย “ลโวทเยศ”

การรับวัฒนธรรมเขมรในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 18 ในเมืองลพบุรีน่าจะเป็นไปอย่างต่อเนื่อง และเข้มข้น เนื่องจากปริมาณของหลักฐานที่มีอยู่เป็นจำนวนมาก และหลากหลายประเภท ทั้งประติมากรรมหิน ประติมากรรมสำริด และเมื่อเข้าสู่ครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 18 ยังคงมีการสร้างพระพุทธรูป รวมถึงงานสถาปัตยกรรมที่อยู่ในรูปแบบวัฒนธรรมเขมรสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 แม้จะมีลักษณะความเป็นท้องถิ่นมากขึ้นจนสืบต่อไปยังศิลปกรรมอยุธยา ดังปรากฏโบราณสถาน และโบราณวัตถุที่มีลักษณะสืบทอดจากศิลปะเขมร และศิลปะลพบุรี¹⁴ โดยทั่วไปในพื้นที่กรุงศรีอยุธยา อันเป็นรัฐที่เกิดขึ้นสืบต่อจากรัฐ “ลลอยุธยา” หรือรัฐละโว้

¹⁴ คำว่าศิลปะลพบุรีในที่นี้ ยึดตามนิยามของศักดิ์ชัย สายสิงห์ ที่ระบุว่าศิลปะลพบุรีเป็นศิลปะอิทธิพลเขมร แต่ผสมผสานความเป็นพื้นเมืองจนมีลักษณะเฉพาะตัว มีอายุในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงการสถาปนากรุงศรีอยุธยา

5.1.2) สุวรรณปุระ: เนินทางพระ

5.1.2.1) ลักษณะทางกายภาพของพื้นที่

เนินทางพระ ตั้งอยู่ ณ พิกัดทางภูมิศาสตร์ ละติจูด 14 องศา 42 ลิปดา 24 พิลิปดา เหนือ ลองจิจูด 100 องศา 03 ลิปดา 49 พิลิปดา ตะวันออก ในพื้นที่ตำบลบ้านสระ อำเภอสามชูก จังหวัดสุพรรณบุรี บนที่ราบลุ่มแม่น้ำท่าจีน โดยอยู่ห่างจากลำน้ำท่าว่า-ท่าคอยลึกเข้าไปทางตะวันตก ประมาณ 2.5 กิโลเมตร ลำน้ำท่าคอย-ท่าว่า และคลองสวนแตงนี้เป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำท่าจีนที่ไหลขนานไปกับแม่น้ำท่าจีนก่อนจะไหลรวมกับลำน้ำจรจะเข้สามพัน เป็นคลองสองพี่น้อง และแม่น้ำท่าจีน ลักษณะของพื้นที่รอบเนินทางพระเป็นที่ราบลุ่มรอยต่อระหว่างที่ราบตะกอนรูปพัดโบราณสมัยไพลสโตซีน และที่ราบน้ำท่วมถึงยุคโฮโลซีน (กรมทรัพยากรธรณี, 2542) จึงมีความเหมาะสมสำหรับการทำเกษตรในที่ลุ่ม

5.1.2.2) ภูมิหลังทางโบราณคดี

พื้นที่ที่ตั้งของโบราณสถานเนินทางพระ อยู่บนพื้นที่ชายที่ราบตะกอนรูปพัดโบราณซึ่งปรากฏการตั้งถิ่นฐานตั้งแต่สมัยหินใหม่ ดังปรากฏแหล่งโบราณคดีหนองราชวัตร อำเภอนองหญ้าไซ จังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ ก็ปรากฏเมืองอู่ทองขึ้นในสมัยทวารวดีบริเวณตอนใต้ของที่ราบตะกอนรูปพัด เมืองบ้านคูเมืองที่อำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดสุพรรณบุรี จนถึงพุทธศตวรรษที่ 18 จึงเกิดชุมชนขึ้นที่เนินทางพระ อำเภอสามชูก และบ้านหนองแจง อำเภอดอนเจดีย์

การบันทึกข้อมูลทางโบราณคดีเกี่ยวกับเนินทางพระที่เก่าที่สุดคือ พ.ศ.2496 จากการถ่ายภาพทางอากาศในโครงการ WWS รหัสภาพ WV WWS M23 AMS 11 Feb 53, 119, 3102 จากภาพถ่ายทางอากาศดังกล่าว พบร่องรอยของโบราณสถานผนังสี่เหลี่ยมผืนผ้าล้อมรอบจุดศูนย์กลางที่อยู่ในผนังสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดผนังใหญ่อยู่ที่ราว 150 x 120 เมตร ทำมุมเอียงจากทิศตะวันออกเฉียงไปทางเหนือเล็กน้อย พื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตรกรรมปลูกข้าวในพื้นที่ชลประทาน

อย่างไรก็ตาม เนินทางพระก็ถูกลักลอบขุดโจรกรรมอย่างหนักจนโบราณสถานเสียหาย จนถึงปี 2522 จึงเริ่มมีการขุดแต่งโบราณสถานเนินทางพระโดยกรมศิลปากร แต่สภาพโบราณสถานเสียหายอย่างหนักจากการโจรกรรม ปรากฏก้อนศิลาแลง และปูนปั้นกระจัดกระจายอยู่ในบริเวณเนินโบราณสถาน

ในอีกสองปีถัดมา (พ.ศ.2524) หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล ทรงจำแนกโบราณวัตถุที่ได้จากเนินทางพระเป็นศิลา สำริด และปูนปั้น ในส่วนของงานปูนปั้นยังแบ่งได้เป็นกลุ่มรูปบุคคลเป็นเทวดา มนุษย์ ยักษ์ กลุ่มรูปสัตว์ และกลุ่มลวดลายเครื่องประดับ อีกทั้งทรงนำผลการดำเนินงานทางโบราณคดีที่เนินทางพระไปสนับสนุนข้อสันนิษฐานว่า เนินทางพระ หมายถึงสุวรรณปุระในจารึกปราสาทพระขรรค์ ด้วยเหตุว่าโบราณวัตถุที่พบมีลักษณะของศิลปะชายน แม้จะมีลักษณะของช่าง

พื้นเมือง (สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2524: 72-79) ในส่วนนี้ หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ ก็ได้ให้ความเห็นในทางเดียวกันเมื่อปี 2530 ว่า โบราณวัตถุที่พบที่เนินทางพระนี้แสดงความเชื่อที่ผสมผสานกันระหว่างพุทธศาสนamahayan (วัชรยาน) และศาสนาฮินดู โดยที่ประติมากรรมต่าง ๆ นั้นเป็นศิลปะเขมรแบบบายน และมีอิทธิพลศิลปะทวารวดีเข้ามาผสมผสาน (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2530: 23-32)

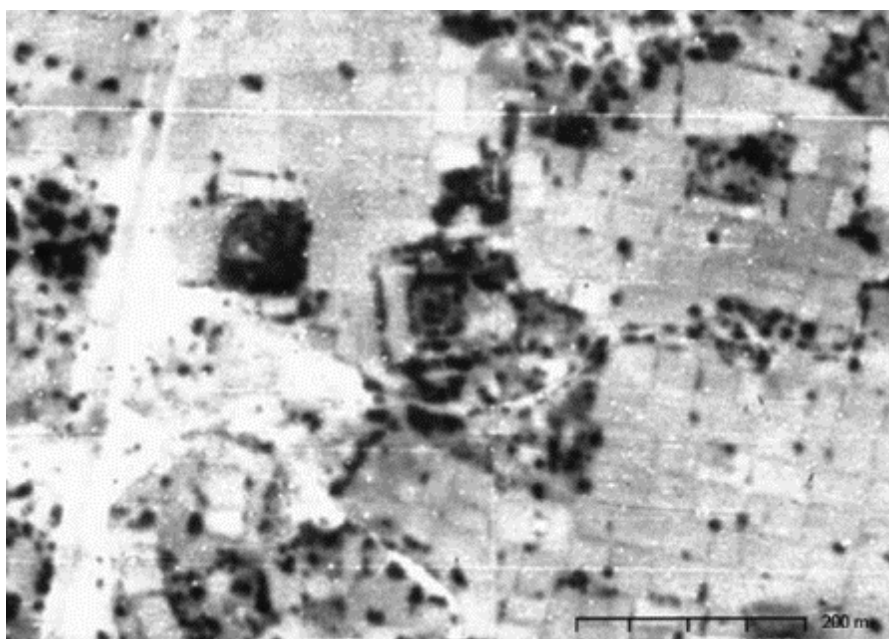
ทว่าก็มีความเห็นที่แตกต่าง เช่น ศรีศักร วัลลิโภดม (2526: 46-51) เห็นว่าเนินทางพระนั้นถูกสร้างโดยกษัตริย์ท้องถิ่นของสุพรรณภูมิที่นับถือพุทธศาสนานิกายมหายานตามแบบกัมพูชา โดยไม่ได้เกี่ยวข้องกับการขยายอำนาจของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นอกจากนี้ยังได้อธิบายว่างานประติมากรรมปูนปั้นมีลักษณะพื้นเมืองแบบทวารวดี ผสานกับศิลปะขอมแบบบายน ในขณะที่งานประติมากรรมหินทรายมีรูปแบบศิลปะขอมแบบบายน ลักษณะฝีมือสูง นำเข้ามาจากที่อื่น อาจจะเป็นจากกัมพูชาโดยตรงหรือลพบุรี

ธัชสร ตันติวงศ์ (2548: 89-96) ได้รายงานสภาพของโบราณสถานเนินทางพระไว้ในวิทยานิพนธ์ พ.ศ.2548 ระบุว่า เป็นโบราณสถาน que สร้างขึ้นตามแบบเขมรสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 และผสมผสานเข้ากับวัฒนธรรมพื้นเมือง คือ ทวารวดี ที่เจริญในพื้นที่นี้มาก่อน โดยตัวโบราณสถานนั้นน่าจะเป็นปรารค์ สังกัดได้จากการพบกลีบบนุน

5.1.2.3) ภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมที่ปรากฏ

(1) สภาพโดยรวม

โบราณสถานเนินทางพระ ตั้งอยู่บนพื้นที่ราบใกล้ลำน้ำท่าคอย มีลักษณะเป็นเนินดินขนาดใหญ่ ปัจจุบันได้รับการกำหนดขอบเขตเป็นรูปสี่เหลี่ยมขนาดประมาณ 50 x 50 เมตร มีสภาพรกร้าง ปกคลุมด้วยพืชจนไม่อาจมองเห็นเนินโบราณสถาน และยากต่อการเข้าไปสำรวจภายในเขตโบราณสถาน พื้นที่โดยรอบเป็นทุ่งนา มีคลองชลประทานไหลผ่านทางตะวันตกของโบราณสถาน ปัจจุบันมีถนนคอนกรีตเสริมเหล็กขนาดเล็กตัดผ่านบริเวณทางใต้ของเขตโบราณสถาน

ภาพที่ 58 ภาพถ่ายทางอากาศของพื้นที่เนินทางพระ
(VV WWS M23 AMS 11 Feb 53, 119, 3102)

(2) คูน้ำ คั่นดิน และกำแพงเมือง

จากภาพถ่ายทางอากาศโครงการ WWS พ.ศ.2496 และการสำรวจภาคพื้นดินในปัจจุบันไม่ปรากฏร่องรอยของคูน้ำ คั่นดิน หรือกำแพงในระดับเมือง

(3) แหล่งน้ำ

จากภาพถ่ายทางอากาศโครงการ WWS พ.ศ.2496 ไม่ปรากฏร่องรอยของแหล่งน้ำ

(4) โบราณสถานที่ปรากฏ

ในพื้นที่เนินทางพระปรากฏซากโบราณสถานซึ่งมีสภาพเสียหายจากการขุดค้ำโยกรกรรมจนไม่สามารถสันนิษฐานรูปแบบได้ แต่จากการวิเคราะห์ภาพถ่ายทางอากาศโครงการ WWS พ.ศ.2496 ทำให้ทราบว่าเนินทางพระน่าจะมีตัวศาสนสถานซึ่งถูกล้อมรอบด้วยแนวกำแพงแก้วขนาด 150 x 120 เมตร ทิศทางทำมุมเงยจากทิศตะวันออกเล็กน้อย จึงเป็นไปได้ว่าเขตโบราณสถานที่ยังเหลืออยู่นั้นเป็นส่วนของอาคารประธานของศาสนสถาน ในขณะที่ส่วนปิดล้อมขนาด 150 x 120 เมตรน่าจะถูกรื้อไถทำลายหมดแล้ว

แม้ตัวโบราณสถานจะถูกทำลายลงจนไม่สามารถสันนิษฐานลักษณะได้ แต่เท่าที่มีการรายงาน ปรากฏศิลาแลงในส่วนฐานอาคาร ร่วมกับอิฐ และชิ้นส่วนปูนปั้นประดับสถาปัตยกรรมกระจายกระจายในพื้นที่ และจากการค้นพบกลีบบขนุน และยอดอาคารรูป

ดอกบัว จึงสันนิษฐานได้เพียงว่าศาสนสถานที่เนินทางพระนี้น่าจะเป็นอาคารยอดปราสาทสร้างด้วยศิลาแลงเป็นหลัก และมีแนวกำแพงปิดล้อม

ภาพที่ 59 สภาพปัจจุบันของโบราณสถานเนินทางพระ (พ.ศ.2565)

(5) โบราณวัตถุ

โบราณวัตถุที่พบ ณ โบราณสถานเนินทางพระ สามารถจัดจำแนกเป็นประเภทต่างๆ โดยหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้จำแนกตามวัสดุเป็นประติมากรรมหิน ประติมากรรมปูนปั้น และประติมากรรมสำริด ส่วนในที่นี้จะจัดจำแนกตามประเภทของโบราณวัตถุ ดังนี้

ก. ประติมากรรมทางศาสนา

พระพุทธรูปนาคปรก พบ 1 องค์ ทำจากหินทราย ปัจจุบันอยู่ที่วัดวิมลโกศาราม อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี มีชื่อในปัจจุบันว่า หลวงพ่อสามชุกรัตนพุทธรนิมิต มีลักษณะเป็นพระพุทธรูปปางนาคปรกประทับขัดสมาธิราบบนชนดนาคนาคสามชั้น แผ่พังพานเจ็ดเศียร พระเศียรมีอุษณีษะทรงกรวยแบ่งเป็นชั้นมีกลีบบัว พระรัศมีบัวตูม มีชายสังฆาฏิ พุทธลักษณะเหล่านี้เป็นลักษณะพระนาคปรกในศิลปะชายน แต่จากการสังเกตพระวรกายนั้นมีความอวบอ้วน บึกบึน ลำพระคอใหญ่ จนอาจสันนิษฐานได้ว่าเป็นลักษณะท้องถิ่น ช่างผู้แกะสลักจึงอาจเป็นช่างท้องถิ่น

พระไภษัชยคุรุไวฑูรยประภา พบ 1 องค์ ทำจากปูนปั้น ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร มีลักษณะเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ ในพระหัตถ์มีหม้อยา

จึงทำให้ทราบว่าเป็นพระโภษะชยคุรุไวฑูรยประภา องค์พระประทับนั่งในซุ้มเรือนแก้ว มี ลวดลายพรรณพฤกษาล้อมรอบ

พระอวโลกิเตศวร พบ 1 องค์ ทำจากหินทราย ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติ สุพรรณบุรี มีลักษณะเป็นประติมากรรมบุคคลยืนสมถังค์ 4 กร พระพักตร์ส่วนบนมี รอยบิ่นเสียหาย ที่พระเศียรนั้นเกล้ามวยสูงขึ้นไปเป็นพระเมสสิทรงกระบอกผายออก ด้านหน้าของพระเมสสิมีรูปพระพุทธรูปนั่งสมาธิ ซึ่งควรหมายถึงพระอมิตาภพุทธะ พระ กรรมระดับพระกุธล ส่วนพระวรกาย ทรงกรองพระศอ พาหุรัด ทรงนุ่งผ้าจีบสั้นลอยชาย เหนือเข้าที่ชายด้านหน้า มีรัตพระองค์คาดทับ พระหัตถ์แต่ละข้างนั้นทรงถืออักษมาลา คัมภีร์ ดอกบัว และหม้อน้ำ พิจารณาแล้วเห็นว่า น่าจะเป็นฝีมือช่างพื้นเมืองที่พยายามทำ ตามแบบศิลปะชายน

พระพิมพ์ ได้แก่ พระพิมพ์โลหะ ชนิดที่เรียกว่า พระร่วงรางปืน เป็นพระพุทธรูป ทรงเครื่องปางประธานอภัย กำหนดอายุได้ที่ครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงต้นพุทธ ศตวรรษที่ 19

ข. ประติมากรรมบุคคลอื่น ๆ

เศียรทวารบาล พบ 1 ชิ้น ทำจากหินทราย ใบหน้าทรงเหลี่ยม คิ้วหนา ตาโปน แต่ เรียวเล็ก มีอุณาโลมระหว่างคิ้ว จมูกใหญ่ ปากหนา สวมกระบังหน้ามีลายขนมเปียกปูนที่ ด้านหน้า มีแถวเม็ดประคَابนกระบังหน้าสามแถว ส่วนบนของหัวเป็นทรงกรวยแบ่งเป็นชั้น ๆ มีลายกลีบบัว

ค. ประติมากรรมชิ้นส่วนทางสถาปัตยกรรม

ชิ้นส่วนทางสถาปัตยกรรมที่พบ ณ เนินทางพระนี้ คือ ลวดลายปูนปั้น โดยมีรูปแบบ หลัก ๆ ได้แก่ ประติมากรรมปูนปั้นรูปบุคคล ประติมากรรมปูนปั้นรูปสัตว์ ประติมากรรมปูน บั้่นลายพฤกษา และชิ้นส่วนเครื่องยอด

ประติมากรรมปูนปั้นรูปบุคคล ส่วนใหญ่เป็นปูนปั้นรูปใบหน้าบุคคล ปรากฏอยู่ หลายลักษณะ เช่น บุคคลเกล้ามวยผม บุคคลสวมกระบังหน้า บุคคลสวมกระบังหน้าและศิรา ภรณ์ขนนก บุคคลสวมมงกุฎทรงเทริด รูปพระคเณศ หรือเป็นภาพเล่าเรื่อง คือ เรื่อง ความนาวตาร แต่ที่นับว่าเป็นประติมากรรมเด่นและไม่ค่อยพบที่ใด คือ ประติมากรรมรูปสตรี สวมกระบังหน้า ตุ่มหู และกรองคอ แอ่นหลังโดยนำเข้ามาไว้ที่ศีรษะ ส่วนแขนและมือนั้น น่าจะอยู่ในอาคารร้างชาไว้ คล้ายคนกำลังทำท่าโยคะหรือกายกรรม ประติมากรรมเหล่านี้ สังเกตได้ว่ามีหน้าตาที่ค่อนข้างเป็นท้องถิ่น ชวนให้นึกถึงประติมากรรมปูนปั้นที่พบในสมัย ทวารวดีในกลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง

ประติมากรรมปูนปั้นรูปสัตว์ เช่น ครุฑขุดข้าง ครุฑ สิงห์ หงส์ นาค ถึง

ประติมากรรมปูนปั้นลวดลายพรรณพฤกษา เป็นลวดลายต่าง ๆ เช่น ลายกลีบบัว
ลายก้านขด

ชิ้นส่วนเครื่องยอดของอาคารที่พบ ได้แก่ กลีบขนุน มีโกลนเป็นศิลาแลงแล้วพอก
ปูนทับ ปั้นเป็นรูปบุคคลยืน

ภาพที่ 60 หลวงพ่อดำสามชุกรัตนพุทธรนิมิต พบที่เนินทางพระ
(ภาพจาก ศูนย์ข้อมูลสารสนเทศคณะสงฆ์ภาค 14)

ภาพที่ 61 ประติมากรรมพระอวโลกิเตศวร พบที่เนินทางพระ
ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สุพรรณบุรี

ภาพที่ 62 ตัวอย่างประติมากรรมปูนปั้น พบที่เนินทางพระ จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สุพรรณบุรี

ภาพที่ 63 ประติมากรรมปูนปั้นรูปพระโกษชัยคุรุไวฑูรยประภา พบที่เนินทางพระ
ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

นอกจากนี้ยังมีโบราณวัตถุสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 อื่น ๆ ที่มีรายงานการค้นพบนอก
โบราณสถานเนินทางพระ แต่ก็อยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำท่าว่า-ท่าคอย-ท่าจิ้น จังหวัดสุพรรณบุรี จึง
ควรนำมากล่าวถึงด้วย เช่น

- พระพุทธรูปปางนาคปรก พบที่วัดปู่บัว อำเภอเมืองสุพรรณบุรี เป็นพระพุทธรูป
ปางนาคปรกหินทรายประทับขัดสมาธิราบบนขนดนาคสามชั้น แผ่พังพานเจ็ดเศียร พระเศียร
มีอุษณิษะทรงกรวยแบ่งเป็นชั้นมีกลีบบัว พระรัศมีบัวตูม ไโรพระศกขัดเจน มีชายสังฆาฏิ พระ
โอษฐ์ยิ้มแบบบายน พระลักษณะเหล่านี้เป็นลักษณะพระพุทธรูปนาคปรกในศิลปะบายน
ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สุพรรณบุรี

- พระพุทธรูปปางนาคปรก มีรายงานเพียงว่าพบในเขตจังหวัดสุพรรณบุรี เป็น
พระพุทธรูปปางนาคปรกสำริดประทับขัดสมาธิราบบนขนดนาคสามชั้น แผ่พังพานเจ็ดเศียร
พระเศียรมีอุษณิษะทรงกรวยแบ่งเป็นชั้นมีกลีบบัว พระรัศมีบัวตูม ไโรพระศกขัดเจน มีชาย
สังฆาฏิ พระลักษณะเหล่านี้เป็นลักษณะพระนาคปรกในศิลปะบายน แต่สัดส่วนมีความ
แตกต่างจากพระนาคปรกองค์อื่น เช่น สัดส่วนของขนดนาค และพังพานที่เล็กเมื่อเทียบกับ
องค์พระ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สุพรรณบุรี

- พระพุทธรูปยืนปางประทานอภัย มีรายงานเพียงว่าพบในเขตจังหวัดสุพรรณบุรี เป็นพระพุทธรูปหินทรายยืน พระหัตถ์ขวาแสดงอภยมุทรา บนพระเศียร มีพระอุษณิษะทรงกรวบแบ่งเป็นชั้นมีกลีบบัว ไรพระศกชัดเจน พระขนงหนา ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สุพรรณบุรี
- พระพุทธรูปทรงเครื่องยืน เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องสำริด พบที่วัดพระธาตุสวนแดงองค์หนึ่ง ที่วัดซุนนุมนุสงฆ์แห่งหนึ่ง พระเศียรสวมศิราภรณ์ยอดกรวยมีกระบังหน้า
- พระพิมพ์โลหะ ประเภทพระร่วงนั่ง และพระร่วงยืน พบที่วัดปู่บัว และบ้านหัวเกาะ อำเภอเมืองสุพรรณบุรี
- พระพิมพ์ดินเผาแบบตรีภักย พบที่วัดพระธาตุสวนแดง วัดซุนนุมนุสงฆ์ วัดสำปะชีวะ และวัดประสพสุข อำเภอเมืองสุพรรณบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี

ภาพที่ 64 พระพุทธรูปนาคปรก พบที่วัดปู่บัว สุพรรณบุรี
ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สุพรรณบุรี

(6) พื้นที่ใช้สอยของเมือง

เนินทางพระเป็นชุมชนโบราณที่ไม่ปรากฏคูน้ำคันดินล้อมรอบ ลักษณะของพื้นที่ชุมชนจึงน่าจะคล้ายคลึงกับชุมชนรอบปราสาทที่ไม่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบซึ่งพบทั่วไปในวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร จากการสำรวจพื้นที่โดยรอบเนินทางพระทั้งจากภาพถ่ายทางอากาศ และภาคสนามในปัจจุบัน พบว่าพื้นที่โดยรอบเนินทางพระถูกปรับให้เป็นทุ่งนาไปทั้งหมด เว้นแต่พื้นที่ที่ถูกกั้นไว้เป็นเขตโบราณสถาน และมีการแบ่งคั่นนาเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ายาว ซึ่งสอดคล้องกับเครือข่ายชลประทานในยุคปัจจุบัน

เมื่อย้อนกลับไปศึกษาภาพถ่ายทางอากาศของเนินทางพระจากรูปถ่ายโครงการ WWS ปี 2496 รหัสภาพ VV WWS M23 AMS 11 Feb 53, 119, 3102 พบว่า ในขณะนั้นมีแนวสิ่งก่อสร้าง ซึ่งปัจจุบันคือคลองชลประทานฝั่งขวาสาย 2 วางแนวผ่านด้านตะวันตกของเนินทางพระแล้ว คลองชลประทานดังกล่าวนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาสามชุก ถูกขุดขึ้นในปี 2478-2480 (สำนักบริหารโครงการ กรมชลประทาน, 2561: 2-5) ส่วนของเนินโบราณสถานนั้นมีขนาดใหญ่กว่าที่ปรากฏในปัจจุบัน โดยมีส่วนเนินทางทิศใต้ของตัวโบราณสถานนอกแนว 150 x 120 เมตร และเนินด้านตะวันตกของโบราณสถาน ซึ่งปัจจุบันเป็นที่ตั้งของสำนักงานองค์การบริหารส่วนตำบลบ้านสระ เนินเหล่านี้น่าจะเคยถูกใช้เป็นที่ตั้งของศาสนสถานประธาน และชุมชน แต่น่าเสียดายที่ปัจจุบันถูกทำลายลงไปจนหมด และไม่มีรายงานการพบโบราณวัตถุประเภทภาชนะดินเผาที่บ่งบอกถึงการอยู่อาศัยของคน

ส่วนพื้นที่โดยรอบของเนินโบราณสถานนั้นเป็นทุ่งนาซึ่งกว้างใหญ่ต่อเนื่องไปถึงริมฝั่งลำน้ำท่าคอย จากภาพถ่ายทางอากาศโครงการ WWS ปี 2496 และโครงการ NS3 ปี 2518 พบว่ามีการแบ่งแปลงนาเป็นตาราง มีทิศทางอย่างเป็นระเบียบพอสมควรในบางจุด แต่แปลงนาที่แบ่งเป็นระเบียบนั้นค่อนข้างแบ่งเป็นกลุ่มชัดเจน แต่ละกลุ่มทำมุมต่างกันชัดเจน เมื่อเปรียบเทียบกับลักษณะแปลงนาที่อยู่ทางตะวันตกของคลองชลประทานฝั่งขวาสาย 2 ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากศาสนสถานประธาน พบว่าแปลงนาในพื้นที่ดังกล่าวมีขนาดและทิศทางไม่แน่นอนอนเข้าลักษณะแปลงนาระบบ Coaxial จึงมีความเป็นไปได้ที่แปลงนาโดยรอบโบราณสถานเนินทางพระจะถูกตัดแปลงใหม่ให้เข้ากับระบบชลประทานในสมัยหลัง

(7) ชุมชนที่เกี่ยวข้อง

โดยรอบโบราณสถานเนินทางพระในรัศมี 50 กิโลเมตร ปรากฏแหล่งโบราณคดีที่เป็นชุมชนโบราณซึ่งพบหลักฐานร่วมสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 ดังนี้

ก. แหล่งโบราณคดีหนองแจง ตั้งอยู่ระหว่างตำบลไร่รถ และตำบลสระกระโจม อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี พิกัดทางภูมิศาสตร์ ละติจูด 14 องศา 36 ลิปดา 38 พิลิปดา เหนือ ลองจิจูด 99 องศา 55 ลิปดา 30 พิลิปดา ตะวันออก บนที่ราบใกล้กับคลองอิเธิยว ซึ่งเป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำจรเข้สามพัน ห่างจากโบราณสถานเนินทางพระไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ 18 กิโลเมตร ชุมชนโบราณที่หนองแจงนี้เป็นที่รู้จักของผู้คนมาช้านาน โดยปรากฏครั้งแรกในรายงานของศาสตราจารย์มอง บวสเซลีเยร์ในปี 2508 และได้ระบุว่ามีโบราณวัตถุขอมที่กำหนดอายุได้ตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ถึงพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (ของ บวสเซลีเยร์, 2511: 2-3) ในปีเดียวกันนี้ หน่วยศิลปากรที่ 2 ได้สำรวจ และบันทึกข้อมูลของแหล่งโบราณคดีที่บ้านหนองแจง โดยระบุว่าเมืองโบราณแห่งนี้มีผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามมมม มีคูน้ำล้อมรอบสองชั้น และมีโบราณสถานถึง 7 แห่ง แห่งที่สำคัญคือเจดีย์ลำพายเรือ และเจดีย์คอกช้าง ซึ่งก่อด้วยอิฐที่มีขนาดใกล้เคียงกับอิฐสมัยทวารวดี จึงสันนิษฐานว่าเป็นสถูปเจดีย์สมัยทวารวดี (พจนก กาญจนจันทร์ & คณะ, 2551: 121) ต่อมาในปี 2526 ทิวา ศุภจรรยา และผ่องศรี วนาสิน รายงานว่า ในตำบลไร่รถปรากฏชุมชนโบราณแห่งหนึ่ง ซึ่งมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมสมมาตร จากนั้นกรมศิลปากรได้เข้าสำรวจแหล่งโบราณคดีที่บ้านหนองแจงในปี 2529 ได้พบโบราณวัตถุ เช่น เศษภาชนะดินเผาเนื้อดิน เศษภาชนะดินเผาเนื้อแกร่ง เศษภาชนะดินเผาเนื้อกระเบื้อง ทั้งเครื่องถ้วยเขมร เครื่องถ้วยจีน และเศษภาชนะดินเผาพื้นเมือง เหล่านี้กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 17-19 (พจนก กาญจนจันทร์ & คณะ, 2551: 121)

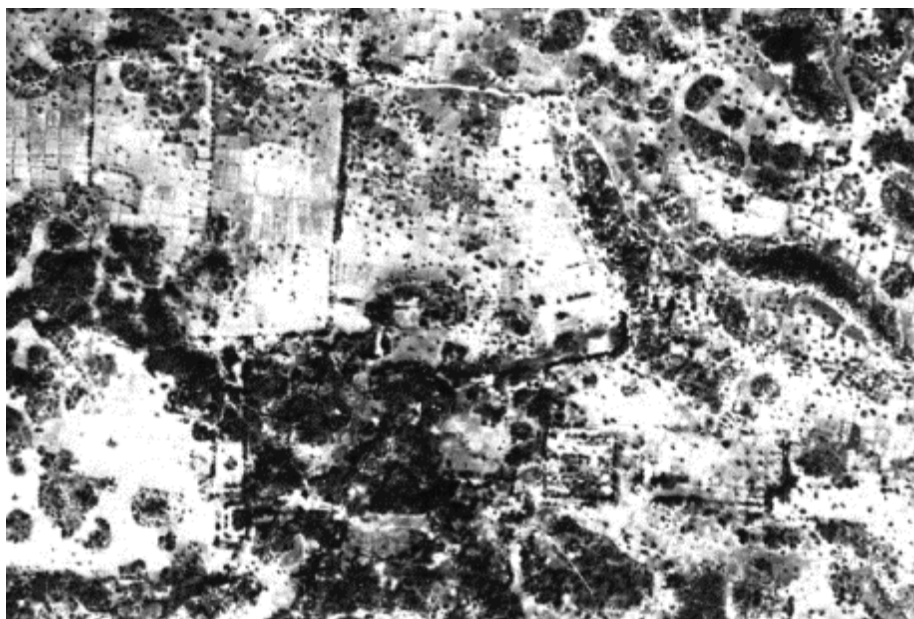
ธัชสร ตันติวงศ์ (2548: 96-104) ได้ศึกษา และสำรวจพื้นที่แหล่งโบราณคดีบ้านหนองแจง และรายงานผลไว้ว่าจากภาพถ่ายทางอากาศ พบร่องรอยชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบสองแห่ง แห่งหนึ่งมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดยาวด้านละประมาณ 200-300 เมตร กับอีกแห่งหนึ่งอยู่ถัดมาทางตะวันออกเล็กน้อย ผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าวางตัวแนวนอน กว้างประมาณ 200-300 เมตร ยาวประมาณ 500 เมตร

พจนก กาญจนจันทร์ และคณะ (2014) ศึกษาแหล่งโบราณคดีบ้านหนองแจงผ่านภาพถ่ายทางอากาศโครงการ WWS รหัสภาพ VV WWS M23 AMS 11

Feb 53, 119, 3077 และนำมาวาดเป็นแผนผัง จากแผนผังที่วาดขึ้นนี้ทำให้พบว่าชุมชนที่หนองแจงอาจแบ่งได้เป็นสองส่วน ได้แก่ ส่วนที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมเกือบจัตุรัสขนาดใหญ่ มีร่องรอยคันดินล้อมรอบ ขนาด 850 x 820 เมตร ซึ่งน่าจะยังคงมีแนวต่อออกไปทางทิศตะวันออกอีก และส่วนที่อยู่นอกพื้นที่สี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ไปทางตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งมีแนวสิ่งก่อสร้างรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส และแนวคันดินผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า ตลอดจนแนวคันดินจำนวนหนึ่ง ซึ่งในจำนวนนั้นมีแนวคันดินรูปไม่เหลี่ยมทางด้านตะวันตกของแนวสิ่งก่อสร้างรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ตรงกับตำแหน่งที่ตั้งของวัดสระพระยา (หนองแจง) ในปัจจุบัน

จากข้อมูลทั้งสองชุดนี้ จะสังเกตเห็นว่าพจนกและคณะตีความเพิ่มเติมจากธัชสร เนื่องจากธัชสรที่ศึกษาก่อนไม่ได้กล่าวถึงร่องรอยรูปสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ (850 x 850 เมตร) ซึ่งพจนกและคณะให้ความสนใจในส่วนนี้ ในขณะที่ร่องรอยรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส และสี่เหลี่ยมผืนผ้า (ยาว 500 เมตร) ที่ธัชสรกล่าวถึงอยู่ในกลุ่มนอกส่วนสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ในแผนผังของพจนกและคณะ

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าเสียดายว่าหลายสิ่งที่เคยปรากฏในภาพถ่ายทางอากาศ WWS ได้ถูกทำลายลงไปแล้ว เช่น ร่องรอยรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส และสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่ ธัชสรกล่าวถึง ในขณะที่คันดินของร่องรอยรูปสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่กลายเป็นถนน มีเพียงบางจุดที่พอจะเหลือแนวคันดินเดี่ยว ๆ ให้เห็นบ้าง การสำรวจในปัจจุบันจึงต้องใช้ภาพถ่ายทางอากาศเก่า และแผนผังที่พจนก และคณะทำขึ้นเทียบเคียงกับสภาพปัจจุบัน

ภาพที่ 65 ภาพถ่ายทางอากาศพื้นที่บ้านหนองแจง จังหวัดสุพรรณบุรี
(VV WWS M23 AMS 11 Feb 53, 119, 3077)

ภาพที่ 66 ภาพลายเส้นร่องรอยผิวดิน (features) ในพื้นที่บ้านหนองแจง โดย พจนก กาญจนจันทร์ และคณะ
(ที่มา: Podjanok Kanjanajuntorn; et.al., (2014), "Tracing Post-Dvaravati Culture from Space:
Applying Remote Sensing Technique in West-Central Thailand," *Asian Perspectives* 53, 1: Fig 7)

จากการอ่านภาพถ่ายทางอากาศของแหล่งโบราณคดีบ้านหนองแจง ร่วมกับการเดินสำรวจโดยผู้วิจัย พบว่า ร่องรอยรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสที่อิฐสรกล่าวถึง อาจเป็นขอบเขตพื้นที่ศาสนสถานของชุมชนที่หนองแจง ส่วนร่องรอยรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่นั่นอาจจะเป็นตระพังของศาสนสถาน ซึ่งผู้วิจัยเคยพบเศษภาชนะดินเผาบริเวณจุดมุมตะวันออกเฉียงใต้ของพื้นที่รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ทั้งหมดนี้อยู่ทางตะวันออกเฉียงของแนวคันดินรูปไม่เหลี่ยม ในขณะที่ผังสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ที่พจนกและคณะกล่าวถึงนั้นอาจเป็นคันดินของเมืองจริง ๆ แต่ไม่ปรากฏร่องรอยของสิ่งปลูกสร้างภายในเมือง

โบราณวัตถุที่พบ ณ แหล่งโบราณคดีบ้านหนองแจง เท่าที่มีการรายงานมีหลากหลายประเภทด้วยกัน ทั้งประติมากรรมทางศาสนา เช่น ชิ้นส่วนพระพุทธรูป ปางนาคปรกศิลา พระพุทธรูปปางนาคปรกสำริด ประติมากรรมสำริดรูปบุรุษและสตรี ประติมากรรมประดับสถาปัตยกรรม กระเบื้องเชิงชาย พระพิมพ์ดินเผา เศษภาชนะดินเผา ทั้งภาชนะเนื้อดิน เครื่องถ้วยเขมรเคลือบเขียว เครื่องถ้วยจีนชิงไป และเครื่องถ้วยเตาบ้านบางปูน เครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ซึ่งส่วนใหญ่สามารถกำหนดอายุได้ในพุทธศตวรรษที่ 18 แต่บางชิ้นสามารถกำหนดอายุได้เก่ากว่านั้น คือ พระพิมพ์ดินเผาขี้ผึ้งพุทธคยา ซึ่งพบตามชุมชนสมัยทวารวดีในภาคกลางและภาคตะวันตก (อิฐสร ต้นติวังค์, 2548: 99-104) เมื่อพิจารณาถึงการพบพระพิมพ์ดินเผาขี้ผึ้งพุทธคยา ร่วมกับการพบร่องรอยคันดินรูปไม่เหลี่ยมที่ตำแหน่งของวัดสระพระยา มีความเป็นไปได้ที่ชุมชนที่หนองแจงเคยมีการอยู่อาศัยในสมัยทวารวดี

จากร่องรอยที่ปรากฏบนพื้นที่บ้านหนองแจงซึ่งมีขนาดใหญ่และน่าจะมี ความสำคัญนี้ ทำให้พจนกและคณะตั้งข้อสังเกตว่า เมืองโบราณที่หนองแจงนี้จะหมายถึงสุวรรณปุระหรือไม่ (พจนก กาญจนจันทร์ & คณะ, 2551) ซึ่งแตกต่างจาก ข้อเสนอพื้นฐานทั่วไปที่ระบุว่าหมายถึงเนินทางพระ

ในความเห็นของผู้วิจัย แหล่งโบราณคดีหนองแจงมีความโดดเด่นด้านภูมิทัศน์ เนื่องจากปรากฏร่องรอยมิติวิสัยที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์อย่างชัดเจน ทั้งคันดินยาวคล้ายกำแพงเมือง และแหล่งน้ำของศาสนสถาน อีกทั้งยังพบ โบราณวัตถุที่มีอายุสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 เป็นจำนวนพอสมควร ซึ่งแตกต่างจาก แหล่งโบราณคดีเนินทางพระที่ไม่พบร่องรอยคันดินคล้ายกำแพงเมือง อย่างไรก็ตาม ลักษณะของหลักฐานโบราณวัตถุที่พบในพื้นที่แหล่งโบราณคดีหนองแจงยังไม่โดดเด่นเท่ากับแหล่งโบราณคดีเนินทางพระซึ่งพบประติมากรรมรูปพระอวโลกิเตศวรขนาดใหญ่ รวมถึงชิ้นส่วนประดับสถาปัตยกรรมหลายชิ้นที่สะท้อนว่าเคยมี

ศาสนสถานขนาดใหญ่อยู่ในพื้นที่ ในขณะที่แหล่งโบราณคดีบ้านหนองแจงนั้นมักเป็นโบราณวัตถุขนาดเล็กที่ยังไม่สามารถสะท้อนการมีศาสนสถานขนาดใหญ่เท่ากับเนินทางพระ

ภาพที่ 67 ตัวอย่างเศษภาชนะดินเผาที่พบในพื้นที่บ้านหนองแจง จากการสำรวจภาคพื้นดิน

ข. เมืองโบราณบ้านคูเมือง เดิมบางนางบวช ตั้งอยู่ที่บ้านคูเมือง ตำบลทุ่งคลี อำเภอดેิมบางนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี พิกัดทางภูมิศาสตร์ ละติจูด 14 องศา 51 ลิปดา 03 พิลิปดา เหนือ ลองจิจูด 100 องศา 13 ลิปดา 01 พิลิปดา ตะวันออก บนที่ราบริมคลองเล็ก ๆ ที่ไหลลงไปยังคลองสีบัวทอง ห่างจากโบราณสถานเนินทางพระทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ 23 กิโลเมตร เป็นเมืองที่มีคูน้ำล้อมรอบ ผังค่อนข้างเหลี่ยมมน มีความยาวแต่ละด้านประมาณ 500 เมตร มีการดำเนินงานทางโบราณคดีครั้งแรกในปี 2508 พบคูเมืองล้อมรอบพื้นที่ แต่ไม่มีกำแพงเมืองหรือคันดิน ภายในมีเนินสูงต่ำ มีซากสลุอยู่ภายในเมือง และพบเศษภาชนะดินเผา ลูกปัด หม้อใส่กระดูก ภาชนะโลหะ ตะเกียงโบราณ ต่อมา มีการศึกษาเพิ่มเติม ทำให้สรุปได้ว่าที่บ้านคูเมืองมีโบราณสถานก่ออิฐ 3 แห่ง ส่วนโบราณวัตถุนั้น พบชิ้นส่วนพระพุทธรูปดินเผาสมัยทวารวดี พระพุทธรูปยืนสำริด วัชระสำริด ภาชนะดินเผาเนื้อดิน ภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งแบบเขมร และเงิน ซึ่งสามารถกำหนดอายุได้ตั้งแต่สมัยทวารวดี จนถึงพุทธศตวรรษที่ 18

นอกจากนี้ ในรัศมี 50 กิโลเมตรจากเนินทางพระ ยังมีชุมชนเมืองโบราณสำคัญที่มีความสำคัญในระยะเวลาใกล้เคียงกับเนินทางพระ ซึ่งจะขอกกล่าวโดยสังเขป เช่น

ค. เมืองอู่ทอง ตั้งอยู่ริมแม่น้ำจรเข้สามพัน ในอำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี พิกัดทางภูมิศาสตร์ ละติจูด 14 องศา 22 ลิปดา 15 พิลิปดา เหนือ ลองจิจูด 99 องศา 53 ลิปดา 20 พิลิปดา ตะวันออก ห่างจากเนินทางพระไปทางตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ 42 กิโลเมตร เมืองอู่ทองนี้แม้ว่าจะเป็นเมืองในสมัยทวารวดี แต่เมืองอู่ทองน่าจะมีความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร โดยปรากฏการอยู่อาศัยระยะสุดท้ายในประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 และไม่ปรากฏหลักฐานแบบเขมรสมัยเมืองพระนครในพื้นที่เมืองอู่ทองและพื้นที่รัศมีโดยรอบเลย

ง. เมืองสรรคบุรี ตั้งอยู่ริมแม่น้ำน้อย ในตำบลแพรงศรีราชา อำเภอสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท พิกัดทางภูมิศาสตร์ ละติจูด 15 องศา 03 ลิปดา 04 พิลิปดา เหนือ ลองจิจูด 100 องศา 09 ลิปดา 40 พิลิปดา ตะวันออก ห่างจากเนินทางพระไปทางเหนือประมาณ 39 กิโลเมตร เมืองสรรคบุรีนี้น่าจะพัฒนามาจากชุมชนสมัยทวารวดี ดังปรากฏชุมชนโบราณที่บ้านดงคอน ทางใต้ของเมืองสรรคบุรี และอาจจะมีชุมชนแบบเขมรขึ้น ดังปรากฏทับหลังหินทรายศิลปะปาวันสลักเป็นรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ซึ่งปัจจุบันติดอยู่ที่แผ่นพระปฤษฎางค์ (หลัง) ของหลวงพ่อดาย วัดพระแก้วสรรคบุรี (คงเดช ประพัฒน์ทอง, 2510: 96) อย่างไรก็ตามไม่อาจจะระบุได้ว่าทับหลังดังกล่าวมาจากที่ใดก่อนจะนำมาประกอบกับหลวงพ่อดาย

ทั้งนี้ เหนือเมืองสรรคบุรีขึ้นไปทางเหนือประมาณ 12 กิโลเมตร ในตำแหน่งปากทางเข้าแม่น้ำน้อย มีวัดพระบรมธาตุ ซึ่งพบพระพุทธรูปนาคปรกหินทรายแบบศิลปะชายน แต่มีลักษณะท้องถิ่น ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ชัยนาทมุนี

ภายหลังเมืองสรรคบุรีกลายเป็นเมืองสำคัญในสมัยต่อมา มีชื่อปรากฏว่าเมืองแพรง หรือเมืองแพรงศรีราชา โดยปรากฏเจดีย์ในรูปแบบศิลปกรรมแบบสุพรรณบุรี แบบสุโขทัย และแบบอยุธยา

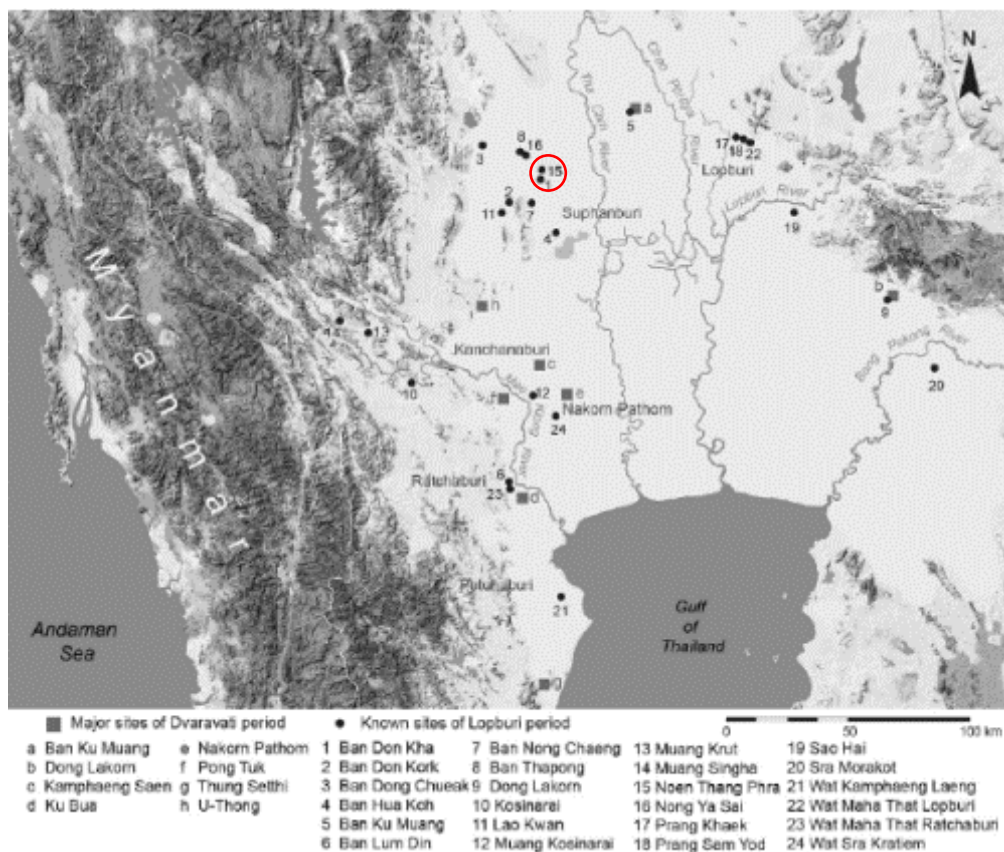

ภาพที่ 68 พระพุทธรูปนาคปรก จัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ชัยนาทมุนี
(ภาพจากพิพิธภัณฑ์เสมือนจริง พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติชัยนาทมุนี กรมศิลปากร)

ทั้งนี้ พจนกและคณะ (2551: 123) ยังได้รายงานถึงแหล่งโบราณคดีชุมชนในสมัยเขมรในประเทศไทย ในย่านลุ่มแม่น้ำท่าจีน-ท่าคอย-ท่าว่า ว่ามีจำนวน 10 แห่ง ได้แก่ เนินทางพระ หนองแจ่ง บ้านคูเมือง บ้านดงเชือก บ้านท่าโป่ง หนองหญ้าไซ บ้านดอนคา บ้านดอนกอก เลาชวีญ และบ้านหัวเกาะ ชุมชนเหล่านี้ (ยกเว้นบ้านคูเมือง) มีที่ตั้งกระจุกตัวอยู่ตามลำน้ำสาขาของลำน้ำท่าคอย-ท่าว่า ชุมชนบางแห่งนอกเหนือจากเนินทางพระ และหนองแจ่ง พบว่าเคยมีร่องรอยของพื้นที่ฝังบริเวณรูปสี่เหลี่ยมมุมฉากด้วย คือ แหล่งโบราณคดีที่บ้านดอนกอก ตำบลบ้านไช้ อำเภออุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏข้อมูลเกี่ยวกับตัวโบราณสถาน และโบราณวัตถุที่พบ ตลอดจนอายุสมัยย่อยที่ชัดเจนในพื้นที่ดังกล่าว

ถึงกระนั้น ข้อมูลของพจนก และคณะ ก็อาจช่วยทำให้เราเห็นภาพได้ว่าในสมัยเขมรเมืองพระนคร มีชุมชนที่รับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรเกิดขึ้นหลายแห่งในพื้นที่ตะวันตกของกลุ่มน้ำท่าคอย-ท่าว่า และพึงสังเกตว่ากลุ่มชุมชนดังกล่าวนี้มีที่ตั้งอยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองอุทอง แต่ในบริเวณพื้นที่ใกล้เคียงกับเมืองอุทองนั้น ไม่ปรากฏรายงานการพบชุมชนที่น่าจะมีอายุถึงสมัยเขมรเมืองพระนคร จึงสะท้อนให้เห็นว่าในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-18 ความสำคัญของพื้นที่ได้เคลื่อนย้ายจากลุ่มน้ำจรเข้สามพันมายังพื้นที่ลุ่มน้ำท่าคอย-ท่าว่า และการปรากฏเศษภาชนะจากแหล่งเตาบ้านบางปูนที่หนองแจ่ง ซึ่งเป็นชุมชนหนึ่งในกลุ่มนี้อาจจะเป็นสะพานเชื่อมโยงความสัมพันธ์บางอย่างของชุมชนเหล่านี้กับชุมชนที่เกิดขึ้นริมแม่น้ำท่าจีนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 โดยเฉพาะเมืองสุพรรณบุรี

ในขณะที่เดียวกันฝั่งตะวันออกของแม่น้ำท่าจีนจรดลุ่มแม่น้ำน้อยตอนบน ปรากฏชุมชนที่รับวัฒนธรรมเขมรเช่นกัน เช่น บ้านคูเมืองเดิมบางนางบวช สรรคบุรี ซึ่งในกรณีหลังนี้ ภายหลังจะเติบโตเป็นเมืองสำคัญในสมัยกรุงศรีอยุธยา คือ เมืองแพรกศรีราชา

ภาพที่ 69 แผนที่แสดงแหล่งโบราณคดีเขมรสมัยเมืองพระนครในพื้นที่ภาคกลาง และภาคตะวันตก

โดยพจนก กาญจนจันทร์ และคณะ

วงกลมสีแดงคือตำแหน่งของเนินทางพระ

(ที่มา: Podjanok Kanjanajuntorn; et.al., (2014), "Tracing Post-Dvaravati Culture from Space: Applying Remote Sensing Technique in West-Central Thailand," *Asian Perspectives* 53, 1: Fig 1.)

(8) เส้นทางคมนาคมที่เกี่ยวข้อง

หากพิจารณาตามสภาพทางภูมิศาสตร์ และตำแหน่งที่ตั้งของชุมชนโบราณทั้งเนินทางพระและชุมชนอื่น ๆ จะพบว่าเนินทางพระมีความสัมพันธ์กับเส้นทางคมนาคมซึ่งเชื่อมกับชุมชนสำคัญต่าง ๆ

ด้านเหนือ และตะวันออกของเนินทางพระ สามารถติดต่อกับพื้นที่ภายนอกโดยลำน้ำท่าว่า และแม่น้ำท่าจีน หากเดินทางตามแม่น้ำท่าจีนไปทางเหนือ จะพบทางแยกเข้าคลอง

ถ้าเข้ ซึ่งคลองสายนี้จะเชื่อมกับแม่น้ำน้อยที่เมืองสรรคบุรี หรือเมืองแพรกศรีราชา อันเป็นเมืองที่มีร่องรอยการอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยทวารวดี (ที่บ้านดงคอน) เขมรสมัยเมืองพระนคร และทวีความสำคัญตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 ในขณะที่เส้นทางไปบ้านคูเมืองนั้น สันนิษฐานว่าอาจไปได้ตามแนวคลองวังลึก-ท่ามะนาว ผ่านเครือข่ายคลองที่เชื่อมเข้ากับคลองสีบัวทอง และห่างจากบ้านคูเมืองไปทางตะวันออกอีกไม่กี่กิโลก็จะเป็นชุมชนที่ชั้นสูงตร กับเมืองสิงห์บุรี เก้าที่วัดพระนอนจักรสีห์

ด้านตะวันตก และใต้ของเนินทางพระ ซึ่งมีชุมชนสมัยเขมรโบราณบนดินดอนรูปพัดโบราณ เช่น บ้านดงเชือก บ้านท่าโป่ง บ้านหนองแจง บ้านดอนกอก พื้นที่ดังกล่าวไม่พบลำน้ำสายใหญ่ที่ใช้เป็นเส้นทางคมนาคมได้มากนัก การเดินทางจึงน่าจะต้องเดินทางตัดทุ่ง ในกรณีชุมชนสองแห่งแรกนี้ เส้นทางน่าจะต้องตัดทุ่งที่ตอนไปยังลุ่มน้ำกระเสียว เนื่องจากไม่ปรากฏ ลำน้ำสายใหญ่ที่ใช้เป็นทางคมนาคมได้ ส่วนการติดต่อกับชุมชนที่หนองแจงนั้น ก็น่าจะต้องเดินทางตัดทุ่งเช่นกัน ด้วยไม่มีลำน้ำสายใหญ่ ถัดไปจากหนองแจงทางตะวันตกจึงเป็นบ้าน ดอนกอก ซึ่งอยู่ใกล้ห้วยจระ-ห้วยขามที่ไหลลงสู่ลำน้ำจระเข้สามพัน หากเดินทางย้อนลำน้ำจระเข้สามพัน ก็จะสามารถเชื่อมกับแม่น้ำแม่กลองได้

5.1.2.4) สรุปรวมของเนินทางพระในพุทธศตวรรษที่ 18 และการวิเคราะห์เบื้องต้น

โบราณสถานเนินทางพระ หรือที่สันนิษฐานโดยทั่วไปว่าหมายถึงเมืองสุวรรณปุระในจารึกปราสาทพระขรรค์ เป็นชุมชนที่น่าจะถูกสถาปนาขึ้นเมื่อพุทธศตวรรษที่ 18 (สมัยบายน) บนที่ราบใกล้ลำน้ำท่าคอย-ท่าว่า ซึ่งเป็นลำน้ำสายรองของแม่น้ำท่าจีน ที่ตั้งของเนินทางพระนั้นตั้งอยู่บนรอยต่อระหว่างที่ราบดินดอนรูปพัดกับที่ราบน้ำท่วมถึง จึงเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์และเหมาะสมแก่การทำนาปลูกข้าว อีกทั้งลำน้ำท่าคอยยังเป็นลำน้ำสำคัญสำหรับการคมนาคมเชื่อมกับพื้นที่ต่าง ๆ เช่น ลุ่มน้ำจระเข้สามพันซึ่งไหลมาจากลุ่มแม่น้ำแม่กลอง และไหลผ่านชุมชนเมืองโบราณที่สำคัญยิ่งในสมัยทวารวดี คือ เมืองอู่ทอง และทางตะวันออกของแม่น้ำท่าจีนก็มีเครือข่ายคลองที่สามารถเชื่อมกับแม่น้ำน้อยและแม่น้ำเจ้าพระยาได้

เนินทางพระเป็นชุมชนที่ไม่ปรากฏคูน้ำคันดินล้อมรอบ พบเพียงร่องรอยของศาสนสถานบนเนินดินก่อด้วยศิลาแลงภายในเขตกำแพงแก้วรูปสี่เหลี่ยมมุมฉาก ซึ่งเป็นรูปแบบเด่นของศาสนสถานแบบเขมรโบราณ ตัวศาสนสถานประธานนั้นแม้ไม่เหลือสภาพให้ศึกษาได้ แต่ก็น่าจะเป็นอาคารยอดปราสาทก่อด้วยศิลาแลง และประดับด้วยลวดลายปูนปั้น ดังหลักฐานประเภทปูนปั้นประดับสถาปัตยกรรมที่ปรากฏทั่วไป ดังนั้น ชุมชนเมืองที่เนินทางพระจึงมีลักษณะเช่นเดียวกับชุมชนแบบเขมรสมัยเมืองพระนครโดยทั่วไปที่ปราศจากคันดิน

หรือกำแพงล้อมรอบ มีศาสนสถานและชุมชนบนเนินดินรายล้อมด้วยพื้นที่เกษตรกรรม แต่การไม่ปรากฏแหล่งน้ำทั้งขนาดใหญ่ในรูปแบบของตระพัง และสระขนาดเล็กในพื้นที่โดยรอบเนินทางพระ ร่วมกับการไม่มีรายงานการพบภาชนะดินเผาในพื้นที่ เนินทางพระจึงอาจมีประชากรไม่มากนัก

เมื่อพิจารณาจากประติมากรรมทางศาสนาที่พบจัดอยู่ในประติมากรรมทางพุทธศาสนานิกายมหายาน-วัชรยาน เช่น พระพุทธรูปนาคปรกศิลปะชายน พระพุทธรูปพระโภษะชัยคุรุไวฑูรยประภา พระอวโลกิเตศวรสีกร แม้ประติมากรรมประเภทต่าง ๆ ที่พบที่เนินทางพระ อย่างพระพุทธรูปนาคปรก และพระอวโลกิเตศวรสีกร รวมถึงประติมากรรมปูนปั้นต่าง ๆ จะมีลักษณะแบบศิลปะสมัยชายน แต่ก็มีความเป็นท้องถิ่นสูง เช่น พระพักตร์ที่ยาว สัดส่วนประติมากรรมที่ค่อนข้างยืดสูง ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับศิลปกรรมทวารวดีที่เคยเจริญในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำท่าจีนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 หลักฐานเหล่านี้ทำให้ทราบว่าแม้วัฒนธรรมทวารวดีจะเสื่อมลงก่อนหน้าสมัยชายนกว่า 200 ปี แต่รูปแบบงานช่างน่าจะยังคงสืบต่อในหมู่ประชากรท้องถิ่น กระทั่งการเกิดขึ้นของชุมชนแบบเขมรที่เนินทางพระ

อาจสันนิษฐานได้ว่าชุมชนเมืองที่เนินทางพระยังคงมีการอยู่อาศัยถึงราวปลายพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 19 ก่อนจะร้างลง เนื่องจากไม่พบหลักฐานทางโบราณคดีที่มีอายุหลังจากนั้น ภายหลังจากการร้างลงของเนินทางพระ น่าจะมีการเคลื่อนย้ายของผู้คนและวัตถุสิ่งของไปยังชุมชนริมแม่น้ำท่าจีนที่เติบโตขึ้นหลังจากนั้น ดังปรากฏว่าโบราณวัตถุหลายชิ้น เช่น พระพุทธรูป และพระพิมพ์ถูกเก็บรักษาไว้ตามวัดต่าง ๆ ในชุมชนสมัยหลัง

ทั้งนี้ พื้นที่โดยรอบของเนินทางพระยังมีชุมชนที่คาดว่ามีการอยู่อาศัยในสมัยเขมรเมืองพระนครอีกหลายแห่ง ซึ่งอยู่บนที่ราบดินดอนรูปพัดเก่าทางตะวันตกของลำน้ำท่าค้อย-ท่าว่า ชุมชนเหล่านี้ น่าจะมีการอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยทวารวดี ก่อนจะรับวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร ในจำนวนนี้ชุมชนอีกแห่งหนึ่งซึ่งน่าจะมีขนาดใหญ่ คือ เมืองโบราณที่หนองแจง ซึ่งปรากฏร่องรอยของศาสนสถานในผังรูปสี่เหลี่ยมมุมฉาก ร่วมกับร่องรอยของตระพังด้านตะวันออกของศาสนสถานดังกล่าว มีร่องรอยของคันดินรูปกลมอย่างที่ปรากฏในวัฒนธรรมทวารวดี และยังคงปรากฏร่องรอยของคันดินรูปสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ แต่ไม่ปรากฏว่ามีสิ่งก่อสร้าง หรือรายงานการพบโบราณวัตถุภายในแนวคันดินดังกล่าว จึงอาจเป็นไปได้ว่าอาจเป็นเมืองที่ยังสร้างไม่เสร็จก็ได้ อย่างไรก็ตาม หนองแจงก็น่าจะเป็นชุมชนสำคัญ โดยพิจารณาประติมากรรมทางศาสนา ประติมากรรมปูนปั้นประดับสถาปัตยกรรม และเศษภาชนะดินเผา ซึ่งหลักฐานดังกล่าวนี้สะท้อนว่าเมืองโบราณที่หนองแจงมีการอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยทวารวดี สืบมาจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 19

แม้ว่าโดยทั่วไป เมืองโบราณที่หนองแวงจะไม่ได้ถูกระบุว่าหมายถึงเมืองสุวรรณปุระ แต่ภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมที่ปรากฏ ตลอดจนเมืองโบราณบ้านคูเมืองที่เดิมบางนางบัวชกลับมีความสำคัญมากในฐานะสิ่งที่อาจแสดงความสืบเนื่องของการอยู่อาศัยของผู้คนในพื้นที่เดิม จากวัฒนธรรมทวารวดีสู่สมัยบายบณลุ่มน้ำท่าคอย-ท่าว่า ซึ่งปรากฏชุมชนในสมัยเขมรเมืองพระนครหลายเมือง สะท้อนถึงความสำคัญที่เพิ่มขึ้นของพื้นที่ฝั่งตะวันตกของกลุ่มน้ำท่าคอย-ท่าว่า ทางตอนเหนือลุ่มน้ำจะระเข้สามพัน

จากการศึกษาชุมชนต่าง ๆ ข้างต้นนี้ จึงอาจเป็นไปได้ที่ชุมชนเหล่านี้จะเป็นรากฐานสำคัญให้แก่การเกิดขึ้นของชุมชนริมแม่น้ำท่าจีน โดยเฉพาะเมืองสุพรรณบุรี หรือสุพรรณภูมิ ในพุทธศตวรรษที่ 19 ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากชุมชนเหล่านี้ โดยอยู่ห่างลงไปทางใต้ประมาณ 25 กิโลเมตร และเมืองสุพรรณบุรีที่เกิดขึ้นนี้คือรากฐานของอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาในเวลาต่อมา

5.1.3) คัมพูกัญญาณะ: เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์

5.1.3.1) ลักษณะทางกายภาพของพื้นที่

เมืองโบราณโกสินารายณ์ ตั้งอยู่ ณ พิกัดทางภูมิศาสตร์ ละติจูด 13 องศา 51 ลิปดา 17 พิลิปดา เหนือ ลองจิจูด 99 องศา 50 ลิปดา 58 พิลิปดา ตะวันออก ในพื้นที่ตำบลท่าผา อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี บนที่ราบริมฝั่งแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งเกิดจากแม่น้ำแควใหญ่ และแม่น้ำแควน้อย มาบรรจบกันที่ปากแพรก อำเภอเมืองกาญจนบุรี จังหวัดกาญจนบุรี ก่อนจะไหลผ่านอำเภotáมวง และอำเภotáมะกา จังหวัดกาญจนบุรี และถึงตำแหน่งของเมืองโบราณโกสินารายณ์ในอำเภอบ้านโป่ง จากนั้นแม่น้ำแม่กลองจะไหลต่อไปยังอำเภอโพธาราม อำเภอเมืองราชบุรี จังหวัดราชบุรี อำเภออัมพวา และอำเภอเมืองสมุทรสงคราม จังหวัดสมุทรสงคราม แล้วไหลลงสู่อ่าวไทยที่บางจะเกร็ง

พื้นที่สองฝั่งแม่น้ำแม่กลองช่วงที่ผ่านเมืองโกสินารายณ์นี้มีลักษณะเป็นที่ราบที่เป็นส่วนหนึ่งของเนินตะกอนรูปพัดก้ำแพงแสน บริเวณดังกล่าวไม่พบภูเขาหรือเนินที่สูงเด่น ตำแหน่งของแหล่งโบราณคดีอยู่ไม่ไกลจากเขตที่ราบน้ำท่วมที่มีเนินเป็นระยะ ซึ่งอยู่ทางตะวันออกของแหล่งโบราณคดี ตั้งแต่เขตอำเภอมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐมออกไป

5.1.3.2) ภูมิหลังทางโบราณคดี

สถานที่นามว่า “โกสินารายณ์” เป็นที่รู้จักของชาวบ้านมาเป็นเวลานาน โดยปรากฏในนิราศเก่า ๆ เช่น นิราศพระแท่นดงรัง ของสามเณรกลั่น นิราศพระแท่นดงรัง ของเสมียนมี (หมื่นพรหมสมพัตสร) ซึ่งออกชื่อดังกล่าวว่า “โกสินาราย” และผู้คนได้เรียกชื่อสระน้ำที่ตำบลท่าผา อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรีว่า “สระโกสินารายณ์”¹⁵

หลักฐานแรกสุดที่แสดงภาพของเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ คือ ภาพถ่ายทางอากาศของปีเตอร์ วิลเลียม ฮันท์ ที่ถ่ายไว้เมื่อปี 2489 ต่อมากรมศิลปากรได้เข้าสำรวจพื้นที่บริเวณสระโกสินารายณ์ในปี 2504 พบว่าสระโกสินารายณ์เป็นสระน้ำขนาดใหญ่ ขนาด 210 x 420 เมตร ลึก 2.5 เมตรโดยประมาณ ค้นดินรอบสระสูง 1.2 เมตร สระโกสินารายณ์นี้อยู่ติดกับกำแพงเมืองด้านทิศเหนือ ห่างลงไปทางใต้ประมาณ 500 เมตร มีเนินโบราณสถานที่เรียกกันว่า “จอมปราสาท” แต่ทางราชการก็ยังไม่ได้ดำเนินการอะไร กระทั่งปี 2508 มีการพบเศษอิฐโบราณขณะไถปรับพื้นที่บริเวณที่ดินทางตะวันตกของสระโกสินารายณ์ ต่อมาประชาชนได้ขุดค้นพบเศียรพระพุทธรูป เทวรูป พระพิมพ์ ผู้ว่าราชการจังหวัดราชบุรีจึงทำหนังสือแจ้งกรมศิลปากร ขอให้ส่งเจ้าหน้าที่เข้ามาโดยด่วน

จนในปี 2509 กรมศิลปากรกำหนดให้ขุดแต่งขุดค้นจอมปราสาท โดยสามารถขุดแต่งทางทิศใต้ได้โดยตลอด ทิศเหนือได้เพียงครึ่งหน้าดิน และทิศตะวันออก-ตะวันตกยังไม่ได้ขุดแต่ง ในระหว่างการขุดแต่งนั้นเอง นายตรี อมาตยกุล และนายจำรัส เกียรติก้อง ได้สำรวจพื้นที่โดยรอบจอมปราสาทและสระโกสินารายณ์เพื่อค้นหาโบราณสถานเพิ่มเติม พบเจดีย์ก่ออิฐสภาพถูกทำลายเหลือแต่ฐานทั้งภายในและภายนอกกำแพงเมือง กำแพงเมือง และสระน้ำภายในเมืองหลายแห่ง จึงทำให้ทราบว่าแหล่งโบราณคดีแห่งนี้เป็นเมืองโบราณ โดยกำหนดอายุสมัยเบื้องต้นจึงอยู่ในสมัยลพบุรี และนำไปสู่ข้อสันนิษฐานว่า เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์นั้นน่าจะหมายถึงเมือง “คัมพูกัญญา” ในจารึกปราสาทพระขรรค์ เนื่องจากในขณะนั้นมีข้อสันนิษฐานแล้วว่า ลโวทยปุระ สุวรรณปุระ ชยราชบุรี ศรีชัยสิงหปุระ และศรีชัยวรปุระ เมื่อสุวรรณปุระหมายถึงสุวรรณบุรี¹⁶ และชยราชบุรีหมายถึงเมืองราชบุรี (ที่วัดมหาธาตุ) จึงสันนิษฐานว่า คัมพูกัญญา ตรงกับเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ (กรมศิลปากร, 2509: 35-45)

¹⁵ ในนิราศพระแท่นดงรังของเสมียนมีอธิบายว่าโกสินารายหมายถึงบริเวณพระแท่นดงรัง อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดกาญจนบุรี มีตำนานว่าเคยเป็นเมืองมาก่อน จึงเข้าใจว่าชาวบ้านในอดีตเรียกชื่อสระน้ำใหญ่ในตำบลท่าผาโดยสอดคล้องกับเมืองโกสินารายที่พระแท่นดงรัง ซึ่งตั้งอยู่ไม่ไกลจากที่นี่นัก

¹⁶ ขณะนั้นยังไม่มีข้อสันนิษฐานว่าสุวรรณปุระน่าจะหมายถึงแหล่งโบราณคดีเนินทางพระ อำเภอสามชูก จังหวัดสุพรรณบุรี แต่ก็เชื่อกันแล้วว่าหมายถึงพื้นที่สุพรรณบุรี เนื่องจากมีการพบพระพุทธรูปศิลปะขอมในเขตจังหวัดสุพรรณบุรีหลายองค์

ปัจจุบันพื้นที่เมืองโบราณกลายเป็นโรงงานอุตสาหกรรมกระดาษของบริษัท อุตสาหกรรมกระดาษไทย จำกัด (ภายหลังคือ บริษัท สยามคราฟท์อุตสาหกรรม จำกัด โรงงานบ้านโป่ง) ในขณะที่กำแพงเมืองด้านเหนือปึกตะวันตก และด้านตะวันตกถูกรุกลักกลายเป็นบ้านเรือนราษฎร และสละนาคับสระเข้ถูกเพิกถอนทะเบียนโบราณสถานในปี 2533

5.1.3.3) ภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมที่ปรากฏ

(1) สภาพโดยรวม

เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ เาที่ที่มีการสำรวจเมื่อปี 2509 โดยตรี อมาตยกุล และจรัส เกียรติก้อง ประกอบกับภาพถ่ายทางอากาศก่อนที่จะมีโรงงานกระดาษ บ่งชี้ว่าเป็นเมืองผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส ยาวด้านละ 960 เมตร แต่ปรากฏคันดินให้เห็นในขณะนั้นเพียง 3 ด้าน ด้านเหนือของกำแพงเมืองมีสระโกสินารายณ์ ภายในเมืองมีสระน้ำหลายแห่ง จอมปราสาทตั้งอยู่บริเวณกลางเมืองค่อนไปทางเหนือเล็กน้อย ผังเมืองวางตัวเกือบตรงตามแกนทิศหลัก โดยทำมุมเฉียงขึ้นทางทิศเหนือเล็กน้อย

ตัวเมืองตั้งอยู่บนที่ราบริมแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งไหลผ่านในแนวตะวันตก-ตะวันออก ห่างลงไปทางใต้ของเมืองประมาณ 400-800 เมตร ปัจจุบันพื้นที่ระหว่างตัวเมืองโบราณกับแม่น้ำแม่กลองมีทางรถไฟสายน้ำตกและถนนแสงชูโตตัดผ่าน พื้นที่ภายในเขตกำแพงเมือง และพื้นที่โดยรอบตามภาพถ่ายทางอากาศเก่าเป็นพื้นที่เกษตรกรรม ปัจจุบันมีโรงงานอุตสาหกรรมแทรกตามพื้นที่เกษตรกรรมดังกล่าว โดยเฉพาะภายในเขตเมืองโบราณนั้นกลายเป็นพื้นที่โรงงานทั้งหมด เว้นไว้แต่พื้นที่จอมปราสาท ซึ่งยังคงเป็นที่สักการบูชาของโรงงานจนถึงปัจจุบัน

(2) คูน้ำ คันดิน กำแพงเมือง

ตรี อมาตยกุล และจรัส เกียรติก้อง ได้รายงานเกี่ยวกับกำแพงเมืองไว้ว่า ปรากฏให้เห็นจำนวน 3 ด้าน ได้แก่ ด้านเหนือ ด้านตะวันออก และด้านตะวันตก ส่วนด้านใต้นั้นพบว่าถูกทำลายลงไปแล้วเสียมาก ทว่าหากสังเกตจากภาพถ่ายทางอากาศเก่าก็仍将พอสันนิษฐานแนวกำแพงเมืองนี้ได้ โดยน่าจะถูกรื้อไปคราวสร้างทางรถไฟ กำแพงเมืองแต่ละด้านมีลักษณะเป็นคันดินยาวด้านละ 960 เมตร สูง 0.6 เมตร กว้าง 10 เมตร (กรมศิลปากร, 2509: 40-51) ร่องรอยดังกล่าวยังคงสังเกตได้ผ่านภาพถ่ายทางอากาศ โดยเฉพาะภาพถ่ายที่เก่าที่สุดคือเมื่อปี 2489 ของวิลเลียม ฮันท์ จนถึงปี 2534 ซึ่งร่องรอยคันดินดังกล่าวได้หายไปทั้งหมด

จากการสำรวจโดยผู้วิจัยเมื่อปี 2565 ปัจจุบันเหลือเพียงคันดินด้านเหนือที่เป็นแนวร่วมกับคันดินของสระโกสินารายณ์ ส่วนคันดินในจุดอื่นถูกไถปรับจนราบเรียบแล้วทั้งสิ้น

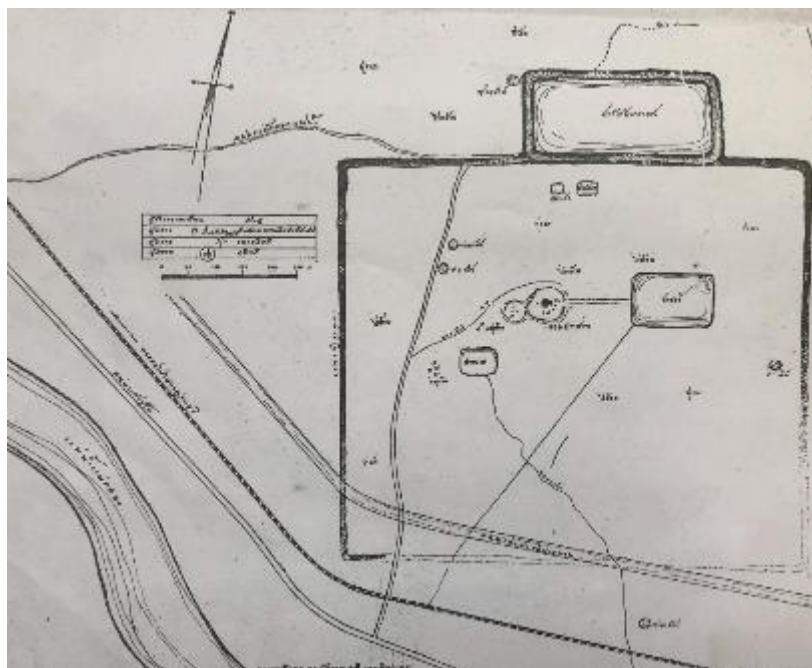
แม้แต่คันดินด้านเหนือปึกตะวันตกที่ไม่ได้อยู่ในเขตโรงงานกระดาษ และคันดินด้านตะวันตกก็กลายเป็นบ้านเรือน และถนนภายในหมู่บ้าน โดยไม่เหลือเค้าของคันดินที่ล้อมรอบเมืองอีก

ทั้งนี้ ตรี อมาตยกุล และจรัส เกียรติก้อง ได้รายงานไว้ว่าคุณเมื่อนั้นตั้งเงินกลายเป็นไร่นาของราษฎร แต่เมื่อผู้วิจัยได้พิจารณาจากภาพถ่ายทางอากาศเก่า ก็ไม่พบร่องรอยคูเมืองที่ชัดเจน เมื่อพิจารณาร่วมกับคันดินของเมืองที่สูงเพียง 60 เซนติเมตร เมืองโบราณแห่งนี้จึงอาจไม่มีคูเมือง หรืออาจเป็นเพียงร่องเล็ก ๆ ที่เกิดจากการขุดถมคันดินเท่านั้น¹⁷

ภาพที่ 70 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงพื้นที่เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ พ.ศ.2488
(BN 907 27/5/1945, F20, 684)

¹⁷ ในอดีตอาจจะมีการปักไม้ระเนียดบนคันดินเช่นเดียวกับเมืองในรุ่นหลังมา เช่น กรุงศรีอยุธยาช่วงก่อนการสร้างกำแพงอิฐ

ภาพที่ 71 แผนผังเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ โดยตรี อมาตยกุล และคณะ (ที่มา: กรมศิลปากร, (2509), “รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณสถานบริเวณสระโกสินารายณ์ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี” ศิลปากร 10, 2: 40-41.)

(3) แหล่งน้ำ

ก. สระโกสินารายณ์ เป็นสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมฉาก มีขนาดใหญ่ที่สุดในพื้นที่ อยู่ติดกับกำแพงเมืองด้านทิศเหนือ มีขนาด 210 x 420 เมตร ลึก 2.5 เมตร โดยประมาณ ขอบสระก่อเป็นคันดินรอบสระสูง 1.2 เมตร มีช่องน้ำออกที่มุมตะวันตกเฉียงใต้ ซึ่งในแผนที่วาดปี 2509 ระบุว่าเป็นคลองออกไปยังแม่น้ำแม่กลอง ปัจจุบันยังปรากฏร่องรอยอยู่โดยถูกปรับปรุงเป็นลำรางคอนกรีต ตัวสระวางตัวในแนวตะวันออก-ตะวันตก ปัจจุบันยังมีน้ำขังอยู่ตลอดทั้งปี และถูกปรับปรุงเป็นสวนสาธารณะ

ข. สระเข้ เป็นสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมฉาก ไม่มีการบันทึกขนาดไว้ทราบเพียงว่าเป็นสระน้ำที่ใหญ่เป็นอันดับสอง อยู่บริเวณเกือบกลางเมือง ตัวสระวางตัวในแนวตะวันออก-ตะวันตก มีระนาบตรงกับตำแหน่งจอมปราสาท

ค. สระนาค เป็นสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมฉาก ไม่มีการบันทึกขนาดไว้ แต่จากแผนที่ประกอบรายงานฯ พบว่าเป็นสระที่ใหญ่เป็นอันดับสาม อยู่บริเวณด้านตะวันตกเฉียงใต้ของจอมปราสาท

ง. สระแก้ว และสระมังกร ในประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานตามที่ปรากฏในประกาศกรมศิลปากรซึ่งลงในราชกิจจานุเบกษาเรียกว่า สระกร เป็นสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมฉาก อยู่ใกล้กับขอบสระโกสินารายณ์ทางใต้ หรืออยู่ทางเหนือของเมือง

ภาพที่ 72 สระโกสินารายณ์ในปัจจุบัน (พ.ศ.2565)

(4) โบราณสถาน

ในการสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดีเมื่อปี 2509 กรมศิลปากรรายงานว่ามีเนินดินสามแห่งที่ควรทำการขุดแต่ง กำหนดเป็นหมายเลข 1-3 อย่างไรก็ตาม กรมศิลปากรได้ดำเนินการขุดแต่งเพียงแค่เนินหมายเลข 1 ที่ชาวบ้านเรียกกันว่า จอมปราสาท เฉพาะด้านใต้และครึ่งหนึ่งของด้านเหนือ

จอมปราสาท

จอมปราสาท เป็นเนินดินที่อยู่บริเวณกลางเมืองโบราณ กรมศิลปากรได้ทำการขุดค้น พบก้อนศิลาแลงที่สลายตัวไม่เป็นแท่งโดยตลอดตั้งแต่ยอดเนินลงไปจนถึงฐานเนิน ลึกลงไปพบหินทุบแตกปะปนอยู่กับทรายจำนวนมาก สันนิษฐานว่าโบราณสถานแห่งนี้มีฐานก่อด้วยศิลาแลงเป็นกรอบ และใช้หินกับทรายอัดช่องว่างให้แน่นเป็นฐานราก แล้วจึงสร้างปราสาทซ้อนขึ้นไป ในชั้นหินและทรายนี้ยังได้พบซาก

ศิระจรระเข้ กระจดองเต่า และฐานเทวรูป ซึ่งฐานเทวรูปนั้นสันนิษฐานว่าน่าจะรวมกับหินและทราย แล้วอัดเข้าเป็นฐานราก

ตัวปราสาทประธานนั้นพังทลายจนไม่เหลือสภาพแล้ว แต่ก็ได้พบหินทรายแดงหลายแห่ง มีขนาดต่าง ๆ ตั้งแต่ 1.8 เมตร 1.5 เมตร 1 เมตร และ 50 เซนติเมตร ไม่มีการจำหลักลวดลาย จึงน่าจะเป็นชิ้นส่วนกรอบประตูและทับหลังจริง พบกลีบนูนทำจากหินทรายแดง ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับในซุ้มเรือนแก้ว และยอดปราสาทกลีบบะเพียงศิลาแลง (กองโบราณคดี กรมศิลปากร, 2538: 213-215) อีกทั้งยังพบลวดลายปูนปั้นศิลปะเขมรจมนในชั้นดิน

การขุดแต่งในครั้งนั้นทำให้ได้ข้อสันนิษฐานว่า โบราณสถานแห่งนี้มีฐานยกสูงประมาณ 1.5 เมตร แล้วสร้างปราสาทที่มีมุข 4 ด้าน ก่อด้วยศิลาแลง และใช้หินทรายก่อกรอบประตู ทับหลัง กลีบนูน ฉาบปูนและปั้นลวดลายประดับ แต่ไม่มีการรายงานถึงมีสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ เช่น บรรณาลัย ระเบียงคด โคปุระ และภายหลังก็ไม่ได้มีการขุดแต่งจอมปราสาทเพิ่มเติมอีก

(5) โบราณวัตถุ

โบราณวัตถุที่พบจากการสำรวจเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ และการขุดแต่งจอมปราสาท สามารถจัดจำแนกเป็นประเภทต่าง ๆ ดังนี้

ก. ประติมากรรมทางศาสนา

พระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี เป็นพระอวโลกิเตศวรที่มีลักษณะพิเศษ ในที่นี้พบเฉพาะท่อนพระองค์ขนาด 1.15 เมตร ส่วนพระกร พระบาท และพระเศียรได้หักหายไปจากองค์ (ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป) ท่อนพระองค์ที่พบนั้น เป็นประติมากรรมบุคคลประทับยืน มี 8 กร ที่พระวรกายจะมีรูปพระพุทธรูปจำนวนมากตั้งแต่ใต้พระศอกลงไปจนถึงพระอุระ แสดงถึงพระรัศมีที่แผ่ออกมา ที่กลางพระอุระมีรูปสตรีนั่งถือดอกบัวขนาดใหญ่หนึ่งองค์ น่าจะหมายถึงพระนางปรัชญาปารมิตา และที่ชั้นพระองค์เหนือพระภูษามีรูปสตรีเรียงไปโดยตลอด ซึ่งน่าจะหมายถึงพระนางปรัชญาปารมิตาเช่นกัน

ชิ้นส่วนประติมากรรมพระโพธิสัตว์ ซึ่งไม่น่าเป็นชิ้นส่วนของพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีข้างต้น ได้แก่ พระกร 5 ชิ้น ถือคัมภีร์ ลูกประคำ ดอกบัว พระบาท พระโพธิสัตว์ และพระเศียรพระโพธิสัตว์

ข. ชั้นส่วนทางสถาปัตยกรรม

ประติมากรรมปูนปั้นประดับ เช่น เคียรเทวดาสวมมงกุฎทรงเทริดมีกระบังหน้า ใบหน้าอสูร ชั้นส่วนรูปนาค ครุฑ ช้าง และลวดลายพรรณพฤกษา

ชั้นส่วนศิลาแลง ได้แก่ ชั้นส่วนยอดปราสาท

ชั้นส่วนหินทราย ได้แก่ กรอบและทับหลังประตู กลีบขนุน

ชั้นส่วนดินเผา ได้แก่ กระเบื้องเชิงชาย และบราลี

ชั้นส่วนก้อนอิฐ ซึ่งมีแถบข้าวปะปนอย่างชัดเจน คล้ายกับก้อนอิฐที่ใช้ในสมัยทวารวดี

ภาพที่ 73 พระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี พบที่สระโกสินารายณ์
(ภาพโดย พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ราชบุรี)

ภาพที่ 74 ชิ้นส่วนประติมากรรมปูนปั้น พบที่สระโกสินารายณ์

(6) พื้นที่ใช้สอย

เมื่อพิจารณาจากแผนผังโดยรวมของเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ซึ่งเขียนไว้เมื่อปี 2509 ร่วมกับภาพถ่ายทางอากาศ พบว่า บริเวณกลางเมืองอันเป็นที่ตั้งของจอมปราสาท มีชุมชนต่อเนื่องไปทางด้านตะวันตก และตะวันตกเฉียงใต้ สังเกตได้จากตำแหน่งของหมู่บ้านในแผนผัง พื้นที่ดังกล่าวจึงอาจเป็นที่ดินที่สามารถใช้อยู่อาศัยได้ และมีการสร้างศาสนสถานประธานขึ้น ศาสนสถานประธานนี้น่าจะมีความสัมพันธ์กับสระเข้ ซึ่งวางตัวในระนาบเดียวกับจอมปราสาท เนื่องจากในแผนผังปี 2509 ผู้เขียนได้ระบุแนวคันดินระหว่างจอมปราสาทตรงไปยังสระเข้ ซึ่งเป็นลักษณะเดียวกันกับปราสาทที่มีตระพังด้านหน้า สระเข้จึงอาจเป็นตระพังสำหรับศาสนสถานประธานแห่งนี้

นอกจากนี้ เนินดินด้านตะวันตกของสระโกสินารายณ์ ซึ่งกรมศิลปากรเคยกำหนดให้เป็นเนินดินที่ 2-3 เมื่อปี 2509 และมีการพบเศียรเทวรูป 2 องค์ ก็อาจจะเคยเป็นเนินที่อยู่อาศัยของผู้คน แต่ไม่มีรายงานการพบภาชนะดินเผา หรือหลักฐานอื่น ๆ เลย

ส่วนพื้นที่โดยรอบที่ตอนกลางเมืองเป็นพื้นที่เกษตรกรรม จากแผนผังเมื่อปี 2509 ระบุว่าด้านตะวันออกภายในกำแพงเมืองเป็นทุ่งนา ส่วนด้านตะวันตกเป็นไร่อ้อย สิ่งที่น่าสนใจ คือ ส่วนที่เป็นทุ่งนานั้น เมื่อพิจารณาจากภาพถ่ายทางอากาศเก่า พบว่ามีการแบ่งแปลงนาอย่างเป็นระเบียบ มีขนาดสม่ำเสมอ โดยคั่นนาวางแนวขนานไปกับกำแพงเมือง

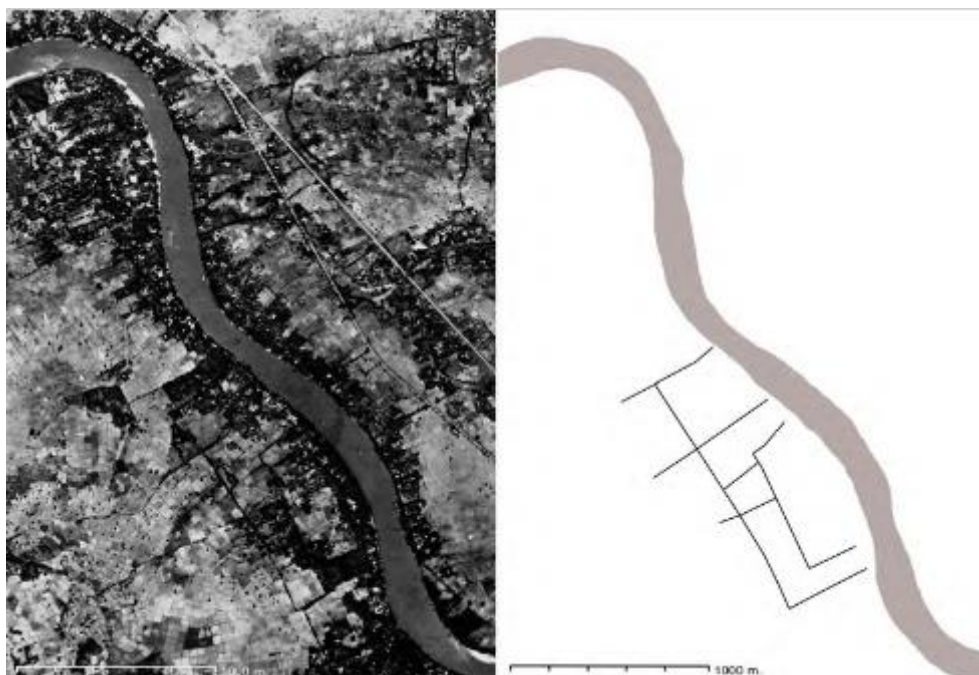
ลักษณะเช่นนี้มีความแตกต่างไปจากแปลงนาที่ปรากฏนอกแนวกำแพงเมือง โดยเฉพาะด้านตะวันตกของเมือง ซึ่งมีขนาดและทิศทางของคันนาไม่แน่นอน และไม่สัมพันธ์กับคลองชลประทานที่ขุดขึ้นใหม่ ดังนั้น จึงมีความเป็นไปได้ที่แปลงนารูปตารางกริดภายในเมืองจะถูกแบ่งตั้งแต่การสร้างเมือง

(7) ชุมชนที่เกี่ยวข้อง

โดยรอบโบราณสถานเนินทางพระในรัศมี 50 กิโลเมตร ปรากฏแหล่งโบราณคดีที่เป็นชุมชนโบราณซึ่งพบหลักฐานร่วมสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 ดังนี้

ก. พงตึก ตั้งอยู่ที่ตำบลพงตึก อำเภอน้ำมะกา จังหวัดกาญจนบุรี พิกัดทางภูมิศาสตร์ ละติจูด 13 องศา 53 ลิปดา 39 พิลิปดา เหนือ ลองจิจูด 99 องศา 47 ลิปดา 06 พิลิปดา ตะวันออก ห่างจากเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ไปทางตะวันตกประมาณ 8 กิโลเมตร เป็นชุมชนริมฝั่งขวาของแม่น้ำแม่กลอง ปรากฏโบราณสถานก่อด้วยศิลาแลงหลายแห่ง ในพื้นที่พบโบราณวัตถุจำนวนมาก เช่น พระพุทธรูปสำริด เทวรูป พระพิมพ์ ภาชนะดินเผา ชิ้นส่วนลวดลายปูนปั้นในวัฒนธรรมทวารวดี ตะเกียงสำริด และยังพบพระพุทธรูปนาคปรกหินทราย ศิลปะชายน ปัจจุบันอยู่ที่วัดดงสัก พระพุทธรูปดังกล่าวนี้มีลักษณะทั่วไปของศิลปะชายน แต่พระเศียรมีขนาดใหญ่กว่าพระพุทธรูปสมัยชายนโดยปกติ

จากการศึกษาโดยพจนก กาญจนจันทร์ และคณะ (2556: 87) ผ่านภาพถ่ายทางอากาศเก่า VV WWS M6 AMS 27/12/1952, 119 พบร่องรอยของคันดินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมฉากขนาด 1,300 x 570 เมตร วางตัวขนานไปกับแม่น้ำแม่กลอง อยู่ห่างลงไปทางใต้ของกลุ่มโบราณสถานในสมัยทวารวดีในบริเวณวัดดงสักประมาณ 1 กิโลเมตร แต่ พจนกและคณะ ยังไม่ได้กำหนดอายุที่ชัดเจนของคันดินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าดังกล่าว และไม่ปรากฏข้อมูลทางโบราณคดีด้วย แต่ก็ได้ตั้งคำถามเปรียบเทียบกับลักษณะของคันดินเมืองราชบุรี สุพรรณบุรี รวมถึงทุ่งพระเสด็จ-ทุ่งพญาเมืองที่จังหวัดปทุมธานี ซึ่งกรณีหลังพจนกและคณะดูจะให้ความสนใจเป็นพิเศษ และมีผู้วิเคราะห์ว่ามีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 19-20 อย่างไรก็ตาม ในกรณีของพงตึกควรมีการศึกษาหาอายุสมัยต่อไป

ภาพที่ 75 แนวคันดินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่พังตึก จากการศึกษาของพจนก กาญจนจันทร์ และคณะ (ที่มา: พจนก กาญจนจันทร์ และคณะ, (2556), การสำรวจวัฒนธรรมโบราณบนลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 ด้วยเทคโนโลยีระยะไกล (Remote Sensing), (รายงานวิจัย สำนักงานพัฒนาเทคโนโลยีอวกาศและภูมิสารสนเทศ (องค์การมหาชน) สำนักศิลปากรที่ 2 สุพรรณบุรี และคณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์), 85-87.

พงตึกนี้คงเป็นชุมชนสำคัญที่อยู่บนเส้นทางจากภาคใต้ของเมียนมา และด่านพระเจดีย์สามองค์ อาจเป็นจุดแวะพักของนักเดินทางที่ไปมาในพื้นที่ระหว่าง นครปฐม ราชบุรี และกาญจนบุรีในสมัยทวารวดี แต่จากการพบพระพุทธรูปนาคปรกแบบเขมร ก็อาจสะท้อนว่ายังมีการใช้งานพื้นที่แถบพงตึกในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 โดยอาจอยู่ในปริมณฑลของเมืองคัมพูกัญจนะก็ได้

ข. เมืองนครปฐมโบราณ ตั้งอยู่บนในพื้นที่อำเภอเมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม ห่างจากเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ประมาณ 27 กิโลเมตรไปทางตะวันออก เป็นเมืองบนลำน้ำบางแก้ว รายล้อมด้วยที่ราบน้ำท่วมถึง ประกอบด้วยส่วนที่ล้อมรอบด้วยคูน้ำรูปไม่เหลี่ยม ขนาด 2,000 x 3,600 เมตร มีศูนย์กลางที่พระประโทนเจดีย์ และมีโบราณสถานสำคัญ เช่น จุลประโทนเจดีย์ วัดธรรมศาลา อีกส่วนหนึ่งเป็นส่วนนอกคูเมือง มีโบราณสถานสำคัญ เช่น พระปฐมเจดีย์ สถูปวัดพระงาม วัดพระเมรุ เนินยายหอม หลักฐานเหล่านี้สามารถกำหนดอายุเริ่มแรกได้ในสมัย

ทวารวดี หลักฐานทางโบราณคดีที่พบในเมืองนครปฐมนั้นสะท้อนความเป็นเมืองการค้าสำคัญ มีความเจริญรุ่งเรืองอย่างชัดเจน

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในพื้นที่นครปฐม ประกอบกับการขุดค้นทางโบราณคดีโดยสฤชดีพงษ์ ชุนทรง เมื่อปี 2552-2553 ทำให้ทราบว่าเมืองนครปฐมโบราณเริ่มมีการตั้งถิ่นฐานราวพุทธศตวรรษที่ 8-12 และมีช่วงเวลาเจริญรุ่งเรืองสูงสุดที่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 จนถึงพุทธศตวรรษที่ 16 (สฤชดีพงษ์ ชุนทรง, 2557: 123-124, 150) อาจจะสามารถกล่าวได้ว่าชุมชนเมืองที่นครปฐมโบราณได้สิ้นสุดการเป็นเมืองลงภายหลังพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งสฤชดีพงษ์สันนิษฐานไว้ว่าอาจมาจากสาเหตุด้านสิ่งแวดล้อม คือ ความเปลี่ยนแปลงของแม่น้ำบางแก้วที่สร้างผลกระทบต่อเศรษฐกิจและสังคมของเมือง

เท่าที่มีข้อมูลในปัจจุบัน หลักฐานทางโบราณคดีหลังพุทธศตวรรษที่ 16 ที่นครปฐมโบราณนั้นมีปริมาณน้อยมากเมื่อเทียบกับสมัยก่อนหน้า และส่วนใหญ่มีการขุดพบและเคลื่อนย้ายไปเก็บยังที่อื่น โดยเฉพาะจากการเก็บรวบรวมโบราณวัตถุในมณฑลนครชัยศรี ยกเว้นกลุ่มโบราณวัตถุที่ทราบข้อมูลจุดที่ค้นพบ ได้แก่ กลุ่มพระพิมพ์ที่พบจากวัดพระเมรุ พระปฐมเจดีย์ วัดพระงาม บ้านสระเหี้ย พระพุทธรูปปางนาคปรกหินทรายศิลปะชายน ขุดพบที่สนามจันทร์ 1 องค์ และปูนปั้นประดับศาสนสถานพบที่พระประโทนเจดีย์ 35 ชิ้น ส่วนที่เหลือซึ่งมีรายงานเพียงพบครั้งแรกในพื้นที่จังหวัดนครปฐม ได้แก่ พระพุทธรูปนาคปรกหินทราย ศิลปะนครวัดถึงชายน 6 องค์ พระพิมพ์ ศิลปะแบบเขมรสมัยเมืองพระนคร 2 องค์ และฐานรูปเคารพมีบัวคว่ำบัวหงาย 2 ชิ้น

โบราณวัตถุอีกชิ้นหนึ่งซึ่งมีความน่าสนใจมาก คือ เศียรพระอวโลกิเตศวรหินทราย ปัจจุบันจัดแสดงภายในพระปฐมเจดีย์พิพิธภัณฑสถาน มีลักษณะสอดคล้องกับเศียรพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีที่พบ ณ ที่อื่น ๆ สฤชดีพงษ์ ชุนทรง (2557: 211-212) จึงตั้งข้อสังเกตไว้ว่าอาจเป็นเศียรพระอวโลกิเตศวรจากสระโกสินารายณ์

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า พื้นที่เมืองนครปฐมอาจจะยังมีความเคลื่อนไหวอย่างเบาบางภายใต้วัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 แต่อาจไม่ได้มีการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชน ซึ่งน่าจะเป็นผลจากสิ่งแวดล้อมที่ไม่เอื้อต่อ

การตั้งถิ่นฐาน¹⁸ โดยวัฒนธรรมเขมรได้แพร่เข้ามาจนมีอิทธิพลต่องานประติมากรรมทางศาสนา และประติมากรรมประดับสถาปัตยกรรม ในขณะที่ปูชนียวัตถุสำคัญของนครปฐมโบราณน่าจะยังคงเป็นที่รู้จักของกลุ่มคนที่จาริกวัดศรีชุมเรียกว่า “ขอม” ดังถ้อยคำที่กล่าวถึงพระมหาธาตุเจดีย์ซึ่งปัจจุบันน่าจะหมายถึงพระปฐมเจดีย์ว่า “ขอมเรียกพระธมนั้นแล” และอาจจะมีการบูรณปฏิสังขรณ์ปูชนียสถานบางแห่ง จึงทำให้ปรากฏศิลปกรรมที่รับอิทธิพลเขมรสมัยบายูน เช่น จุลประโทนเจดีย์ ที่มีลักษณะของประติมากรรมปูนปั้นคล้ายกับที่โบราณสถานจอมปราสาท สระโกสินารายณ์ (สฤชต์พงษ์ ชุนทรง, 2557: 186)

จาริกวัดศรีชุมยังได้บรรยายถึงที่ตั้งของ “พระธม” ว่าสถิตอยู่กึ่งกลาง “นครพระกริส”¹⁹ นั้นย่อมาหมายความว่าผู้คนหลังสมัยบายูนไม่นานยังคงทราบว่าพื้นที่เมืองนครปฐมโบราณเคยเป็นเมืองมาก่อน และมีนามเกี่ยวข้องกับพระกฤษณะ แต่ก็มีสภาพกลายเป็นป่าดงเสียแล้ว ก็ด้วยขาดผู้อยู่อาศัยนั่นเอง

ภาพที่ 76 พระพุทธรูปนาคปรก ศิลปะบายูน พบที่สนามจันทร์ นอกเมืองนครปฐมโบราณ ปัจจุบันจัดแสดงที่พระปฐมเจดีย์พิพิธภัณฑสถาน

¹⁸ ฟิงส์เกตต์ว่า ในสมัยกรุงศรีอยุธยาก็ยังไม่มีการตั้งถิ่นฐานเป็นเมือง ณ เมืองนครปฐมโบราณ แต่กลับตั้งถิ่นฐานที่ตำบลท่านา บริเวณริมลำน้ำบางแก้ว อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐมในปัจจุบัน กระทั่งมีการสถาปนาพระปฐมเจดีย์ในสมัยรัชกาลที่ 4 และการมาถึงของรถไฟสายใต้ ทำให้เมืองนครปฐมโบราณกลายเป็นเมืองขึ้นอีกครั้ง

¹⁹ คำว่า นครพระกริส หรือ นครพระกฤษณะ ดูจะรับกันดีกับนาม “ทวารวดี” ซึ่งเป็นเมืองของพระกฤษณะ และเป็นนามที่ปรากฏในจารึกสมัยทวารวดีที่ลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง

ข้อมูลเหล่านี้จึงอาจสะท้อนถึงสถานะที่เปลี่ยนไปของเมืองนครปฐมโบราณ หลังพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งอาจกลายเป็น “พื้นที่ทางศาสนา” ที่ตั้งของปูชนียสถาน ดังนั้น เมืองนครปฐมโบราณในสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 จึงอาจจะยังไม่ร้างลงไปเสียทีเดียว

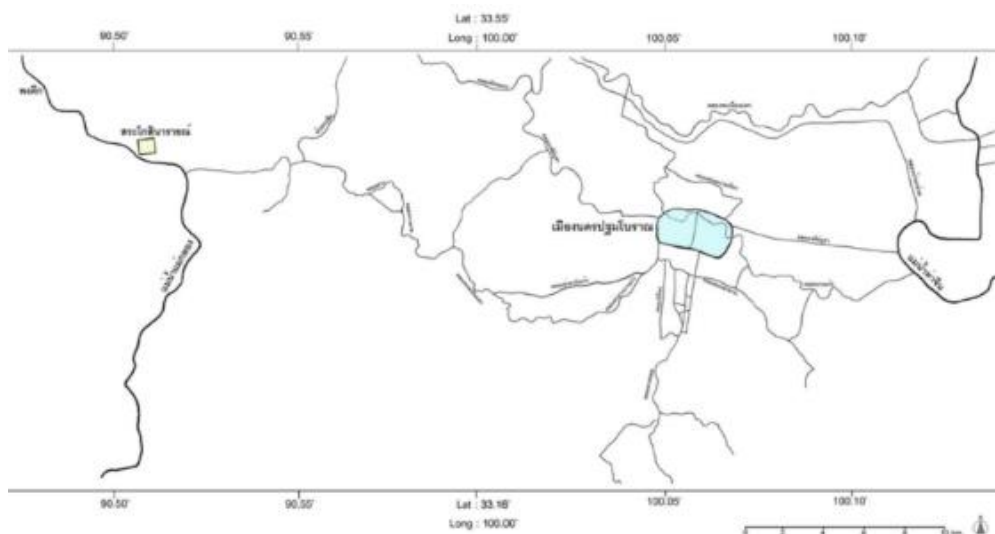
(8) เส้นทางคมนาคมที่เกี่ยวข้อง

ด้านเหนือและด้านตะวันตก ตามแนวแม่น้ำแม่กลอง สามารถเดินทางขึ้นไปผ่านพงตึก ซึ่งเป็นชุมชนการค้ามาแต่สมัยทวารวดี ก่อนจะถึงทางแยกไปลำน้ำจรเข้สามพัน (คลองทวน) ซึ่งไหลออกไปยังแถบสุพรรณบุรี และถึงปากแพรก จุดบรรจบกันของแม่น้ำแควใหญ่ และแควน้อย ซึ่งแม่น้ำแควน้อยนั้นจะไหลผ่านเมืองสิงห์ และเมืองกลอนโตก่อนจะมาถึงปากแพรก

ด้านตะวันออก มีเครือข่ายแนวคลองที่ลึกเข้าไปในแผ่นดิน ซึ่งสามารถเชื่อมเข้ากับพื้นที่เมืองนครปฐมโบราณได้ โดยมีคลองยาง คลองบางตาล คลองหนองดินแดง คลองท่าผา วังตาล และคลองท่าผาบางแก้ว เชื่อมต่อกันเป็นเส้นทางไปยังพื้นที่เมืองนครปฐมโบราณ

ด้านใต้ ตามแนวแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งไหลต่อลงไปยังเมืองราชบุรี ก่อนจะออกอ่าวไทยที่ดอนหอยหลอด จังหวัดสมุทรสงคราม แม่น้ำแม่กลองในระยะจากสระโกสินารายณ์ไปราชบุรีนั้นมีความคดเคี้ยวไม่มากนัก

ภาพที่ 77 แผนที่แสดงเครือข่ายคลองจากเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์สู่เมืองนครปฐมโบราณ

โดย สฤณีพงศ์ ชุนทรง

(ที่มา: สฤณีพงศ์ ชุนทรง, (2557), *โบราณคดีเมืองนครปฐม: การศึกษาอดีตของศูนย์กลางแห่งทวารวดี*, (กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร): 187.)

5.1.3.4) สรุปรวมของเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ในพุทธศตวรรษที่ 18 และการวิเคราะห์เบื้องต้น

เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ หรือที่สันนิษฐานว่าหมายถึงเมืองคัมพูกัญญาในจารึกปราสาทพระขรรค์ เป็นชุมชนที่น่าจะถูกสถาปนาขึ้นเมื่อพุทธศตวรรษที่ 18 บนที่ราบริมน้ำแม่แม่กลอง และเป็นแม่น้ำที่มีชุมชนโบราณตั้งอยู่มาตั้งแต่สมัยโบราณ เช่น พงตึก ซึ่งเป็นชุมชนการค้าสำคัญตั้งแต่ยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์ถึงยุคประวัติศาสตร์ตอนต้น สภาพแวดล้อมเป็นที่ราบลุ่ม ซึ่งยังคงใช้เป็นพื้นที่เกษตรกรรมมาจนถึงปัจจุบัน

จากภาพถ่ายทางอากาศเก่า และรายงานการสำรวจและขุดแต่งเมื่อปี 2509 ได้ให้ข้อมูลว่าเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์เป็นเมืองที่มีคันดินล้อมรอบขนาดใหญ่ ขนาด 960 x 960 เมตร และมีแหล่งน้ำขนาดใหญ่หลายแห่ง ที่สำคัญคือสระโกสินารายณ์ ทางตอนเหนือของเมือง ภายในเมืองประกอบด้วยพื้นที่อยู่อาศัยซึ่งน่าจะกระจุกอยู่บริเวณด้านหลังศาสนสถานประธาน คือ จอมปราสาท ซึ่งน่าจะเป็นอาคารปราสาทก่อด้วยศิลาแลง ประดับปูนปั้น และจากการพบกระเบื้องและบราลีดินเผา ทำให้ทราบว่าในอดีตอาจมีอาคารเครื่องไม้มุงกระเบื้อง ปักบราลีดินเผา แต่ไม่สามารถสันนิษฐานแผนผังรวมได้แล้ว เบื้องหน้าด้านตะวันออกของจอมปราสาทมีสระน้ำสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดกลาง คือ สระเข้ ซึ่งมีลักษณะที่ตั้ง

และขนาดเทียบได้กับตำแหน่งของตระพังหน้าศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร

เมื่อพิจารณาจากหลักฐานโบราณวัตถุ พระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีเป็นหลักฐานเด่นของเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ นอกจากนี้ยังพบชิ้นส่วนประติมากรรมอื่น ๆ เช่น พระโพธิสัตว์ หรือเทวดา แต่อยู่ในสภาพไม่สมบูรณ์ ส่วนประติมากรรมปูนปั้นประดับสถาปัตยกรรมนั้น มีลักษณะท้องถิ่นอยู่มาก บางชิ้นชวนให้นึกถึงงานประติมากรรมสมัยทวารวดี

ภาพถ่ายทางอากาศเก่ายังชี้ให้เห็นถึงร่องรอยการแบ่งแปลงนาภายในเมืองเป็นตารางรูปสี่เหลี่ยมเป็นระเบียบ ขนาดไปกับแนวคันดินของเมือง มีขนาดสม่ำเสมอ แตกต่างจากพื้นที่นอกเมืองโดยเฉพาะด้านตะวันตกของเมืองที่มีขนาดและทิศทางไม่แน่นอนอย่างชัดเจน จึงมีความเป็นไปได้ที่แปลงนาดังกล่าวจะถูกแบ่งขึ้นพร้อมกับการสร้างเมือง

ในบริเวณไม่ไกลจากเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ขึ้นไปทางเหนือคือที่ตั้งของชุมชนพงดึก และเมืองนี้ก็ตั้งอยู่ไม่ไกลจากปากคลองที่จะเชื่อมเข้าไปในพื้นที่เมืองนครปฐมโบราณในกลุ่มน้ำบางแก้ว-บางแหม ซึ่งเป็นเมืองที่มีความเจริญมาก่อนในสมัยทวารวดี พึงสังเกตว่าแม้เมืองนครปฐมโบราณจะเสื่อมลงจนสิ้นสภาพเมืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 แต่เมืองนครปฐมโบราณอาจจะเปลี่ยนสถานะเป็นพื้นที่ทางศาสนา ดังมีการบูรณปฏิสังขรณ์พระสถูปเจดีย์บางแห่งในนครปฐม ปัญหาที่ควรอภิปรายต่อไป คือ เมืองนครปฐมโบราณ และเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ มีความสัมพันธ์ต่อกันหรือไม่

เมื่อพิจารณาจากชื่อเมืองว่า คัมพูกัญญาณะ ควรหมายถึง “ท่าเรือแห่งคัมพูกะ” โดยคำว่า กัญญาณะ แปลว่า ท่าเรือ ส่วน “คัมพูกะ” หรือ “คามพูกะ” พึงสังเกตว่าเป็นคำที่ปรากฏในจารึกตั้งแต่สมัยทวารวดี และก่อนเมืองพระนคร คือ จารึกฐานพระพุทธรูปยืนที่ลพบุรี และจารึกวัดกุดแต่ ในฐานะชื่อเมือง และกลุ่มคน ซึ่งมีพระราชอาปกครอง ชื่อเท็จจริงดังนี้ทำให้ตรี อมาตยกุล ใช้เป็นข้อสันนิษฐานว่า คัมพูกัญญาณะ ต้องตั้งในกลุ่มน้ำเจ้าพระยา จนสุดท้ายได้มีข้อสันนิษฐานว่า คัมพูกัญญาณะหมายถึงเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ จากประเด็นนี้ ทำให้สฤชต์พงศ์ ขุนทรง (2557: 216-220) ตั้งประเด็นว่า เมื่อ “คัมพูกัญญาณะ” หมายถึงเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ และตรงกับ “คามพูกะ” ในจารึกสมัยก่อนหน้านั้น คามพูกะก็ไม่ควรอยู่ห่างจากเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ และจะต้องมีพระราชอาปกครอง ซึ่งสฤชต์พงศ์มองว่ามีเพียงเมืองนครปฐมโบราณที่มีคุณสมบัติพอจะเป็นคามพูกะได้

ฉะนั้น หากยึดตามข้อสันนิษฐานดังกล่าวนี้ เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ หรือ “คัมพูกัญญาณะ” จึงน่าจะเป็นเมืองที่เกิดขึ้นโดยมีความสัมพันธ์กับเมืองนครปฐมโบราณที่ขณะนั้นได้กลายเป็นเพียงพื้นที่ทางศาสนา โดยมีการสร้างเมืองขึ้นในพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำสาย

หลัก คือ แม่น้ำแม่กลอง ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์และใช้เป็นเส้นทางคมนาคมได้ แต่หลังพุทธศตวรรษที่ 18 เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์น่าจะร้างลง เนื่องจากไม่มีรายงานการพบหลักฐานทางโบราณคดีที่มีอายุเก่าแก่กว่าพุทธศตวรรษที่ 18 พร้อมกับชื่อสัมพุทปัญญา และสามพูกะที่ถูกลืมเลือนจนสูญหายไปด้วย

5.1.4) ขยราชบุรี: เมืองราชบุรี

5.1.4.1) ลักษณะทางกายภาพของพื้นที่

เมืองราชบุรี ตั้งอยู่ ณ พิกัดทางภูมิศาสตร์ ละติจูด 13 องศา 32 ลิปดา 48 พิลิปดา เหนือ ลองจิจูด 99 องศา 48 ลิปดา 52 พิลิปดา ตะวันออก ในพื้นที่อำเภอเมืองราชบุรี บนที่ราบริมแม่น้ำแม่กลองฝั่งขวา แม่น้ำแม่กลองนี้ไหลลงมาจากปากแพรง ผ่านพงตึก เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ และราชบุรี ก่อนจะไหลลงอ่าวไทยที่บางจะเกร็ง จังหวัดสมุทรสงคราม

พื้นที่โดยรอบเมืองราชบุรีประกอบด้วยที่ราบน้ำท่วมถึง และที่ราบลาดตะพัก มีความอุดมสมบูรณ์สูง โดยมีกลุ่มภูเขาหินปูนลูกโดดอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของพื้นที่ เรียกว่า เขาสูง และด้านตะวันตกของเมือง มีภูเขาลูกเล็ก ๆ คือ เขาวัง และเขาแก่นจันทร์ ส่วนทางใต้ของเมืองห่างลงไปประมาณ 4 กิโลเมตร เป็นที่ตั้งของเมืองคูบัว ซึ่งเป็นเมืองโบราณในสมัยทวารวดี ด้านตะวันตกของพื้นที่เป็นเทือกเขาสูง คือ เทือกเขาตะนาวศรี และที่ราบเชิงเขา ในเขตอำเภอสวนผึ้ง บ้านคา และจอมบึง ส่วนด้านตะวันออกเฉียงใต้ของพื้นที่เป็นที่ราบต่ำในอำเภอปากท่อ ดำเนินสะดวก และวัดเพลง ต่อเนื่องยังเขตจังหวัดสมุทรสงคราม ซึ่งอยู่ใกล้ทะเล

ตำแหน่งที่พบศาสนสถานสมัยบายน คือ วัดมหาธาตุวรวิหาร ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมืองราชบุรี จังหวัดราชบุรี ริมฝั่งขวาแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งเป็นพื้นที่ศูนย์กลางในการศึกษาชุมชนเมืองนี้

5.1.4.2) ภูมิหลังทางโบราณคดีของเมืองราชบุรี

พื้นที่เมืองราชบุรีเป็นเมืองที่มีการตั้งถิ่นฐานต่อเนื่องจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ สมัยทวารวดีมาจนถึงปัจจุบัน โดยในยุคก่อนประวัติศาสตร์ปรากฏชุมชนที่มีศักยภาพด้านโลหกรรมหลายแห่ง และมีร่องรอยการติดต่อกับชุมชนที่อยู่ห่างไกลออกไป (สำนักศิลปากรที่ 1 ราชบุรี, 2552: 152-158) ต่อมาเมื่อเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ปรากฏเมืองคูบัวทางใต้ของเมืองราชบุรีไปประมาณ 4 กิโลเมตร เป็นเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีที่กำหนดอายุได้ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16 และภายหลังได้ร้างลง นอกจากนี้ยังมีศาสนสถานถ้ำที่เขายู ทางตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองราชบุรี ซึ่งมีอายุสมัยร่วมกัน

สำหรับพื้นที่บริเวณวัดมหาธาตุวรวิหาร มีการสันนิษฐานมาแต่เดิมว่าน่าจะมีการใช้งานตั้งแต่สมัยทวารวดี ภายหลังในสมัยลพบุรี (เขมรในประเทศไทย) สืบมาถึงสมัยอยุธยาที่มีการบูรณะสืบมา ในอดีตมีข้อสันนิษฐานว่า พระปราสาทประธานของวัดสร้างขึ้นเมื่อ 900 ปีที่แล้ว (พุทธ

ศตวรรษที่ 17-18) ดังพบฐานศิลาแลงขนาดใหญ่ที่พระปรางค์ประธาน ก่อนจะมีการบูรณะในสมัยกรุงศรีอยุธยา (กองโบราณคดี กรมศิลปากร, 2538: 189) รวมถึงการสร้างพระปรางค์องค์ใหม่ในศิลปะอยุธยาครอบทับปราสาทประธานองค์เดิม

อย่างไรก็ตาม การขุดค้นทางโบราณคดีที่วัดมหาธาตุวรวิหารเมื่อปี 2546-2549 และ 2553 กลับให้ข้อมูลใหม่ นั่นคือ มีการสันนิษฐานแผนผังของโบราณสถานสมัยบายนใหม่จากการขุดตรวจ-ขุดค้นบริเวณกำแพงแก้ว และภายในเขตพุทธาวาส โดยเฉพาะการค้นพบฐานของปราสาทประธานใต้ตำแหน่งของวิหารหลวง และการค้นพบระเบียงคด ทำให้ทราบว่ามีการรื้อปราสาทประธาน และสิ่งก่อสร้างประกอบบางส่วนที่ก่อด้วยศิลาแลงเดิมลง และสร้างวิหารหลวงทับลงไปแทน (ปติสร เพ็ญสุต, 2555: 44) ข้อมูลใหม่นี้ทำให้สันนิษฐานได้ว่า เดิมเขตศาสนสถานประธานของเมืองราชบุรีกินพื้นที่เพียงครึ่งตะวันออกของเขตพุทธาวาสปัจจุบัน ในขณะที่พระปรางค์ประธานของวัดในปัจจุบันเป็นส่วนขยายออกไปทางตะวันตกสมัยกรุงศรีอยุธยา (สำนักศิลปากรที่ 1 ราชบุรี, 2552: 52-54) ไม่ได้สร้างครอบปราสาทหลังเดิม

ทั้งนี้ ลำดับพัฒนาการของพื้นที่เมืองราชบุรีที่วัดมหาธาตุ สามารถทราบได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่แนวกำแพงแก้วของวัดเมื่อปี 2546-2549 สามารถสรุปชั้นวัฒนธรรมได้ดังนี้ (สำนักศิลปากรที่ 1 ราชบุรี, 2552: 52-62)

ชั้นที่ 1 สมัยทวารวดี พบเศษเปลือกหอยแครงหนาแน่น ชั้นส่วนกระดูกสัตว์ ชั้นส่วนภาชนะดินเผาเนื้อดิน ชั้นส่วนเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ซ่ง

ชั้นที่ 2 สมัยวัฒนธรรมเขมร พบฐานรากของโบราณสถาน ซึ่งใช้เม็ดศิลาแลงบดอัดปูทับชั้นดินสมัยทวารวดี โดยในปี 2547-2549 จากการขุดแต่งแนวกำแพง มีการพบกระเบื้องดินเผา บราลีดินเผาในศิลปะเขมร ภาชนะดินเผาแบบเขมรเคลือบสีน้ำตาล และสีขาวแบบเขมร ภาชนะดินเผาจากแหล่งเตาจังหวัดบุรีรัมย์ เครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ซ่ง-หยวน

ชั้นที่ 3 สมัยกรุงศรีอยุธยา พบหลักฐานหนาแน่นขึ้น โดยพบเศษภาชนะดินเผานิตต่าง ๆ บางส่วนเป็นภาชนะบรรจุอัฐิ ชั้นส่วนกระเบื้องมุงหลังคา ชั้นส่วนกระเบื้องเชิงชาย อาจสัมพันธ์กับการสร้างพระปรางค์ของวัดในสมัยอยุธยา

ชั้นที่ 4 สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ถึงปัจจุบัน พบการทิ้งร้างพื้นที่ไประยะหนึ่ง พบการฉาบปูนปิดหน้าก้อนศิลาแลง พบเศษภาชนะดินเผาทั่วไป เครื่องถ้วยครามจีน และกระเบื้องมุงหลังคาไม่หนาแน่นนัก และพบการปรับปรุงซ่อมแซมพื้นที่หรือการก่อสร้างอาคารเพิ่มเติมจนถึงปัจจุบัน

ราชบุรียังคงเป็นเมืองสำคัญสืบมาในสมัยกรุงศรีอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ ในฐานะเมืองหน้าด่านชั้นในทางตะวันตก โดยในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้ย้ายเมืองราชบุรีจากฝั่งวัดมหาธาตุ

วรวิหาร ข้ามมายังฝั่งซ้ายของแม่น้ำแม่กลองที่ตำแหน่งค่ายภาณุรังษี ก่อนที่ในสมัยรัชกาลที่ 5 จะย้ายศูนย์กลางของเมืองข้ามมายังฝั่งขวาของแม่น้ำแม่กลองอีกครั้ง ในบริเวณที่ตั้งจวนของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ทางใต้ของเมืองราชบุรีเดิม เกิดเป็นตัวเมืองราชบุรีในปัจจุบัน ดังนั้น ต่อไปนี้ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะได้เรียก “เมืองราชบุรีเดิม” ในความหมายของเมืองที่มีศูนย์กลางอยู่ที่วัดมหาธาตุวรวิหาร เพื่อไม่ให้ปะปนสับสนกับเมืองราชบุรีในตำแหน่งอื่น

5.1.4.3) ภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่ปรากฏ

(1) สภาพโดยรวม

จากภาพถ่ายทางอากาศเก่า แสดงให้เห็นขอบเขตของเมืองว่าตั้งอยู่ริมฝั่งขวาของแม่น้ำแม่กลอง โดยปรากฏแนวขอบเขตเมืองในผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมฉากวางตัวในแนวเหนือ-ใต้ ขนาดประมาณ 800 x 2,000 เมตร มีร่องรอยของคันดินกำแพงเมืองทางด้านเหนือ ตะวันตก และใต้ มีคลองหลุมดินไหลลงสู่แม่น้ำแม่กลองที่มุมกำแพงด้านเหนือ โดยรอบกำแพงเมืองน่าจะมีคูน้ำล้อมรอบโดยตลอด ส่วนด้านตะวันออกมีแนวแม่น้ำแม่กลองไหลผ่าน

(2) คูน้ำ คันดิน กำแพงเมือง

ร่องรอยคูน้ำ คันดิน กำแพงเมืองของเมืองราชบุรีเดิม ปรากฏให้เห็นสามด้าน คือ ด้านเหนือ ด้านตะวันตก และใต้ จากการพิจารณาภาพถ่ายทางอากาศ และการสำรวจภาคพื้นด้วยตนเอง สามารถประมวลข้อมูลได้ดังนี้

ด้านเหนือ เริ่มจากริมแม่น้ำแม่กลองที่วัดท่าโขลง ตำบลหลุมดิน จรดแนวทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3087 จากการสำรวจภาคพื้นพบแนวคันดินสูงประมาณ 2-4 เมตร และร่องที่น่าจะเคยเป็นคูน้ำขนานไปกับแนวคันดิน

ด้านตะวันตก ตอนเหนือถูกทับด้วยแนวทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3087 จนถึงสี่แยกตัดกับถนนเพชรเกษมสายเดิม ซึ่งส่วนนี้ไม่เหลือหลักฐานใด ๆ แล้ว ถัดลงไปจากนั้น ปรากฏคูน้ำลงไปจนถึงวัดโรงช้าง ส่วนคันดินนั้นขนานกับร่องคูน้ำ มีถนนเขาสูง และบ้านเรือนสร้างทับลงไปผ่านหน้าวัดเขาเหลือจนถึงวัดโรงช้าง

ด้านใต้ ตัวคันดินกำแพงเมืองถูกบ้านเรือนสร้างทับหมดแล้ว แต่ยังเหลือแนวคูเมืองจากวัดโรงช้างไปออกแม่น้ำแม่กลองที่วัดช่องลม พระอารามหลวง

ด้านตะวันออก เป็นแนวแม่น้ำแม่กลอง ไม่ปรากฏแนวคันดิน

คูน้ำกำแพงเมืองด้านเหนือ ตะวันตก และใต้นี้ จากภาพถ่ายทางอากาศเก่า พบว่ามีลักษณะเป็นคันดินสองชั้น คล้ายกับคันดินของเมืองคูบัวที่อยู่ทางใต้ของเมืองราชบุรีลงไป

กล่าวโดยสรุปแล้ว คูน้ำ และคันดินกำแพงเมืองนี้ เป็นขอบเขตของเมืองราชบุรีเดิมที่มีศูนย์กลางอยู่ที่วัดมหาธาตุวรวิหาร แต่ยังไม่อาจสรุปได้ว่าแนวกำแพงของเมืองดังกล่าวนี้จะ เป็นแนวคูน้ำกำแพงเมืองสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 (บายน) หรือสมัยพุทธศตวรรษที่ 19-20 (ก่อนอยุธยา-อยุธยาตอนต้น) ร่วมสมัยกับคูน้ำกำแพงเมืองของเมืองสุพรรณบุรีซึ่งมีแผนผัง คล้ายกัน เนื่องจากยังไม่มีหลักฐานเพียงพอจะสรุป

ภาพที่ 78 ภาพถ่ายทางอากาศพื้นที่เมืองราชบุรี
(VV WWS M9 AMS 30 Dec 52, 119, 1078)

ภาพที่ 79 ภาพแสดงขอบเขตของเมืองราชบุรีเดิมและตำแหน่งของวัดมหาธาตุ
(ดัดแปลงจาก Google Earth, 2023)

ภาพที่ 80 ร่องรอยของคันดินกำแพงเมืองราชบุรีเดิม ทิศเหนือ

ภาพที่ 81 คันดินกำแพงเมืองราชบุรีเดิม ทิศตะวันออก ซึ่งกลายเป็นถนน และคูเมือง

(3) แหล่งน้ำ

แหล่งน้ำที่ใกล้กับเมืองราชบุรีเดิมที่สุด และมีน้ำตลอดทั้งปี คือ แม่น้ำแม่กลอง และพบสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดเล็กที่บริเวณบ้านหลุมดิน ทางเหนือของเมือง

(4) โบราณสถาน

โบราณสถานที่มีอายุสมัยในสมัยเขมรที่เมืองราชบุรีเดิม ได้แก่ ฐานศาสนสถานเดิมในเขตพุทธาวาส วัดมหาธาตุวรวิหารที่ปรากฏขึ้นจากการขุดแต่งและขุดค้นทางโบราณคดีระหว่างปี 2546-2553 และแนวกำแพงแก้ว-โคปุระฝั่งครึ่งตะวันออกของเขตพุทธาวาส ในที่นี้จะเรียกว่า “ศาสนสถานประธานเดิม” เพื่อแยกจากสิ่งก่อสร้างในสมัยอยุธยา และรัตนโกสินทร์ที่สร้างขึ้นทับซ้อนในพื้นที่เดียวกัน

ศาสนสถานประธานเดิม

ศาสนสถานประธานเดิม อยู่ในตำแหน่งของเขตพุทธาวาสปากตะวันออกของวัดมหาธาตุวรวิหาร ปัจจุบันมีพระวิหารหลวง และสิ่งปลูกสร้างสมัยหลังซ้อนทับอยู่ แต่ก็มีกำแพงดินให้เห็นแนวศาสนสถานประธานเดิมแทรกไปกับพื้นปัจจุบัน จากแนวศาสนสถานประธานเดิมที่ปรากฏให้เห็น แม้จะไม่สามารถสันนิษฐานรูปแบบได้เนื่องจากสิ่งก่อสร้างส่วนใหญ่เหลือเพียงแนวฐาน แต่ก็สามารถสันนิษฐานแผนผังของศาสนสถานประธานเดิมได้ ดังนี้

ก. โคนุ้และกำแงแ้ว ประกอบด้วยโคนุ้ทางทิศตะวันออก ถูกขุดพบเมื่อปี 2546 ก่อด้วยศิลาแลงก้อนใหญ่ มีผังเป็นรูปกากบาท แต่ไม่อาจแน่ใจได้ว่าตัวโคนุ้ที่เห็นในปัจจุบันจะเป็นรูปแบบดั้งเดิมของตัวอาคารหรือไม่ เนื่องจากพบสภาพว่าตัวโคนุ้เคยถูกลอดรื้อขึ้นส่วนออกไปในสมัยอยุธยา

ส่วนกำแงแ้วนั้นมีลักษณะเป็นฐานเชิงหน้ากระดาน รองรับส่วนตัวกำแง้ที่มีบัวคว่ำ ท้องไม้ บัวหงาย และหน้ากระดานซ้อนขึ้นไป เหนือหน้ากระดานชั้นบนมีบัวคว่ำอีกชั้นเป็นแนวสันกำแง้ สันกำแง้มีทับหลังกำแง้สลักด้วยหินทรายเป็นรูปพระพุทธรูปปางสมาธิในซุ้มเรือนแก้ว ทั้งหมดนี้สูงประมาณ 1.5-1.8 เมตร พื้นที่ภายในส่วนนี้มีขนาดประมาณ 86.5 x 96.5 เมตร รูปแบบของกำแง้นี้อาจเทียบได้กับกำแง้แ้วของปราสาทบันทายกุฎี และปราสาทตาสม เมืองพระนคร

กำแง้แ้วนี้ ภายหลังในสมัยอยุธยาเมื่อมีการขยายเขตพุทธาวาสออกไปทางด้านตะวันตก ได้รื้อกำแง้แ้วด้านตะวันตกออก แล้วสร้างกำแง้แ้วด้วยอิฐต่อออกไปทางตะวันตก ส่วนกำแง้แ้วเดิมนั้นได้สร้างพระระเบียงรอบพระปรางค์ทับลงไป ซึ่งสามารถเห็นความแตกต่างของกำแง้สองสมัยได้อย่างชัดเจน

ภาพที่ 82 กำแง้แ้ว วัดมหาธาตุวรวิหาร ราชบุรี

ข. ระเบียงคด เป็นส่วนปิดล้อมปราสาทประธาน โดยสันนิษฐานจากแนวศิลาแลงด้านข้างศาลาคณาวิริยะ ศาลาวิโร และศาลาจีรังสุวรรณที่อยู่รอบพระวิหารหลวง ซึ่งแม้จะอยู่ในสภาพไม่สมบูรณ์ แต่ก็มีแนวต่อเนื่องกัน ทำให้กรมศิลปากรสันนิษฐานได้ว่ามีแนวระเบียงคดอีกชั้นหนึ่งล้อมรอบปราสาทประธาน มีรูปแบบสันนิษฐาน คือ เป็นอาคารผนังทึบทั้งสองข้างบนฐานรากทรายละเอียดปนหิน (ปติสร เพ็ญสุต, 2555: 45) ก่อหลังคาด้วยศิลาแลง แต่ระดับน่าจะจะมีซุ้มประตูประจำทิศอยู่ ปัจจุบันกรมศิลปากรได้เปิดพื้นที่ให้เห็นแนวฐานระเบียงคดอย่างชัดเจน

ภาพที่ 83 ร่องรอยของระเบียงคด ศาสนสถานประธานเดิมเมืองราชบุรี วัดมหาธาตุวรวิหาร ราชบุรี

ค. บรรณาลัย อยู่ด้านตะวันออกเฉียงใต้ของพระวิหารหลวง มีลักษณะเป็นแนวฐานศิลาแลงในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า แม้ไม่เหลือตัวอาคารให้เห็น แต่จากตำแหน่งทำให้คาดว่าควรจะเป็นบรรณาลัยเดิมของศาสนสถานประธาน

ภาพที่ 84 ร่องรอยของอาคารที่อาจจะเป็นบรรณาลัย ศาสนสถานประธานเดิมเมืองราชบุรี วัดมหาธาตุวรวิหาร

ง. ปราสาทประธาน อยู่ในตำแหน่งมุกหน้าของพระวิหารหลวง โดยปรากฏร่องรอยฐานศิลาแลงบริเวณด้านหน้าพระวิหารหลวง เมื่อพิจารณาร่วมกับสิ่งก่อสร้างอื่น จึงน่าจะเป็นแนวของปราสาทประธานเดิม ปราสาทประธานเดิมจะมีลักษณะอย่างไรนั้น น่าจะมีลักษณะเป็นปราสาทหลังเดียว โดยพบศิลาแลงทรงกลศที่น่าจะเป็นส่วนยอดปราสาท แต่ไม่พบโบราณวัตถุที่เกี่ยวข้องอื่น ๆ

นอกจากนี้ ยังมีการพบชิ้นส่วนบราลีดินเผา กระเบื้องกาบกล้วย กระเบื้องเชิงชายรูปเทพพนม (สำนักศิลปากรที่ 1 ราชบุรี, 2552: 73) รูปบุคคลในท่าอรรธปรยังกะ²⁰ รูปหน้ากาล (ปติสร เพ็ญสุต, 2555: 50) ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นชิ้นส่วนหลังคาของอาคารเครื่องไม้ที่เคยตั้งอยู่จุดนี้ได้

²⁰ เป็นทำยีนเหยียบบุคคลโดยอชาชัย และพัชชาวาขึ้น

ภาพที่ 85 ร่องรอยของปราสาทประธานของศาสนสถานประธานเดิมเมืองราชบุรี
ใต้ฐานพระวิหารหลวง วัดมหาธาตุวรวิหาร

จากหลักฐานที่เหลืออยู่นี้ ทำให้สันนิษฐานได้ว่า ศาสนสถานประธานเดิมของเมืองราชบุรีเดิม เป็นปราสาทหลังเดียวก่อด้วยศิลาแลง มีบรรณาลัยสร้างประกอบเป็นอาคารบริวาร ล้อมรอบด้วยระเปียงคด อาจเคยมีอาคารเครื่องไม้ด้วย เนื่องจากพบกระเบื้องและบราลีดินเผา ทั้งหมดนี้มีกำแพงแก้ว และโคปุระล้อมอีกชั้นหนึ่ง ร่วมแบบกับปราสาทในกัมพูชา คือ ปราสาทพระขรรค์-ตาพรหมระยะแรก ปราสาทตาพรหมแห่งโตนเลบาตี ปราสาทตาสม และปราสาทนครบาชัย กำแพงจาม อย่างไรก็ตาม อาคารเหล่านี้ได้ถูกรื้อลงในสมัยอยุธยาคราวสร้างพระวิหารหลวง และพระปรางค์ประธาน ซึ่งเป็นการปรับผังวัดครั้งใหญ่

ภาพที่ 86 ภาพเปรียบเทียบตำแหน่งศาสนสถานประธานเดิมเมืองราชบุรี กับพื้นที่ปัจจุบันของวัดมหาธาตุวรวิหาร
(ดัดแปลงจาก Google Earth, 2023)

(5) โบราณวัตถุ

ก. ประติมากรรมทางศาสนา

พระพุทธรูปนาคปรก องค์สำคัญได้แก่พระพุทธรูปนาคปรกที่ประดิษฐานในห้องประธานของพระปรางค์ประธานวัดมหาธาตุวรวิหาร เป็นพระพุทธรูปปางนาคปรก ลักษณะปางมารวิชัยบนขนดขนาดสามชั้นภายใต้พังพานขนาด 7 ศีรษะ พระเศียรมีอุษณิษะทรงกรวย แบ่งเป็นชั้นมีกลีบบัว มีชายสังฆาฏี แต่ฝีมือน่าจะเป็นช่างพื้นเมือง ปัจจุบันชาวราชบุรีนับถือในฐานะพระชัยพุทธมหานาค หรือหลวงพ่อดำพันปี

พึงสังเกตว่าพระพุทธรูปนาคปรกในลักษณะปางมารวิชัยเป็นสิ่งที่พบได้ไม่บ่อย เนื่องจากพระพุทธรูปนาคปรกในศิลปะขอมส่วนใหญ่จะอยู่ในลักษณะปางสมาธิ (อุทยานมุกุทรา) แต่ก็ยังพบกรณีเทียบเคียง คือ พระพุทธรูปนาคปรกในลักษณะปางมารวิชัย (อุโมงค์มิสปรคมุกุทรา) องค์หนึ่งที่วัดหัวเวียง เมืองไชยาด้วย แม้จะมีลักษณะศิลปกรรมแตกต่างกันไปจากพระพุทธรูปแบบเขมร แต่ว่าได้ปรากฏจารึกอักษรกวิ ภาษาเขมร ระบุปีมหาศักราช 1105 ตรงกับ พ.ศ.1726 มีการใช้ยศตำแหน่งแบบเขมร คือ พระกัมรเตงอัญ และมรเตง ซึ่งสะท้อนถึงการรับวัฒนธรรมเขมรมาใช้ในพื้นที่คาบสมุทรมาลายูตอนบนในช่วงเวลาดังกล่าว

นอกจากนี้ ยังพบชิ้นส่วนพระพุทธรูปนาคปรกอีกหลายชิ้นในพื้นที่วัดมหาธาตุวรวิหารรวมทั้งเศียรพระพุทธรูปที่มีพระเกตุมาลาเป็นต่อมเล็ก ๆ พระพักตร์ค่อนข้างเหลี่ยม พระโอษฐ์ค่อนข้างกว้างและหนา

พระพิมพ์ พบพระพิมพ์แบบทวารวดี แบบเขมร และแบบอยุธยา ซึ่งได้จากการบูรณะฐานรอบพระปรางค์ และจากการพบฐานโบราณสถานที่มุมตะวันออกเฉียงเหนือภายในกำแพงแก้ว ในส่วนของพระพิมพ์ศิลปะเขมร ซึ่งพบในบริบทของการบรรจุร่วมกับพระบรมสารีริกธาตุในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น สามารถจำแนกได้เป็นสามรูปแบบหลัก คือ

- พระพิมพ์ดินเผาพระพุทธรูปปางสมาธิภายใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์
- พระพิมพ์ดินเผาพระพุทธรูปทรงเครื่องปางมารวิชัยสามองค์เรียงกันในซุ้มเรือนแก้ว หรือพระพิมพ์ตรีกาย
- พระพิมพ์ดินเผาพระพุทธรูปสามแถว แถวบนเป็นพระพุทธรูปยืนในซุ้มเรือนแก้วเรียงกันห้าองค์ แถวกลางและแถวล่างเป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัยในซุ้มเรือนแก้วเรียงกันแถวละเจ็ดองค์

นอกจากนี้ ยังพบพระพิมพ์แผ่นทองดุน แผ่นเงินดุน และพระพิมพ์เนื้อชิน ในรูปแบบรัตนตรัยมหายาน และตรีกาย แม้ถูกกำหนดอายุในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น (สำนักศิลปากรที่ 1 ราชบุรี, 2552: 143-148) แต่ก็สะท้อนถึงคติความเชื่อในสมัยบายบที่ยังคงสืบต่อไปยังสมัยหลัง หรือการนำพระพิมพ์เก่ามาใช้งาน ดังที่ปรากฏหลักฐานรูปแบบศิลปะสมัยเมืองพระนครในกรุพระปรางค์สมัยอยุธยา

ภาพที่ 87 พระพุทธรูปนาคปรก ประดิษฐานอยู่ภายในปรangk์ประธาน วัดมหาธาตุวรวิหาร ราชบุรี

ข. ประติมากรรมอื่น ๆ

ประติมากรรมสตรี แกะจากหิน เหลือเพียงส่วนลำตัวถึงหน้าแข้ง มีลักษณะเปลือยท่อนบน นุ่งผ้ายาวห้อยต่ำ ซักชายผ้าเป็นรูปหางปลา คาดเข็มขัดลายดอกไม้ ประติมากรรมดังกล่าวนี้อาจจะเป็นประติมากรรมพระนางปรัชญาปารมิตา หรือพระนางตารา พุทธเทพีสำคัญในพุทธศาสนานิกายวัชรยาน โดยเทียบได้กับประติมากรรมพระนางปรัชญาปารมิตาที่บ้านหนองเรือ อำเภอศรีณรงค์ จังหวัดสุรินทร์ และปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี

ประติมากรรมเท้าบุคคล ซึ่งน่าจะเป็นเท้าของทวารบาล เนื่องจากพบร่องรอยของตะบองระหว่างเท้าทั้งสองข้าง

ประติมากรรมครุฑยุคนาค แกะจากหินทรายแดง ปัจจุบันวางไว้ที่ทางออกพระ
ระเบียงพระปราสาทด้านตะวันออกฝั่งเหนือ มีลักษณะคล้ายกับประติมากรรมครุฑยุคนาคที่
พบในประเทศกัมพูชา โดยลักษณะแล้วน่าจะเป็นหัวราวทางเดิน หรือบันได ประเด็นที่
น่าสนใจ คือ การใช้หินทรายแดง ซึ่งเป็นวัสดุที่พบได้ในภูมิภาคพื้นที่ศึกษา สะท้อนการใช้วัสดุ
จากท้องถิ่น

ภาพที่ 88 ประติมากรรมสตรีซึ่งอาจเป็นพระนางปรัชญาปารมิตา หรือพระนางตารา

พบที่วัดมหาธาตุวรวิหาร ราชบุรี

(ที่มา: สำนักศิลปากรที่ 1 ราชบุรี, (2552), วัดมหาธาตุวรวิหาร จังหวัดราชบุรี, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร): 137.)

ภาพที่ 89 ประติมากรรมครุฑขนาด ปัจจุบันอยู่ที่พระระเบียงพระปรางค์ วัดมหาธาตุวรวิหาร ราชบุรี (ที่มา: พจนก กาญจนจันทร์ และคณะ, (2556), การสำรวจวัฒนธรรมโบราณบนลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 ด้วยเทคโนโลยีสี่ระยะไกล (Remote Sensing), (รายงานวิจัย สำนักงานพัฒนาเทคโนโลยี อวกาศและภูมิสารสนเทศ (องค์การมหาชน) สำนักศิลปากรที่ 2 สุพรรณบุรี และคณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์): 89.

ค. ชั้นส่วนทางสถาปัตยกรรม

ได้แก่ ชั้นส่วนกรอบประตู 16 เหลี่ยม พบพร้อมฐานบัวหินทรายแดง

ง. ภาชนะดินเผา

จากการดำเนินงานทางโบราณคดีที่วัดมหาธาตุวรวิหาร ได้พบชิ้นส่วนภาชนะดินเผา ที่มีลักษณะและอายุสมัยในช่วงวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร เช่น ชิ้นส่วนภาชนะดินเผา เคลือบสีน้ำตาล และเคลือบสีขาว จากแหล่งเตาในจังหวัดบุรีรัมย์ เครื่องถ้วยแบบชิงไป สมัยราชวงศ์ซ่ง

มีรายงานการพบภาชนะดินเผาพร้อมสมัยพุทธศตวรรษที่ 16-18 คือ เครื่องถ้วยสมัยราชวงศ์ซ่ง (พุทธศตวรรษที่ 16-18) จำนวนมากในแม่น้ำแม่กลอง เช่น บริเวณหน้าวัดเกาะ อำเภอมืองราชบุรี ไม่ไกลจากเมืองราชบุรี โดยพบเครื่องถ้วยสมัยราชวงศ์ซ่งมากกว่าเครื่องถ้วยสมัยอื่น (ธัชสร ตันติวงศ์, 2548: 84) และยังมีรายงานการพบเครื่องถ้วยจีนชิงไป และ

เครื่องถ้วยเขมรจากแหล่งเตาบุรีรัมย์ในพื้นที่บ้านหลุมดิน ทางเหนือของเมืองราชบุรี (พจนก กาญจนจันทร์ & คณะ, 2556: 95)

ภาพที่ 90 แผนที่แสดงตำแหน่งของวัดเกาะ ซึ่งเป็นจุดที่พบเครื่องถ้วยเงิน และบ้านหลุมดิน ซึ่งพบเครื่องถ้วยเงินและเขมร (ดัดแปลงจาก Google Earth, 2023)

(6) พื้นที่ใช้สอย

เมื่อพิจารณาจากขอบเขตของเมืองที่ปรากฏ ไม่ว่าจะแนวคูน้ำกำแพงเมืองจะสร้างขึ้นในสมัยใดก็ตาม ก็พบว่าพื้นที่ศาสนสถานประธานของเมืองที่วัดมหาธาตุวรวิหารตั้งอยู่ในแนวกึ่งกลางของเมืองค่อนข้างไปทางทิศใต้ ส่วนพื้นที่ที่อยู่อาศัยนั้น เมื่อพิจารณาจากแบบแผนการตั้งถิ่นฐานที่ยังปรากฏในสมัยปัจจุบัน โดยเฉพาะในส่วนทางเหนือของเมือง พบว่าชุมชนจะเกาะกลุ่มอยู่บริเวณริมแม่น้ำแม่กลอง ลึกเข้าไปในแผ่นดินยังคงเป็นพื้นที่เกษตรกรรม ซึ่งลักษณะนี้เป็นไปตามลักษณะทั่วไปของการตั้งถิ่นฐานในลุ่มแม่น้ำภาคกลางที่มีการตั้งถิ่นฐานเกาะแนวลำน้ำ ซึ่งเป็นคันดินธรรมชาติ (Natural Levee) ในขณะที่ตอนในแผ่นดินนั้นมีลักษณะเป็นที่ลุ่มกว่า

นอกจากนี้ พื้นที่บริเวณริมแม่น้ำตั้งแต่ตัวเมืองลงไปจนถึงแถบวัดเกาะน่าจะเป็นพื้นที่ชนถ่ายสินค้าทางเรือได้ด้วย เนื่องจากไม่พบร่องรอยของคันดินกำแพงเมืองในด้านที่ติดกับแม่น้ำแม่กลอง และเป็นจุดเด่นประการหนึ่งของผังเมืองราชบุรีเดิม จึงควรมีการศึกษาเพิ่มเติมในประเด็นนี้ต่อไป

เมื่อพิจารณาในภาพรวมแล้ว จะพบว่าลักษณะของเมืองราชบุรีเดิมมีความคล้ายคลึงกับเมืองคูบัวอันเคยเจริญในพื้นที่เมืองราชบุรีมาก่อน ที่มีรูปร่างและขนาดใกล้เคียงกัน คือราว 800 x 2,000 เมตร และเมืองสุพรรณบุรี ซึ่งเป็นเมืองที่ตั้งวางตัวยาวติดลำน้ำสายหลักคือ แม่น้ำท่าจีน มีศาสนสถานกลางเมืองอยู่ในตำแหน่งกึ่งกลางเมือง คือ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ แม้เมืองสุพรรณบุรีจะถูกสันนิษฐานว่าเกิดขึ้นเมื่อเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 19 แล้ว แต่ด้วยอายุสมัยที่ใกล้เคียงกันก็อาจสะท้อนแบบแผนบางประการในการตั้งชุมชนเมืองในลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลองในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-19 ได้

(7) ชุมชนที่เกี่ยวข้อง

โดยรอบเมืองราชบุรีในรัศมี 50 กิโลเมตร ปรากฏแหล่งโบราณคดีซึ่งอาจเกี่ยวข้องกับเมืองราชบุรีในสมัยเมืองพระนคร ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ก. วัดเขาลำพระ ตำบลดอนทราย อำเภอปากท่อ จังหวัดราชบุรี เป็นถ้ำบนแนวภูเขาลูกโดด ภายในประดิษฐานพระพุทธรูปไม้หลายองค์ ในจำนวนนี้มีพระพุทธรูปที่มีลักษณะอย่างศิลปะเขมร คือ เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่อง สวมศิราภรณ์เป็นกระบังหน้า คล้ายกับพระพุทธรูปยืนในศิลปะเขมรสมัยนครวัดลงมา แต่น่าจะเป็นฝีมือช่างพื้นเมือง พึงสังเกตว่าตำแหน่งของวัดเขาลำพระอยู่บริเวณเกือบกลางทางระหว่างราชบุรี และเพชรบุรี จึงอาจมีการสร้างพระพุทธรูปไม้ที่ได้รับอิทธิพลศิลปะเขมรในพื้นที่ และถูกรวบรวมมาประดิษฐานไว้ที่เขาลำพระ

นอกจากนี้ ในรัศมี 50 กิโลเมตรจากเมืองราชบุรี ยังมีชุมชนเมืองโบราณสำคัญที่แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานที่กำหนดอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 แต่ก็มีความสำคัญในระยะเวลาใกล้เคียงกับเมืองราชบุรี ซึ่งจะขอกล่าวโดยสังเขป เช่น

ข. เมืองคูบัว ตำบลคูบัว อำเภอเมืองราชบุรี จังหวัดราชบุรี เป็นเมืองในสมัยทวารวดี ตั้งอยู่ไม่ห่างจากแม่น้ำแควอันม ซึ่งเชื่อว่าเป็นแม่น้ำแม่กลองสายเก่า และมีคลองทำสนุ่นเชื่อมระหว่างแม่น้ำแม่กลองสายเก่ากับเมืองคูบัว มีคลองคูบัวไหลจากทางตะวันตกของเมืองผ่านเข้าสู่ตัวเมืองแล้วไหลออกเป็นคลองทำสนุ่น ตัวเมืองคูบัวมีคูน้ำคันดินกำแพงเมืองล้อมรอบ มีลักษณะเป็นคันดินสองชั้นคันด้วยคูน้ำในฝั่งสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมมนวางตัวแนวเหนือ-ใต้ ขนาดประมาณ 800 x 2,000 เมตร คันดินสูงประมาณ 3 เมตร คูน้ำกว้างประมาณ 50 เมตร ภายในและบริเวณโดยรอบของเมืองพบโบราณสถานกว่า 60 แห่ง เป็นศาสนสถานก่อด้วยอิฐเป็นสถาปัตยกรรมแบบขอม เมืองคูบัวนี้น่าจะยังคงเป็นเมืองอยู่จนถึงพุทธศตวรรษที่ 16 จึงร้างลงไป

ภาพที่ 91 แผนที่แสดงตำแหน่งของเมืองราชบุรี และเมืองคูบัว
(ดัดแปลงจาก Google Earth, 2023)

(8) เส้นทางคมนาคม

เส้นทางคมนาคมสายหลักของเมืองราชบุรี คือ แม่น้ำแม่กลอง ซึ่งสามารถใช้เดินทางขึ้นทางเหนือไปยังชุมชนเมืองที่สระโกสินารายณ์ พงตึก และแถบลุ่มแม่น้ำแควน้อย-แควใหญ่ และลงทางใต้ยังอ่าวไทย ซึ่งในแม่น้ำแม่กลองแถบเมืองราชบุรีได้พบเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ถัง และราชวงศ์ซ่ง สะท้อนการใช้แม่น้ำแม่กลองเป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งสินค้า

เส้นทางคมนาคมอีกเส้นหนึ่ง คือ ถนนท้าวอุทอง ซึ่งเป็นแนวสันทรายโบราณระหว่างเมืองราชบุรี และเมืองเพชรบุรี จากการศึกษาโดยวลัยลักษณ์ ทรงศิริ พบว่าถนนท้าวอุทองนี้เป็นแนวสันทรายที่สูงกว่าพื้นที่โดยรอบ คืออยู่ที่ 6-10 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง มีแนวตั้งแต่เมืองราชบุรี เมืองคูบัว ผ่านแถบถ้ำเขาพระ มุ่งหน้าลงใต้ไปยังเขาย้อย บ้านลาด และเมืองเพชรบุรี หากเทียบกับสภาพปัจจุบัน คือ แนวถนนเพชรเกษมจากราชบุรีไปเพชรบุรีตลอดทั้งเส้น มีการสำรวจพบหลักฐานทางโบราณคดีตลอดแนวเส้นทางหลายแห่ง (วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, 2564) ส่วนใหญ่อยู่ในพื้นที่จังหวัดราชบุรี ซึ่งจะได้อภิปรายต่อไปในส่วนที่ว่าด้วยเมืองเพชรบุรี

ภาพที่ 92 พระพุทธรูปยืนภายในถ้ำเขาพระ จังหวัดราชบุรี ซึ่งอยู่บนแนวถนนท้าวอุทอง

5.1.4.4) สรุปรวมของเมืองราชบุรีในพุทธศตวรรษที่ 18 และการวิเคราะห์เบื้องต้น

เมืองราชบุรีเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ฝั่งขวาริมฝั่งแม่น้ำแม่กลอง ในพื้นที่ที่เคยเป็นปริมณฑลของเมืองคูบัว ซึ่งเคยเจริญเป็นเมืองท่าแลกเปลี่ยนสินค้าสำคัญมาในพื้นที่มาก่อนเมื่อสมัยทวารวดี จากการขุดค้นทางโบราณคดีทำให้ทราบว่าพื้นที่เมืองราชบุรีในสมัยต่อมาเคยถูกใช้งานมาก่อนในสมัยทวารวดี โดยน่าจะเป็นหนึ่งในชุมชนบริวารรอบนอกเมืองคูบัวที่เป็นชุมชนท่าเรืออีกแห่งหนึ่ง ดังได้พบเครื่องถ้วยเงินจำนวนมากในแม่น้ำแม่กลองที่หน้าวัดเกาะ ห่างไปไม่ไกลจากวัดมหาธาตุวรวิหาร หลักฐานเหล่านี้สะท้อนถึงการเป็นเมืองท่าสู่โลกภายนอกของเมืองคูบัว ต่อมาเมื่อแม่น้ำแม่กลองเปลี่ยนเส้นทาง แม่น้ำสายเดิมกลายเป็นคลองเล็ก ๆ คือ คลองอ้อม ทำให้เมืองคูบัวอยู่ห่างจากลำน้ำสายหลักจนอาจเป็นผลให้เมืองคูบัวร่วงลงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 แต่พื้นที่ริมแม่น้ำแม่กลองก็อาจยังคงมีชุมชนอยู่อาศัยและทำกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง พิจารณาจากการพบเครื่องถ้วยเงินที่มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16-18 ในแม่น้ำแม่กลอง เมื่อมีการตั้งเมืองใหม่ราวพุทธศตวรรษที่ 18 ก็ใช้พื้นที่ชุมชนเดิมที่ริมฝั่งแม่น้ำแม่กลอง และสร้างศาสนสถานประธานตามแบบวัฒนธรรมเขมร ซึ่งทำให้พื้นที่แห่งนี้มีความสำคัญขึ้น

ขอบเขตของเมืองราชบุรีเดิมกำหนดได้ตั้งแต่จากปากคลองหลุมดินลงไปจนถึงวัดช่องลม ปรากฏแนวคูน้ำคันดินกำแพงเมืองเป็นแนวสองชั้นในผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าวางตัวขนานไปกับแม่น้ำแม่กลอง ขนาด 750 x 2,250 เมตร ซึ่งมีขนาดรูปร่างของเมือง และลักษณะของคูน้ำคันดินกำแพงเมืองใกล้เคียงกับเมืองคูบัวที่มีมาแต่เดิม อย่างไรก็ตาม ยังไม่แน่ชัดว่าคันดินรอบเมืองนี้จะสร้างขึ้นในสมัยบายูน หรือสมัยหลังมา (ปลายพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงพุทธศตวรรษที่ 19)

ศาสนสถานกลางเมืองที่สร้างขึ้นนี้ แม้ไม่เหลือหลักฐานส่วนบนให้เห็น แต่จากฐานตอนล่างที่ปรากฏ ทำให้สันนิษฐานแผนผังได้ว่ามีลักษณะแบบศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมร สมัยเมืองพระนคร โดยเป็นปราสาทก่อด้วยศิลาแลง มีระเบียงคด-โคปุระล้อมรอบ และล้อมรอบด้วยกำแพงแก้ว-โคปุระอีกชั้นหนึ่ง มีที่ตั้งอยู่ในบริเวณเกือบกึ่งกลางเมือง

เมืองราชบุรีน่าจะเกิดขึ้นเป็นเมืองท่าโดยแทนที่เมืองคูบัวที่ลดความสำคัญลง ดังได้พบภาชนะเครื่องถ้วยเงินในแม่น้ำแม่กลองที่หน้าวัดเกาะ ตั้งแต่เครื่องถ้วยสมัยราชวงศ์ถัง (พุทธศตวรรษที่ 14-15) เรื่อยมา และมีปริมาณมากขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 (ราชวงศ์ซ่ง และหยวน) (สำนักศิลปากรที่ 1 ราชบุรี, 2552: 175) ประกอบกับที่ตั้งของเมืองที่มีด้านตะวันออกทอดตัวตามแนวแม่น้ำ ซึ่งสะท้อนถึงการติดต่อค้าขายทางเรือตามแนวแม่น้ำ อันมีเมืองราชบุรีเป็นเมืองท่าแห่งแรกนับแต่ปากอ่าว และสัมพันธ์กับความเจริญทางการค้าทางทะเลในสมัยราชวงศ์ซ่งสืบเนื่องถึงราชวงศ์หยวน เมืองราชบุรีนี้น่าจะเป็น

ตัวกลางทางการค้าระหว่างทะเล กับดินแดนทางตอนในในระยษนั้นด้วย เนื่องจากมีการพบเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ซ่ง-หยวนในแหล่งโบราณคดีแถบเทือกเขาของจังหวัดราชบุรี (สำนักศิลปากรที่ 1 ราชบุรี, 2552: 176)

เมืองราชบุรียังคงมีความเจริญสืบมาหลังสมัยบายบ โดยเป็นเมืองสำคัญแห่งหนึ่งในอาณาจักรอยุธยา สังกัดได้จากการแปลงพื้นที่ศาสนสถานประธานเดิมของเมืองราชบุรีให้เป็นมหาธาตุประจำเมือง และคงเป็นศาสนสถานสำคัญตราบถึงปัจจุบัน

5.1.5) ศรีขยสิงหปุระ: เมืองสิงห์

5.1.5.1) ลักษณะทางกายภาพของพื้นที่

เมืองสิงห์ ตั้งอยู่ ณ พิกัดทางภูมิศาสตร์ ละติจูด 14 องศา 02 ลิปดา 00 พิลิปดาเหนือ ลองจิจูด 99 องศา 14 ลิปดา 40 พิลิปดา ตะวันออก ในพื้นที่ตำบลสิงห์ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี บนที่ราบริมฝั่งแม่น้ำแควน้อย ซึ่งไหลลงมาจากแนวเทือกเขาในพื้นที่อำเภอสังขละบุรี จังหวัดกาญจนบุรี ตามแนวรอยเลื่อนด้านพระเจดีย์สามองค์ ผ่านอำเภอทองผาภูมิ และอำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรีตามลำดับ แม่น้ำแควน้อยสายนี้จะไหลต่อไปบรรจบกับแม่น้ำแควใหญ่ที่ตำบลปากแพรก อำเภอเมืองกาญจนบุรี จังหวัดกาญจนบุรี เกิดเป็นแม่น้ำแม่กลอง ไหลลงสู่อ่าวไทยต่อไป โดยลักษณะของแม่น้ำแควน้อยในช่วงที่ผ่านเมืองสิงห์มีความคดเคี้ยวสูง และบางช่วงมีเกาะแก่ง เช่น แก่งสารวัตร อำเภอไทรโยค ทางเหนือของเมืองสิงห์ และแก่งหลวง อำเภอเมืองกาญจนบุรี ปัจจุบันแก่งเหล่านี้เสียสภาพไปแล้วหลังการสร้างเขื่อนวชิราลงกรณกั้นแม่น้ำแควใหญ่

พื้นที่สองฝั่งแม่น้ำแควน้อยช่วงที่ผ่านเมืองสิงห์นี้มีลักษณะเป็นเทือกเขาขนาบทั้งสองข้าง จึงมีลักษณะคล้ายหุบเขาที่มีภูเขาล้อมไว้ทุกทิศทาง โดยภูเขาที่ล้อมรอบเมืองสิงห์นี้มีความสูงราว 300-600 เมตรโดยประมาณ มีชื่อต่าง ๆ เช่น เขาท่าช้าง เขาป่าห้ำม เขาช่องกระติง เขาปลิว เขาเมืองครุฑ เขาขวาง เขาอ้ายเหือด เขาโป่งช้างเผือก เขาโตน เขาบ่อม ฯลฯ (พิรพณ พิสนุพงศ์, 2553: 18-19) โดยเฉพาะภูเขาด้านตะวันออกของเมืองสิงห์นั้น จะมีแนวช่องเขาเป็นระยะ เชื่อมกับที่ราบแม่น้ำแควใหญ่ที่จะไหลไปรวมกับแม่น้ำแควน้อยที่ปากแพรก จากภูเขาเหล่านี้ สภาพพื้นที่จะลาดเทลงสู่มแม่น้ำแควน้อย จึงถือเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะสมแก่การเพาะปลูก

ในบริเวณที่ตั้งของเมืองสิงห์ เป็นจุดที่มีลำคลองสำคัญไหลลงสู่มแม่น้ำแควน้อย คือ คลองแม่กระบาล ซึ่งเป็นลำคลองที่ไหลลงมาจากเทือกเขาทางตะวันตก และในตำแหน่งนี้เคยมีแก่งอยู่ เรียกว่าแก่งแม่กระบาน

5.1.5.2) ภูมิหลังทางโบราณคดีของเมืองสิงห์

พื้นที่ที่ตั้งของเมืองสิงห์ ปรากฏการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะพื้นที่ทางตอนใต้ของเมืองสิงห์ คือ บ้านเก่า ซึ่งมีแหล่งโบราณคดีหลายแห่งที่สามารถกำหนดอายุได้ถึงสมัยหินใหม่และสมัยสำริด หรือแม้แต่พื้นที่ริมแม่น้ำนอกกำแพงเมืองสิงห์ด้านทิศใต้ ก็ยังมีการค้นพบหลุมฝังศพพร้อมของอุทิศ ที่สำคัญคือการพบลูกปัดหินอะเกต และคาร์เนเลียน ลูกปัดแก้ว กำไลเปลือกหอย คล้ายคลึงกับที่พบในพื้นที่ตอนตาเพชร อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี จึงสามารถกำหนดอายุได้ในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย หรือยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์ การปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีจากนอกภูมิภาค อย่างลูกปัดหินอะเกต และลูกปัดคาร์เนเลียน ซึ่งเป็นหลักฐานที่มีที่มาจากอนุทวีปอินเดีย

ในสมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12-16) และสมัยเขมรเมืองพระนครก่อนบายน (พุทธศตวรรษที่ 14-17) ไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนเกี่ยวกับกิจกรรมของมนุษย์ในพื้นที่ โดยจากการขุดค้นทางโบราณคดีเมื่อปี พ.ศ.2543 พบว่าพื้นที่ปราสาทเมืองสิงห์น่าจะเป็นที่ประกอบกิจกรรมชั่วคราว (Camping Site) (วสันต์ เทพสุรียานนท์, 2543: 6) ก่อนที่จะมีการตั้งเมืองสิงห์ขึ้น อย่างไรก็ตาม ภายในเมืองสิงห์ก็มีโบราณสถานบางแห่งที่มีผู้สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นก่อนการสร้างปราสาทเมืองสิงห์ และทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองสิงห์ ปรากฏหลักฐานเป็นเศษภาชนะดินเผาที่กำหนดอายุได้ อยู่ในสมัยทวารวดีที่บ้านหนองปรือ

สำหรับเมืองสิงห์นั้น เป็นที่รู้จักของผู้คนในพื้นที่มาช้านาน โดยสะท้อนผ่านตำนาน ขุดท้าวอุทองซึ่งอธิบายว่าครั้งท้าวอุทองต้องหนีภัยความแค้นจากท้าวเวชสุวรรณโณ ท้าวอุทองเป็นผู้มีฤทธิ์สามารถเดินทางหนึ่งก้าวเท่ากับนกเขาเห็นหนึ่งครั้ง เมื่อหนีไปยังที่แห่งใดจึงสร้างเมืองขึ้นที่นั่น ในครั้งแรกท้าวอุทองพยายามสร้างเมืองที่สระสี่มุม (ปัจจุบันมีชื่อนี้อยู่ที่อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม) แต่สร้างไม่สำเร็จ เสร็จแต่เพียงสระน้ำ เพราะท้าวเวชสุวรรณโณตามมาทัน จึงต้องหนีไปต่อ โดยสร้างเมืองขึ้นอีกเมืองคือเมืองครุฑ ท้าวเวชสุวรรณโณยังคงตามมาทัน จึงต้องหนีไปสร้างเมืองสิงห์ ซึ่งคราวนี้ท้าวอุทองสร้างสำเร็จ โดยสร้างให้มีกำแพงล้อมรอบแน่นหนา มีกำแพงเมืองถึงเจ็ดชั้น จัดเวรยามเฝ้าไว้แน่นหนาทำให้ท้าวเวชสุวรรณโณเข้าไปไม่ได้ สุดท้ายท้าวเวชสุวรรณโณแปลงกายเป็นลูกวัวส่งเสียงร้อง ท้าวอุทองไม่รู้อุบายนี้จึงให้นำลูกวัวนี้เข้ามาเลี้ยง ปรากฏว่าท้าวเวชสุวรรณโณค่อย ๆ จับทหารในเมืองกินเป็นอาหารจนเกือบหมด ทำให้ท้าวอุทองเกิดความสงสัยว่าลูกวัวที่นำเข้ามาคือท้าวเวชสุวรรณโณ จึงพยายามหลบหนี แต่ท้าวเวชสุวรรณโณก็ตามมาทันและถูกจับกินล้างแค้นในที่สุด (พิรพน พิสนุพงศ์, 2553: 24-26)

เมืองสิงห์ไม่เคยปรากฏอยู่ในทำเนียบศักดิ์นาหัวเมืองสมัยอยุธยาเลย เพราะไม่ปรากฏชื่อเมืองสิงห์ กระทั่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงยกเมืองสิงห์ขึ้นเป็นเมืองหน้าด่าน เป็นหนึ่งใน 7 หัวเมืองที่ได้ยกขึ้น ได้แก่ เมืองสิงห์ เมืองลุ่มลุ่ม เมืองท่าตะกั่ว

เมืองไทรโยค เมืองท่าขนุน และเมืองทองผาภูมิ เมืองเหล่านี้เป็นเมืองมอญ และตัวกรมการเมืองไม่ได้ประจำการยังเมืองนั้น ๆ แต่ประจำอยู่ที่โพธาราม แล้วให้มีกองด่านไปลาดตระเวน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าเมืองสิงห์มีบรรดาศักดิ์และราชทินนามว่า พระสมิงสิงห์บุรินทร์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอาจทรงเป็นบุคคลแรกที่บันทึกสิ่งที่ทรงพบเห็น ณ เมืองสิงห์ ผ่านบทพระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค คราวเสด็จพระราชดำเนินประพาสไทรโยคในปี 2420 และอาจถือเป็นหลักฐานที่แสดงภาพของแหล่งโบราณคดีที่เก่าที่สุดเท่าที่มีในปัจจุบัน โดยในวันอังคาร แรม 11 ค่ำ เดือนยี่ เสด็จจากบ้านวังหมึก (อยู่ใกล้กับบ้านเก่า) ขึ้นท่าปราสาทเมืองสิงห์เวลาประมาณ 10 นาฬิกา (4 โมง) ทรงบันทึกถึงโบราณสถาน (คือโบราณสถานหมายเลข 1) ว่า

“... มีปราสาทอยู่กลางยอด ๑ แต่ทลายเสียแล้ว ไม่เห็นว่าเปนอย่างไร ปราสาท ๔ ทิศ รูปร่างเห็นจะเหมือนกับปราสาทใหญ่ซีกกำแพงแก้วติดกัน ข้างด้านหน้าสามด้าน ด้านหลังทิศต่อปราสาทกลาง ทั้งสองข้างนั้นมีหลังคายาวเปนที่เรือนจันทน์ในร่วมกลางสัก ๔ คอก ที่ปราสาทกำแพงแก้วเรือนจันทน์²¹ ทั้งปวงนี้ก่อด้วยแลงแผ่นใหญ่ ๆ . . .”

พระองค์ยังทรงสันนิษฐานว่า

“... ถ้าจะประมาณการดูก็เห็นว่าจะเปนของสร้างมาช้านานแล้ว จะเรื่องเดียวกันกับสร้างนครวัดฤๅทีหลังมา เมื่อยังเล่นฝีมือช่างชนิดนี้อยู่ตามแถบนี้ คงจะเปนเมืองใหญ่ ในแผ่นดินสยามครั้งหนึ่งคราวหนึ่ง แต่จะไม่สู้ใหญ่โตบริบูรณ์มากนัก แต่อยากจะไว้เกียรติยศให้เลื่องฤทธิ์ข่างฝ่ายตัวนอกเขาบ้าง ครั้นจะสร้างปราสาทขึ้นด้วยศิลาเช่นเขาทำกันทางโน้น อานุภาพผู้คนก็จะไม่บริบูรณ์ทำไปไม่ได้ จึงได้คิดแบ่งเขาทำศิลาปลอมใช้ดังนี้ ดูก็เปนของทน ๆ อยู่ได้นาน ไม่ผุเปื่อยเหมือนกับอิฐตามธรรมเนียม . . .” (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2502: 90-92)

ในเวลานั้นพระองค์ยังไม่แน่ว่าที่นั่นเป็นวัดหรือวัง เพราะพระองค์ไม่ทรงเห็นพระพุทธรูปในพื้นที่โบราณสถาน แต่จะเห็นได้ว่า พระองค์ทรงพิจารณาแล้วเห็นว่าเป็นของแบบศิลปะเขมรสมัยเมืองพระนคร มีพระราชวินิจฉัยว่าที่นี่เคยเป็นเมืองใหญ่แต่ไม่มีกำลังพอจะสร้างงานสถาปัตยกรรมแบบเมืองพระนคร จึงใช้แต่เพียง “ศิลาปลอม” (ซึ่งควรหมายถึงศิลาแลง) อันมีความทนทานต่างจากอิฐ

ภายหลังการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาค เมืองสิงห์ได้ลดฐานะลงจนกลายเป็นเพียงตำบลสิงห์ ในอำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี ส่วนพื้นที่เมืองสิงห์นั้นได้รับการประกาศให้เป็น

²¹ น่าจะทรงหมายถึง บรรณาลัย

โบราณสถานของชาติในปี พ.ศ.2478 จนกระทั่งกรมศิลปากรได้ดำเนินการขุดแต่งบูรณะปราสาทเมืองสิงห์ในปี 2517-2529 ก่อนจะจัดตั้งอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์ในปี 2530

5.1.5.3) ภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมที่ปรากฏ

(1) สภาพโดยรวม

เมืองสิงห์เป็นเมืองที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำแควน้อย โดยมีแม่น้ำแควน้อยไหลผ่านทางทิศใต้ในแนวตะวันตกยังตะวันออก ตัวเมืองมีสัณฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส และมีพื้นที่ส่วนรูปครึ่งวงรีบริเวณค้ำน้ำของแม่น้ำแควน้อยทางทิศใต้ของเมือง แต่ละด้านมีคันดินและกำแพงศิลาแลงล้อมรอบ ยาวด้านละ 800 เมตร ยกเว้นด้านใต้ และในด้านเหนือ ตะวันออก และตะวันตก จะมีคันดินขนาดเล็กซ้อนเป็นชั้น ๆ ถัดออกไปจากชั้นกำแพงศิลาแลงอีก ตัวเมืองวางตัวตามแกนทิศหลักชัดเจน บริเวณเกือบกึ่งกลางของเมืองค่อนข้างไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ เป็นที่ตั้งของปราสาทเมืองสิงห์ และมีโบราณสถานอื่นอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของปราสาทประธาน ภายในเมืองมีสระน้ำกระจายอยู่ตามจุดต่าง ๆ ของเมือง

(2) คูน้ำ คันดิน กำแพงเมือง

คันดินและคูเมือง ปรากฏทางด้านเหนือ ด้านตะวันออก และด้านตะวันตกของเมือง มีลักษณะเป็นคันดินสลับกับคูซ้อนเป็นชั้น ไม่สูงนัก ซ้อนกันประมาณ 3-7 ชั้น คันดินและคูดังกล่าวนี้ เป็นไปได้ว่าอาจมีประโยชน์ในสองรูปแบบ รูปแบบหนึ่งคือเป็นความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่แสดงถึงเขาสัตตบริภัณฑ์ เนื่องจากกลุ่มของคันดินดังกล่าวน่าจะเคยมีถึง 7 ชั้น ซึ่งอาจสัมพันธ์กับคติเรื่องเขาสัตตบริภัณฑ์ในจักรวาลวิทยา กับอีกรูปแบบหนึ่งคือเป็นคันดินที่ใช้ชะลอน้ำซึ่งจะไหลเข้ามายังเมือง เนื่องจากตัวเมืองสิงห์ตั้งอยู่บนพื้นที่ลาดเท พื้นที่นอกเมืองด้านตะวันออกมีระดับความสูงมากกว่าตัวเมือง การมีคันดินซ้อนเป็นชั้น ๆ จึงอาจช่วยชะลอหรือเบี่ยงกระแสน้ำให้ช้าลงและไหลเข้ามายังคูก่อนจะเข้าสู่ตัวเมือง

กำแพงเมือง ปรากฏทั้งสี่ด้านโดยรอบเมือง มีลักษณะเป็นคันดินขนาดใหญ่ หนาประมาณ 15 เมตร ก่อด้านนอกด้วยศิลาแลง รูปแบบการก่อจากการสังเกตกำแพงเมืองทิศตะวันตกซึ่งยังคงสภาพอยู่มากนั้น พบว่ามีการก่อโดยแบ่งเป็นสองตอน ได้แก่ส่วนฐานคล้ายฐานบัวคว่ำ และส่วนตัวกำแพง แต่ไม่ได้มีการตกแต่งอันใด

ความสูงโดยรวมของกำแพงเมืองที่ปรากฏในปัจจุบันอยู่ที่ประมาณ 4-5 เมตรจากระดับพื้นดินปัจจุบัน ยกเว้นบริเวณด้านใต้ของเมืองซึ่งมีความสูงน้อยกว่าด้านอื่น คือประมาณ 2 เมตร หากแต่ป้ายข้อมูลที่จัดแสดงที่อุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์ได้ระบุความสูงถึง 7 เมตร คาดว่าเป็นความสูงมากที่สุดของกำแพงเมืองที่ปรากฏ โดยตำแหน่งดังกล่าวอยู่

ที่ตำแหน่งประตูเมืองทิศเหนือ และทิศตะวันตก หากแต่แนวกำแพงที่ไม่ใช่ประตูนั้นจะปรากฏความสูงต่ำกว่าส่วนประตูเมืองเล็กน้อย

ระหว่างกำแพง มีประตูเมืองอยู่ด้านละช่อง โดยประตูเมืองแต่ละด้านจะวางตำแหน่งตรงกับแกนหลักของปราสาทเมืองสิงห์ (โบราณสถานหมายเลข 1) ลักษณะของประตูนั้นเป็นการเจาะคันดินเข้าไป มีการก่อผนังช่องประตูด้วยศิลาแลงทั้งสองด้าน รวมทั้งปูพื้นด้วยศิลาแลง ด้านนอกของช่องมีการก่อฐานคล้ายฐานบัวยื่นออกมาเป็นมุข ถัดเข้ามาภายในช่องประตู มีการก่อสัณยหินเข้ามาในช่องทั้งสองข้าง ในลักษณะเป็นวงกบของประตู จึงสันนิษฐานว่าในอดีตอาจมีการติดตั้งบานประตูไม้เช่นเดียวกับกำแพงเมืองทั่วไป หากแต่ไม่ปรากฏร่องรอยว่าประตูเมืองเหล่านี้มีส่วนยอดหรือไม่ หากมีก็อาจจะเป็นเครื่องไม้

จะสังเกตได้ว่า รูปแบบการก่อกำแพงเมือง และประตูเมืองนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับกำแพงของเมืองนครธม ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 และประตูเมืองพิมาย และไม่เคยปรากฏมาก่อนในเมืองวัฒนธรรมทวารวดี โดยเฉพาะกำแพงเมืองสิงห์มีลักษณะเป็นกำแพงร่วมกับคันดินขนาดใหญ่เช่นเดียวกับเมืองพระนคร อย่างไรก็ตาม เป็นที่สังเกตได้ว่าการก่อกำแพงเมืองสิงห์ใช้ศิลาแลงขนาดเล็กบ้างใหญ่บ้างจัดวางเรียงกันไม่สู้เป็นระเบียบนัก และไม่ได้มีการตกแต่งเหมือนกับประตูเมืองนครธม และเมืองพิมาย เช่น ขอบบัวสันกำแพง รวมถึงผังของประตูเมืองสิงห์ไม่ได้อยู่ในผังรูปกากบาท เพียงแต่เป็นช่องที่ตัดฝาคันดินออกมา และมีการก่อศิลาแลงหุ้มผนังช่องไว้

ภาพที่ 93 ภาพถ่ายทางอากาศพื้นที่เมืองสิงห์ พ.ศ.2518
(M103 NS3 6/12/1975, 1378)

ภาพที่ 94 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงพื้นที่เมืองสิงห์ และพื้นที่โดยรอบ
(Google Earth, 2022)

(3) แหล่งน้ำ

ในพื้นที่เมืองสิงห์ ปรากฏสระน้ำ 6 สระ ได้แก่ (พิรพน พิษณุพงศ์, 2553: 33-35)

ก. สระน้ำที่ติดกำแพงเมืองด้านทิศใต้ รูปสี่เหลี่ยมมุมฉาก ขนาด 23x30 เมตร

ข. สระน้ำด้านตะวันตกเฉียงใต้ของโบราณสถานหมายเลข 1 รูปสี่เหลี่ยมมุมฉาก ขนาด 38x50 เมตร

ค. สระน้ำด้านตะวันตกเฉียงเหนือของโบราณสถานหมายเลข 2 รูปสี่เหลี่ยมมุมฉาก ยาว ขนาด 30x212 เมตร จึงเป็นสระน้ำที่มีขนาดใหญ่ที่สุด

ง. สระน้ำด้านตะวันออกเฉียงเหนือของสระน้ำ ค. รูปสี่เหลี่ยมมุมฉาก ขนาด 20x35 เมตร

จ. สระน้ำที่มุมกำแพงเมืองด้านตะวันตกเฉียงเหนือ รูปสี่เหลี่ยมมุมฉาก ขนาด 35x75 เมตร

ฉ. สระน้ำที่ชิดกำแพงเมืองด้านเหนือ ขนาด 12x20 เมตร

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาภาพถ่ายทางอากาศ และการสำรวจภาคพื้นดินในปัจจุบัน ไม่ปรากฏการสร้างแหล่งน้ำขนาดใหญ่ในลักษณะของตระพัง และบารายแต่อย่างใด

(4) โบราณสถานที่ยังปรากฏ และแหล่งโบราณคดีที่มีการขุดค้น

ภายในพื้นที่เมืองสิงห์ ปรากฏโบราณสถานซึ่งกรมศิลปากรได้กำหนดรหัสหมายเลขไว้ จำนวน 4 แห่ง ได้แก่ โบราณสถานหมายเลข 1 2 3 และ 4 โดยจะได้อธิบายตามลำดับดังนี้

โบราณสถานหมายเลข 1

ตั้งอยู่เกือบกึ่งกลางของเมืองสิงห์ก่อนมาทางตะวันออกเฉียงใต้เล็กน้อย ถือเป็นโบราณสถานที่มีขนาดใหญ่ที่สุด จึงนับได้ว่าเป็นปราสาทประธานของเมืองสิงห์ มีลักษณะเป็นปราสาทหลังเดี่ยว ก่อด้วยศิลาแลงทั้งหลัง หันหน้าไปทางทิศตะวันออกเฉียง

องค์ประกอบโดยรวมของโบราณสถานหมายเลข 1 มีดังนี้

ก. ซาลาด้านหน้ากำแพงแก้ว อยู่ห่างจากประตูเมืองด้านตะวันออกเฉียง ประมาณ 220 เมตร ก่อด้วยศิลาแลงในผังรูปกากบาท ปลายแต่ละด้านมีความยาวสมมาตรกัน โดยปลายด้านตะวันตกอยู่ติดกับส่วนกำแพงแก้ว ตัวซาลาประกอบด้วยฐานเขียงในชั้นล่าง ถัดขึ้นมาเป็นฐานบัวคว่ำมีเส้นลวด หน้ากระดานลูกฟัก ตอนบนเป็นหน้ากระดานเรียบ ขอบพื้นของซาลาสกิดเป็นร่องแคบ ๆ ตื้น ๆ โดยตลอด ซึ่งในตำแหน่งนี้ เมื่อเปรียบเทียบกับปราสาทที่มีซาลาเช่นนี้ควรจะเป็นส่วนของราวบันไดนาค

เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบรูปแบบของซาลาด้านหน้ากำแพงแก้ว พบว่า ซาลาด้านหน้ากำแพงแก้วแห่งนี้ชวนให้นึกถึงส่วนซาลาด้านหน้ากำแพงแก้วของปราสาทหินพิมาย เพราะมีแผนผังที่ด้านหนึ่งติดประชิดซุ้มประตูกำแพงแก้ว และทางเดินแต่ละด้านที่มีความยาวเท่ากัน ในขณะเดียวกัน ซาลาด้านหน้ากำแพงแก้วแห่งนี้ไม่ได้ยกสูงจากพื้นดินเท่าปราสาทหินพิมาย และไม่ปรากฏร่องรอยการติดตั้งราวบันไดนาค ซึ่งจะมีความสอดคล้องกับซาลาด้านหน้ากำแพงแก้วของปราสาทสำคัญในเมืองพระนครที่สร้างขึ้นในสมัยบายูน เช่น ปราสาทบายูน ปราสาทพระขรรค์ โดยซาลาด้านหน้ากำแพงแก้วของปราสาทเหล่านี้จะมีฐานยกรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าหนึ่งชั้นรองรับทางเดินรูปกากบาท มีราวบันไดนาค ส่วนทางเดินกากบาทไม่สมมาตร ซาลาด้านหน้ากำแพงแก้วดังกล่าวนี้มีความสูงไม่เท่าซาลาด้านหน้ากำแพงแก้วของปราสาทหินพิมายและไม่ได้ตกแต่งอย่างประณีตเท่า

ดังนั้น ซาลาด้านหน้ากำแพงแก้วของโบราณสถานหมายเลข 1 จึงมีลักษณะที่สอดคล้องกับซาลาด้านหน้ากำแพงแก้วที่เมืองพระนครในสมัยบายูน หากแต่ไม่ได้มีฐานรองรับทางเดินรูปกากบาท สร้างเป็นทางเดินกากบาทแต่เพียงอย่างเดียวเช่นเดียวกับที่ปรากฏที่ปราสาทหินพิมาย และปราสาทสำคัญต่าง ๆ ในศิลปะนครวัด

ข. กำแพงแก้ว และประตูกำแพงแก้ว เป็นส่วนปิดล้อมชั้นนอกของโบราณสถานหมายเลข 1 ประกอบด้วยกำแพงแก้ว ก่อด้วยศิลาแลง ล้อมพื้นที่โดยรวมไว้ทั้งสี่ด้าน ยกเว้นกึ่งกลางด้านตะวันออกที่ก่อเป็นซุ้มประตู และด้านตะวันตกซึ่งปัจจุบันไม่ปรากฏร่องรอยใด ๆ สำหรับซุ้มประตูกำแพงแก้วด้านตะวันออกนั้น ปัจจุบันเหลือปรากฏเพียงส่วนฐาน ส่วนซุ้มประตูทางเข้าก่อด้วยศิลาแลง มีผังเป็นรูปกากบาท ย่อมุมที่รักรักรั้ว ตรงกลางมีแอ่งรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าตื้น ๆ ซึ่งอาจจะเป็นหลุมบรรจุวัตถุมงคล

ค. ทางเดินด้านหน้าโคปุระ อยู่ถัดเข้าไปจากประตูกำแพงแก้วด้านตะวันออก มีลักษณะเป็นฐานยกสูง ก่อด้วยศิลาแลง ส่วนล่างเป็นฐานเขียง ขึ้นไปเป็นมาลัยลูกแก้วสามชั้น ค้ำรองรับหน้ากระดาน หน้ากระดาน รองรับส่วนบนด้วยคิ้วอีกชั้นหนึ่ง ส่วนบนเป็นส่วนโค้งมน และมีใบเสมาปักเรียงอยู่บนฐานเขียงสันกำแพง

ทางเดินด้านหน้าโคปุระนั้น มีรูปแบบสอดคล้องกับแผนผังปราสาทสำคัญ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 โดยเป็นทางเดินตัดกันเป็นรูปกากบาทก่อให้เกิดช่องสี่ช่อง ทั้งนี้ ปราสาทสำคัญในพื้นที่เมืองพระนครจะมีการก่ออาคารขึ้นอย่างถาวรคลุมขาลาไว้ เช่น ปราสาทนครวัด ปราสาทตาพรหม ปราสาทพระขรรค์ ในขณะที่ปราสาทสำคัญส่วนภูมิภาค อย่างปราสาทหินพิมาย และปราสาทพนมรุ้ง ซึ่งมีอายุสมัยร่วมกัน จะมีลักษณะเป็นขาลาที่ใช้ เครื่องไม้ก่อคลุม สืบเกิดได้จากการพบหลุมเสาเช่นเดียวกันกับที่พบ ณ ปราสาทเมืองสิงห์ ที่ โบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์นั้นก็น่าจะอยู่ในลักษณะเดียวกัน

ภาพที่ 97 ขาลาด้านหน้ากำแพงแก้ว โคปุระกำแพงแก้ว ขาลาด้านหน้าโคปุระ และโคปุระด้านตะวันออก โบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์

(ที่มา: Kanchanaburi Center, ปราสาทเมืองสิงห์, เข้าถึงเมื่อ 1 มิถุนายน 2566, เข้าถึงได้จาก <https://kanchanaburi.center/เมืองสิงห์-กาญจนบุรี/>)

ง. โคปุระและระเบียงคต เป็นอาคารที่ปิดล้อมปราสาทประธานบนชั้นฐานเฉียงซึ่งรองรับส่วนกลางของโบราณสถานหมายเลข 1 ก่อด้วยศิลาแลง ประกอบด้วยส่วนโคปุระ วางตัวในแนวแกนทิศหลักของปราสาทประธาน รวมได้ 4 หลัง มีระเบียงคตเชื่อมระหว่างโคปุระแต่ละหลัง

จากการศึกษารูปแบบของโคปุระที่ยังคงเหลือสภาพให้ศึกษา คือ โคปุระด้านตะวันออก และโคปุระด้านตะวันตก แผนผังของโคปุระมีลักษณะเป็นรูปกากบาทเป็นสี่

มุข มีประตูเข้าออกทางมุขตะวันออก และมุขตะวันตก ตัวเรือนธาตุเป็นฐานบัวคว่ำ ถัดขึ้นไป มีเส้นลวดรัดสามเส้น รองรับส่วนยอดด้วยเส้นลวดรัดสามเส้น ยอดมีลักษณะเป็นรัตเกล้า 3 ชั้น รองรับส่วนยอดโค้งมน และอามลกะ รัตเกล้าแต่ละชั้นน่าจะเคยมีกลีบขนุน บันแถลงประดับอยู่ แต่อาจจะร่วงหล่นลงมาหมดแล้ว ส่วนที่ยื่นออกมานั้นทำเป็นหน้าบันมุข

ระเบียงคด ทำเป็นอาคารยาวมีผนังปิดทั้งสองข้าง เชื่อมระหว่างโคปุระแต่ละหลังในผังปิดล้อมปราสาทประธาน โดยที่จุดหักมุมแต่ละด้านมีการย่อเก็จเป็นซุ้ม ผนังระเบียงแต่ละด้านทำเป็นเส้นลวด 4 เส้น รองรับหน้ากระดาน ด้านบนทำเป็นเส้นลวด 4 เส้น รับบัวหงาย ซึ่งรองรับส่วนบนของระเบียง เป็นหลังคาโค้งคล้ายประทุนเรือ สันของหลังคาประดับด้วยบราลีรูปสามเหลี่ยม ระเบียงคดที่นับว่ามีความพิเศษกว่าระเบียงคดด้านอื่น คือ ระเบียงคดด้านเหนือ เนื่องจากมีการเจาะช่องประตูผนังระเบียงคดด้านใน ใช้เข้าออกลานรอบปราสาทประธานได้ และผนังด้านในผังเหนือบริเวณทิศตะวันออกของโคปุระเหนือ มีการแกะสลัก ศิลาแลงลึกเข้าไป เป็นรูปบุคคลในทำย่นมี 4 กร มีมวยพระเกศา แต่ไม่ปรากฏรายละเอียดอื่นใดนอกจากนี้ และไม่ปรากฏภาพสลักอื่นในบริเวณใกล้เคียงกัน จึงอาจเป็นภาพสลักที่ยังแกะไม่เสร็จ สันนิษฐานว่าอาจเป็นภาพพระอวโลกิเตศวรสี่กร

ภาพที่ 98 ระเบียงคด และประติมากรรมบุคคลสี่กร โบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์

ภาพที่ 99 โคปุระด้านตะวันตก โบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์

จ. ลานหน้าปราสาทประธาน เป็นลานรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่ยกพื้นขึ้นจากระดับโดยรอบ อยู่ระหว่างโคปุระด้านตะวันออก และปราสาทประธาน มีหลุมเสารูปสี่เหลี่ยมปรากฏอยู่ในอดีตน่าจะมีอาคารไม้ชั่วคราวคลุมจุดนี้

ฉ. บรรณาลัย เป็นอาคารขนาดเล็กผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ตั้งอยู่ด้านตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทประธาน มีทางเข้าอยู่ทางทิศตะวันตก ตัวอาคารก่อด้วยศิลาแลง ผนังเป็นฐานบัวคว่ำรองรับหน้ากระดาน แต่ส่วนบนของเรือนธาตุได้พังทลายลงมาหมดแล้ว

ช. ปราสาทประธาน เป็นอาคารก่อศิลาแลงฉาบปูน สภาพพังทลายลงเหลือเพียงผนังเรือนธาตุบางส่วนลงไปถึงฐาน ลักษณะแผนผังเป็นอาคารผังรูปกากบาท ย่อเก็จ วางตัวตามแนวแกนทิศหลัก มีมุขตะวันออกยาวกว่ามุขทิศอื่นเล็กน้อย มีบันไดทางขึ้นทางมุขตะวันออก เหนือ และใต้ ตัวอาคารถูกรองรับด้วยฐานเขียง และฐานบัวซ้อนขึ้นไปรวมสามชั้น ส่วนเรือนธาตุไม่ปรากฏว่ามีการสลักก้อนศิลาแลงเป็นลวดลาย เป็นเพียงก้อนศิลาแลงวางซ้อนขึ้นไปเท่านั้น เว้นแต่ที่มุขตะวันตกซึ่งมีการถากศิลาแลงเป็นร่องในลักษณะหน้าต่างหลอก สันนิษฐานว่ามุขอื่นอาจจะมีลักษณะนี้แต่ส่วนดังกล่าวได้พังทลายไปแล้ว ตรงกลางของอาคารเป็นห้องครรภคฤหะ

ภาพที่ 100 ปราสาทประธาน โบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์

จะสังเกตเห็นว่า โบราณสถานหมายเลข 1 เป็นโบราณสถานที่มีแผนผังตามแบบปราสาทเขมรไม่ต่างกับปราสาทแห่งสำคัญในเมืองพระนครและศูนย์กลางภูมิภาค โดยประกอบด้วยกำแพงแก้ว ทางเดินกากบาท โคปุระ ระเบียงคด บรรณาลัย และปราสาทประธาน เพียงแต่อาจจะมี ความแตกต่างในด้านวัสดุ เนื่องจากปราสาทเมืองสิงห์ใช้วัสดุหลักเป็นศิลาแลงแล้วฉาบปูน ประดับปูนปั้น ในขณะที่ปราสาทสำคัญอื่น ๆ ที่มีองค์ประกอบลักษณะเดียวกันมักใช้หินทรายและความแตกต่างด้านรายละเอียด ดังจะเห็นได้ว่าการก่อสร้างไม่ประณีตเท่า หรือการใช้ศิลาแลงที่มีขนาดไม่สม่ำเสมอ นอกจากนี้ ส่วนต่าง ๆ ของโบราณสถานหมายเลข 1 ยังปรากฏการใช้ปูนฉาบส่วนต่าง ๆ ซึ่งสามารถเปรียบเทียบกับกรณีของพระปรางค์สามยอด เมืองลพบุรี ซึ่งมีการใช้ปูนฉาบและปูนปั้นประดับอาคารที่สร้างด้วยศิลาแลงเช่นกัน

เป็นที่น่าสังเกตว่า โบราณสถานหมายเลข 1 นี้ หากมีสภาพสมบูรณ์จะเป็นเช่นใด เนื่องจากเป็นโบราณสถานในกลุ่มพื้นที่ศึกษาที่อยู่ในสภาพสมบูรณ์ที่สุดแห่งหนึ่ง ทั้งในแง่ของสภาพอาคาร องค์ประกอบ และแผนผัง ผู้วิจัยพบว่าในกัมพูชามีปราสาทที่พอมิลักษณะและแผนผังที่เทียบเคียงได้ คือ ปราสาทตาพรหมแห่งโตนเลบาตี จังหวัดตาแก้ว และปราสาทนครบาชัย จังหวัดกำปงจาม

เมื่อนำลักษณะและแผนผังของปราสาทตาพรหมแห่งโตนเลบาตี และปราสาทนครบาชัยมาพิจารณาร่วมกับลักษณะและแผนผังของโบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์ พบว่ามีลักษณะร่วมกัน โดยมีปราสาทประธานผังจัตุรมุข มีการทำหน้าต่างหลอก มีลานสี่เหลี่ยมด้านหน้าปราสาทประธานยกพื้นขึ้น ล้อมรอบด้วยระเบียงคดและโคปุระ ล้อมอีกชั้นด้วยกำแพงแก้ว รายละเอียดทางสถาปัตยกรรมในแต่ละส่วนมีลักษณะคล้ายคลึงกันอย่างมาก ซึ่งจะได้อภิปรายโดยละเอียดต่อไปในภายหลัง

ภาพที่ 101 ร่องรอยการฉาบปูนภายในส่วนโคปุระ โบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์

ภาพที่ 102 ภาพแสดงการเปรียบเทียบรูปแบบแผนผังของโบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์ (ซ้าย) และปราสาทตาพรหมแห่งโตนเลบาตี (ขวา)

โบราณสถานหมายเลข 2

โบราณสถานหมายเลข 2 ตั้งอยู่ทางทิศเหนือเฉียงไปทางตะวันตกเล็กน้อยของโบราณสถานหมายเลข 1 มีลักษณะเป็นกลุ่มอาคารบนฐานเขียงยกสูง 80 เซนติเมตร ขนาด 33.90×54.20 เมตร ฐานเขียงดังกล่าวนี้ก่อหุ้มชั้นลู่รังและศิลาแลงเล็ก ๆ อัดแน่น ถัดไปมีฐานเขียงอีกชั้น ขนาด 23.70×44.80 เมตร บนฐานเขียงชั้นที่สองเป็นที่ตั้งของกลุ่มอาคารประธานของโบราณสถานแห่งนี้ ทั้งหมดนี้มีกำแพงแก้วล้อมรอบ ซึ่งด้านตะวันออกของกำแพงแก้วมีฐานยกสูงเชื่อมกับฐานของโบราณสถาน

กลุ่มอาคารประธานของโบราณสถานหมายเลข 2 ประกอบด้วย

ก. โคปุระ และระเบียงคต แผนผังของโคปุระมีลักษณะเป็นรูปกากบาทเป็นสี่มุข ซึ่งห้องประธานมีฐานประดับมากรรมรูปเคารพทำจากหินทรายอยู่ ปัจจุบันเหลือเพียงส่วนฐาน จึงไม่อาจสันนิษฐานรายละเอียดอื่นได้ ส่วนระเบียงคตนั้นเป็นแนวอาคารที่ซีกออกจาก मुखเหนือและใต้ของระเบียงคต แล้วหักไปทางทิศตะวันตก ล้อมรอบพื้นที่ตรงกลาง สภาพก่อนการบูรณะปรากฏให้เห็นเฉพาะระเบียงคตทางทิศเหนือ ทำให้สันนิษฐานได้ว่าระเบียงคตนี้มีผนังด้านนอกก่อทับ ส่วนหนึ่งด้านในก่อโปร่ง มีเสารองรับ และจากการพบกระเบื้องมุงหลังคาระหว่างการขุดแต่ง จึงทำให้สันนิษฐานได้ว่าระเบียงคตนี้ใช้กระเบื้องมุงหลังคา รองรับด้วยเสาไม้ด้านใน และผนังศิลาแลงที่บด้านนอก

ข. กลุ่มอาคารประธาน 6 หลัง เป็นกลุ่มอาคารที่มีแผนผังเป็นรูปกากบาท เป็นสี่มุข รั้วร้อยมุมไม้สิบสอง เรียงเป็นสองแถว แถวละสามหลัง แต่ละหลังอยู่ชิดติดกันมีมุขกระสันเล็ก ๆ เชื่อมกับอีกหลังหนึ่ง เกิดเป็นทางเดินที่เชื่อมถึงกันทุกหลัง ด้วยลักษณะแผนผังดังนี้ทำให้เกิดข้อสันนิษฐานที่แตกต่างกันออกไป บางความเห็นสันนิษฐานว่าเป็นปราสาทประธานสามหลังเรียงกัน (กองโบราณคดี กรมศิลปากร, 2538: 51) และมีโคปุระอีกสามหลังซ้อนข้างหลัง แต่บางความเห็นสันนิษฐานว่าให้นับอาคารหลังกลางด้านตะวันออกเป็นปราสาทประธาน ส่วนที่เหลือถือเป็นโคปุระ (พีรพน พิสนุพงศ์, 2553: 85-89) ปัจจุบันเหลือส่วนฐานและผนังเรือนธาตุเล็กน้อย ไม่สามารถสันนิษฐานรายละเอียดอื่นได้

จากลักษณะของโบราณสถานที่ปรากฏ พบว่า โบราณสถานแห่งนี้เต็มไปด้วยความผิดพลาดในการก่อสร้าง เช่น มุขฐานด้านตะวันออกเฉียงเหนือ และตะวันออกเฉียงใต้ย่อมุมไม่เท่ากัน ในส่วนของกลุ่มอาคารประธาน 6 หลัง ก็มีประตูไม่ตรงกัน ไม่สมมาตร จึงสันนิษฐานได้ว่ากลุ่มคนที่สร้างและควบคุมการสร้างโบราณสถานหมายเลข 2 นั้นอาจเป็นคนละกลุ่มกับโบราณสถานหมายเลข 1

ภาพที่ 103 โบราณสถานหมายเลข 2 ปราสาทเมืองสิงห์

โบราณสถานหมายเลข 3

โบราณสถานหมายเลข 3 ตั้งอยู่ทางตะวันตกเฉียงใต้ของโบราณสถานหมายเลข 1 จากการขุดแต่งโดยกรมศิลปากร พบฐานโบราณสถานขนาดเล็กก่อด้วยอิฐและศิลาแลง ภายในมีห้องตรงกลาง ที่มุมด้านนอกของอาคารแต่ละมุมมีแผ่นหินปักไว้ และยังมีรายงานการพบพระพิมพ์เนื้อชินตะกั่วที่โบราณสถานแห่งนี้ด้วย

โบราณสถานหมายเลข 4

โบราณสถานหมายเลข 4 ตั้งอยู่ทางตะวันตกของโบราณสถานหมายเลข 3 เล็กน้อย จากการขุดแต่งโดยกรมศิลปากร พบฐานอาคารก่อด้วยศิลาแลงแบ่งเป็นสี่ส่วนบนฐานรากกรวดแม่น้ำและทรายอัดแน่น อย่างไรก็ตามไม่สามารถสันนิษฐานรายละเอียดใด ๆ ได้

ทั้งนี้ โบราณสถานหมายเลข 3 และหมายเลข 4 เป็นที่สันนิษฐานว่าอาจถูกสร้างขึ้นก่อนโบราณสถานหมายเลข 1 โบราณสถานหมายเลข 2 และเมืองสิงห์ เนื่องจากเป็นรูปแบบอาคารที่แตกต่างจากรูปแบบวัฒนธรรมเขมร และอิฐที่ใช้สร้างโบราณสถานหมายเลข 3 เป็นอิฐก้อนใหญ่ มีเกลบปะปน คล้ายกับที่ปรากฏในอาคารสมัยทวารวดี

แหล่งโบราณคดีที่ด้านตะวันตกเฉียงใต้ของเมือง

เมื่อปี 2543 มีการขุดค้นทางโบราณคดีโดยสำนักศิลปากรที่ 2 สุพรรณบุรี ภายหลังจากการค้นพบโครงกระดูก และเศษภาชนะดินเผาโดยบังเอิญ ณ พื้นที่ด้านตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองสิงห์ ผลการขุดค้นพบว่า พบร่องรอยกิจกรรมของมนุษย์ในช่วงอายุเดียวกันกับปราสาทเมืองสิงห์ ในชั้นดินที่ 2 โดยพบเศษภาชนะเนื้อดิน เศษภาชนะเนื้อแกร่ง ประเภทเครื่องถ้วยเขมรเคลือบสีน้ำตาลจากแหล่งเตาในจังหวัดบุรีรัมย์ ประเภทเครื่องถ้วยจีนเคลือบสีเขียวจากแหล่งเตาในมณฑลฝูเจี้ยน เศษภาชนะดินเผาเนื้อกระเบื้องแบบชิงไป๋ เศษศิลาแลง และเศษหินปูน และที่สำคัญคือได้พบเศษสะเก็ดหินทราย ร่วมกับโคลนหินทราย (วสันต์ เทพสุริยานนท์, 2543: 3-6) การพบหลักฐานทางโบราณคดีดังกล่าวจึงสะท้อนให้เห็นถึงกิจกรรมการก่อสร้างอาคารในพื้นที่เมืองสิงห์ รวมถึงการแกะสลักประติมากรรมหินทรายภายในพื้นที่เมืองสิงห์เอง

ภาพที่ 104 ตำแหน่งของโบราณสถานภายในพื้นที่เมืองสิงห์ และแกนของประตูเมืองด้านต่าง ๆ (ดัดแปลงจาก Google Earth, 2022)

(5) โบราณวัตถุ

โบราณวัตถุที่ถูกรื้อค้นพบ ณ พื้นที่เมืองสิงห์ สามารถจำแนกได้เป็นประเภทต่าง ๆ ซึ่งกรมศิลปากรได้รวบรวมข้อมูลไว้ ได้แก่ (พีรพน พิสนุพงศ์, 2553: 94-148)

ก. ประติมากรรมทางศาสนา

พระพุทธรูปนาคปรก จำนวน 3 องค์ พบที่โบราณสถานหมายเลข 1 สภาพชำรุดทุกองค์ แต่ก็พอเห็นรายละเอียดได้ว่ามีอิทธิพลศิลปะเขมรสมัยบายน และมีลักษณะท้องถิ่นปะปนอยู่

พระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี ทำจากหินทราย พบที่โบราณสถานหมายเลข 1 เป็นประติมากรรมรูปบุรุษ ประทับยืน มี 8 กร แต่หักหายไปทั้งหมด พระพักตร์กลมยิ้มแสดงพระเมตตา บนพระเมาลีมีรูปพระพุทธรูปปางสมาธิ ซึ่งหมายถึงพระอมิตาภพุทธเจ้า เป็นพระอวโลกิเตศวรที่มีลักษณะพิเศษ คือ ที่พระวรกายจะมีรูปพระพุทธรูปจำนวนมากตั้งแต่ใต้พระศอกลงไปจนถึงบันพระองค์ แสดงถึงพระรัศมีที่แผ่ออกมา ที่กลางพระอุระมีรูปสตรีนั่งถือดอกบัวขนาดใหญ่หนึ่งองค์ น่าจะหมายถึงพระนางปรัชญาปารมิตา และที่บันพระองค์เหนือพระภูษามีรูปสตรีเรียงไปโดยตลอด ซึ่งน่าจะหมายถึงพระนางปรัชญาปารมิตาเช่นกัน

ภาพที่ 105 พระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี พบที่โบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์
ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระอวโลกิเตศวร ทำจากหินทรายองค์อื่น ๆ อีก 12 องค์ พบที่ โบราณสถานหมายเลข 1 จำนวน 5 องค์ โบราณสถานหมายเลข 2 จำนวน 6 องค์ และนอกเมืองทางตะวันตก 1 องค์ ลักษณะของพระอวโลกิเตศวรที่พบนั้น แม้มือองค์ประกอบทั่วไป เช่นเดียวกับศิลปะเขมร แต่ก็ปรากฏลักษณะที่ผิดไปจากศิลปะเขมรในประเทศกัมพูชา เช่น สัดส่วนพระพักตร์

พระนางปรัชญาปารมิตา ทำจากหินทรายเป็นประติมากรรมรูปสตรี ประทับยืน มี 2 กร พบที่เมืองสิงห์จำนวน 4 องค์ อยู่ในสภาพสมบูรณ์ 2 องค์ ได้แก่ องค์ที่ พบ ณ โคปุระตะวันตก โบราณสถานหมายเลข 1 มีลักษณะแบบศิลปกรรมเขมรสมัย บายนโดยแท้ และองค์ที่พบ ณ โบราณสถานหมายเลข 2 มีลักษณะท้องถิ่นเจือปนอยู่ มีความผิดแผกจากแบบแผนปกติ คือ พระหัตถ์ถือสิ่งของสลับข้างกัน ปัจจุบันประดิษฐานที่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ภาพที่ 106 (ซ้าย) พระอวโลกิเตศวร พบที่โบราณสถานหมายเลข 2 ปราสาทเมืองสิงห์
ภาพที่ 107 (ขวา) พระนางปรัชญาปารมิตา พบที่โบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์
ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพิมพ์ พบพระพิมพ์ดินเผา แม่พิมพ์ดินเผา พระพิมพ์โลหะเนื้อชินตะกั่ว จำนวน 15 องค์ พบที่โบราณสถานหมายเลข 1 และนอกเมืองทางตะวันตก พระพิมพ์เหล่านี้เป็นพระพิมพ์รูปพระพุทธรูปปางมารวิชัย ปางประทานอภัย พระอวโลกิเตศวร พระพิมพ์รัตนตรัยมหายาน หรือรูปพระพุทธรูปปางนาคปรกขนาบด้วยพระอวโลกิเตศวร และพระนางปรัชญาปารมิตา พระพิมพ์ตรีกาย ในส่วนของพระพิมพ์ชินตะกั่วนี้ หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ สันนิษฐานว่าจะทำขึ้นกลางพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งย่อหมายถึงช่วงกลาง และปลายรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

นอกจากนี้ยังพบ**แท่นหินบรรจุวัตถุมงคล** 2 แห่ง แต่ละแห่งเจาะรู 12 ช่อง และ**ฐานรูปเคารพ**จำนวนมาก พบทั้งที่โบราณสถานหมายเลข 1 และโบราณสถานหมายเลข 2 ในจำนวนนี้มีฐานรูปเคารพฐานหนึ่งมีคำจารึกเป็นอักษรขอม กำหนดชื่อว่า**จารึกปราสาทเมืองสิงห์** หรือ กจ.4 เขียนว่า “พญาไชยกร” หรือแปลงเป็นอักษรวิธีปัจจุบันว่า พญาไชยกร หรือ พระยาไชยกร กำหนดอายุได้ในพุทธศตวรรษที่ 18 ถูกพบคราวขุดค้นปราสาทประธานของโบราณสถานหมายเลข 1 (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2550h)

ภาพที่ 108 จารึกบนฐานรูปเคารพ มีข้อความว่า “พญาไชยกร”
ปัจจุบันจัดแสดงที่ศูนย์ข้อมูลอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์

สำหรับคำจารึกพระยาไชยกรนี้ สามารถวิเคราะห์ได้เป็นสองส่วน คือ คำว่า “พญา” และคำว่า “ไชยกร” คำแรกนั้นควรเป็นคำบอกยศ ซึ่งตรงกับยศในสมัยหลังว่า “พญา” หรือ “พระยา” โดยที่ “พญา” ภายหลังน่าจะเขียนว่า “พญา” ซึ่งเป็นคำที่มาจาก ภาษามอญ (𑜉𑜂𑜫) แปลว่าเจ้าแผ่นดิน ผู้เป็นใหญ่ หัวหน้า (ศิขรินทร์ แสงเพชร, 2550: 206) ส่วนคำหลังควรเป็นชื่อของผู้ซึ่งใช้ยศพระยา พญาจะเป็นยศใหญ่เพียงใดนั้น เมื่อพิจารณาถึงคำว่า “พญา” หรือ “พระยา” หลังพุทธศตวรรษที่ 18 ไม่นาน พบว่า พระยาใช้แก่เจ้านายชั้นสูง เจ้าผู้ปกครองเมือง หรือขุนนางระดับสูงมาก จากข้อมูลดังนี้ “พระยาไชยกร” จึงควรเป็นชื่อบุคคลระดับสูงในพุทธศตวรรษที่ 18 ที่สัมพันธ์กับประติมากรรมซึ่งเคยอยู่บนฐานนี้ หรือไม่เช่นนั้นพระยาไชยกรอาจเป็นนามรูปเคารพก็ได้ แม้จะยังไม่อาจสรุปได้ว่า พระยาไชยกรคือใคร หรือคืออะไร แต่การใช้ยศ “พญา” (พญา-พระยา) ก็ไม่ใช่คำบอกยศ ในวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครเป็นแน่ ไม่ว่าจะ เป็นบุคคล หรือนามรูปเคารพ จึงเป็นไปได้หรือไม่ที่ประชากรหลักของเมืองสิ่งที่จะไม่ใช่กลุ่มชาติพันธุ์ที่ใช้ภาษาเขมร หรือรับวัฒนธรรมเมืองพระนครอย่างเข้มข้นมาก่อน

ข. ประติมากรรมบุคคลอื่น ๆ

ได้แก่ ประติมากรรมเศียรทวารบาล ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สุพรรณบุรี

ค. ประติมากรรมชิ้นส่วนสถาปัตยกรรม

สามารถแบ่งได้ดังนี้

ประเภทปูนปั้น เป็นส่วนที่ใช้ตกแต่งตัวอาคาร ประกอบด้วยประติมากรรมรูปบุคคล ซึ่งมีลักษณะหลักเป็นอิทธิพลศิลปะเขมรสมัยบายัน แต่ก็ปรากฏลักษณะแบบท้องถิ่น ลักษณะเดียวกับงานปูนปั้นในวัฒนธรรมทวารวดี หรือลักษณะที่พัฒนาต่อจากอิทธิพลเขมรสมัยบายัน เช่น ใบหน้าที่เรียวมากขึ้นกว่าศิลปะเขมรสมัยบายันโดยทั่วไป นอกจากนี้ยังปรากฏลายปูนปั้นรูปสัตว์และลวดลายพันธุ์พฤกษา

ประเภทดินเผา พบเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะชิ้นส่วนเครื่องบนหลังคา เช่น กระจเบื้อง และบราลี กระจเบื้องนั้นประกอบด้วยกระจเบื้องตัวผู้ กระจเบื้องตัวเมีย และกระจเบื้องเชิงชาย เวลามุงกระจเบื้องจะใช้กระจเบื้องสามชนิดนี้มุงร่วมกันตามแบบแผน และใช้บราลีปักเรียงบนสันหลังคา ชิ้นส่วนเหล่านี้น่าจะเคยใช้มุงบนอาคารที่สร้างด้วยไม้ในตำแหน่งชานาหน้าโคปุระ และลานหน้าปราสาทประธาน สอดคล้องกับการพบร่องรอยของหลุมเสา

ประเภทหินทราย พบไม่มากนัก ประกอบด้วยส่วนยอดปราสาท ราง
น้ำมนต์ และแผ่นหินที่ถูกตีความว่าเป็นศิลาฤกษ์

ภาพที่ 109 ชิ้นส่วนประติมากรรมปูนปั้นประดับสถาปัตยกรรม พบที่ปราสาทเมืองสิงห์
ปัจจุบันจัดแสดงที่ศูนย์ข้อมูลอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์

นอกจากนี้ยังพบชิ้นส่วนใบหน้าบุคคลขนาดใหญ่แกะด้วยหินทราย
ปัจจุบันจัดแสดงในศูนย์ข้อมูลอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์จำนวนสองชิ้น ชิ้นหนึ่งแกะเป็น
ส่วนบนของหู ส่วนอีกชิ้นหนึ่งปรากฏจมูกและโหนกแก้ม มีขนาดประมาณ 25x50 เซนติเมตร
ซึ่งอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์ให้ข้อมูลว่าเป็นชิ้นส่วนพระพุทธรูป

ในขณะที่ปริชา กาญจนาคม²² ไม่เชื่อว่าเป็นชิ้นส่วนพระพุทธรูป เนื่องจาก
ปริชาเคยเห็น “รูปหน้าคน” บนยอดปราสาทเมืองสิงห์เมื่อปี 2505 หรือก่อนการบูรณะใหญ่
โดยกรมศิลปากร และรูปหน้าคน que ปริชาพบนี้มีลักษณะตรงกับชิ้นส่วนใบหน้าทั้งสองชิ้นนี้ อีก
ทั้งหากชิ้นส่วนใบหน้าบุคคลอยู่ในสภาพสมบูรณ์ จะมีขนาดพระพักตร์ใหญ่กว่า 1 เมตร
เช่นนั้นแล้วขนาดองค์พระย่อมต้องใหญ่เกินกว่าจะประดิษฐานในปราสาทได้ แต่ที่ไม่ปรากฏ

²² ศาสตราจารย์ประจำภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

ใบหน้าบนยอดปราสาทอีก อาจเพราะการโจรกรรม หรือความไม่รู้ของช่าง เมื่อเห็นโครงสร้างศิลาแลงไม่เรียบก็ฝนให้เรียบจนสูญเสียร่องรอยการติดตั้งประติมากรรมใบหน้าไป (ปริชา กาญจนาคม, 2546)

ผู้วิจัยมีความเห็นสอดคล้องกับปริชาว่าชิ้นส่วนทั้งสองน่าจะเคยอยู่บนยอดอาคาร ซึ่งน่าจะเป็นส่วนยอดของโคปุระตะวันออก หรือตะวันตกที่ยังคงเหลือสภาพอยู่ ด้วยเหตุผลที่ปริชายกมาข้างต้น รวมทั้งลักษณะชิ้นส่วนแต่ละชิ้นก็คล้ายกับชิ้นส่วนใบหน้าบุคคลที่ปรากฏ ณ ปราสาทบายน ซึ่งหากเป็นเช่นนั้นก็ย่อมหมายความว่าโบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์ มีรูปใบหน้าคนบนส่วนยอดอาคาร รวมทั้งปราสาทประธาน เช่นเดียวกับปราสาทบายน และบันทายฉมาร์

ภาพที่ 110 ประติมากรรมใบหน้าบุคคลขนาดใหญ่ พบที่ปราสาทเมืองสิงห์ พร้อมรูปแบบสันนิษฐานเบื้องต้น (ที่มา: ปริชา กาญจนาคม, (2546), **ปราสาทเมืองสิงห์ จริงหรือปลอม**, เข้าถึงเมื่อ 2 มกราคม 2566, เข้าถึงได้จาก

https://www.silpa-mag.com/history/article_7361)

ภาพที่ 111 ชิ้นส่วนประติมากรรมใบหน้าบุคคลขนาดใหญ่ พบที่ปราสาทเมืองสิงห์

ง. ภาชนะดินเผา

ในพื้นที่เมืองสิงห์มีรายงานการพบภาชนะดินเผาไม่มากนัก จากข้อมูลโดยกรมศิลปากรสามารถจำแนกได้ดังนี้

ประเภทเนื้อดิน (Earthenware) เช่น ตะคัน ผอบ ชาม หม้อ

ประเภทเนื้อแกร่ง (Stoneware) พบเครื่องถ้วยเขมร เครื่องถ้วยจีน และเครื่องถ้วยเวียดนาม²³

จ. เครื่องมือเครื่องใช้

เช่น เศียรนาคสำริดซึ่งเป็นส่วนหัวคานหามราชยาน เหล็กยี่ดรูปัวไอ และรูปตัวที ใบหอก แหวนทองคำ

(6) พื้นที่ใช้สอยของเมือง

เมื่อพิจารณาพื้นที่เมืองสิงห์จากภาพถ่ายทางอากาศ และการสำรวจภาคพื้นดินพบว่าพื้นที่ภายในเมืองสิงห์โดยรอบกลุ่มโบราณสถานหลักของเมือง (โบราณสถานหมายเลข 1-4) ไม่ปรากฏหลักฐานที่บ่งชี้ถึงการเกษตรกรรม เช่น คันดิน คันนา แต่เป็นที่ราบมีระดับสูงต่ำ ส่วนแหล่งที่อยู่อาศัยนั้น แม้จะยังไม่มีการขุดค้นทางโบราณคดีทั่วทั้งบริเวณเมืองสิงห์ แต่ผลการขุดค้นเท่าที่มีในปัจจุบัน คือ การขุดค้นบริเวณด้านตะวันตกเฉียงใต้ของเมือง ทำให้พบว่าในเมืองสิงห์มีกิจกรรมของผู้คนที่ทำกิจกรรมแกะสลักหิน อย่างไรก็ตาม ประชากรใน

²³ มีเครื่องถ้วยจีนหนึ่งซึ่งกรมศิลปากรรายงานว่าเป็นเครื่องถ้วยสุโขทัย อย่างไรก็ตาม ยังไม่มีบริบทใดในเมืองสิงห์ที่สอดคล้องกับการพบเครื่องถ้วยสุโขทัย

เมืองสิงห์อาจจะไม่มากเมื่อเทียบกับขนาดของเมือง เนื่องจากมีรายงานการพบหลักฐานประเภทภาชนะดินเผาไม่มากนัก ประกอบกับแหล่งน้ำภายในเมืองมักเป็นสระน้ำขนาดเล็กเท่านั้น

ภายนอกเมืองสิงห์นั้น ปัจจุบันเป็นพื้นที่ปลูกพืชไร่ เช่น ไร่อ้อย จึงไม่สามารถตรวจสอบได้ว่ามีหลักฐานของการปลูกข้าวหรือไม่ แต่เมื่อพิจารณาถึงลักษณะทางภูมิศาสตร์แล้ว พบว่าเป็นพื้นที่ลาดเทสูง และค่อนข้างแห้งแล้ง จึงอาจไม่เหมาะแก่การทำนาสวนดังเช่นที่ลุ่มอื่น ๆ

(7) ชุมชนที่เกี่ยวข้อง

ในอาณาบริเวณโดยรอบเมืองสิงห์ มีชุมชนโบราณที่น่าจะสัมพันธ์กับเมืองสิงห์ ด้วยที่ตั้งและอายุสมัยร่วมกัน ดังนี้

บ้านหนองปรือ ตั้งอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองสิงห์ประมาณ 1 กิโลเมตร เป็นชุมชนริมแม่น้ำแควน้อย สฤชดีพงศ์ ชุนทรง เคยสำรวจพื้นที่อย่างไม่เป็นทางการเมื่อ พ.ศ.2561 พบเศษภาชนะดินเผาและลูกปัดแก้วสีเดียวตามผิวดินที่พบได้จากการทำเกษตรกรรม ภาชนะดินเผาเหล่านี้มีส่วนที่กำหนดอายุได้อยู่ในสมัยทวารวดี เหตุนี้จึงเป็นสิ่งที่สะท้อนว่าพื้นที่เมืองสิงห์มีชุมชนอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยทวารวดีเป็นอย่างน้อย และอาจสัมพันธ์กับโบราณสถานหมายเลข 3 และ 4 ที่ปราสาทเมืองสิงห์ก็ได้

เมืองครุฑ ตั้งอยู่ที่ท้องที่บ้านท่าตาเสือ ตำบลสิงห์ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี มีที่ตั้งทางตะวันออกของเมืองสิงห์ประมาณ 5 กิโลเมตร ในแนวระนาบเกือบตรงกับประตูเมืองสิงห์ไปทางตะวันออก ในบริเวณช่องเขาระหว่างที่ราบแม่น้ำแควใหญ่ทางตะวันออกและแม่น้ำแควน้อยทางตะวันตก ที่ตั้งของเมืองล้อมรอบด้วยภูเขาสามลูก คือ เขาเมืองครุฑ เขาแก้วน้อย และเขาแก้วใหญ่ ล้อมรอบที่ราบขนาดเล็กซึ่งเป็นช่องเขา มีลำห้วยมะไฟ เป็นลำห้วยขนาดเล็กไหลผ่านลงสู่แม่น้ำแควน้อยทางด้านตะวันตกติดกับเขาเมืองครุฑ ลักษณะเมืองมีคันดินล้อมรอบทางทิศเหนือ ตะวันออก และได้ ยกเว้นด้านตะวันตกที่ติดกับห้วยมะไฟ ซึ่งอาจใช้เป็นแนวคูเมืองตามธรรมชาติ ลักษณะเช่นนี้ทำให้กำหนดขอบเขตเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดประมาณ 300 x 500 เมตร รัชสร ตันติวงศ์ (2548: 69) รายงานว่าพบคันกั้นน้ำศิลาแลงขวางห้วยมะไฟ ซึ่งน่าจะทำหน้าที่เป็นฝายชะลอน้ำสำหรับกักน้ำจากห้วยมะไฟไว้ใช้ประโยชน์

ภาพที่ 112 แผนที่แสดงที่ตั้งของบ้านหนองปรือ และเมืองครุฑที่สัมพันธ์กับเมืองสิงห์
(ดัดแปลงจาก Google Earth, 2022)

การดำเนินงานทางโบราณคดีที่เมืองครุฑเมื่อปี 2534 โดยสถาพร ขวัญยืน และการขุดค้นทางโบราณคดีเมื่อปี 2543 โดยวสันต์ เทพสุรียานนท์ ให้ข้อมูลที่สอดคล้องกัน คือเมืองครุฑน่าจะเป็นพื้นที่ศาสนสถานที่มีสัมพันธ์กับเมืองสิงห์ และมีประชากรเบาบาง เนื่องจากพบภาชนะดินเผาน้อยมาก พบเพียงภาชนะดินเผาเนื้อดินเล็กน้อย

สภาพพื้นที่เมืองครุฑในปัจจุบันอยู่ท่ามกลางไร่อ้อยห่างไกลจากแหล่งชุมชน มีสภาพรกร้างยากต่อการสำรวจ แต่เท่าที่สังเกตได้ในปัจจุบัน ปรากฏแนวคันดินทางทิศใต้ของเมืองสูงประมาณ 2-3 เมตร บริเวณกลางเมืองมีซากฐานโบราณสถานก่อด้วยศิลาแลงฉาบปูนสภาพเสียหายอย่างมากจากการลักลอบขุด และไม่พบชิ้นส่วนที่บ่งชี้ถึงส่วนตัวอาคารหลักฐานโบราณวัตถุสำคัญที่พบจากเมืองครุฑ คือ ประติมากรรมหินทรายแดงรูปครุฑขนาดใหญ่ แบ่งเป็นชิ้นส่วนต่าง ๆ ได้แก่ ขา เท้า สะโพก หน้าอก และปีก มีการจำหลักลวดลายอย่างงดงาม นำมาประกอบกันโดยน่าจะใช้เหล็กรูปตัววีเชื่อม ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่หน้าศูนย์ข้อมูลอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์โดยประกอบเข้าด้วยกัน

ภาพที่ 113 ประติมากรรมรูปครุฑ พบที่เมืองครุฑ
ปัจจุบันจัดแสดงที่ด้านหน้าศูนย์ข้อมูลอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์

ภาพที่ 114 ภูมิประเทศบริเวณช่องเขาเมืองครุฑ

จากข้อมูลดังกล่าวจึงสามารถประมวลได้ว่า เมืองครุฑเป็นเมืองที่สัมพันธ์กับเมืองสิงห์ โดยมีอายุสมัยร่วมกัน แต่อาจเป็นเมืองที่มีประชากรไม่มากนัก เพราะสภาพแวดล้อมที่แห้งแล้ง ขาดแคลนแหล่งน้ำ แต่น่าจะอยู่ในตำแหน่งที่สำคัญของพื้นที่ เนื่องจากที่ตั้งที่ขวางช่องเขาพอดี

เมืองกลอนโต ตั้งอยู่ในพื้นที่ตำบลกลอนโต อำเภอด่านมะขามเตี้ย จังหวัดกาญจนบุรี มีที่ตั้งอยู่ทางตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองสิงห์ประมาณ 23 กิโลเมตร มีลักษณะเป็นเมืองล้อมด้วยคันดินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า (กองโบราณคดี กรมศิลปากร, 2538: 37) ขนาดประมาณ 240 x 270 เมตร ปัจจุบันปรากฏเพียงแนวคันดินสูงประมาณ 3 เมตร ปรากฏให้เห็นค่อนข้างชัดเจน พื้นที่เมืองเป็นพื้นที่ดอนสูงเหนือพื้นที่โดยรอบเล็กน้อย ตัวเมื่อนั้นอยู่ใกล้กับแนวแม่น้ำแควน้อยสายเดิมที่ไหลคดเข้ามาใกล้เมือง แต่ปัจจุบันได้ตื้นเขินลงแล้ว การขุดค้นทางโบราณคดีในปี 2547-2548 พบเครื่องถ้วยเขมรเคลือบสีน้ำตาล เครื่องถ้วยจีนแบบชิงไป ก้อนดินเผาไฟปรากฏรอยประทับไม้ และตะกรันโลหะ ข้อมูลที่น่าสนใจจากการขุดค้นคือ ชุมชนดังกล่าวมีระยะการอยู่อาศัยสั้น วสันต์ เทพสุรียานนท์ ผู้ควบคุมการขุดค้นในครั้งนั้น สันนิษฐานว่าเมืองกลอนโตน่าจะถูกละทิ้งใหม่จนกลายเป็นเมืองร้าง ดังได้พบก้อนดินเผาไฟจำนวนมากในระดับชั้นดินเดียวกันกับชั้นที่พบเครื่องถ้วยเขมรและเครื่องถ้วยจีน วสันต์ยังชี้อีกว่าคันดินรูปสี่เหลี่ยมของเมืองกลอนโตนั้นน่าจะสร้างขึ้นใหม่หลังเหตุการณ์ไฟไหม้ สะท้อนว่าอาจมีการกลับเข้ามาใช้พื้นที่นี้อีกครั้งจนกระทั่งร้างลงไปที่สุดในที่สุด โดยยังไม่สามารถระบุช่วงเวลาการกลับเข้ามาใช้พื้นที่ซ้ำได้ (ธัชสร ตันตวิวงศ์, 2548: 75-76) ซึ่งการที่ร่องรอยคันดินของเมืองกลอนโตไม่ได้วางตัวตามแนวทิศหลักก็อาจเกิดขึ้นด้วยสาเหตุนี้ก็ได้

ดังนั้น แม้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 เมืองกลอนโตอาจจะเป็นเพียงชุมชนริมน้ำที่ไม่มีคูน้ำคันดิน แต่ก็น่าจะเป็นชุมชนสำคัญบนเส้นทางแม่น้ำแควน้อย หากพิจารณาจากการพบเครื่องถ้วยทั้งของเขมร และของจีน ซึ่งน่าจะสะท้อนถึงการคมนาคมตามเส้นทางแม่น้ำแควน้อย อีกทั้งการสร้างคันดินผังสี่เหลี่ยมมุมฉากหลังเหตุการณ์ไฟไหม้ อาจสะท้อนถึงการรับรูปแบบผังเมืองรูปสี่เหลี่ยมมุมฉากของคนในพื้นที่แล้ว

(8) เส้นทางคมนาคมที่เกี่ยวข้อง

หากพิจารณาตามสภาพทางภูมิศาสตร์ และตำแหน่งที่ตั้งของชุมชนโบราณทั้งเมืองสิงห์และเมืองบริวาร จะพบว่าเมืองสิงห์มีความสัมพันธ์กับเส้นทางคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำ ในที่นี้จะกล่าวตามทิศทางจากเมืองสิงห์เป็นสำคัญ

ด้านเหนือของเมืองสิงห์ เป็นเส้นทางตามแนวแม่น้ำแควน้อย หากเดินทางย้อนลำน้ำขึ้นไป จะเป็นที่ตั้งของชุมชนต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำแควน้อย บนที่ราบเล็ก ๆ ระหว่างภูเขา มีชื่อปรากฏในสมัยหลัง เช่น เมืองลุ่มลุ่ม เมืองท่าตะกั่ว เมืองไทรโยค เมืองท่าขนุน และเมือง

ทองผาภูมิ (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2502: 73) เมื่อพ้นจากทองผาภูมิแล้ว จะเป็นแนวช่องเขาไปตลอด ซึ่งปัจจุบันจมอยู่ใต้เขื่อนวชิราลงกรณ

ด้านตะวันออกของเมืองสิงห์ มีแนวเทือกเขาทอดยาวจากทิศตะวันตกเฉียงเหนือลงสู่ทิศตะวันออกเฉียงใต้ และมีช่องเขาเป็นระยะ เช่น ช่องสะเดา และช่องเขาที่เมืองครุฑ หากข้ามช่องเขาเหล่านี้ไปทางตะวันออกจะเป็นที่ราบแม่น้ำแควใหญ่ ซึ่งหากเดินตามแนวแม่น้ำแควใหญ่ไปตามทิศตะวันออก จะเป็นที่ตั้งของเมืองกาญจนบุรีเก่าที่ทุ่งลาดหญ้าในสมัยกรุงศรีอยุธยา และหากเดินต่อไปจะถึงปากแพรก ต้นแม่น้ำแม่กลอง

ด้านใต้ของเมืองสิงห์ เป็นเส้นทางตามแนวแม่น้ำแควน้อย แม่น้ำจะไหลลงและตีวงเลาะแนวทิวเขา ผ่านบ้านเก่า เมืองกลอนโต แก่งหลวง และไปบรรจบกับแม่น้ำแควใหญ่ที่ปากแพรก เป็นแม่น้ำแม่กลองต่อไป

ด้านตะวันตกของเมืองสิงห์ มีคลองหลายสายที่ไหลลงสู่แม่น้ำแควน้อย แต่สายที่ไหลลงยังตำแหน่งของเมืองสิงห์คือคลองแม่กระบาล หากเดินย้อนลำน้ำขึ้นไป จะเชื่อมกับที่ราบขนาดเล็กซึ่งปัจจุบันเป็นที่ตั้งของบ้านพุน้ำร้อน ชายแดนประเทศไทยและประเทศเมียนมา

จากข้อมูลดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยจึงอาจสร้างเส้นทางสันนิษฐานที่เป็นไปได้ในการเดินทางติดต่อเข้าออกเมืองสิงห์ได้ ดังนี้

เส้นทางที่เป็นไปได้ไปยังพื้นที่ทางตะวันออกของเมืองสิงห์

ก. เส้นทางตามแนวแม่น้ำแควน้อยมุ่งหน้าเมืองกลอนโต ซึ่งจะไหลผ่านเมืองกลอนโต และแก่งหลวง ไปยังปากแพรก

ข. เส้นทางบกไปยังเมืองครุฑ เพื่อเข้าสู่ลุ่มแม่น้ำแควใหญ่ และเดินทางตามแม่น้ำแควใหญ่ไปยังปากแพรก

เส้นทางทั้งสองเส้นนี้จะไปบรรจบกันที่บริเวณปากแพรกอันเป็นที่บรรจบกันของแม่น้ำแควน้อย แม่น้ำแควใหญ่ จากนั้นจะสามารถไปตามแม่น้ำแม่กลอง โดยผ่านทางแยกที่แม่น้ำจะระเห็ดสามพัน อำเภอกำม่วง ซึ่งจะไหลเข้าไปยังพื้นที่แถบจังหวัดสุพรรณบุรี ส่วนแม่น้ำแม่กลองจะไหลต่อผ่านพงตึก คัมพูกัญญาณะ (โกสินารายณ์) และชยราชบุรี (ราชบุรี) ตามลำดับก่อนไหลลงอ่าวไทยต่อไป

ข้อสันนิษฐานนี้มาจากการศึกษาเส้นทางเดินทัพในสมัยกรุงศรีอยุธยา และกรุงรัตนโกสินทร์ในพื้นที่จังหวัดกาญจนบุรี ที่จะปรากฏเส้นทางข้ามลุ่มแม่น้ำระหว่างแม่น้ำแควใหญ่ และแม่น้ำแควน้อย โดยตัดข้ามช่องเขาที่กั้นระหว่างสองลุ่มน้ำกับเส้นทางที่ไปตามแนวแม่น้ำแควน้อยตั้งแต่ปากแพรก แก่งหลวง กลอนโต จนถึงเมืองสิงห์

หากเทียบระยะทางระหว่างเส้นทาง ก. และ ข. จากเมืองสิงห์ไปปากแพรกแล้วพบว่าเส้นทาง ข. นั้นมีระยะทางที่สั้นกว่าเส้นทาง ก. ที่ต้องอ้อมภูเขา อีกทั้งเส้นทาง ก. นั้นหากไม่ใช่หน้าน้ำก็ต้องผ่านแก่งหลวง เป็นอุปสรรคในการเดินทางทางน้ำ ขื่อนี้สะท้อนผ่านเส้นทางการเดินทัพในสมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งการเดินทางจากกาญจนบุรีไปยังด่านพระเจดีย์สามองค์ (หรือทางกลับกัน) จะนิยมเดินตามแม่น้ำแควใหญ่ขึ้นไปทางศรีสวัสดิ์ แล้วจึงตัดข้ามผ่านช่องเขาทางทิศตะวันตก เช่น ช่องสะเดา เข้าสู่ลุ่มแม่น้ำแควน้อย เพื่อเดินทางต่อยังด่านพระเจดีย์สามองค์ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

เมื่อพิจารณาในกรณีของเมืองสิงห์ ก็เป็นไปได้ที่ผู้คนจะเดินทางข้ามทางบกระหว่างลุ่มแม่น้ำทั้งสอง โดยเฉพาะในช่วงหน้าแล้งที่การเดินทางทางน้ำไม่สะดวก โดยมีเมืองครุฑเป็นเมืองที่อยู่บนเส้นทางบกข้ามที่ราบทั้งสองแม่น้ำ แม้จะเป็นเมืองที่มีประชากรเบาบาง แต่เมื่อพิจารณาจากขนาดของเมืองที่ใหญ่พอสมควร และขนาดของประติมากรรมรูปครุฑที่พบเมืองครุฑอาจจะเป็นจุดหมายสำคัญบนเส้นทางข้ามลุ่มน้ำทั้งสอง และจากเมืองครุฑไปทางทิศตะวันออก เส้นทางไปยังแม่น้ำแควใหญ่จะถูกบังคับโดยเทือกเขาให้ไปลงแม่น้ำแควใหญ่ใกล้เคียงกับเมืองกาญจนบุรี (เก่า) ที่ปากลำตะเพิน ซึ่งภายหลังจะเกิดชุมชนเมืองกาญจนบุรี (เก่า) ขึ้นที่นี้²⁴

ส่วนเส้นทางตามแนวแม่น้ำแควน้อยนั้น ชุมชนสำคัญตามรายทางได้แก่ชุมชนเมืองกลอนโต ซึ่งแม้ในพุทธศตวรรษที่ 18 กลอนโตอาจจะเป็นเพียงชุมชนริมน้ำที่ไม่มีคูน้ำคันดิน แต่จากหลักฐานที่พบ ทำให้สันนิษฐานว่ากลอนโตอาจจะเป็นชุมชนสำคัญบนระยะทางตามแม่น้ำแควน้อยจากปากแพรกมายังเมืองสิงห์ได้ โดยกลอนโตอยู่ในตำแหน่งครึ่งทางระหว่างปากแพรก และเมืองสิงห์ คือราว 30-35 กิโลเมตรตามแนวแม่น้ำแควน้อย

เส้นทางที่เป็นไปได้ไปยังพื้นที่ทางเหนือ และตะวันตกของเมืองสิงห์

ค. เส้นทางตามแม่น้ำแควน้อยมุ่งหน้าด่านพระเจดีย์สามองค์ แนวเส้นทางที่เป็นไปได้นั้นจะถูกบังคับโดยแนวเทือกเขาและแม่น้ำแควน้อย ให้มุ่งหน้าขึ้นไปยังสามสบ และผ่านช่องเขาที่ด่านพระเจดีย์สามองค์ เส้นทางจะเข้าไปยังช่องเขาบริเวณลุ่มสุม ไทรโยค ก่อนจะขึ้นไปยังทองผาภูมิ แล้วมุ่งหน้าด่านพระเจดีย์สามองค์ หลังจากผ่านด่านพระเจดีย์สามองค์แล้ว แนวเส้นทางจะมุ่งหน้าออกไปยังเมืองเมาะตะมะ-เมาะลำเลิง จากการศึกษาแผนที่และ

²⁴ ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าจะเป็นไปได้หรือไม่ว่าการเกิดขึ้นของกาญจนบุรีที่ปากลำตะเพินเมื่อต้นกรุงศรีอยุธยาจะสัมพันธ์กับเส้นทางคมนาคมเมืองสิงห์-เมืองครุฑ-ปากลำตะเพิน โดยที่ในภายหลังเส้นทางข้ามลุ่มแม่น้ำแควใหญ่-แควน้อยอาจเปลี่ยนไปใช้เส้นทางเหนือกว่าเมืองสิงห์ เช่น ช่องสะเดา เพื่อเลี่ยงแก่งสรวัดร ทำให้เมืองสิงห์อยู่นอกเส้นทางหลักและร้างลงไปไปในที่สุด ในขณะที่ปากลำตะเพินจะเป็นจุดที่สำคัญแทน

ภาพถ่ายทางอากาศ พบว่า แนวเส้นทางน่าจะถูกบังคับโดยเทือกเขาสูงให้ไปตามลำน้ำซามิ (Zami) แม่น้ำ อัตรัน (Attran) แม่น้ำกะแยง (Gyain) และปากแม่น้ำสาละวิน

จะเห็นได้ว่า แนวเส้นทาง ค. นี้ ควรจะเป็นช่องทางเชื่อมต่อโดยตรงระหว่างที่ราบภาคกลางตอนล่าง และพื้นที่แกนกลางวัฒนธรรมมอญที่ปากแม่น้ำสาละวิน จึงสันนิษฐานได้ว่าเส้นทางดังกล่าวนี้น่าจะมีการใช้งานมาเป็นระยะเวลายาวนาน (สุรสวัสดิ์ ศุขสวัสดิ์, 2559: 247-285)

ง. เส้นทางข้ามเทือกเขาไปยังที่ราบเมืองทวาย ในฝั่งประเทศเมียนมา เนื่องจากในระยะไม่ไกลจากพื้นที่เมืองสิงห์ในฝั่งลุ่มแม่น้ำทวาย ปรากฏเมืองสำคัญหลายแห่ง เช่น เมืองธากะระ (Thagara) เมืองทวาย และเมืองมุตตี (Mokti) ซึ่งตั้งอยู่บนที่ราบทวาย พื้นที่ดังกล่าวมีหลักฐานปรากฏตั้งแต่สมัยก่อนพุทธกาล (สมัยปัญจ) และร่วมสมัยกับวัฒนธรรมทวารวดี (วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, 2560) ส่วนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ปรากฏหลักฐานที่เมืองทวาย และเมืองมุตตี หากพิจารณาตามตำแหน่งที่ตั้งของเมืองสิงห์ เส้นทางสันนิษฐานนี้จะไปตามแนวคลองแม่กระบาล ซึ่งไหลลงสู่แม่น้ำแควน้อยที่ตำแหน่งของเมืองสิงห์ โดยจะสามารถเข้าไปถึงที่ราบเล็ก ๆ ที่บ้านพุน้ำร้อน

ในเอกสารทางประวัติศาสตร์สมัยหลังยังได้กล่าวถึง “ด่านบ้องตี้” ในการเชื่อมต่อกับบ้านเมืองแถบที่ราบทวาย เมื่อพิจารณาภูมิประเทศจากภาพถ่ายทางอากาศและแผนที่แล้ว ด่านบ้องตี้ก็ไม่ไกลจากเมืองสิงห์นัก โดยน่าจะมีเส้นทางแยกออกจากแนวแม่น้ำแควน้อยที่ลุ่มสุม ทางเหนือของเมืองสิงห์ ซึ่งก็สอดคล้องกับแนวเส้นทางเดินทัพโบราณในสมัยกรุงศรีอยุธยา ถึงรัตนโกสินทร์ไปยังชายฝั่งทวาย

แนวเส้นทางที่ผ่านพุน้ำร้อน และด่านบ้องตี้ จะไปบรรจบกันที่ริมแม่น้ำตะนาวศรี หากจะเดินทางไปยังที่ราบทวาย ก็น่าจะต้องเดินทางทวนแม่น้ำตะนาวศรีขึ้นไปถึงเมืองมยิตตา (Mtitta) แล้วตัดข้ามช่องเขาสูงที่ราบทวายต่อไป จากข้อมูลข้างต้นนี้สะท้อนให้เห็นว่าเมืองสิงห์ตั้งอยู่ใกล้กับช่องทางที่จะออกไปสู่บ้านเมืองริมอ่าวเบงกอล ไม่ว่าจะเป็นช่องทางด่านพระเจดีย์สามองค์ บ้องตี้ หรือพุน้ำร้อน นั้นจะเห็นได้ว่า เมืองสิงห์ตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็น “ชุมทาง” ไปยังบ้านเมืองต่าง ๆ ระหว่างลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง-เจ้าพระยา และบ้านเมืองชายฝั่งอ่าวเบงกอล

ภาพที่ 115 แผนที่แสดงตำแหน่งของชุมชน และสภาพทางสิ่งแวดล้อมโดยรอบเมืองสิงห์
(ดัดแปลงจาก Google Earth, 2023)

5.1.5.4) สรุปลักษณะของเมืองสิงห์ในพุทธศตวรรษที่ 18 และการวิเคราะห์เบื้องต้น

เมืองสิงห์เป็นชุมชนเมืองที่มีลักษณะร่วมแบบเขมรสมัยเมืองพระนครซึ่งก่อสร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 18 บนพื้นที่ริมแม่น้ำแควน้อย ในจุดที่คลองแม่กระบาลไหลลงสู่แม่น้ำแควน้อย โดยที่ตั้งของเมืองสิงห์นั้นเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ เนื่องจากเป็นที่ราบเชิงเขาลาดเทลงสู่แม่น้ำแควน้อยซึ่งเป็นแม่น้ำสายหลักในพื้นที่ และมีกิจกรรมของมนุษย์ในพื้นที่อย่างต่อเนื่องตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ อย่างไรก็ตาม พื้นที่ดังกล่าวไม่เคยมีการสร้างชุมชนขนาดใหญ่ในระดับที่เป็นเมืองมาก่อน อาจมีเพียงชุมชนเล็ก ๆ บนเส้นทางคมนาคมข้ามคาบสมุทร อย่างกรณีร่องรอยของชุมชนที่บ้านหนองปรือ ทางตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองสิงห์ และอาจมีการสร้างศาสนสถานขนาดเล็ก ดังปรากฏโบราณสถานหมายเลข 3 และหมายเลข 4 จนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ 18 จึงมีการสร้างเมืองขึ้นมา

เมืองสิงห์ประกอบด้วยคันดินและกำแพงเมืองขนาดใหญ่รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสยาวด้านละประมาณ 800 เมตร ล้อมรอบพื้นที่ซึ่งรวมถึงกลุ่มศาสนสถานภายในเมือง โดยมีโบราณสถานหมายเลข 1 เป็นตำแหน่งประธานของเมือง มีช่องประตูเมืองเจาะทะลุคันดินแต่ลดด้านในแนวแกนตรงกับโบราณสถานหมายเลข 1 ภายในเมืองปรากฏร่องรอยของสระน้ำสี่เหลี่ยมภายในเมืองหลายแห่ง ซึ่งน่าจะเป็นแหล่งกักเก็บน้ำไว้ใช้อุปโภคบริโภคภายในชุมชน

แม้เมืองสิงห์จะมีรูปแบบแผนผังที่มีลักษณะร่วมแบบกับชุมชนเมืองเขมร และมีศาสนสถานที่มีรูปแบบศิลปกรรมเขมรสมัยบายน แต่เมืองสิงห์ไม่ปรากฏตระพัง หรือบาราย เป็นไปได้ว่าอาจเป็นเพราะประชากรที่อาศัยในเมืองสิงห์มีไม่มากนัก สอดรับกับข้อมูลจากกรมศิลปากรที่ระบุว่าพบเครื่องปั้นดินเผาในพื้นที่ไม่มาก ในขณะที่แม่น้ำแควน้อยเป็นลำน้ำขนาดใหญ่มีน้ำอยู่ตลอดปี ภายในเมืองเองก็มีสระน้ำหลายแห่ง เพียงพอต่อความต้องการของชาวเมือง หรืออาจจะไม่ได้สร้างก็เป็นได้เช่นกัน

ในการเลือกที่ตั้งของเมืองนั้นก็สอดคล้องกับเส้นทางทางการคมนาคม ณ จุดที่คลองแม่กระบาลไหลลงแม่น้ำแควน้อย และตรงกับช่องเขาที่เชื่อมกับที่ราบแม่น้ำแควใหญ่ ซึ่งเป็นช่องทางที่สันนิษฐานว่าผู้คนนิยมใช้งานตั้งแต่อดีตกาล มีการสร้างชุมชนเมืองบริวารบนเส้นทางคมนาคมที่จะเข้าออกเมืองสิงห์ทั้งทางบก และทางน้ำ ได้แก่เมืองครุฑ และเมืองกลอนโด ซึ่งจากตำแหน่งของเมืองทั้งสองสะท้อนว่าเป็นเมืองที่เกิดขึ้นเพื่อควบคุมเส้นทางคมนาคมทั้งสามทิศทางที่จะเข้าออกเมืองสิงห์ การตั้งเมือง ณ ตำแหน่งดังกล่าวนี้เองทำให้เมืองสิงห์กลายเป็น “สี่แยก” ได้แก่ เส้นทางตามแม่น้ำแควน้อยไปยังปากแพรก เส้นทางข้ามไปยังที่ราบแม่น้ำแควใหญ่เพื่อไปยังปากแพรก เส้นทางตามแม่น้ำแควน้อยสู่เมืองเกาะตะมะ ผ่านด่านพระเจดีย์สามองค์ และเส้นทางเชื่อมไปยังแถบเมืองทวาย

จากการศึกษาเปรียบเทียบกับชุมชนเมืองร่วมสมัยในประเทศกัมพูชา พบว่า ลักษณะของเมืองสิงห์มีความสอดคล้องกับชุมชนเมืองร่วมสมัยอย่างน้อยสองแห่ง ได้แก่ ชุมชนเมืองที่โตนเลบาตี จังหวัดตาแก้ว และชุมชนเมืองที่นครบาชัย จังหวัดกำปงจาม ทั้งในแง่รูปแบบของผังเมือง ขนาดของเมือง และศาสนสถานประธานของเมือง และร่วมกับรูปแบบเริ่มแรกของปราสาทตาพรหม และปราสาทพระขรรค์ เป็นที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งว่า ชุมชนเมืองที่โตนเลบาตี และชุมชนเมืองที่นครบาชัย มีลักษณะที่ตั้งคล้ายกับเมืองสิงห์ประการหนึ่ง คือเป็นพื้นที่ที่เกือบถึงปลายสุดของขอบเขตอิทธิพลเมืองพระนครทางทิศตะวันออก และได้

จากที่กล่าวมานี้ หลักฐานทั้งหลายที่ปรากฏ ณ เมืองสิงห์จึงอาจสะท้อนให้เห็นว่าการสร้างเมืองสิงห์นั้นควรได้รับการถ่ายทอดรูปแบบการสร้างชุมชนเมืองแบบเขมรและรูปแบบทางศิลปกรรมจากเมืองพระนครโดยตรง เนื่องจากลักษณะของเมือง และปราสาทประธานกลางเมืองมีลักษณะที่สอดคล้องกับเมือง และปราสาทประธานกลางเมืองของเมืองในอีกฟากฝั่งหนึ่งของเมืองพระนคร และไม่เคยปรากฏลักษณะเช่นนี้ในพื้นที่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 18 รวมถึงการวางตำแหน่งของเมืองสิงห์ที่สะท้อนการถูกวางแผนมาเป็นอย่างดี นอกจากนี้ ยังมีความเป็นไปได้อย่างมากที่ปราสาทประธานของเมืองสิงห์จะเป็นปราสาทที่มีใบหน้าบุคคูลบนยอดเช่นเดียวกับปราสาทบายนในเมืองพระนคร และปราสาทบันทายฉมาร์

ซึ่งย่อมหมายความว่าควรมีอิทธิพลทางการเมือง คือ พระราชอำนาจจากเมืองพระนครเป็นตัวนำในการสร้างด้วย

พึงสังเกตว่า เมืองสิงห์นั้นมีคันดินและกำแพงเมืองที่สูงถึง 5-7 เมตร และมีลักษณะเป็นคันดินร่วมกับกำแพงเมืองเช่นเดียวกับเมืองพระนคร มีการก่อประตูเมืองที่แน่นอน เมื่อพิจารณาร่วมกับตำแหน่งที่ตั้งของเมือง จะพบว่าเมืองสิงห์นั้นอยู่ในชัยภูมิที่ปิดล้อมด้วยภูเขา มีแก่งถึงสองแก่งในแม่น้ำแควน้อย คือ แก่งสารวัตรทางเหนือน้ำ และแก่งหลวงทางท้ายน้ำของเมืองสิงห์ และเป็นจุดบรรจบกันของเส้นทางคมนาคมที่จะเข้าไปยังที่ราบภาคกลางตอนล่างทางหนึ่ง และออกไปสู่อ่าวเบงกอล เมืองสิงห์จึงน่าจะถูกออกแบบให้มีลักษณะเป็น “เมืองป้อม” สำหรับชายขอบด้านตะวันตกของอาณาจักรเขมรโบราณ²⁵ และเมื่อข้ามด่านพระเจดีย์สามองค์ลงไปจนถึงลุ่มแม่น้ำอิรวดี จะเป็นเขตวัฒนธรรมมอญ และอาณาจักรพุกาม ที่มีศูนย์กลางอยู่ในลุ่มแม่น้ำอิรวดี

อย่างไรก็ตาม ด้วยลักษณะของหลักฐานทางโบราณคดีที่มีลักษณะท้องถิ่นอยู่มาก ประชากรที่เป็นพลเมืองของเมืองสิงห์นั้นบางส่วนอาจจะไม่ใช่ชาวเขมรโบราณ เนื่องจากพื้นที่ลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลองนั้นเป็นพื้นที่วัฒนธรรมทวารวดีมาก่อน ประกอบกับการพบจารึก “พรญาไชยกร” ซึ่งสะท้อนว่าชนชั้นนำในท้องถิ่นนี้มิได้ใช้ศตามแบบเขมร แต่ใช้ศพื้นเมืองเพียงแต่เมื่อบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลองยอมรับอำนาจทางการเมืองของเมืองพระนครแล้วก็มี การสร้างสิ่งต่าง ๆ ตามรูปแบบและนโยบายของเมืองพระนครโดยคนในท้องถิ่นนั่นเอง หลักฐานหนึ่งที่อาจสะท้อนถึงข้อเท็จจริงนี้ได้อย่างชัดเจนนอกเหนือไปจากลักษณะท้องถิ่นที่พบในงานศิลปกรรม คือ โบราณสถานหมายเลข 2 ซึ่งน่าจะถูกสร้างภายหลังโบราณสถานหมายเลข 1 มีลักษณะที่ไม่สมมาตร มีความผิดพลาดในการก่อสร้าง และอาจจะยังสร้างไม่เสร็จ อีกทั้งยังพบงานประติมากรรมที่มีลักษณะท้องถิ่นซึ่งสัมพันธ์กับวัฒนธรรมทวารวดีด้วย

นอกจากนี้ แม้เมืองสิงห์จะมีลักษณะแบบเมืองเขมรอย่างชัดเจนพอที่จะสันนิษฐานได้ถึงอำนาจทางการเมืองที่แผ่เข้ามา แต่ก็ยังขาดหลักฐานที่อธิบายถึงความเป็นไปของเมืองสิงห์ในห้วงเวลาที่ยังคงเป็นเมืองอยู่ ทำให้ยังไม่สามารถระบุได้ว่าอำนาจทางการเมืองของเมืองพระนครที่เมืองสิงห์นั้นจะคงอยู่นานเท่าใด หรืออำนาจนั้นจะคงอยู่ตลอดรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 หรือไม่ ในประเด็นนี้ยังไม่มีหลักฐานที่ชี้ชัดมากนัก ดังที่ฉันทนา สุรัสวดี

²⁵ เมื่อเทียบกับสมัยหลัง ตำแหน่งของ “ด่าน” ในสมัยอยุธยาลงมาคือเมืองทองผาภูมิ ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองสิงห์ประมาณ 100 กิโลเมตรไปทางเหนือน้ำแควน้อย

(2530: 117) ได้สรุปว่าปราสาทเมืองสิงห์นั้นถูกสร้าง “...ด้วยอำนาจทางการเมืองที่แฝงอยู่ในกิจกรรมทางศาสนา และคงจะเป็นอิทธิพลทางการเมืองอย่างไม่ถาวร...”

การไม่พบหลักฐานการอยู่อาศัยเป็นเมืองที่เมืองสิงห์หลังพุทธศตวรรษที่ 18 สะท้อนว่าเมืองสิงห์ได้ร้างลงไป รวมทั้งเมืองครุฑ และเมืองกลอนโค โดยชุมชนเมืองสำคัญนั้นได้เคลื่อนไปอยู่ ณ เมืองกาญจนบุรีที่ปากลำตะเพิน ริมแม่น้ำแควใหญ่ จึงน่าจะสะท้อนความเปลี่ยนแปลงของเส้นทางคมนาคมหลักเมื่อเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 19 ที่อาจไม่นิยมใช้เส้นทางผ่านเมืองสิงห์แล้ว ประกอบกับพื้นที่ค่อนข้างห่างไกลจากชุมชนสำคัญอื่น ๆ และมีประชากรเบาบาง ซึ่งสะท้อนผ่านเหตุการณ์ในยุคหลังที่เจ้าเมืองสิงห์ในสมัยรัตนโกสินทร์ไม่อยู่ประจำที่เมืองสิงห์ตามตำแหน่ง แต่กลับอยู่ประจำที่โพธารามแทน เพียงแต่ส่งคนขึ้นไปลาดตระเวน (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2502: 73) เหตุเหล่านี้จึงน่าจะทำให้เมืองสิงห์ร้างลงไปมากที่สุด

5.1.6) ศรีขยวชรูประ: เมืองเพชรบุรี

5.1.6.1) ลักษณะทางกายภาพของพื้นที่

เมืองเพชรบุรี ตั้งอยู่ ณ ตำบลท่าราบ และตำบลช่องสะแก อำเภอเมืองเพชรบุรี จังหวัดเพชรบุรี พิกัดทางภูมิศาสตร์ ละติจูดที่ 13 องศา 06 ลิปดา 15 พิลิปดา เหนือ ลองจิจูดที่ 99 องศา 57 ลิปดา 45 พิลิปดา ตะวันออก (ยึดตามโบราณสถานวัดกำแพงแลง) บนที่ราบทางฝั่งขวาของแม่น้ำเพชรบุรี ซึ่งไหลลงมาจากเทือกเขาในอำเภอแก่งกระจาน จังหวัดเพชรบุรี ก่อนจะไหลขึ้นทิศตะวันออกเฉียงเหนือผ่านบริเวณที่ราบอันเป็นที่ตั้งของเมืองเพชรบุรี และออกสู่อ่าวไทยที่ตำบลบ้านแหลม อำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี

พื้นที่โดยรอบเมืองเพชรบุรีเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำเพชรบุรี ระหว่างเทือกเขาตะนาวศรี และอ่าวไทย ซึ่งในพื้นที่ตั้งเมืองมีภูเขาลูกโดดจำนวนหนึ่ง ได้แก่ เขาสมณะ (เขามหาสวรรค์ หรือเรียกโดยสามัญว่าเขาวัง ที่ตั้งของพระนครคีรี) เขابันไดอิฐ เขาหลวง โดยในตำแหน่งของเมืองเพชรบุรีนั้นมีลำคลองหลายสายที่ไหลแยกจากแม่น้ำเพชรบุรีผ่านพื้นที่ที่ราบลุ่มออกสู่อ่าวไทย

5.1.6.2) ภูมิหลังทางโบราณคดี

พื้นที่โดยรอบเมืองเพชรบุรีน่าจะมีการตั้งถิ่นฐานของผู้คนตั้งแต่สมัยทวารวดี พิจารณาได้จากการพบร่องรอยหลักฐานชุมชนสมัยทวารวดี ในพื้นที่อำเภอเขาย้อย อำเภอ บ้านลาด และอำเภอชะอำ จังหวัดเพชรบุรี สามารถสรุปได้ว่า ในพื้นที่อำเภอเขาย้อย มี แหล่งโบราณคดีบ้านหนองปรัง พบเนินโบราณสถาน โกลนธรรมจักร ชิ้นส่วนธรรมจักร โกลน กวางหมอบ โกลนพระพุทธรูป ระฆังหิน และอื่น ๆ ซึ่งอาจเป็นพื้นที่ผลิตประติมากรรมหินใน สมัยทวารวดี ส่วนในพื้นที่อำเภอบ้านลาด จังหวัดเพชรบุรี ด้านเหนือน้ำ หรือทิศใต้ของเมือง เพชรบุรีไปประมาณ 5 กิโลเมตร มีแหล่งโบราณคดีที่บ้านโพธิ์ใหญ่ พบเนินโบราณสถาน อิฐ และชิ้นส่วนพระพุทธรูป แหล่งโบราณคดีที่วัดป่าแป้น พบโกลนพระพุทธรูปยืนหินทรายสมัย ทวารวดี ห่างลงไปทางใต้ (ด้านเหนือ) อีกประมาณ 4 กิโลเมตร เป็นภูเขาหินปูนลูกโดดริม คลองยอ ไม่ไกลจากแม่น้ำเพชรบุรี คือ ถ้ำเขาน้อย และถ้ำรงค์ ที่ถ้ำเขาน้อยนี้มีภาพ พระพุทธรูปปูนปั้นนั่งและยืน พร้อมภาพบุคคลบนผนังถ้ำ เรียกว่า ถ้ำยายจูงหลาน จากจุดนี้ ลงไปทางใต้ จะพบแหล่งโบราณคดีที่บ้านเขากะจิว บ้านใหม่ และบ้านมาบปลาเค้า อำเภอ ท่ายาง พบร่องรอยโบราณสถานก่ออิฐ เนินดินฝังภาชนะกระดุกเผาไฟ จากจุดนี้ลงไปทางใต้ จะเป็นที่ตั้งของเขาเจ้าลาย อำเภอชะอำ ปรากฏฐานสถาปัตยกรรมก่ออิฐขนาดใหญ่ เรียกว่า โบราณสถานทุ่งเศรษฐี (สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 1 ราชบุรี, 2541: 33-85) ถือเป็นเจดีย์สมัยทวารวดีที่อยู่ทางใต้ที่สุดเท่าที่มีการพบในปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏว่ามีชุมชนเมืองในระดับที่มีคูน้ำคันดินในพื้นที่โดยรอบเมือง เพชรบุรี ชุมชนตามแนวแม่น้ำเพชรบุรีจึงอาจเป็นชุมชนขนาดเล็กตามแนวแม่น้ำและคลอง สาขา ซึ่งมีความสัมพันธ์กับบ้านเมืองที่อยู่ตอนบนผ่านแนวถนนท้าวอู่ทอง หรือสันทราย โบราณที่เชื่อมต่อไปยังเมืองคูบัว โดยชุมชนสำคัญในระยะนี้ อาจตั้งอยู่ที่เชิงเขาเจ้าลาย หรือ ที่ตั้งของเจดีย์ทุ่งเศรษฐี ซึ่งอยู่ใกล้ทะเล

ส่วนในพื้นที่เมืองเพชรบุรี หลักฐานที่เก่าแก่ที่สุด คือ ปรากฏที่วัดกำแพงแลง ที่ตั้งอยู่ ภายในเมืองมีคูน้ำคันดินรูปสี่เหลี่ยม อันน่าจะหมายถึงเมืองศรีขยวชรูประในจารึกปราสาท พระขรรค์ ซึ่งในจารึกกรอประตุพระกฐินที่ปราสาทบายน มีการกล่าวถึงรูปเคารพสำคัญ คือ พระชัยพุทธมหานาถ พระตรีภูวนเทวะ พระนางภควาตี และพระโภษชยราช ที่ประดิษฐาน ณ เมืองขยวชรูประ (Maxwell, 2007: 123-135)

ทั้งนี้ เมืองเพชรบุรีเกี่ยวข้องกับตำนาน-เรื่องราวสร้างบ้านแปงเมือง หรือเอกสาร ต่างชาติหลายฉบับ ซึ่งอาจเป็นเครื่องสะท้อนเรื่องราวที่เกิดขึ้นในพื้นที่เมืองเพชรบุรีขณะก่อ ร้างสร้างเมือง ควบคู่ไปกับการพิจารณาหลักฐานทางโบราณคดี เช่น

จดหมายเหตุของลาลูแบร์ เขียนในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เล่าว่า พระพนมไชยศิริ²⁶ (Pra Poa Noome Thele Seri) ขณะนั้นทรงครองเมืองนครไทยได้เสด็จลงมาตั้งเมืองพิบพลี (Pipeli) ซึ่งหมายถึงเมืองเพชรบุรี เชื้อสายของพระองค์รุ่นที่สี่ คือ สมเด็จพระรามาธิบดี หรือพระเจ้าอู่ทอง ผู้สถาปนากรุงศรีอยุธยา (นราธิปประพันธ์พงศ์, 2502: 31-32)

คู่มือทูตตอบ เชื่อว่าเขียนในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เล่าว่า สมเด็จพระพนมทะเลศรีมหาธรรมราชาธิบดี ผู้สืบเชื้อสายจากสมเด็จพระโยชธรรรมเทพราชาธิราช (หรือบางคนปริวรรตว่าสมเด็จพระยาสุนทรธรรมเทพราชา) แห่งกรุงโยชธรนครหลวงนั้น “ไปอยู่สุโขทัย ใน พ.ศ.1731 ท่านก่อตั้งเมืองเพชรบุรี” จากนั้นมีกษัตริย์สี่องค์ปกครองสืบต่อมาเป็นเวลา 163 ปี สมเด็จพระรามาธิบดีปิตรีจึงทรงสร้างกรุงศรีอยุธยา (ไมเคิล ไรท์, 2548: 91)

พึงสังเกตได้ว่าเรื่องราวในจดหมายเหตุลาลูแบร์ และคู่มือทูตตอบค่อนข้างคล้ายคลึงกันมากตั้งแต่ต้นเรื่องวงศ์กษัตริย์อยุธยาที่มาจากเมืองไชยบุรี ผ่านรุ่นของผู้สร้างเมืองนครหลวง และสืบเชื้อสายมาถึงพระพนมทะเลศรี-ไชยศิริ ผู้สร้างเมืองเพชรบุรี อาจจะช่วยระยะเวลาเขียนที่ร่วมสมัยกัน และอาจมาจากแหล่งข้อมูลเดียวกัน พึงสังเกตอีกว่าคู่มือทูตตอบระบุช่วงเวลาสร้างเมืองเพชรบุรีไว้ คือ ราว พ.ศ.1731 ที่สมเด็จพระพนมทะเลฯ ไปอยู่สุโขทัย และตั้งเมืองเพชรบุรี แม้จะยังไม่มีหลักฐานใดยืนยันได้ว่าเพชรบุรีถูกสร้างในปีดังกล่าวจริงหรือไม่ แต่จากปีที่ปรากฏในคู่มือทูตตอบก็ตรงกับรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สุโขทัยในขณะนั้นก็ปรากฏหลักฐานวัฒนธรรมเขมรสมัยพระนคร อีกทั้งศักราชดังกล่าวยังใกล้เคียงกับปีในจารึกปราสาทพระขรรค์ คือ พ.ศ.1734

ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช เล่าว่า พระพนมทะเลศรีมหาสวัสดิ ได้ลาพระเจ้าปู่พระเจ้าย่ามาตั้งอยู่ยังเพชรบุรี และได้ทำนาเกลือ เป็นที่ขึ้นชมแก่พระเจ้าปู่พระเจ้าย่า ตำนานนี้ยังเล่าถึงการเข้ามาของสำเภากิน และการติดต่อกับราชสำนักจีน (ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช, 2481: 14-17) พระพนมทะเลศรีมหาสวัสดิจะเป็นใครมาจากไหนนั้นตำนานไม่ได้กล่าวไว้ แต่ชื่อพระพนมทะเลคือชื่อเดียวกับที่พบในคู่มือทูตตอบ และเป็นผู้สร้างเพชรบุรีเช่นกัน

เอกสารจีนสมัยราชวงศ์หยวน ระบุว่า กันมู่ติง (กัมรเตง) ส่งทูตจากเมืองปู้ซาปู้หลี่ (เพชรบุรี) มาถวายเครื่องราชบรรณาการยังราชสำนักหยวน เมื่อ พ.ศ.1837 (กรมศิลปากร,

²⁶ ในที่นี้ยึดการถอดคำโดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเชื่อว่าน่าจะถอดเป็น “พระพนมทะเลศรี”

2545: 32) ข้อความดังกล่าวนี้อาจสะท้อนการรับวัฒนธรรมเขมรในเมืองเพชรบุรี จากการใช้ยศ “กัมรเตง”

คำให้การชาวกรุงเก่า เล่าว่า เมืองเพชรบุรีสร้างโดยพระเจ้าอู่ทอง ครั้นต่อมาอีกหลายรัชกาล พระอินทราชาเสด็จมาซ่อมแปลงเมืองเพชรบุรี พระอู่ทองได้ประสูติที่เพชรบุรี เมื่อพระอู่ทองมีพระชนมายุได้ 16 พรรษา จึงได้ครองเมืองเพชรบุรีสืบมา กระทั่งได้ไปสร้างกรุงศรีอยุธยาที่หนองโสน (กรมศิลปากร, 2510: 46) เนื้อความในคำให้การชาวกรุงเก่าช่วงนี้ แตกต่างจากจดหมายเหตุลาลูแบร์-คู่มือทูตตอบอยู่มาก แต่ก็มีใจความร่วมกันในเรื่องพระเจ้าอู่ทองกำเนิดที่เมืองเพชรบุรี

เมื่อพิจารณาเอกสารและตำนานดังกล่าว จะปรากฏชื่อบุคคลสำคัญร่วมกัน คือ “พระพนมทะเลศรี” หรือ “พระพนมไชยสิริ” ในฐานะผู้สร้างเมืองเพชรบุรี ซึ่งมีความสัมพันธ์กับ “นครหลวง” ซึ่งน่าจะหมายถึงเมืองพระนคร และกับสุโขทัย

เรื่องราวเหล่านี้สะท้อนว่าเพชรบุรีในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 18 และหลังพุทธศตวรรษที่ 18 มีพัฒนาการสืบมา กลายเป็นเมืองสำคัญยิ่งต่อการกำเนิด และพัฒนาการของกรุงศรีอยุธยาสืบมาจนถึงปัจจุบัน มีความสัมพันธ์กับบ้านเมืองต่าง ๆ ในภูมิภาค ทั้งทางเหนือของเพชรบุรีอย่างสุโขทัย อยุธยา และทางใต้อย่างนครศรีธรรมราช ตลอดจนต่างประเทศอย่างจีน อย่างไรก็ตาม วัดกำแพงแลง อันเป็นศาสนสถานสมัยบายุน ได้ถูกทิ้งร้างไปขณะหนึ่งก่อนจะฟื้นฟูใหม่กลายเป็นวัดในสมัยหลัง และมีการดำเนินงานทางโบราณคดีในปี 2530-2531 และ 2545

5.1.6.3) ภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่ปรากฏ

(1) สภาพโดยรวม

เมืองเพชรบุรีตั้งอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำเพชรบุรี ในตำแหน่งที่ไหลผ่านเขาสมณะ (เขาวัง) ตัวเมืองในปัจจุบันไม่ปรากฏสภาพแล้ว แต่จากภาพถ่ายทางอากาศเก่า พ.ศ.2487 พอให้เห็นสัณฐานของเมืองได้ว่าเป็นเมืองในผังสี่เหลี่ยมเกือบจัตุรัส ขนาด 1,200 x 1,300 เมตร โดยปัจจุบันมีแนวถนนอยู่ ที่เกือบกึ่งกลางเมืองมีปราสาทสมัยบายุนอยู่ คือ วัดกำแพงแลง

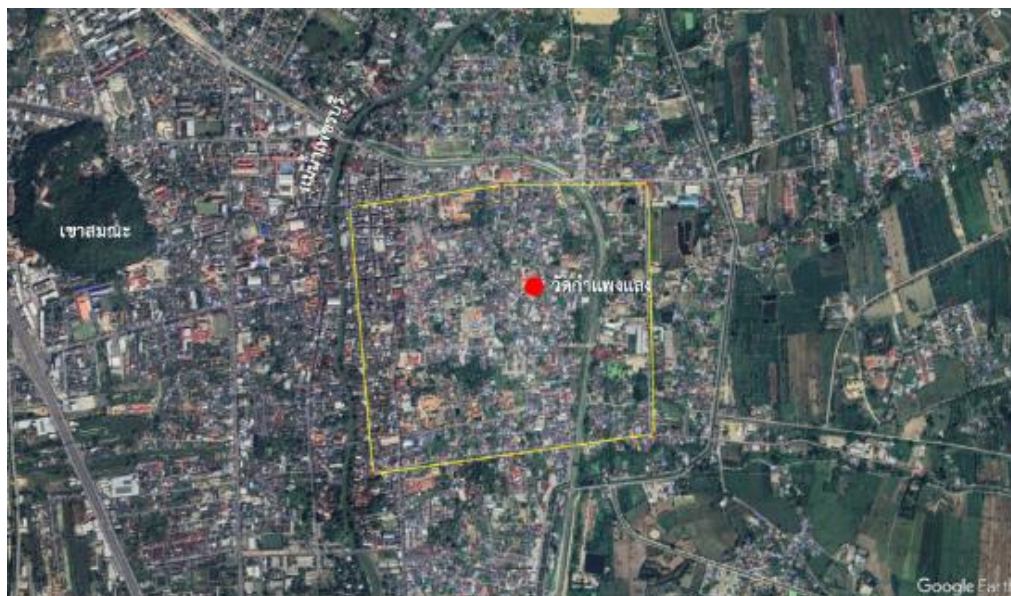
(2) คูน้ำ คันดิน กำแพงเมือง

ปัจจุบันไม่เหลือคูน้ำ คันดิน และกำแพงเมืองของเมืองเพชรบุรีให้เห็นแล้ว แต่เมื่อสอบทานเทียบกับภาพถ่ายทางอากาศเก่า กำแพงเมืองด้านเหนืออยู่ตามแนวถนนพงษ์สุริยา กำแพงเมืองด้านตะวันออกอยู่บนแนวถนนข้างโรงเรียนเซนต์โยเซฟเพชรบุรีถึงวัดวิหารน้อย กำแพงเมืองด้านใต้อยู่ตามแนวถนนท่าหินและทางหลวงชนบท พบ.6022 และกำแพงเมืองด้านตะวันตกอยู่ตามแนวถนนพานิชเจริญ

ภาพที่ 116 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงพื้นที่เมืองเพชรบุรี พ.ศ.2487

(BN 334 684 5/5/1944, F96)

ภาพที่ 117 ภาพถ่ายทางอากาศ แสดงพื้นที่เมืองเพชรบุรี และตำแหน่งของวัดกำแพงแลง
(ดัดแปลงจาก Google Earth, 2023)

(3) แหล่งน้ำ

แหล่งน้ำหลักของเมืองน่าจะมีเพียงแม่น้ำเพชรบุรี ซึ่งเป็นแม่น้ำที่มีน้ำตลอดทั้งปี ส่วนแหล่งกักเก็บน้ำโบราณในรูปแบบต่าง ๆ ไม่ปรากฏ

(4) โบราณสถาน

โบราณสถานที่กำหนดอายุได้ในสมัยบายณ (พุทธศตวรรษที่ 18) ได้แก่ วัดกำแพงแลง

วัดกำแพงแลง

วัดกำแพงแลง ตั้งอยู่ที่ตำบลทाराบ อำเภอเมืองเพชรบุรี จังหวัดเพชรบุรี เป็นกลุ่มปราสาทก่อด้วยศิลาแลงจำนวน 5 หลัง มีรายละเอียดดังนี้

ก. กำแพงแก้ว ล้อมรอบพื้นที่ปราสาท 5 หลัง ขนาด 72 x 97 เมตร ก่อด้วยศิลาแลง สภาพปัจจุบันนั้นส่วนฐานจมดินอยู่ ปรากฏส่วนกำแพงขึ้นไปให้เห็น

ภาพที่ 118 กำแพงแก้ว วัดกำแพงแลง

ข. ปราสาททิศตะวันออก มีลักษณะเป็นปราสาทจัตุรมุขฝังกากบาทก่อด้วยศิลาแลง มีร่องรอยการฉาบปูน มีประตูเข้าออกสองทาง คือ ด้านตะวันออก และด้านตะวันตก ด้านที่เหลือสลักศิลาแลงเป็นประตูหลอกไว้ ส่วนเรือนธาตุก็สลักเป็นหน้าต่างหลอกพร้อมเสามะหวด ฟังสังเกตว่าปราสาทหลังดังกล่าวมีลักษณะแผนผังคล้ายกับโคปุระ หากแต่ไม่มีร่องรอยการชักระเบียงคดออกมา

ภาพที่ 119 ปราสาททิศตะวันออก วัดกำแพงแลง

ค. กลุ่มปราสาทสามหลังเรียงกัน เป็นปราสาทก่อด้วยศิลาแลงในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส ย่อมุมสามหลังเรียงกันในแนวทิศเหนือ-ใต้ แยกจากกันเป็นเอกเทศ ไม่มีมุขกระสันเชื่อม มีมุขยื่นทั้งสี่ด้าน มีร่องรอยการฉาบปูนและลายปูนปั้น สำหรับปราสาทองค์กลางมีประตูเข้าออกทั้งสี่ด้าน จึงน่าจะเป็นปราสาทประธาน ส่วนปราสาทองค์เหนือ และปราสาทองค์ใต้มีข้อแตกต่าง คือ มีทางเข้าออกเพียงด้านตะวันออกด้านเดียว ที่เหลือเป็นประตูหลอก และมีการต่อเติมมุขตะวันออก และตะวันตกยื่นออกมาเพิ่มเติมอีกในสมัยหลัง

ภาพที่ 120 กลุ่มปราสาทสามหลังเรียงกัน วัดกำแพงแลง

ง. ปราสาททิศตะวันตก อยู่ด้านหลังข้างตะวันตกของปราสาทองค์กลาง เป็นปราสาทก่อด้วยศิลาแลงในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม ปรากฏเพียงส่วนฐานบัวลูกแก้วอกไก่ และเรือนธาตุเล็กน้อย มีร่องรอยการฉาบปูน

จากหลักฐานที่ปรากฏนี้ น่าสังเกตว่าแม้จะมีเค้าโครงเช่นเดียวกับปราสาทเขมรในสมัยบายันทั่วไป แต่ก็ไม่ปรากฏระเบียงคดให้เห็น ปรากฏเพียงปราสาททิศตะวันออกที่มีลักษณะคล้ายกับ “โคปุระ” ในผังปราสาทเขมรโดยทั่วไป อย่างไรก็ตาม ปราสาททิศตะวันตกในปัจจุบันปรากฏพ้นจากพื้นดินตั้งแต่ส่วนเรือนธาตุขึ้นไป จึงน่าจะยังมีส่วนฐานที่จมอยู่ใต้ดิน ควรมีการขุดค้นทางโบราณคดีเพิ่มเติมต่อไป

ภาพที่ 121 ปราสาททิศตะวันตก วัดกำแพงแลง

ส่วนกลุ่มปราสาทสามหลังเรียงกันนั้น ถือว่าเป็นรูปแบบที่ไม่ปกติเมื่อเทียบกับปราสาทของเมืองร่วมสมัยอื่น ๆ ที่ส่วนใหญ่เป็นปราสาทหลังเดี่ยวและมีส่วนปิดล้อมเป็นกำแพงแก้วหรือโคปุระ-ระเบียงคด การที่ปราสาทหลังเหนือและปราสาทหลังใต้มีทางเข้าออกด้านตะวันออกเพียงด้านเดียว สะท้อนว่าแรกสร้างปราสาทวัดกำแพงแลง ถูกสร้างเป็นหมู่ปราสาทสามหลังเรียงกัน แต่ภายหลังปรากฏการต่อมูขี้นไปทางทิศตะวันออก และทิศตะวันตก จึงเป็นไปได้ว่าอาจจะมีการแก้ไขแผนผัง โดยอาจให้มีระเบียงคดซีกเชื่อมกับโคปุระหน้า (ปราสาททิศตะวันออก) และโคปุระหลัง (ปราสาททิศตะวันตก) ส่วนปราสาทองค์เหนือองค์ใต้ และองค์ตะวันตก กลายเป็นโคปุระทิศเหนือ ทิศใต้ และทิศตะวันตก ซึ่งจะทำให้ศาสนสถานที่วัดกำแพงแลงมีรูปแบบแผนผังตามแบบปราสาทในช่วงร่วมสมัย ตามแบบปราสาทร่วมสมัยนั้น หากแต่การสร้างระเบียงคดยังไม่ทันเสร็จสมบูรณ์ก็น่าจะยุติการก่อสร้างไปเสียก่อน

ภาพที่ 122 ร่องรอยการต่อเติมมุขด้านหน้าและด้านหลังของปราสาททิศใต้ วัดกำแพงแดง

ภาพที่ 123 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงพื้นที่วัดกำแพงแดง และแนวระเบียงคดหาคกรต่อเชื่อมแล้วเสร็จ
(ดัดแปลงจาก Google Earth, 2023)

(5) โบราณวัตถุ

จากการดำเนินงานทางโบราณคดีที่วัดกำแพงแลงเมื่อปี 2530-2531 ทำให้พบโบราณวัตถุต่าง ๆ ดังนี้

ก. ประติมากรรมทางศาสนา

พระพุทธรูปนาคปรก หินทราย ปรางค์เพียงส่วนพระเศียรถึงพระอุระ สภาพลวดลายค่อนข้างเลือนราง แต่ก็สามารถระบุได้ว่าเป็นพระพุทธรูปในศิลปะชายน นอกจากนี่ยังมีรายงานการพบพระพุทธรูปนาคปรกสององค์ที่อุโบสถวัดท้อ จังหวัดเพชรบุรี แต่ไม่ทราบที่มา

พระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี พบเพียงชิ้นส่วนต้นพระกร ซึ่งมีการจำหลักรูปพระพุทธรูปปางสมาธิเรียงเป็นแถว อันเป็นลักษณะเฉพาะของพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี นอกจากนี้ยังน่าจะรวมถึงชิ้นส่วนพระเศียร มีพระพุทธรูปปางสมาธิบนพระเมาลี จึงน่าจะเป็นพระเศียรพระอวโลกิเตศวรโดยแน่แท้ และมีลักษณะสอดคล้องกับพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี

ชิ้นส่วนประติมากรรมบุคคล ได้แก่ ประติมากรรมบุคคลสี่กรที่เหลือเฉพาะส่วนลำตัวจำนวนหนึ่ง มีลักษณะการนุ่งสมพตสัน ทิ้งชายเป็นรูปหางปลา ซึ่งอาจสันนิษฐานได้ว่าเป็นพระอวโลกิเตศวรเช่นกัน

ข. ประติมากรรมอื่น ๆ

พบส่วนเท้า และฐานของประติมากรรมหินทราย ซึ่งยังไม่สามารถระบุได้ว่าเป็นประติมากรรมใด

ภาพที่ 124 ชิ้นส่วนพระพุทธรูปนาคปรก พบที่วัดกำแพงแลง
(ภาพอนุเคราะห์โดย รองศาสตราจารย์ ดร.สุฤษดิ์พงศ์ ชุนทรง)

ภาพที่ 125 ชิ้นส่วนพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี พบที่วัดกำแพงแลง
(ภาพอนุเคราะห์โดย รองศาสตราจารย์ ดร.สฤณีพงศ์ ชุนทรง)

ภาพที่ 126 ตัวอย่างประติมากรรมพระอวโลกิเตศวร และส่วนเท้าและฐานของประติมากรรม พบที่วัดกำแพงแลง
(ภาพอนุเคราะห์โดย รองศาสตราจารย์ ดร.สฤณีพงศ์ ชุนทรง)

(6) พื้นที่ใช้สอยในเมือง

เมื่อพิจารณาจากผังเมือง จะพบว่าวัดกำแพงแลงอยู่ในตำแหน่งเกือบกึ่งกลางเมือง จึงถือเป็นศาสนสถานกลางเมือง อย่างไรก็ตาม พื้นที่เมืองทั้งหมดมีสิ่งก่อสร้างสมัยหลังซ้อนทับอยู่ ทำให้ไม่สามารถสันนิษฐานรายละเอียดอื่น ๆ ภายในเมืองได้

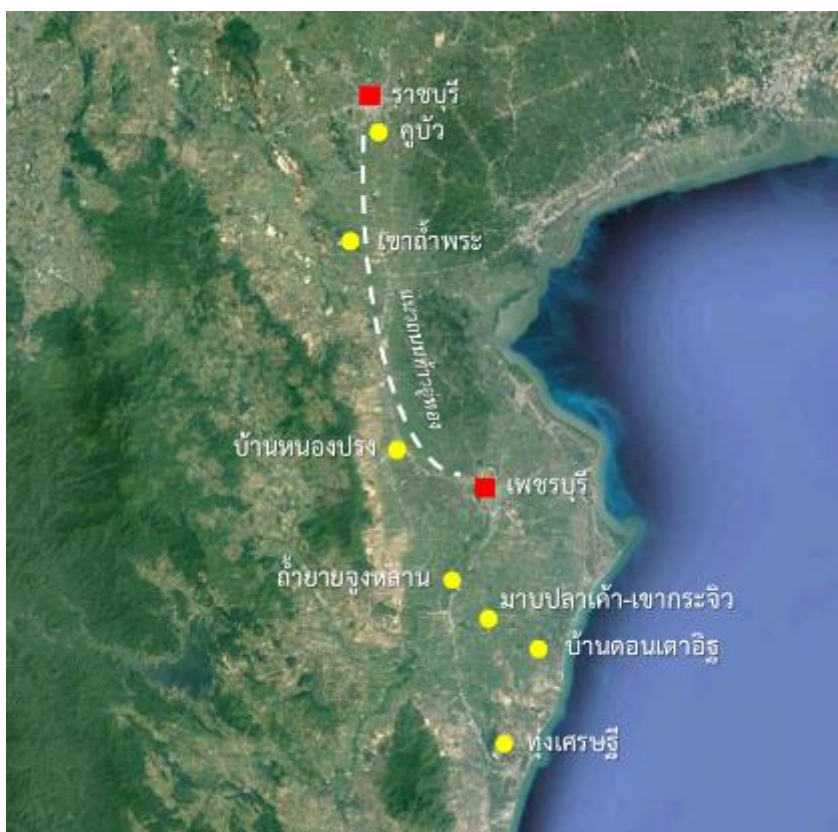
(7) ชุมชนที่เกี่ยวข้อง

ในพื้นที่โดยรอบเมืองเพชรบุรี ปรากฏกลุ่มชุมชนโบราณที่มีอายุตั้งแต่สมัยทวารวดี คือ กลุ่มชุมชนแถบอำเภอบ้านลาด ต่อเนื่องลงไปทางใต้จนถึงเขาเจ้าลาย (ทุ่งเศรษฐี) อีกทั้งยังมีแหล่งหินทรายในพื้นที่อำเภอเขาย้อย เช่น แหล่งโบราณคดีที่บ้านท่าเรือเขาย้อย และบ้านหนองปรัง

(8) เส้นทางคมนาคมที่เกี่ยวข้อง

เมืองเพชรบุรีมีแม่น้ำเพชรบุรีไหลผ่าน ซึ่งสามารถเชื่อมต่อกับชุมชนตอนในแผ่นดินทางต้นน้ำ เช่น กลุ่มชุมชนแถบอำเภอบ้านลาดซึ่งมีการตั้งถิ่นฐานตั้งแต่สมัยทวารวดี และสามารถเชื่อมออกสู่ทะเลได้ นอกจากนี้ แนวแม่น้ำเพชรบุรียังมีเครือข่ายคลองที่สามารถเชื่อมกับลุ่มแม่น้ำแม่กลอง เช่น คลองประดู่ ซึ่งเชื่อมแม่น้ำเพชรบุรีกับคลองอ้อมที่ผ่านเมืองคูบัว และออกสู่แม่น้ำแม่กลอง

อีกเส้นทางหนึ่งที่สำคัญ คือ ถนนท่าอู่ทอง ซึ่งเป็นแนวสันทรายโบราณที่เชื่อมเมืองราชบุรี-คูบัว กับเมืองเพชรบุรี เชื่อกันว่ามีการใช้เส้นทางนี้ตั้งแต่สมัยทวารวดี เนื่องจากได้พบแหล่งโบราณคดีที่มีอายุสมัยทวารวดีในแนวเส้นทาง เช่น บ้านท่าเรือเขาย้อย บ้านหนองปรัง ดังที่ได้กล่าวไปข้างต้น

ภาพที่ 127 แผนที่แสดงแหล่งโบราณคดีในพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับเมืองเพชรบุรี
(ดัดแปลงจาก Google Earth, 2023)

5.1.6.4) สรุปภาพรวมของเมืองเพชรบุรีและการวิเคราะห์เบื้องต้น

เมืองเพชรบุรีเป็นเมืองในกลุ่มแม่น้ำเพชรบุรีที่เกิดขึ้นบนตำแหน่งปลายของแนวสันทรายโบราณที่เรียกว่า ถนนท้าวอู่ทอง โดยในพื้นที่ดังกล่าวมีชุมชนขนาดเล็กกระจายตัวอยู่แถบอำเภอบ้านลาด จังหวัดเพชรบุรี ลงไปทางทิศใต้แถบเขาเจ้าลายอันเป็นที่ตั้งของเจดีย์ทุ่งเครชฐี แม้ไม่ปรากฏชุมชนที่มีคันดินล้อมรอบแต่ก็น่าจะเป็นชุมชนสำคัญ โดยอาจเป็นกลุ่มชุมชนที่ติดต่อกับบ้านเมืองแถบคาบสมุทรลพบุรีซึ่งอยู่ตอนล่างลงไป กับกลุ่มชุมชนในกลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง

ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 18 จึงเกิดชุมชนเมืองที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบรูปสี่เหลี่ยมเกือบจัตุรัสขึ้นบริเวณที่ราบใกล้เขาสมณะ (เขาวัง) ซึ่งอยู่ในตำแหน่งใกล้ปากน้ำกว่าชุมชนแถบบ้านลาด มีคลองแขนงแยกออกไหลสู่ทะเลหลายสาย อยู่ในตำแหน่งปลายทางของถนนท้าวอู่ทอง และอยู่ใกล้กับที่ลุ่มต่ำ โดยมีศาสนสถานกลางเมือง คือ วัดกำแพงแลง อายุสมัยของเมืองดูจะสอดคล้องกับเอกสารตำนานต่าง ๆ ที่แม้เขียนขึ้นในสมัยหลัง แต่ก็ให้ข้อมูลที่สอดคล้อง

รับกับหลักฐานทางโบราณคดี เช่น หากยึดศักราชที่น่าจะตั้งเมืองในคู่มือทูตตอบ คือ พ.ศ. 1731 ก็อยู่ในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 และเป็นช่วงเวลาไม่นานก่อนศักราชในจารึกปราสาทพระขรรค์ ดังนั้น ในเวลาที่จารึกปราสาทพระขรรค์ เมืองเพชรบุรีนั้นคงได้ตั้งขึ้นแล้ว

การเลือกตั้งเมืองในตำแหน่งนี้ นอกจากจะสัมพันธ์กับกลุ่มชุมชนดั้งเดิมแล้ว น่าจะมีปัจจัยเรื่องการค้าทางทะเลเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ดังปรากฏร่องรอยเรื่องการติดต่อค้าขายกับจีนอยู่ในตำนานเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเมืองเพชรบุรีตั้งอยู่ใกล้กับปากน้ำ มีคลองเชื่อมกับทะเลหลายสาย รวมถึงที่ตั้งที่เหมาะสมกับการติดต่อกับชุมชนในกลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง และชุมชนในคาบสมุทรมลายู

ศาสนสถานกลางเมืองของเพชรบุรี คือ ศาสนสถานที่วัดกำแพงแลง ซึ่งเป็นปราสาทแบบเขมร แต่แผนผังที่ปรากฏกลับมีข้อแตกต่างจากรูปแบบทั่วไป เพราะไม่ปรากฏโคปุระในชั้นกำแพงแก้ว ในขณะที่อาคารซึ่งมีรูปแบบอย่างโคปุระกลับไม่มีการชักระเบียงคดออกล้อมรอบปราสาทประธาน ซึ่งเป็นแบบแผนที่ไม่ปกติ จึงอาจสะท้อนการสร้างที่ไม่เป็นไปตามรูปแบบปกติ หรืออาจไม่เสร็จสมบูรณ์ หากพิจารณาจากร่องรอยการต่อยื่นมุขของปราสาททิศเหนือ และตะวันออก โดยผู้ที่สร้างนั้นอาจเป็นคนพื้นเมืองที่ไม่คุ้นเคยกับรูปแบบแผนผังปราสาทเขมร

หลังสมัยบายัน แม้จะมีการใช้งานศาสนสถานที่วัดกำแพงแลงอยู่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังปรากฏพระพุทธรูปหินทรายสมัยอยุธยาตอนต้น แต่ก็อาจไม่ได้เป็นวัดสำคัญกลางเมืองสืบมา เนื่องจากการสถาปนามหาธาตุขึ้นใหม่ที่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเพชรบุรี

บทที่ 6 บทวิเคราะห์ภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมของเมืองที่ได้รับอิทธิพลเขมรสมัยบายน ในภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตกของประเทศไทย

จากการศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมืองที่ได้รับอิทธิพลเขมรสมัยเมืองพระนครช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 หรือสมัยบายน-รัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในพื้นที่ภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตกที่ปรากฏในจารึกปราสาทพระขรรค์ จำนวน 6 เมือง เมื่อนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ สามารถสังเคราะห์ออกได้เป็นประเด็นต่าง ๆ ได้แก่ ที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ ที่ตั้งสัมพันธ์ ผังเมืองและขนาดของเมือง แหล่งน้ำของเมือง ศาสนสถานประธานของเมือง พื้นที่ใช้สอยภายในเมือง และโบราณวัตถุที่เกี่ยวข้อง

6.1 การวิเคราะห์ภูมิทัศน์วัฒนธรรมของเมือง

6.1.1) ที่ตั้งทางภูมิศาสตร์

จากการศึกษาพบว่า เมืองส่วนใหญ่เป็นเมืองที่สร้างขึ้นใหม่ในสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 โดยพิจารณาจากศาสนสถานประธานกลางเมือง ร่วมกับหลักฐานทางโบราณคดีที่มีอายุอยู่ในสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 เป็นหลัก เมืองที่เกิดขึ้น หากพิจารณาตามลักษณะทางภูมิศาสตร์และธรณีวิทยาจะพบว่ามักมีที่ตั้งอยู่ระหว่างลานตะพักลำน้ำเก่า กับที่ราบลุ่มใหม่ (Young Delta) โดยเมืองตั้งอยู่บนพื้นที่ลานตะพัก หรือบนที่ดอน ในขณะที่อีกฟากหนึ่งของเมืองเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำ หรือ “ทุ่ง” เช่น

(1) เมืองลพบุรี ตั้งอยู่บนที่ดอนเชิงเขาสามยอด และมีทุ่งพรหมาสตรอยู่ทางทิศตะวันออกของเมือง

(2) โบราณสถานเนินทางพระ ตั้งอยู่บนที่ราบลานตะพักลำน้ำห่างจากลำน้ำท่าคอยเล็กน้อย และอยู่ใกล้ที่ราบลุ่ม

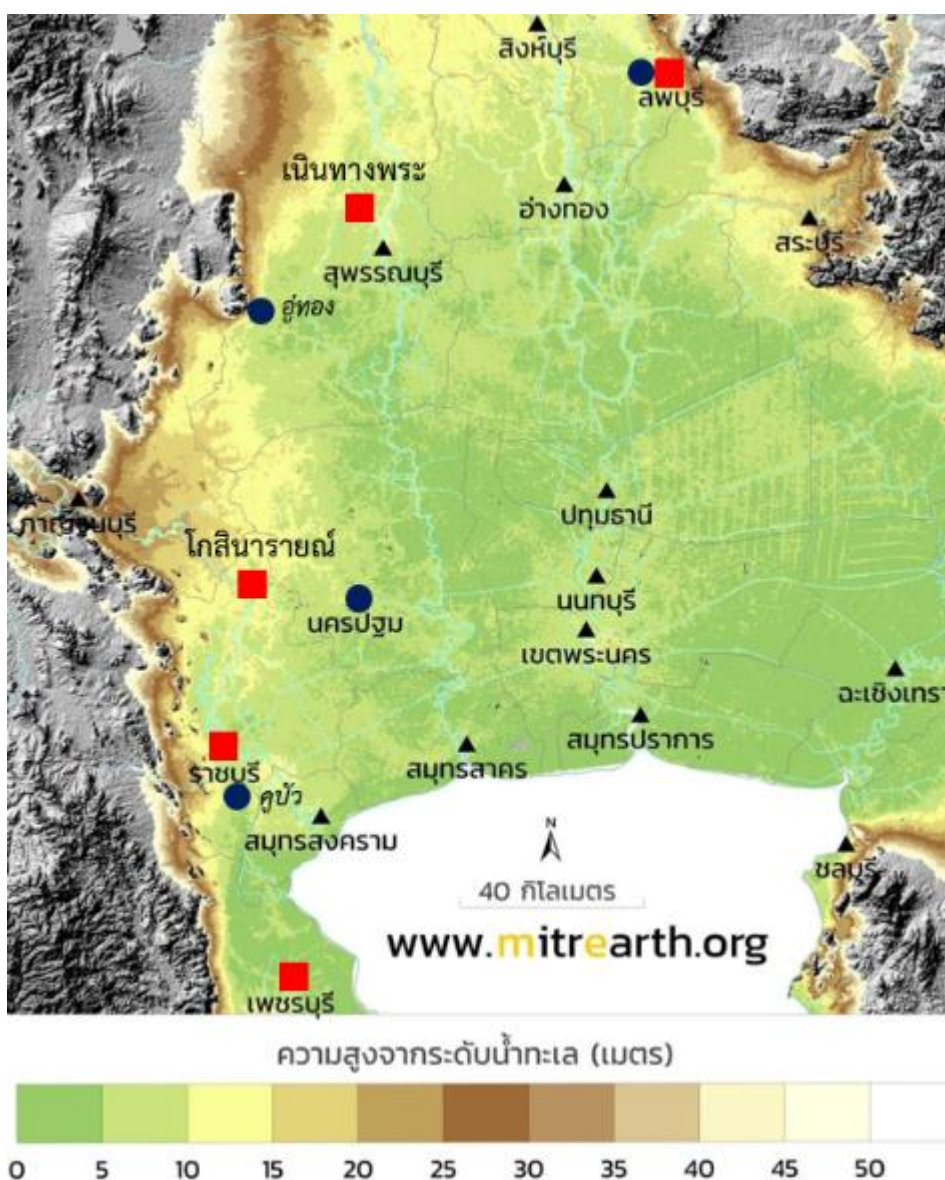
(3) เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ ตั้งอยู่บนที่ดอนซึ่งล้อมรอบด้วยที่ราบลุ่มต่ำระหว่างแม่น้ำท่าจีน และแม่น้ำแม่กลอง

(4) เมืองราชบุรี ตั้งอยู่ระหว่างที่ราบลานตะพัก กับที่ราบลุ่มต่ำขนาดใหญ่ในอำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี และจังหวัดสมุทรสาคร

(5) เมืองเพชรบุรี ตั้งอยู่ระหว่างที่ราบลานตะพัก กับที่ราบลุ่มปากแม่น้ำขนาดใหญ่ในอำเภอยายาง

น่าสังเกตว่าการมีที่ตั้งอยู่ใกล้กับที่ราบลุ่มขนาดใหญ่นั้นเอื้อต่อการเกษตรกรรม โดยเฉพาะการทำนาปลูกข้าวซึ่งเป็นปัจจัยหลักของประชากรในเมือง และเป็นปัจจัยหลักใน

ระบบการเมืองและเศรษฐกิจของเมืองพระนคร ซึ่งพื้นที่เกษตรกรรมขนาดใหญ่ และอุดมสมบูรณ์ย่อมสามารถสร้างผลผลิตได้มากเพียงพอแก่ประชากรในเมืองและระบบเศรษฐกิจ โดยจะเห็นได้จากกรณีเมืองเพชรบุรี ซึ่งกลุ่มชุมชนเดิมในสมัยทวารวดีจะมีที่ตั้งกระจายตัวอยู่ขึ้นไปทางต้นน้ำเพชรบุรี ในเขตอำเภอบ้านลาด แต่เมืองเพชรบุรีนั้นตั้งลงมาท้ายน้ำ ติดกับที่ราบลุ่มปากแม่น้ำเพชรบุรี ลักษณะเช่นนี้สอดคล้องกับตำแหน่งของบ้านเมืองในสมัยทวารวดี ที่มีที่ตั้งบนลานตะพักลำน้ำใกล้ที่ราบลุ่มต่ำขนาดใหญ่เช่นกัน

ภาพที่ 128 ภาพแสดงที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของเมืองในพื้นที่ศึกษา สัมพันธ์กับระดับความสูง (ดัดแปลงจาก เฟซบุ๊ก มิตรเอิร์ธ-mitrearth, 2023)

ส่วนกรณีเมืองสิงห์นั้นเป็นกรณีที่ต่างออกไป เนื่องจากเป็นเมืองที่ตั้งบนที่ราบระหว่างหุบเขา และมีพื้นที่เหมาะสมสำหรับการเกษตรน้อย ด้วยพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ลาดเท ข้อนี้อาจสัมพันธ์กับปริมาณประชากรของเมืองสิงห์ที่น่าจะไม่มีมากด้วย และด้วยสภาพที่ตั้งของเมืองสิงห์ที่อยู่บนที่สูง มีพื้นที่เกษตรกรรมน้อย และห่างไกลจากกลุ่มชุมชนอื่น ๆ จึงอาจทำให้เมืองสิงห์ตั้งเป็นเมืองอยู่ได้ไม่นานก็เป็นได้

ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งคือ ในจำนวนเมืองโบราณเหล่านี้ มีจำนวน 5 เมืองที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำสายหลักซึ่งมีน้ำและสามารถใช้คมนาคมได้ตลอดทั้งปี ได้แก่ เมืองสิงห์ ริมแม่น้ำแควน้อย เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ และเมืองราชบุรี ริมแม่น้ำแม่กลอง และเมืองเพชรบุรี ริมแม่น้ำเพชรบุรี บางเมืองใช้แนวแม่น้ำเป็นขอบเขตด้านหนึ่งของเมืองด้วย คือ เมืองสิงห์ เมืองราชบุรี และเมืองเพชรบุรี ในกรณีของเมืองลพบุรีนั้น หากยึดตามข้อมูลของศรีศักร วัลลิโภดม ที่อธิบายว่าแม่น้ำลพบุรีแต่เดิมแตกต่างจากปัจจุบัน โดยยังไม่มีน้ำจากแม่น้ำเจ้าพระยาไหลเข้ามารวมกับลำน้ำบางแคว ก็อาจทำให้สันนิษฐานได้ว่าแม่น้ำลพบุรีในสมัยเมืองพระนครนั้นมีน้ำน้อยกว่าปัจจุบัน และอาจมีความแห้งแล้งเป็นปกติในเวลานั้น

ในประเด็นนี้จะสังเกตได้ว่า การเลือกที่ตั้งของเมืองใกล้แม่น้ำสายหลักเหล่านี้มีความแตกต่างจากชุมชนเขมรสมัยเมืองพระนครในพื้นที่อื่นซึ่งนิยมตั้งถิ่นฐานริมลำน้ำสาขาสายรอง ซึ่งอาจไม่ได้มีน้ำตลอดทั้งปี เช่น กรณีของเมืองบันทายฉมาร์ และเมืองพระขรรค์กำแพงสวาย ซึ่งโดยสภาพภูมิศาสตร์ไม่มีลำน้ำสายหลักอยู่ในพื้นที่ เว้นแต่กรณีของเมืองพิมาย ซึ่งตั้งอยู่ริมลำน้ำสายหลักคือแม่น้ำมูล ส่วนชุมชนขนาดเล็กอื่น ๆ มักตั้งอยู่นอกพื้นที่แม่น้ำสายหลัก ทำให้ต้องมีการสร้างระบบชลประทานเพื่อสำรองน้ำในรูปของตระพังหรือบาราย ยกเว้นกรณีของเมืองโตนเลบาตี ซึ่งมีแหล่งน้ำสำรองขนาดใหญ่ตามธรรมชาติอยู่แล้ว ปัจจัยธรรมชาติจึงเป็นปัจจัยหลักที่กำหนดรูปแบบการตั้งเมืองในพื้นที่ศึกษา โดยอาศัยพื้นที่ที่มีน้ำในระดับคงที่ตลอดปี และสามารถใช้เป็นเส้นทางคมนาคมยังภูมิภาคอื่น และออกสู่ทะเลได้

6.1.2) ที่ตั้งสัมพัทธ์

เมื่อพิจารณาที่ตั้งของเมืองโดยสัมพันธ์กับพื้นที่ริมน้ำโดยรอบเมือง พบว่าชุมชนเมืองเหล่านี้ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างเป็นเอกเทศ หากแต่มีชุมชนในสมัยก่อนหน้าอยู่ในบริเวณใกล้เคียงทั้งในระดับเมือง และชุมชน ซึ่งเป็นชุมชนในสมัยทวารวดี

ในกรณีของชุมชนเก่าระดับเมืองสมัยทวารวดี ตัวอย่างที่ชัดเจนคือกรณีของเมืองราชบุรี ซึ่งตั้งอยู่ห่างจากเมืองคูบัวในสมัยทวารวดีเพียง 7 กิโลเมตร และตัวเมืองน่าจะตั้งทับซ้อนกับชุมชนสมัยทวารวดีริมแม่น้ำแม่กลองด้วย กรณีเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ห่าง

จากเมืองนครปฐมโบราณประมาณ 27 กิโลเมตร และกรณีเมืองสุวรรณปุระซึ่งอยู่ห่างจากเมืองอุทองประมาณ 41 กิโลเมตร ส่วนในกรณีของเมืองลพบุรี เมืองสมัยเขมรนั้นได้ทับซ้อนลงบนเมืองทวารวดีเดิม และอาจมีการขยายเมืองเพิ่มเติมด้วย

ในขณะที่เมืองโบราณสมัยบายนในพื้นที่ศึกษาอื่น ๆ แม้จะไม่ตั้งอยู่ใกล้เคียงกับเมืองที่มีอยู่แล้ว แต่ก็มีชุมชนขนาดเล็กอยู่ในพื้นที่อยู่น้อย ดังกรณีของสุวรรณปุระ ซึ่งจากการสำรวจ-ศึกษาโดยพจนก กาญจนจันทร์ และคณะ ซึ่งพบกลุ่มชุมชนโบราณที่มีหลักฐานวัฒนธรรมเขมรกระจายตัวอยู่โดยรอบ กรณีเมืองสิงห์ซึ่งมีร่องรอยสิ่งก่อสร้างที่เก่าแก่กว่าพุทธศตวรรษที่ 18 ในพื้นที่ของเมือง ตลอดจนร่องรอยชุมชนดั้งเดิม คือ บ้านหนองปรือ ที่อยู่ห่างจากตัวเมืองไปทางตะวันตกเฉียงเหนือเพียง 1 กิโลเมตร หรือกรณีเมืองเพชรบุรี ซึ่งด้านเหนือของแม่น้ำเพชรบุรีมีกลุ่มของชุมชนสมัยทวารวดีในพื้นที่อำเภอบ้านลาด ต่อเนื่องลงไปถึงเขาเจ้าลายในอำเภอชะอำ ตลอดจนพื้นที่อำเภอเขาย้อย ตามแนวถนนท้าวอุทอง

ในกรณีของเมืองสิงห์ แม้ที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของเมืองสิงห์จะไม่เหมาะสมต่อการตั้งเป็นเมืองขนาดใหญ่สักเท่าไร เนื่องจากมีพื้นที่ที่เหมาะสมต่อการเกษตรกรรมน้อย และห่างไกลจากกลุ่มชุมชนขนาดใหญ่อื่น ๆ แต่ที่ตั้งของเมืองสิงห์ก็มีความสัมพันธ์กับเส้นทางคมนาคมข้ามภูมิภาค คือ ช่องทางด่านพระเจดีย์สามองค์สู่ที่ราบลุ่มปากแม่น้ำสาละวิน และช่องทางด่านพุน้ำร้อน-บึงตุ้มสู่ที่ราบลุ่มปากแม่น้ำทวาย

ดังนั้น การเกิดขึ้นของเมืองในสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 ในพื้นที่ศึกษา นอกจากปัจจัยทางธรรมชาติที่เหมาะสม ยังมีพื้นฐานจากชุมชนเมืองดั้งเดิมที่อยู่ในพื้นที่ โดยอาจมีการรวบรวมผู้คนที่กระจายอยู่ในพื้นที่ หรือมีการเคลื่อนย้ายถิ่นฐานหลังจากความเปลี่ยนแปลงทางสิ่งแวดล้อมหลังพุทธศตวรรษที่ 16 ในระยะหลังสมัยทวารวดี ซึ่งไม่ได้ตั้งอยู่รวมกันเป็นเมืองขนาดใหญ่มารวมเข้าเป็นเมืองพร้อม ๆ กันในหลายพื้นที่ เว้นแต่กรณีของเมืองลพบุรีที่มีการอยู่อาศัยต่อเนื่องยาวนานมาก่อนแล้ว

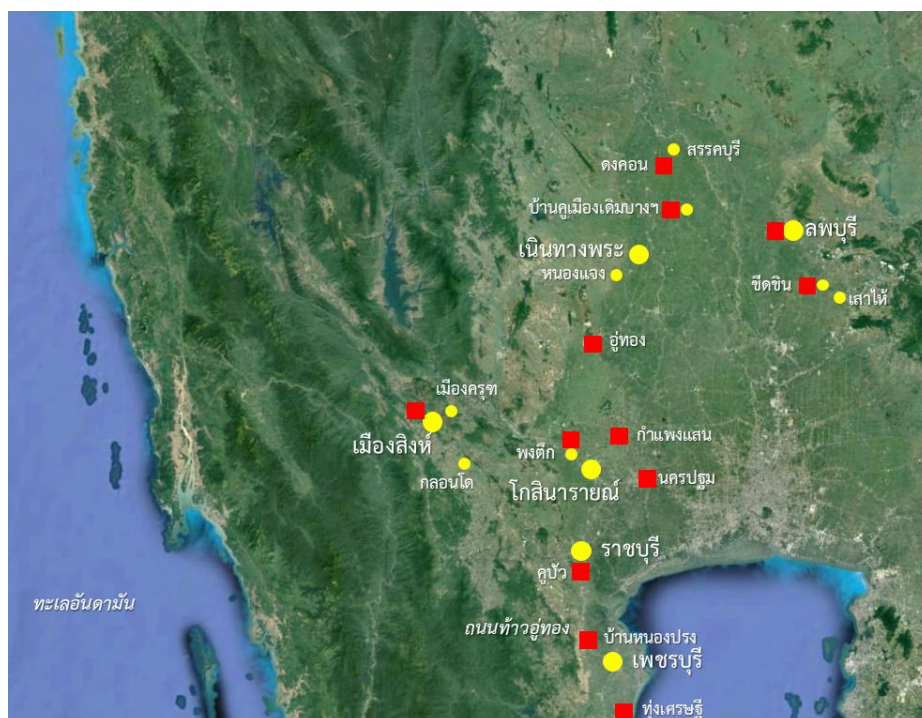
เมืองบางแห่งมีลักษณะของการสร้างชุมชนบริวารขึ้น เช่น กรณีของเมืองสิงห์ ซึ่งปรากฏเมืองครุฑห่างออกไปประมาณ 4 กิโลเมตร ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองครุฑแลดูเหมือนถูกจงใจให้อยู่ตรงกับแกนตะวันออกของเมือง และอยู่ในตำแหน่งช่องเขาที่เชื่อมไปยังลุ่มแม่น้ำแควใหญ่ เมืองครุฑจึงอาจสำคัญต่อการคมนาคมข้ามเขตลุ่มน้ำระหว่างแม่น้ำแควใหญ่ และแม่น้ำแควน้อย นอกจากนี้ยังมีชุมชนที่กลอนโดบนแนวแม่น้ำแควน้อย ในจุดกึ่งกลางระหว่างระยะจากเมืองสิงห์ไปปากแพรกอีกด้วย

จากตำแหน่งที่ตั้งของเมือง และชุมชนต่าง ๆ ในพื้นที่ศึกษา สามารถจัดกลุ่มเมืองได้เป็น 3 กลุ่มด้วยกัน ดังนี้

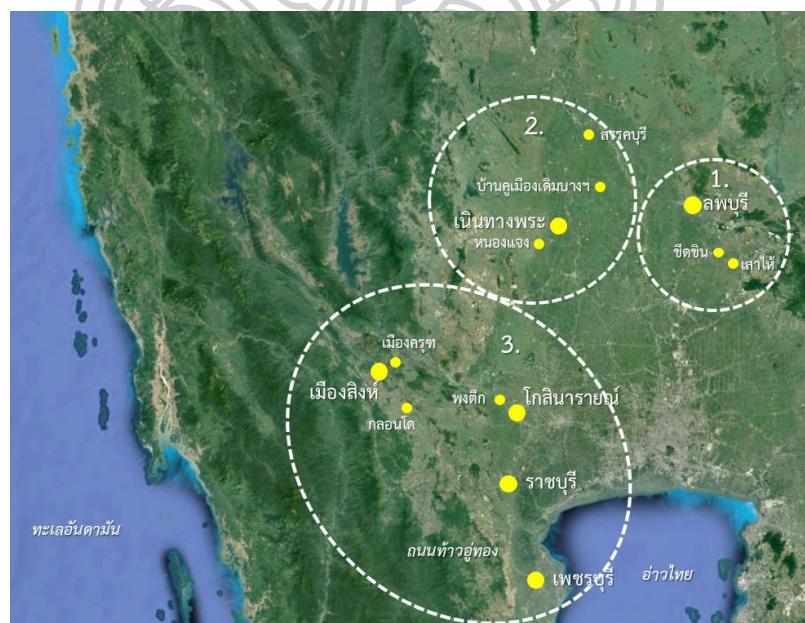
(1) **พื้นที่ลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสัก** คือ เมืองลพบุรี เมืองซีตชิน ชุมชนโบราณที่เสาให้ โดยที่ตั้งนั้นถือว่าอยู่ในจุดกึ่งกลางระหว่างอนุภูมิภาคต่าง ๆ ได้แก่ ที่ราบสูงโคราช ที่ราบฉนวนไทย ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ต่อเนื่องถึงลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง-เพชรบุรี จึงนับได้ว่าเป็นพื้นที่ ชุมทางการค้าระหว่างภูมิภาคสำคัญที่สืบเนื่องจากสมัยทวารวดี ทำให้เมืองพระนครเลือกใช้เมืองลพบุรีเป็นศูนย์กลางอิทธิพลของตนในที่ราบภาคกลางของไทย และน่าจะเป็นจุดกำเนิดของแกนอิทธิพลที่แผ่ไปสู่ทั้งภาคกลางตอนบน และภาคกลางตอนล่าง-ภาคตะวันตก ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา จึงนับเป็นเมืองศูนย์กลางภูมิภาคของเมืองพระนคร

(2) **กลุ่มชุมชนและเมืองในลุ่มแม่น้ำท่าคอย-ท่าว่า ในลุ่มแม่น้ำท่าจีนตอนบน** คือ เนินทางพระ หนองแจง และกลุ่มชุมชนใกล้เคียง ชุมชนเหล่านี้เกิดขึ้นใกล้เคียงกับชุมชนเดิมในสมัยทวารวดี คือ เมืองอู่ทองซึ่งได้ร้างลงไป หากแต่มีที่ตั้งขยับขึ้นไปทางตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งใกล้กับกลุ่มชุมชนในลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสักมากกว่า ชุมชนและเมืองในพื้นที่จึงอาจมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับทั้งชุมชนและเมืองในลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-เพชรบุรีซึ่งอยู่ทางท้ายน้ำ และกลุ่มชุมชนในลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสักที่อยู่ทางตะวันออก โดยปรากฏร่องรอยความสัมพันธ์ดังกล่าวชัดเจนมากขึ้นหลังพุทธศตวรรษที่ 18 เช่น ความสัมพันธ์ระหว่าง “เสียน” (ลุ่มน้ำท่า-จีน?) และ “หลอฮู” (ลุ่มน้ำลพบุรี) ในการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ตลอดจนเรื่องราวของพระเจ้าอู่ทองที่มาจากเพชรบุรี การเดินทางระหว่างสุพรรณบุรี และกาญจนบุรี ในฐานะเส้นทางเดินทัพ หรือเส้นทางในวรรณคดี ข้อมูลเหล่านี้อาจช่วยสะท้อนภาพของกลุ่มแม่น้ำท่าจีนตอนบนในฐานะพื้นที่เชื่อมโยงระหว่างลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสัก กับลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-เพชรบุรี

(3) **กลุ่มชุมชนในลุ่มแม่น้ำแม่กลอง และเพชรบุรี** คือ เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ ราชบุรี เมืองสิงห์ เมืองครุฑ กลอนโค และเพชรบุรี ชุมชนเหล่านี้อยู่ในพื้นที่แกนกลางของวัฒนธรรมทวารวดี ใกล้เคียงกับชุมชนเดิมในสมัยทวารวดี ได้แก่ เมืองนครปฐม โบราณ เมือง คูบัว และพงตึก ซึ่งเมืองเหล่านี้ มีความสัมพันธ์กับเส้นทางคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำ โดยมีการตั้งเมืองขึ้นถึงสามเมืองตลอดแนวแม่น้ำแม่กลอง ตั้งแต่พื้นที่ใกล้ต้นน้ำ และช่องเขาข้ามภูมิกายังชายฝั่งอ่าวเบงกอลที่เมืองสิงห์ พื้นที่กลางน้ำที่สระโกสินารายณ์ และพื้นที่ปากแม่น้ำคือราชบุรี ซึ่งเมืองราชบุรีมีเส้นทางคมนาคมทางบกสำคัญคือแนวถนนท่าอู่ทองที่มีปลายทางที่เมืองเพชรบุรี อีกทั้งแม่น้ำแควน้อยยังมีลำน้ำสาขาไหลแยกไปยังแม่น้ำท่าจีน คือ ลำน้ำจรจะเข้สามพัน จึงน่าจะสะท้อนความสำคัญเป็นพิเศษของพื้นที่แม่น้ำแม่กลอง ต่อเนื่องถึงแม่น้ำท่าจีน และเพชรบุรี ดังจะได้อภิปรายต่อไป

ภาพที่ 129 แผนที่แสดงที่ตั้งของชุมชนและเมืองสำคัญที่พบหลักฐานสมัยบายอน (สีเหลือง)
เทียบกับตำแหน่งชุมชนและเมืองสำคัญสมัยทวารวดี
(ดัดแปลงจาก Google Earth, 2023)

ภาพที่ 130 แผนที่แสดงกลุ่มเมืองในพื้นที่ศึกษา ได้แก่ 1. พื้นที่ลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสัก 2. พื้นที่ลุ่มแม่น้ำท่าคอย-ท่าว่า
ในลุ่มแม่น้ำท่าจีนตอนบน 3. พื้นที่ลุ่มแม่น้ำแม่กลอง และเพชรบุรี
(ดัดแปลงจาก Google Earth, 2023)

6.1.3) ผังเมือง และขนาดของเมือง

ผลการศึกษาในประเด็นนี้สามารถสรุปเป็นตารางได้ดังนี้

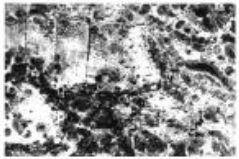

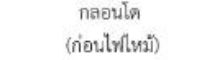

ตารางที่ 5 ตารางแสดงรูปร่างและขนาดพื้นที่ของเมืองในพื้นที่ศึกษา

เมืองตามจารึกปราสาทพระขรรค์				
เมืองในจารึก	แหล่งโบราณคดี	รูปร่าง	สัดส่วนโดยประมาณ (m ²)	พื้นที่รวม (km ²)
ลโวทยปุระ	เมืองลพบุรี	กลม + ส่วนขยาย	-	2.8
สุวรรณปุระ	เนินทางพระ	ไม่มีคูน้ำคันดิน	-	-
	หนองแจง	สี่เหลี่ยมเกือบจัตุรัสมุมฉาก	850 × 820	0.70
คัมพูกัญจนะ	โกสินารายณ์	สี่เหลี่ยมจัตุรัสมุมฉาก	960 × 960	0.92
ชยราชบุรี	เมืองราชบุรีเดิม	สี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมฉาก (มีด้านหนึ่งติดแม่น้ำ)	750 × 2,250	1.69
ศรีชยสิงหปุระ	เมืองสิงห์	สี่เหลี่ยมจัตุรัสมุมฉาก (มีส่วนยื่นติดแม่น้ำ)	800 × 800 + ส่วนยื่น 0.7 km ²	0.71
ศรีชยวชรปุระ	เมืองเพชรบุรี	สี่เหลี่ยมเกือบจัตุรัสมุมฉาก	1,200 × 1,300	1.56
ตัวอย่างชุมชนบริวาร				
แหล่งโบราณคดี	รูปร่าง	สัดส่วนโดยประมาณ (m ²)	พื้นที่รวม (km ²)	
ขีดจีน	สี่เหลี่ยมมุมมน	620 × 620	0.39	
บ้านคูเมืองเดิมบางนางบัว	สี่เหลี่ยมมุมมน	500 × 500	0.25	
พงตึก	?	-	-	
เมืองครุฑ	สี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมฉาก	330 × 560	0.18	
กลอนโต (ก่อนไฟไหม้)	ไม่มีคูน้ำคันดิน	-	-	

จากตารางข้างต้น สามารถวิเคราะห์ และสังเคราะห์ในประเด็นย่อยได้ดังนี้

รูปร่างผังเมือง

เมืองส่วนใหญ่ในการศึกษานี้เป็นเมืองผังสี่เหลี่ยมมุมฉาก โดยสามารถแบ่งประเภทย่อย ได้แก่ เมืองที่มีผังสี่เหลี่ยมมุมฉากเกือบจัตุรัส ได้แก่ เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ เมืองสิงห์ และเมืองเพชรบุรี รวมถึงแหล่งโบราณคดีหนองแจงซึ่งปรากฏร่องรอยผิวดินผังสี่เหลี่ยมเกือบจัตุรัสด้วย และเมืองที่มีผังสี่เหลี่ยมผืนผ้าแนวยาว ได้แก่ เมืองราชบุรีเดิม

รูปแบบผังเมือง-ชุมชนร่วมสมัยภายในพื้นที่ภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตกของประเทศไทย			
ทรงกลม-เหลี่ยมมน	ผังสี่เหลี่ยมเกือบจัตุรัส	ผังสี่เหลี่ยมผืนผ้าแนวยาว	ไม่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ
มีส่วนขยาย ลโวทยปุระ (ลพบุรี)	 หนองแจง	 ชยราชบุรี (ราชบุรี)	 สุวรรณปุระ (เนินทางพระ)
ไม่มีส่วนขยาย ขีตชิน	 คัมพูกปิฎกนะ (โกสินารายณ์)		 กลอนโต (ก่อนไฟไหม้)
 บ้านคูเมือง	 ศรีขจรปุระ (เพชรบุรี)		

การสร้างเมืองผังสี่เหลี่ยมมุมฉากนี้ถือเป็นลักษณะเด่นของชุมชนเมืองแบบเขมรสมัยเมืองพระนครตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17 ลงมา แม้จะปรากฏการสร้างเมืองที่ผังรูปคล้ายสี่เหลี่ยมแล้วในสมัยทวารวดี ดังกรณีเมืองคูบัว และคล้ายคลึงกับเมืองราชบุรีเดิมที่อยู่ห่างไปทางเหนือ แต่ว่าเมืองคูบัวก็ยังคงมีลักษณะมุมมน แตกต่างจากเมืองราชบุรีที่มีลักษณะมุมฉากอย่างชัดเจน

เป็นที่สังเกตว่า เมืองผังสี่เหลี่ยมมุมฉากส่วนใหญ่จะมีส่วนที่ติดกับแม่น้ำสายหลัก โดยอาจเป็นขอบเขตด้านหนึ่งของเมืองอย่างเมืองราชบุรี และเมืองเพชรบุรี การขยายพื้นที่

ยื่นออกไปติดริมน้ำในกรณีของเมืองสิงห์ สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของแม่น้ำต่อเมือง ซึ่งประเด็นนี้ถือเป็นจุดแตกต่างจากชุมชนเมืองที่พบในกัมพูชา เป็นไปได้หรือไม่ว่าขอบเขตที่ติดแม่น้ำสายหลักเช่นนี้จะเป็นประโยชน์ต่อการคมนาคมขนส่งทางน้ำ

อย่างไรก็ตาม มีประเด็นที่ต้องพิจารณาว่ารูปแบบการสร้างเมืองที่มีคันดินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมฉาก ดังกรณีของเมืองราชบุรีนั้นเกิดขึ้นในสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 หรือพุทธศตวรรษที่ 19 เนื่องจากในเมืองสำคัญในลักษณะนี้แห่งหนึ่ง คือ เมืองสุพรรณบุรี อันกำหนดอายุสมัยอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 19 ในขณะที่เมืองราชบุรีก็มีการใช้งานสืบต่อมาถึงพุทธศตวรรษที่ 19 เช่นกัน อีกทั้งเป็นรูปแบบที่ปรากฏชัดเจนในพื้นที่ภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตก ประเด็นนี้จำเป็นต้องได้รับการตรวจสอบทางโบราณคดีโดยละเอียดต่อไป แต่สิ่งที่ปฏิเสธได้ยากคือ รูปแบบผังเมืองสี่เหลี่ยมมุมฉากนั้นคงเป็นรูปแบบที่รับมาจากรูปแบบผังเมืองแบบเขมรสมัยเมืองพระนคร ด้วยไม่เคยมีลักษณะเช่นนี้มาก่อนในสมัยทวารวดี และมีการพัฒนาให้เข้ากับสภาพภูมิประเทศ และความสำคัญของเส้นทางคมนาคมทางแม่น้ำ

ส่วนเมืองลพบุรีนั้น เป็นเมืองที่สืบต่อมาจากสมัยทวารวดี และมีการใช้พื้นที่เดิม ซึ่งมีลักษณะผังเมืองเป็นทรงกลม และมีพื้นที่ส่วนขยายของเมืองไปทางด้านตะวันออก ซึ่งจากอายุสมัยที่ได้จากการขุดตรวจทางโบราณคดีที่เพนียดคล้องช้าง สามารถกำหนดอายุได้อย่างเก่าที่สุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 การขยายเมืองไปทางทิศตะวันออกจึงอาจเกิดขึ้นในสมัยดังกล่าว

ในขณะที่โบราณสถานเนินทางพระนั้น กลับมีลักษณะคล้ายกับชุมชนเมืองแบบเขมรสมัยเมืองพระนครโดยทั่วไปที่ไม่ปรากฏคูน้ำและคันดินล้อมรอบ แต่พบร่องรอยของศาสนสถานขนาดใหญ่ ในขณะที่ปรากฏร่องรอยคล้ายคันดินรูปสี่เหลี่ยมมุมฉากที่บ้านหนองแจง หากร่องรอยดังกล่าวเป็นคันดินล้อมรอบชุมชนแล้ว ก็ย่อมหมายความว่ามีการสร้างชุมชนที่มีผังรูปสี่เหลี่ยมมุมฉากแล้วในพื้นที่ หากแต่ยังไม่มีการค้นพบหลักฐานที่แสดงถึงศาสนสถานขนาดใหญ่ในพื้นที่ดังเช่นที่พบที่เนินทางพระ

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครได้สร้างการเปลี่ยนแปลงแก่ภูมิทัศน์วัฒนธรรมในพื้นที่ โดยเฉพาะในกลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-เพชรบุรี คือ การสร้างเมืองในรูปสี่เหลี่ยมมุมฉากขึ้น โดยเฉพาะสี่เหลี่ยมมุมฉากที่มีความยาวด้านใกล้เคียงกัน จนเกือบจัตุรัส ซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อนในวัฒนธรรมทวารวดีที่ชุมชนเมืองทั้งหมดมีลักษณะไม่มีเหลี่ยมมุมฉาก หรือโดยใกล้เคียงที่สุดคือมูมมนในกรณีเมืองคูบัว ยกเว้นกรณีเมืองลพบุรี ซึ่งใช้พื้นที่เมืองเดิม

ขนาดพื้นที่ของเมือง

จากตารางข้างต้น พบว่า ในกลุ่มเมืองสร้างใหม่ในผังรูปสี่เหลี่ยมมุมฉาก ได้แก่ เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ เมืองราชบุรี เมืองสิงห์ และเมืองเพชรบุรี พบว่ามีขนาดพื้นที่ระหว่าง 0.70 ตารางกิโลเมตร ถึง 1.69 ตารางกิโลเมตร หรือมีขนาดพื้นที่ใกล้เคียงกับเมืองบึงมาลา หรือเมืองโตนเลบาตี อาจจัดอยู่ได้ในกลุ่มเมืองขนาดเล็กถึงขนาดกลาง

เมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่เมืองในสมัยทวารวดีที่อยู่ใกล้เคียงเมืองต่าง ๆ ในพื้นที่ศึกษา อย่างเมืองคูบัว (1.6 ตารางกิโลเมตร) และเมืองนครปฐมโบราณ (ประมาณ 7.2 ตารางกิโลเมตร) จะพบว่า เมืองทั้งสองเป็นเมืองที่มีขนาดพื้นที่มากกว่า 1 ตารางกิโลเมตร ซึ่งอาจสะท้อนถึงจำนวนประชากรในพื้นที่ตั้งแต่สมัยทวารวดี เมื่อมีการสร้างเมืองใหม่ในพุทธศตวรรษที่ 18 คือ เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ (0.92 ตารางกิโลเมตร) และเมืองราชบุรี (1.69 ตารางกิโลเมตร) เมืองทั้งสองนี้สามารถจัดอยู่ในเกณฑ์เมืองขนาดกลาง และมีขนาดที่สอดคล้องกับเมืองเดิมที่อยู่ในพื้นที่ โดยเฉพาะเมืองราชบุรีกับเมืองคูบัว

ส่วนเมืองลพบุรี มีขนาดพื้นที่ 1.12 ตารางกิโลเมตร และมีการขยายพื้นที่ออกไปทางตะวันออก หากรวมพื้นที่ส่วนขยายซึ่งควรมีอายุสมัยเก่าสุดตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 18 (จากการขุดตรวจที่เพนียดคล้องช้าง) จะมีขนาดพื้นที่ถึง 2.8 ตารางกิโลเมตร หรือใกล้เคียงกับเมืองบันทายฉมาร์ (3.24 ตารางกิโลเมตร) ซึ่งสอดคล้องกับสภาพของเมืองลพบุรีในสมัยเมืองพระนครที่เป็นเมืองสำคัญ โดยเฉพาะการเป็นเมืองลูกหลวงในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

6.1.4) แหล่งน้ำของเมือง

จากการศึกษาพบว่าเมืองที่มีแหล่งกักเก็บน้ำขนาดใหญ่ คือ เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ ซึ่งมีตระพังขนาดใหญ่ คือ สระโกสินารายณ์ ตระพัง และบาราย เป็นแหล่งกักเก็บน้ำสำรองสำหรับใช้สอยของเมือง ดังนั้นเมื่อพิจารณาถึงที่ตั้งของเมืองแต่ละแห่งแล้ว พบว่าเมืองจำนวน 4 เมือง ได้แก่ เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ เมืองราชบุรี เมืองสิงห์ และเมืองเพชรบุรี ตั้งอยู่ริมแม่น้ำสายหลักที่มีน้ำไหลตลอดทั้งปี แม่น้ำดังกล่าวจึงน่าจะมีสถานะเป็นแหล่งน้ำสำรองของเมืองที่ใช้ได้ตลอดปีอยู่แล้ว แต่เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ก็มีการสร้างตระพังขึ้น จึงนับเป็นกรณีเฉพาะไปจากเมืองอื่น

ส่วนกรณีของเมืองลพบุรี ซึ่งไม่ปรากฏแหล่งน้ำในรูปของตระพังและบาราย มีประเด็นที่ต้องพิจารณา ได้แก่ (1) สภาพแม่น้ำลพบุรีในสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 น่าจะแตกต่างจากปัจจุบัน เนื่องจากยังไม่มีกระแสน้ำจากแม่น้ำเจ้าพระยาไหลเข้ามาทางคลองขุดใหม่ (คลองบางพุทรา) จึงอาจมีปริมาณน้ำน้อยกว่าปัจจุบัน และ (2) จากบันทึกของชาว

ต่างประเทศในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ระบุว่า เมืองลพบุรีมีความแห้งแล้งมาก สำหรับประเด็นเหล่านี้ พิจารณาได้ว่า ภายในเมืองก็มีแหล่งน้ำสำคัญอยู่แห่งหนึ่ง คือ สระมะโนรา และนอกเมืองออกไปทางทิศตะวันออกก็มีทะเลชุบศร ซึ่งเป็นแหล่งน้ำขนาดใหญ่ แหล่งน้ำเหล่านี้จึงน่าจะเป็นแหล่งน้ำสำรองสำหรับเมืองลพบุรี ลักษณะคล้ายกับเมืองโตนเลบาตีที่มีทะเลสาบโตนเลบาตีอยู่ทางเหนือของเมือง

6.1.5) ศาสนสถานประธานของเมือง

รูปแบบแผนผังศาสนสถานประธาน

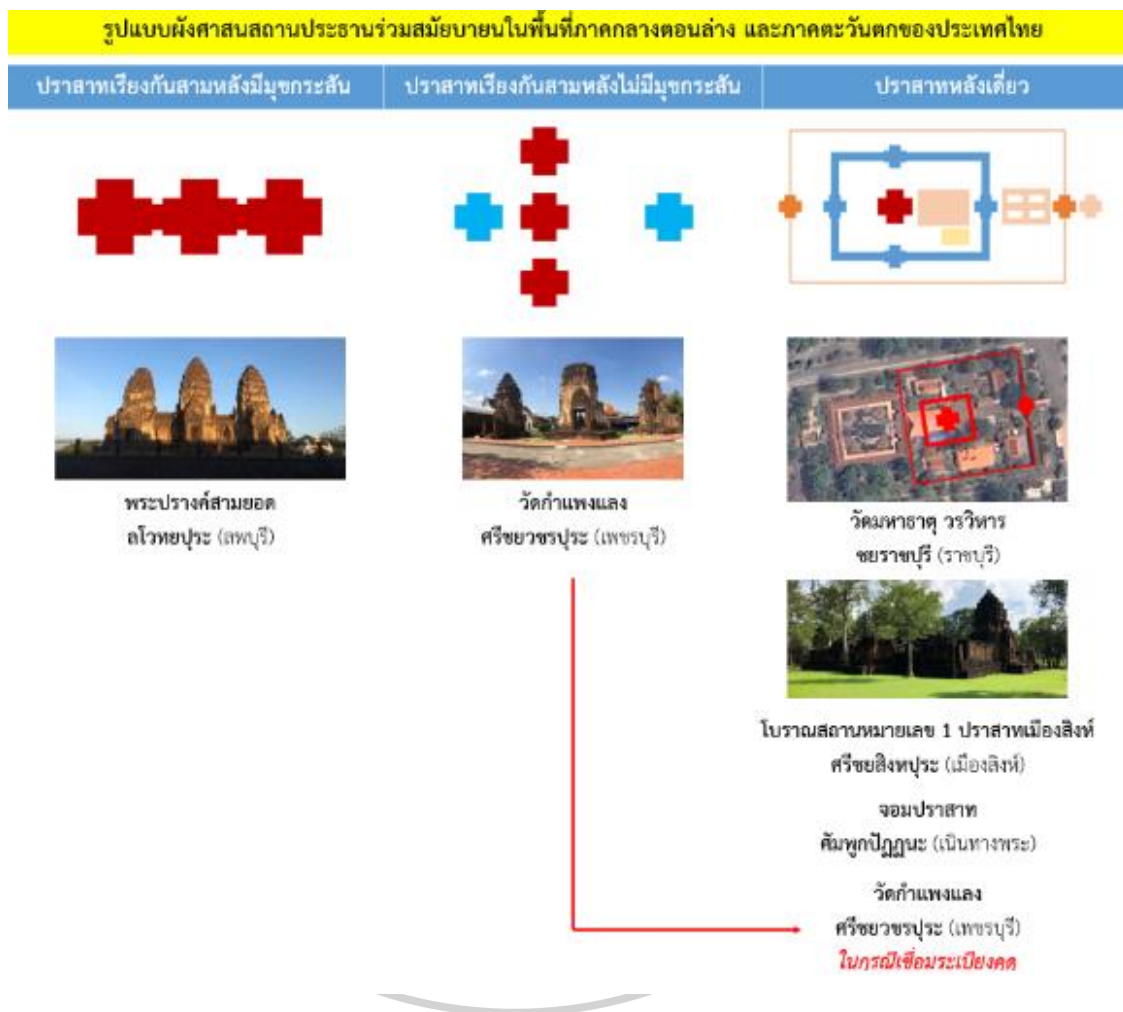
ศาสนสถานกลางเมืองเป็นองค์ประกอบสำคัญของเมืองในวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร จากการศึกษาเมืองตามจารึกปราสาทพระขรรค์ทั้ง 6 เมือง พบว่าศาสนสถานกลางเมืองต่าง ๆ เป็นศาสนสถานเนื่องในพุทธศาสนาแบบวัชรยาน เช่นเดียวกับเมืองพระนครในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โดยทั้งหมดมีวัสดุก่อสร้างหลัก คือ ศิลาแลง มีหินทรายเล็กน้อยในส่วนของการประดับประดา และฉาบปูน สามารถจัดกลุ่มรูปแบบศาสนสถานกลางเมืองได้ดังนี้

- (1) รูปแบบปราสาทเรียงกันสามหลังมีมุขกระสัน ได้แก่ พระปรางค์สามยอด เมืองลพบุรี
- (2) รูปแบบปราสาทเรียงกันสามหลังไม่มีมุขกระสัน ได้แก่ วัดกำแพงแลง เมืองเพชรบุรี
- (3) รูปแบบปราสาทหลังเดียว ได้แก่ ศาสนสถานกลางเมืองที่วัดมหาธาตุวรวิหาร เมืองราชบุรี และปราสาทเมืองสิงห์ และอาจรวมถึงจอมปราสาท ณ เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ (สัมพุทธปฏิมา)

จะเห็นได้ว่า รูปแบบที่พบมากที่สุด คือ รูปแบบปราสาทหลังเดียว เมื่อพิจารณาผังรวมของศาสนสถานในกลุ่มนี้แล้ว พบว่า ผังศาสนสถานกลางเมืองที่วัดมหาธาตุวรวิหาร เมืองราชบุรี และปราสาทเมืองสิงห์ มีลักษณะคล้ายคลึงกัน คือ ปราสาทประธานถูกล้อมรอบด้วยระเบียงคด และกำแพงแก้วที่มีโคปุระ ส่วนจอมปราสาทที่สระโกสินารายณ์นั้น น่าเสียดายที่ไม่มีรายละเอียดเกี่ยวกับอาคารปิดล้อมปราสาทประธาน และปัจจุบันไม่เหลือร่องรอยใดให้ศึกษา

ส่วนศาสนสถานกลางเมืองที่เนินทางพระ (สุวรรณปุระ) นั้น ไม่อยู่ในสภาพ หรือมีข้อมูลเพื่อการสันนิษฐานรูปแบบได้ สิ่งเดียวที่อาจจะช่วยสันนิษฐานได้คือภาพถ่ายทางอากาศเก่า ซึ่งปรากฏร่องรอยของสิ่งก่อสร้างตรงศูนย์กลางที่มีส่วนปิดล้อมสองชั้น และเมื่อ

สิ่งก่อสร้างตรงศูนย์กลางเมื่อพิจารณาจากภาพถ่ายทางอากาศเก่ามีลักษณะผังรูปสี่เหลี่ยมเกือบจัตุรัส จึงเป็นไปได้ว่าศาสนสถานที่เนินทางพระน่าจะเป็นปราสาทหลังเดียวเช่นเดียวกันก็ได้

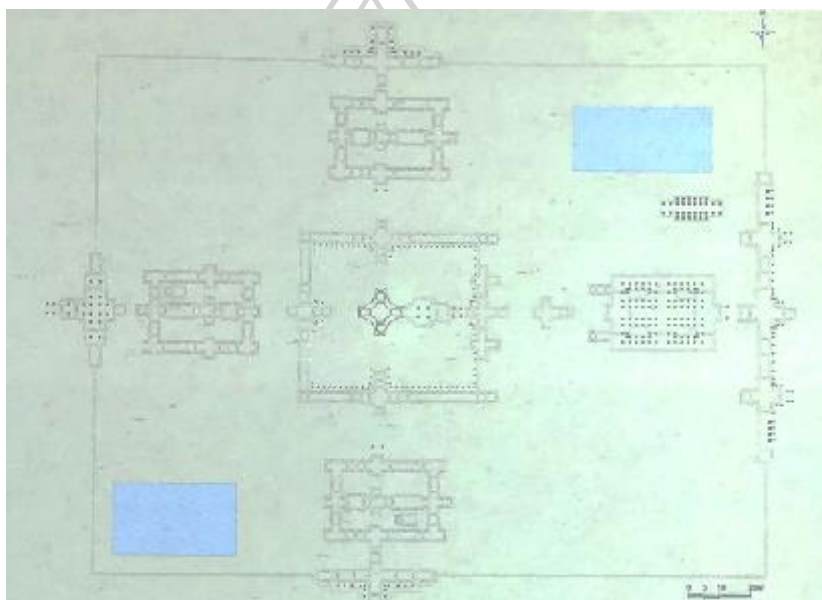
ภาพที่ 131 ภาพแสดงการเปรียบเทียบผังศาสนสถานประธานสมัยบายบในพื้นที่ภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตกของประเทศไทย

การเปรียบเทียบรูปแบบกับปราสาทร่วมสมัยในประเทศกัมพูชา

รูปแบบปราสาทหลังเดียวที่มีโคปุระและระเบียงคดล้อมรอบนี้เป็นแบบแผนศาสนสถานประธานกลางเมืองที่พบในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 โดยปรากฏในพื้นที่ตั้งแต่ชานเมืองพระนครไปจนถึงส่วนภูมิภาค ดังมีตัวอย่างที่ชัดเจน คือ ปราสาทตาสมที่เมืองพระนคร ปราสาทตาพรหมแห่งโตนเลบาตี เป็นปราสาทหลังเดียวล้อมรอบด้วยโคปุระและระเบียงคด โดยปราสาทประธานจะเอียงไปทางตะวันตกของผังเล็กน้อย พื้นที่ด้านหน้าของปราสาท

ประธานจะมีขาลายกพื้นสูงเล็กน้อยเชื่อมโคปุระชั้นในด้านตะวันออกและปราสาทประธาน ด้านหน้าของโคปุระชั้นในด้านตะวันออกยังมีขาลายกในลักษณะทางเดินกากบาท แผนผังลักษณะดังกล่าวนี้ยังอาจรวมถึงปราสาทร่วมสมัยอย่างปราสาทพระขรรค์ระยะแรก และตารพรมระยะแรกในพื้นที่เมืองพระนครด้วย

เมื่อนำแบบแผนผังของปราสาทที่พบในพื้นที่ศึกษา โดยเฉพาะกรณีศาสนสถานประธานเดิมที่วัดมหาธาตุวรวิหาร เมืองราชบุรี และปราสาทเมืองสิงห์ พบว่ามีลักษณะที่สอดคล้องกับปราสาทตารพรมแห่งโตนเลบาตี และปราสาทตาสมอย่างยิ่ง โดยเฉพาะในส่วนพื้นที่ตั้งแต่โคปุระชั้นในเข้าไป

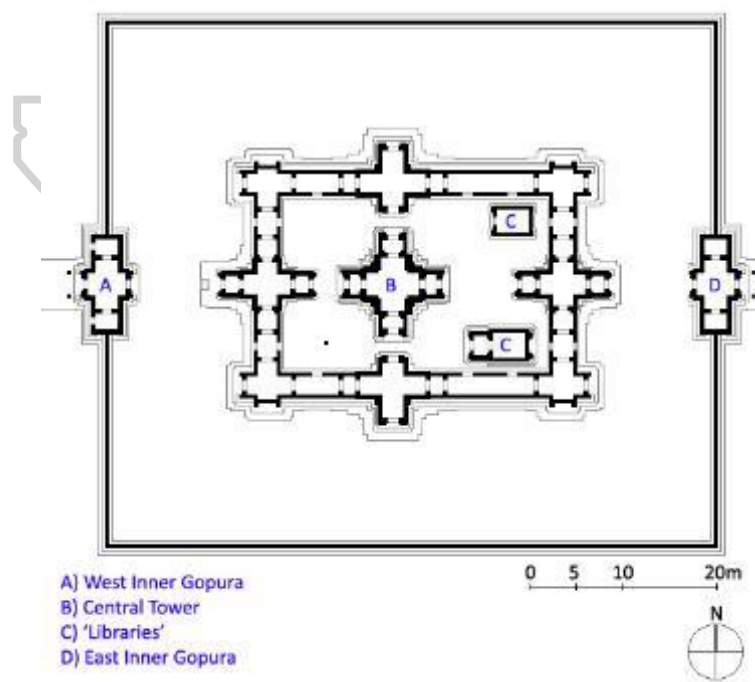

ภาพที่ 132 แผนผังปราสาทพระขรรค์ เมืองพระนคร ในระยะเริ่มแรก

(ที่มา: Claude Jacques and Michael Freeman, (1997), *Angkor : Cities and Temples*, (Bangkok, River Books): 220.)

ภาพที่ 133 แผนผังแสดงองค์ประกอบผังปราสาทตาพรหมแห่งโดนเลบาตี จังหวัดตาแก้ว
(ดัดแปลงจาก Google Earth, 2023)

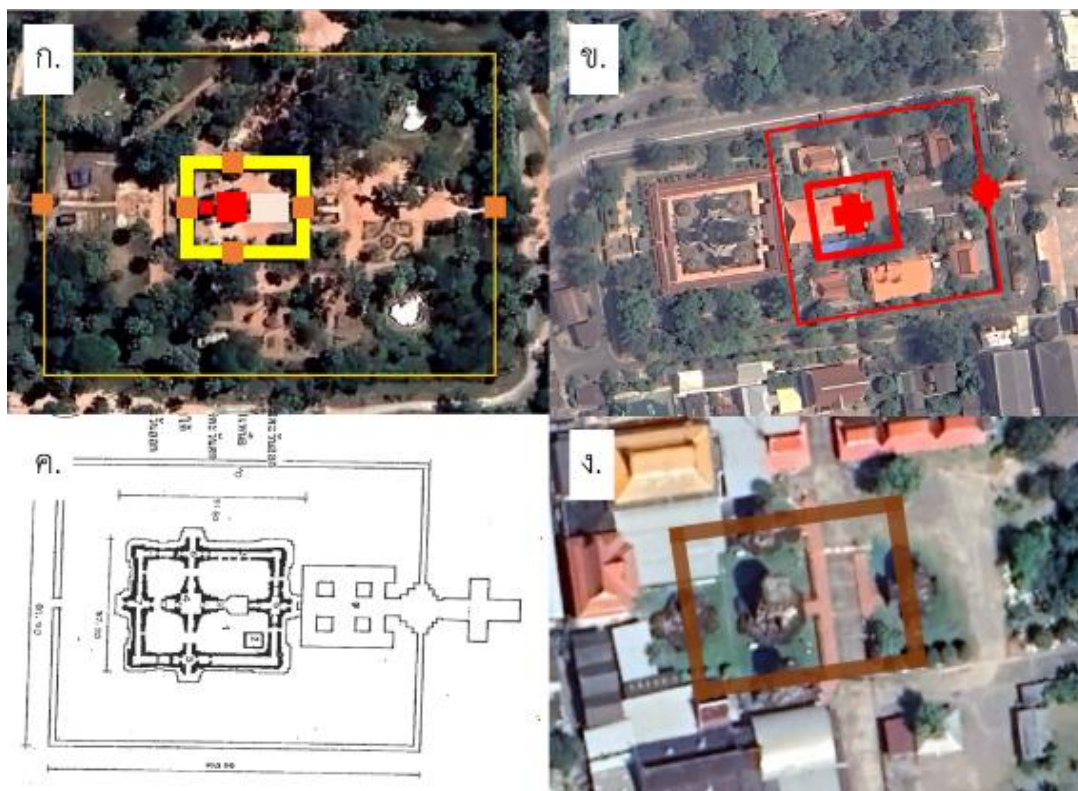
ภาพที่ 134 แผนผังปราสาทตาสม เมืองพระนคร
(ภาพโดย Timothy M. Ciccone)

สำหรับศาสนสถานประธานกลางเมืองเพชรบุรี คือ วัดกำแพงแลง มีรูปแบบผังที่ต่างออกไป เนื่องจากแม้ปราสาทหลังแยกเรียงกันสามหลังจะเป็นแบบแผนที่พบได้ทั่วไปในศาสนสถาน แต่ก็ไม่ใช่รูปแบบที่นิยมในสมัยบายน และปรากฏอาคารจัตุรมุขในตำแหน่งด้านหน้าของหมู่ปราสาทสามหลัง ซึ่งควรเป็นตำแหน่งของโคปุระ มีทางเข้าสองทางเหมือนโคปุระ จึงควรมีระเบียงคด หรือกำแพงแก้ว ทว่าไม่ปรากฏส่วนที่ซีกออกปิดล้อมหมู่ปราสาทประธานแต่อย่างใด

อย่างไรก็ตาม ได้พบร่องรอยบางประการที่สะท้อนว่าอาจมีความพยายามแก้ไขแผนผัง คือ การก่อมุขยื่นทางด้านหน้า และด้านหลังของปราสาทหลังเหนือ และหลังใต้ ซึ่งหากเชื่อมกับอาคารหลังอื่น ๆ โดยรอบ จะทำให้ปราสาทวัดกำแพงแลงกลายเป็นปราสาทหลังเดี่ยวที่มีระเบียงคดและโคปุระล้อมรอบ โดยปราสาทประธานยื่นออกไปทางด้านตะวันตกของผังเล็กน้อยเช่นเดียวกับปราสาทแห่งอื่น ๆ หากแต่ยังสร้างไม่เสร็จ จึงเหลือสภาพตามที่ปรากฏในปัจจุบัน

ภาพที่ 135 ภาพเปรียบเทียบกรณีที่ศาสนสถานวัดกำแพงแลงเชื่อมระเบียงคดแล้ว กับแผนผังของปราสาทตาพรหมแห่งโดนเลบาตี

ภาพที่ 136 ภาพแสดงการเปรียบเทียบแผนผัง

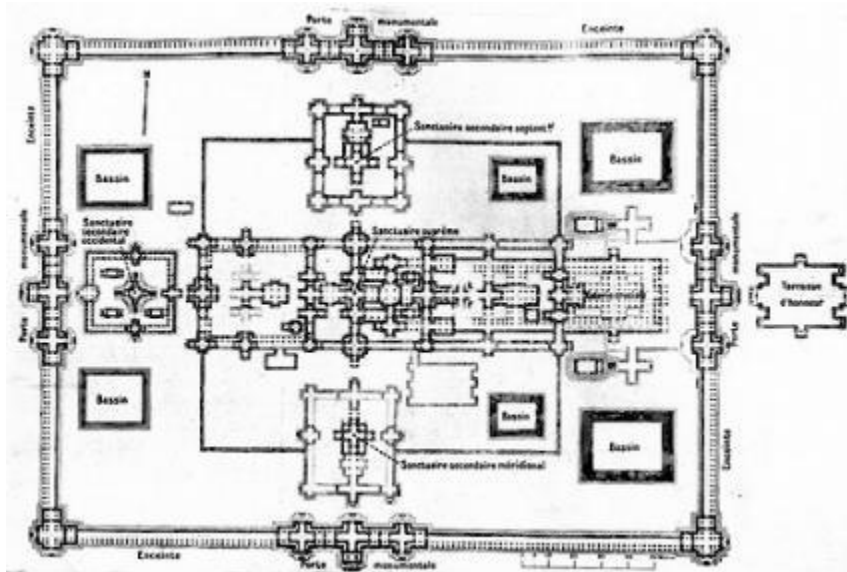
ก. ปราสาทตาพรหมแห่งโดนเลาตี ตาแก้ว

ข. ศาสนสถานประธานเดิม วัดมหาธาตุวรวิหาร ราชบุรี

ค. โบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์ กาญจนบุรี

ง. วัดกำแพงแลง เพชรบุรี (พร้อมแนวสันนิษฐานระเบียงคด)

ศาสนสถานประธานกลางเมืองลพบุรี คือ พระปรางค์สามยอด เป็นปราสาทสามหลัง ขนาดเท่ากันเรียงกันมีมุขกระสันเชื่อม ซึ่งปราสาทสมัยบายนที่อยู่ในลักษณะนี้ คือ กลุ่มปราสาทประธานของปราสาทบันทายฉมาร์ อย่างไรก็ตาม เรายังไม่สามารถสันนิษฐานผังเต็มรูปแบบของพระปรางค์สามยอดในสมัยบายนได้ เนื่องจากไม่มีรายงานถึงส่วนปิดล้อมและอาคารบริวารอื่น ๆ ของพระปรางค์สามยอด แต่ที่หน้าบ้านของปราสาทหลังกลางพบร่องรอยรูช่อ ซึ่งอาจบ่งชี้ว่ามีการสร้างอาคารไม้ยื่นออกมาจากอาคารประธาน ทั้งด้านหน้า และด้านหลัง เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบกับแผนผังปราสาทบันทายฉมาร์ ก็พบว่ามีส่วนยื่นออกมาจากอาคารประธานเช่นกัน ดังนั้นเมื่อแรกสร้าง พระปรางค์สามยอดอาจมีอาคารบริวารเป็นเครื่องไม้มุ่งเครื่องบนดินเผาโดยรอบ

ภาพที่ 137 แผนผังปราสาทบันทายฉมาร์ จังหวัดบันเตียเมียนเจย ประเทศกัมพูชา

ในกรณีปราสาทเมืองสิงห์ มีการสร้างศาสนสถานขึ้นอีกกลุ่มหนึ่ง คือ โบราณสถานหมายเลข 2 ทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือของโบราณสถานหมายเลข 1 ซึ่งมีลักษณะแผนผังที่แตกต่างจากอาคารศาสนสถานอื่น ๆ กล่าวคือ เป็นหมู่ปราสาทหกหลังที่มีโคปุระเชื่อมติดกันอยู่ทางตะวันตกของพื้นที่ ส่วนทางตะวันออกมีโคปุระหน้า มีการขักระเบียงคดเชื่อมกับกลุ่มปราสาทหกหลัง โดยตำแหน่งที่ตั้งแล้วโบราณสถานหมายเลข 2 ควรสร้างภายหลังโบราณสถานหมายเลข 1 และข้อผิดพลาดต่าง ๆ ในการก่อสร้าง ทำให้เชื่อว่าโบราณสถานหมายเลข 2 น่าจะถูกสร้างในภายหลัง และสร้างโดยคนท้องถิ่น

จากข้อมูลดังกล่าวสามารถสรุปในรูปของตารางได้ดังนี้

ตารางที่ 6 ตารางแสดงองค์ประกอบของศาสนสถานประธานกลางเมืองของเมืองสำคัญในสมัยเมือง
พระนคร และในพื้นที่ศึกษา

	ที่ตั้ง	วัสดุหลัก	ชลา ชั้นนอก	กำแพง แก้ว	ชลา ชั้นใน	ระเบียง คด (จำนวน)	บรรณาลย์	ปราสาท ประธาน (จำนวน)	ปราสาท บริวาร
ตา พรหม	เมือง พระนคร	หิน ทราย	/	/	/	/	/	/	/
พระ ขรรค์	เมือง พระนคร	หิน ทราย	/	/	/	/	/	/	/
บายน	เมือง พระนคร	หิน ทราย	/	/	-	/	/	/	/
บันทาย กฐี	เมือง พระนคร	หิน ทราย	/	/	/	/	/	/	/
ตาสม	เมือง พระนคร	หิน ทราย	/	/	/	/	/	/	-
บันทาย ฉมาร์	บันทาย ฉมาร์	หิน ทราย	/	/	/	/	/	/	/
โตนเล บาตี	ตาแก้ว	หิน ทราย+ ศิลา แลง	?	/	/	/	/	/	/
ฮาโรคย ศาลา	หลายแห่ง	ศิลา แลง	-	/	-	-	/	/	-
พระ ปรางค์ สาม ยอด	ลพบุรี	ศิลา แลง	-	-	-	-	-	/	-
มหาธาตุ ราชบุรี	ราชบุรี	ศิลา แลง	-	/	-	/	/	/	-
ปราสาท เมือง สิงห์	กาญจนบุรี	ศิลา แลง	/	/	/	/	/	/	-

	ที่ตั้ง	วัสดุหลัก	ชालาชั้นนอก	กำแพงแก้ว	ชालาชั้นใน	ระเบียงคต (จำนวน)	บรรณาลัย	ปราสาทประธาน (จำนวน)	ปราสาทบริวาร
วัดกำแพงแลง	เพชรบุรี	ศิลาแลง	-	/	-	(/)	-	/ (3 – แรกสร้าง) (1 – ปรับฝัง)	(/)

รายละเอียดทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมเชิงเปรียบเทียบ

สำหรับประเด็นรายละเอียดทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรม ในกรณีเปรียบเทียบกับศาสนสถานต่าง ๆ ในพื้นที่ศึกษา และปราสาทรวมสมัยในประเทศกัมพูชานั้น สามารถอภิปรายโดยแบ่งเป็นหัวข้อสำคัญสามส่วนได้ดังนี้

ปราสาทประธาน

ในพื้นที่ศึกษามีเหลือให้ศึกษาในสภาพสมบูรณ์เพียงสองแห่ง ได้แก่ พระปรางค์สามยอด เมืองลพบุรี และวัดกำแพงแลง เมืองเพชรบุรี ส่วนปราสาทประธานของโบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์ปรากฏสมบูรณ์แต่เพียงฐาน

ปราสาทประธานซึ่งยังเหลือหลักฐานในพื้นที่ศึกษานั้นเป็นปราสาทศิลาแลงในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม มีมุขยื่นออกมาจากทุกด้านเล็กน้อย โดยในกรณีของโบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์ และปรางค์องค์กลางของพระปรางค์สามยอด พบว่ามุขตะวันออกจะยาวกว่ามุขด้านตะวันตกเล็กน้อย ส่วนมุขเหนือ และมุขใต้ต่อยื่นเป็นมุขกระสันไปเชื่อมกับปรางค์องค์เหนือ และองค์ใต้

ในส่วนยอด พบว่า พระปรางค์สามยอดทั้งสามหลังมีชั้นเชิงบาตรห้าชั้นรองรับบัว และยอดกลศ บรรพถลง และกลีบขนุนเป็นหินทราย มีขนาด สัดส่วน และความสูงที่ค่อนข้างเท่ากัน จึงพิจารณาได้ว่าปราสาททั้งสามหลังนี้ควรมีฐานะเป็นปราสาทประธานทั้งหมดดังที่ได้ระบุไว้ก่อนหน้านี้ ในขณะที่ปราสาทประธานวัดกำแพงแลงเหลือยอดเพียงชั้นเชิงบาตรชั้นที่สอง ซึ่งหากพิจารณาโดยสันนิษฐานแล้ว สันนิษฐานได้ว่ายอดปราสาทมีชั้นเชิงบาตรห้าชั้น แตกต่างจากปราสาทหลังอื่นโดยรอบ คือ ปราสาทหลังตะวันออก เหนือ และได้ซึ่งปรากฏชั้นเชิงบาตรเพียงสามชั้น ดังนั้น ปราสาทที่ควรเป็นปราสาทประธานอย่างแท้จริงในกรณีนี้ จึงเป็นปราสาทหลังกลาง ส่วนปราสาทหลังอื่นนั้นควรเป็นอาคารบริวาร ซึ่งจะได้อภิปรายในหัวข้อย่อยถัดไป

สำหรับการตกแต่งในกรณีของพระปรางค์สามยอดนั้นปรากฏชัดเจนว่ามี การปั้น ลวดลายเป็นรูปหน้าต่างหลอก สอดคล้องกับปราสาทร่วมสมัยในประเทศกัมพูชา แต่ไม่ ปรากฏการทำรูปเสามะหวดประดับหน้าต่างแต่อย่างใด

ภาพที่ 138 ภาพแสดงการเปรียบเทียบปราสาทประธาน

ก. พระปรางค์สามยอด ลพบุรี

ข. ปราสาทหลังกลาง วัดกำแพงแลง เพชรบุรี

ค. ปราสาทตาสม เมืองพระนครศรีอยุธยา (Google Streetview, 2013)

ง. ปราสาทตาพรหมแห่งโตนเลบาตี ตากั่ว (Google Streetview, 2014)

โคปุระและระเบียงคด

ในพื้นที่ศึกษามีเหลือให้ศึกษาในสภาพสมบูรณ์เพียงที่โบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์ ส่วนที่วัดมหาธาตุวรวิหาร ราชบุรีนั้นเหลือเพียงร่องรอยส่วนฐาน โคปุระ และระเบียงคดก่อด้วยศิลาแลง

ในส่วนโคปุระ พบว่า โคปุระของโบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์ มีชั้น เเชิงบาตรสามชั้น ลักษณะนี้สอดคล้องกับยอดโคปุระของปราสาทร่วมสมัยในประเทศกัมพูชา คือ ปราสาทตาสม ปราสาทนครบาชัย และปราสาทตาพรหมแห่งโตนเลบาตี เหตุนี้เอง ลักษณะดังกล่าวอาจช่วยยืนยันสมมติฐานว่าด้วยความพยายามต่อเติมระเบียงคดของศาสนสถาน ที่วัดกำแพงแลง เมืองเพชรบุรี เนื่องจากปราสาทหลังตะวันออก เหนือ และได้ก็มีชั้น เเชิงบาตรสามชั้นเช่นเดียวกับโคปุระของปราสาทดังกล่าว โดยเฉพาะปราสาทหลังตะวันออก ของวัดกำแพงแลงที่มีสัดส่วนคล้ายกับโคปุระของปราสาทตาพรหมแห่งโตนเลบาตีอย่างมาก และเมื่อพิจารณาจากแผนผังตำแหน่งของปราสาทดังกล่าวก็มีลักษณะสอดคล้องกับตำแหน่ง ของโคปุระที่ล้อมรอบปราสาทประธานดังที่ได้กล่าวไปแล้วข้างต้น

ภาพที่ 139 ภาพแสดงการเปรียบเทียบโคปุระ
 ก. โบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์
 ข. ปราสาทตาสม เมืองพระนครศรี (Google Streetview, 2013)
 ค. ปราสาทนครบาชัย กำปงจาม (Google Streetview, 2014)
 ง. ปราสาทตาพรหมแห่งโตนเลบาตี ตากแก้ว (Google Streetview, 2014)

ทั้งนี้ พึงสังเกตอีกว่า การสร้างปราสาทหลังเหนือ และหลังใต้ที่วัดกำแพงแลงนั้น แม้จะสร้างในรูปลักษณะแบบโคปุระที่มีชั้นเชิงบาตรสามชั้น แต่ประตูกลับอยู่ที่ด้านตะวันออกเพียงด้านเดียว สะท้อนว่า ความตั้งใจแต่แรกสร้างนั้นอาจเป็นการสร้างปราสาทเพื่อประดิษฐานรูปเคารพ มิใช่หน้าที่ในแบบโคปุระ ทว่าใช้รูปแบบอย่างโคปุระโดยไม่สร้างระเบียงคดเชื่อมแต่อย่างใด ภายหลังจึงมีความพยายามแก้ไขแผนผังด้วยการสร้างโคปุระยื่นออกมาโดยจะเห็นเป็นมุขด้านตะวันออก และตะวันตก จึงช่วยยืนยันประเด็นความผิดพลาดในการก่อสร้างในเบื้องต้นที่กล่าวไปแล้วข้างต้นได้เป็นอย่างดี

ภาพที่ 140 ภาพแสดงการเปรียบเทียบโคปุระ

ก. ปราสาทหลังใต้ วัดกำแพงแลง เพชรบุรี

ข. ปราสาทหลังตะวันออก วัดกำแพงแลง เพชรบุรี

ค. โคปุระ ปราสาทตาพรหมแห่งโตนเลบาตี จังหวัดตาแก้ว (Google Streetview, 2014)

ในส่วนระเบียงคต พบว่า มีลักษณะเป็นอาคารปิดทึบทั้งสองด้าน เป็นทางเดินแคบ ๆ มีช่องทางเข้าออกหรือหน้าต่างบางจุดเป็นระยะ ๆ ที่ผนังฝั่งด้านใน ซึ่งมีลักษณะสอดคล้องกับปราสาทร่วมสมัยในประเทศกัมพูชา อย่างไรก็ตาม หน้าต่างของระเบียงคตของปราสาทในประเทศกัมพูชาจะปรากฏสามะหวัดด้วย ซึ่งปรากฏที่ปราสาทหลังตะวันออกของวัดกำแพงแลง เพชรบุรี อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏว่าโคปุระ และระเบียงคตของโบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์ มีการตกแต่งผนังในลักษณะเดียวกับปราสาทในประเทศกัมพูชา คือ การทำหน้าต่างหลอก หรือการทำรูปเทวดาหรือไม่ เนื่องจากส่วนที่ฉาบปูนมีความเสียหายอย่างมาก

กำแพงแก้ว

ในพื้นที่ศึกษามีเหลือให้ศึกษาในสภาพสมบูรณ์ที่สุด คือ ศาสนสถานที่วัดมหาธาตุวรวิหาร เมืองราชบุรี ซึ่งเหลือกำแพงแก้วในลักษณะสมบูรณ์ และยังปรากฏส่วนทับหลังกำแพงซึ่งมีลักษณะเป็นแผ่นหินทรายจำหลักรูปพระพุทธรูปปางสมาธิในซุ้มเรือนแก้ว โดยสามารถเปรียบเทียบได้กับกรณีกำแพงแก้วของปราสาทบันทายภูฎี และปราสาทตาสม ซึ่งมีกำแพงแก้วพร้อมทับหลังกับกำแพงในลักษณะเดียวกัน โดยในกรณีของกำแพงแก้วศาสนสถานประธานเดิมของเมืองราชบุรีนั้น พบว่า วัสดุที่ใช้เป็นหินทรายแดง ส่วนโบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์ ก็ปรากฏทับหลังกำแพงเช่นกัน หากแต่ทำจากศิลาแลง

ภาพที่ 141 ภาพเปรียบเทียบกำแพงแก้ว

ก.ศาสนสถานประธานเดิม วัดมหาธาตุวรวิหาร ราชบุรี

ข.โบราณสถานหมายเลข 1 ปราสาทเมืองสิงห์ กาญจนบุรี

ค.ปราสาทบันทายภูฎี เมืองพระนครศรีอยุธยา (Google Streetview, 2013)

ง.ปราสาทตาสม เมืองพระนครศรีอยุธยา (Google Streetview, 2013)

6.1.6) พื้นที่ใช้สอยของเมือง

จากหลักฐานต่าง ๆ ที่ปรากฏ สามารถสันนิษฐานการใช้สอยพื้นที่ต่าง ๆ ในเมืองได้ ดังนี้

เมืองลพบุรี สภาพพื้นที่ที่ปรากฏตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันเป็นพื้นที่ชุมชนเมืองหนาแน่น และการเป็นพื้นที่ดอนสูงเหนือพื้นที่อื่น ๆ อย่างชัดเจน ทำให้พื้นที่เกษตรกรรมน่าจะอยู่บริเวณพื้นที่ลุ่มต่ำรอบเมือง คือ พื้นที่แถบทุ่งพรหมศาสตร์ทางตะวันตกของเมือง ที่ราบทางตะวันออก และทางใต้ของเมือง ส่วนศาสนสถานประธานกลางเมืองของลพบุรีนั้น น่าจะเป็นกลุ่มศาสนสถานซึ่งเป็นที่ตั้งของเทวสถานปรารงค์แขก ศาลพระกาฬ (ศาลสูง) และพระปรารงค์สามยอด ซึ่งวางตัวตรงกับสะพานเรือ ซึ่งเป็นทางเชื่อมระหว่างเมืองบนกับเมืองล่าง แต่อาจมีศาสนสถานอีกแห่งหนึ่งทางตอนใต้ของกลุ่มศาสนสถานดังกล่าว (ในกรณีพื้นฐานอาคาร 23ค ในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุมีมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 หรือสมัยบาปวน)

เนินทางพระ เป็นเมืองที่ไม่ปรากฏคูน้ำคันดินกำแพงเมืองล้อมรอบ และถูกล้อมรอบด้วยพื้นที่ลุ่มขนาดใหญ่ ซึ่งปรากฏในภาพถ่ายทางอากาศถือว่าเป็นพื้นที่เกษตรกรรม พื้นที่ชุมชนจึงน่าจะอยู่ในบริเวณที่ดอนโดยรอบปราสาท

เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ จากภาพถ่ายทางอากาศเข้าร่วมกับแผนที่ที่คณะของตรี อมาตยกุลได้เขียนไว้ จะเห็นได้ว่าพื้นที่ส่วนใหญ่ภายในขอบเขตกำแพงเมืองเป็นพื้นที่เกษตรกรรม โดยมีพื้นที่ลุ่มต่ำกว่าทางตะวันออกของเมือง มีการแบ่งแปลงนาเป็นตารางสี่เหลี่ยมมุมฉากอย่างค่อนข้างเป็นระเบียบรับไปกับแนวกำแพงเมือง และมีที่ดอนบริเวณด้านหลังข้างตะวันตกของจอมปราสาท ซึ่งในการสำรวจและขุดค้นเมื่อปี 2507 ยังปรากฏ

เป็นพื้นที่ชุมชน ภายในพื้นที่เมืองจึงน่าจะมีทั้งพื้นที่เกษตรกรรม และพื้นที่ที่อยู่อาศัยบนที่ดอน ศาสนสถานประธานกลางเมืองนั้นก็ควรอยู่ที่ตำแหน่งของจอมปราสาทนั่นเอง

เมืองราชบุรี เป็นเมืองที่ตั้งบนคันดินธรรมชาติริมแม่น้ำ โดยพื้นที่ตามแนวขอบกำแพงเมืองด้านตะวันตก โดยเฉพาะซีกเหนือยังคงเป็นที่ลุ่มต่ำใช้ทำการเกษตรจนถึงปัจจุบัน ภายในพื้นที่เมืองจึงน่าจะมีทั้งพื้นที่เกษตรกรรมในที่ลุ่มต่ำ และมีเขตที่อยู่อาศัยบนแนวคันดินธรรมชาติริมแม่น้ำแม่กลอง โดยพื้นที่ริมแม่น้ำแม่กลองน่าจะใช้ประโยชน์ในการขนถ่ายสินค้าทางน้ำด้วย เนื่องจากไม่ปรากฏกำแพงเมืองในด้านที่ติดกับแม่น้ำ ศาสนสถานประธานกลางเมืองคือศาสนสถานเดิมที่วัดมหาธาตุวรวิหาร

เมืองสิงห์ เป็นเมืองที่ตั้งบนลานตะพักริมแม่น้ำแควน้อย ปัจจุบันไม่ปรากฏหลักฐานของพื้นที่เกษตรกรรมภายในเมือง แต่จากการขุดค้นทางโบราณคดี พบพื้นที่ที่สันนิษฐานได้ว่าเป็นพื้นที่กิจกรรมแกะสลักบริเวณด้านตะวันตกเฉียงใต้ของเมือง ในขณะที่พื้นที่เกษตรกรรมนั้น หากพิจารณาจากสภาพปัจจุบันจะพบว่ามีค่อนข้างจำกัด คือ ที่ราบขนาดเล็กริมแม่น้ำแควน้อยเท่านั้น ในขณะที่พื้นที่รอบเมืองส่วนใหญ่ไม่ใช่พื้นที่ที่เหมาะสมแก่การเกษตรกรรมเท่าที่ควร เมืองสิงห์จึงไม่น่าจะมีการเกษตรกรรมมากนัก และน่าจะสัมพันธ์กับข้อสันนิษฐานว่าเมืองสิงห์มีประชากรไม่มากนัก สะท้อนผ่านการพบภาชนะดินเผาในปริมาณน้อย ศาสนสถานประธานกลางเมือง คือ โบราณสถานหมายเลข 1 ซึ่งวางตัวตรงตามแนวแกนประตูเมืองทั้งสี่ด้าน ภายหลังจึงมีการสร้างโบราณสถานหมายเลข 2 ขึ้นที่ด้านข้างทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ

เมืองเพชรบุรี ปัจจุบันภายในเขตกำแพงเมืองมีการตั้งถิ่นฐานอย่างหนาแน่น ยากจะสันนิษฐานว่าการใช้สอยภายในเมืองช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 เป็นอย่างไร แต่จากสภาพภูมิศาสตร์ที่ปรากฏสามารถสันนิษฐานได้ว่าพื้นที่ด้านตะวันออกเฉียงเหนือ และตะวันออกซึ่งเป็นที่ยลุ่มต่ำ และมีเครือข่ายคลองแตกแขนงน่าจะใช้เป็นพื้นที่เกษตรกรรมได้ ศาสนสถานประธานกลางเมืองคือศาสนสถานที่วัดกำแพงแลง ซึ่งอยู่ในตำแหน่งเกือบกึ่งกลางของเมือง และเป็นโบราณสถานแห่งเดียวที่ปรากฏหลักฐานสมัยบายนอย่างชัดเจน

จะเห็นได้ว่า การใช้สอยพื้นที่ของเมืองส่วนใหญ่ สามารถแบ่งพื้นที่ได้เป็นพื้นที่ที่อยู่อาศัย และพื้นที่เกษตรกรรม โดยพื้นที่เกษตรกรรมมีทั้งอยู่ในพื้นที่เขตกำแพงเมือง และพื้นที่นอกเขตกำแพงเมือง ส่วนศาสนสถานประธานกลางเมืองนั้น สำหรับเมืองที่มีคูน้ำคันดินกำแพงเมืองจะตั้งอยู่บนตำแหน่งกึ่งกลางของเมือง

สำหรับการแบ่งแปลงนาของพื้นที่เกษตรกรรมของแต่ละเมือง พบว่า แปลงนาภายในเมือง และภายนอกเมืองส่วนใหญ่เป็นแปลงนามีขนาดและทิศทางไม่แน่นอน เป็นไปตามธรรมชาติของพื้นที่ จึงเรียกได้ว่าเป็นระบบแกนร่วม (Coaxial) ซึ่งเป็นระบบแปลงนาที่

พบได้ทั่วไป ยกเว้นกรณีเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ ซึ่งจากภาพถ่ายทางอากาศเก่าพบการแบ่งแปลงนาภายในกำแพงเมืองที่มีขนาดค่อนข้างเสมอกัน คือมีรูปร่างใกล้เคียงสี่เหลี่ยมจัตุรัส และมีทิศทางที่สอดคล้องไปกับแนวกำแพงเมือง คือตามแนวแกนทิศหลัก ผิดกับแปลงนาในบริเวณโดยรอบ ซึ่งหากในเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์เมื่อสมัยบายบมีการทำเกษตรกรรมภายในเมืองแล้ว ก็มีความเป็นไปได้ที่การแบ่งคั่นนาดังกล่าวอาจจะเกิดขึ้นพร้อมกันกับเมือง และหมายความว่ามี การตัดแปลงภูมิประเทศในระบบกริด แม้จะยังสร้างแปลงนาในระบบกริดได้อย่างไม่มีประสิทธิภาพนัก ซึ่งคล้ายกับกรณีที่สก็อต ฮอว์เคนพบความพยายามจัดระเบียบแปลงนาโดยคนท้องถิ่นในพื้นที่ถนนระหว่างเมืองพระนครกับเมืองทริทราลัย ด้านตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองซึ่งไม่ปรากฏปราสาทหลวง โดยเลียนแบบการแบ่งแปลงนารอบปราสาทหลวง อย่างไรก็ตาม ควรมีการตรวจสอบทางโบราณคดีโดยละเอียดเพื่อให้ทราบแน่ชัดถึงอายุสมัยที่แท้จริงของแปลงนาเหล่านี้

เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบพื้นที่เมืองในประเทศกัมพูชา พบว่า ชุมชนระดับเมืองที่ถูกสถาปนาขึ้นใหม่ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อย่างเมืองบันทายฉมาร์ ก็ไม่ปรากฏว่ามีการแบ่งแปลงนาโดยรอบพื้นที่เป็นตารางกริดที่มีขนาดและทิศทางที่สอดคล้องกัน แตกต่างจากพื้นที่โดยรอบปราสาทหลวงในเมืองพระนคร ในประเด็นนี้อาจพิจารณาได้ว่า การแบ่งแปลงนาเป็นตารางกริดเป็นสิ่งที่ต้องใช้ทรัพยากรคนจำนวนมากเพื่อเปลี่ยนแปลงพื้นที่ การแบ่งแปลงนาเป็นตารางกริดสี่เหลี่ยมจัตุรัส (หรือรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าสม่ำเสมอ) จึงอาจพบได้ในพื้นที่ที่มีประชากรหนาแน่น และมีอำนาจรัฐเข้มข้นอย่างเมืองพระนครและปริมณฑล ทำให้แปลงนาโดยรอบปราสาทหลวงมีลักษณะเป็นตารางกริด หรือมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบแปลงนาให้เป็นตาราง กริดในพื้นที่ที่สร้างปราสาทใหม่ที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดศูนย์กลาง ในขณะที่เมืองสถาปนาใหม่อย่างบันทายฉมาร์ และเมืองในพื้นที่ศึกษาอาจยังมีประชากรน้อยอยู่ และยังคงต้องสร้างปราสาทประธานกลางเมือง และคั่นดินกำแพงเมืองใหม่ทั้งหมด

ภาพที่ 142 ภาพถ่ายทางอากาศบริเวณทิศตะวันตก และทิศใต้ของเมืองลพบุรี แสดงการแบ่งแปลงนา

ภาพที่ 143 ภาพถ่ายทางอากาศเมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ แสดงการแบ่งแปลงนาระหว่างภายในเมืองและภายนอกเมือง

ภาพที่ 144 แปลงนาแบบตารางกริด รอบพนมบาแค็ง เมืองพระนคร
(Google Earth, 2023)

ภาพที่ 145 แปลงนาในพื้นที่เมืองบันทายฉมาร์
(Google Earth, 2023)

6.1.7) โบราณวัตถุ

แม้การศึกษาในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีในพื้นที่ศึกษา แต่ก็ได้รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับโบราณวัตถุที่พบในพื้นที่ศึกษา ซึ่งมีฐานข้อมูลบันทึกไว้อย่างชัดเจน และบางชิ้นได้ถูกจัดแสดงไว้ในพิพิธภัณฑสถานต่าง ๆ โดยสามารถแบ่งประเภทได้ดังนี้

ก. ประติมากรรมทางศาสนา

ประติมากรรมทางศาสนาที่มีรายงานว่าถูกค้นพบในพื้นที่ศึกษา ส่วนใหญ่เป็นประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนานิกายวัชรยาน ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือในวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 โดยอาจจำแนกประติมากรรมทางศาสนาได้ดังนี้

(1) พระพุทธรูปนาคปรก

เป็นหลักฐานในกลุ่มพระพุทธรูปที่พบมากที่สุด มีพุทธลักษณะร่วมกัน คือ เป็นพระพุทธรูปนั่งบนขนาดสามชั้น แผ่พังพานเหนือพระวรกาย องค์พระพุทธรูปไม่ประดับเครื่องทรง อาจจะมีสังฆาฏิหรือไม่มีก็ได้ มีบางองค์ที่มีลักษณะพิเศษ คือ องค์ใหญ่จากพระปรารค์สามยอดที่จัดแสดงภายในพระที่นั่งพิมานมงกุฎ และข้างพระที่นั่งจันทรพิศาล พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสมเด็จพระนารายณ์ จังหวัดลพบุรี มีขนาดใหญ่ และมีสัดส่วนคล้ายกับพระพุทธรูปประธาน ณ ปราสาทบายน ปัจจุบันประดิษฐานที่วัดป่าปิลเวง เมืองพระนครที่น่าสนใจคือ องค์ที่จัดแสดงข้างพระที่นั่งจันทรพิศาลนั้น มีร่องรอยการสลักสมพต หรือผ้านุ่งซึ่งพบได้ไม่มากนัก

ภาพที่ 146 ภาพเปรียบเทียบพระพุทธรูปนาคปรก

ระหว่าง ก. พระพุทธรูปประธาน ณ ปราสาทบายน กับ

ข. พระพุทธรูปนาคปรกขนาดใหญ่พบที่พระปรารค์สามยอด เมืองลพบุรี และ ค. พระพุทธรูปนาคปรกที่จัดแสดง

ณ ข้างพระที่นั่งจันทรพิศาล พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์

พระพุทธรูปขนาดปรกนี้พบที่เมืองลพบุรีเป็นจำนวนมาก พบที่เนินทางพระ 1 องค์ และยังพบในพื้นที่อื่น ๆ ของจังหวัดสุพรรณบุรี พบที่จังหวัดชัยนาทอย่างน้อย 4 องค์ (จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติชัยนาทมุนี) พบที่พงตึก 1 องค์ (เก็บรักษาที่วัดดงสัก) พบในพื้นที่จังหวัดนครปฐม 7 องค์ (สององค์ที่สมบูรณเก็บรักษาที่พระปฐมเจดีย์พิพิธภัณฑสถาน) พบที่เมืองราชบุรีอย่างน้อย 1 องค์ พบที่เมืองสิงห์ 3 องค์ พบที่เมืองเพชรบุรี 1 องค์ ในกรณีพระพุทธรูปขนาดปรกที่ราชบุรีนั้น องค์ที่ประดิษฐานอยู่ ณ พระปรางค์วัดมหาธาตุ มีลักษณะพิเศษคือทำพระหัตถ์แบบปางมารวิชัยแทนที่จะเป็นปางสมาธิตามปกติ ลักษณะเช่นนี้คล้ายกับพระพุทธรูปขนาดปรกมีจารึกภาษาเขมรที่ฐานพบที่เมืองไชยาซึ่งสามารถกำหนดอายุได้ในช่วงสมัยเดียวกัน จึงอาจทำให้เห็นภาพการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมจากภาคกลางลงไปสู่พื้นที่คาบสมุทรลพบุรี ผ่านการสร้างพระพุทธรูปขนาดปรกแสดงปางมารวิชัย

จากข้อมูลดังกล่าวจะเห็นได้ว่า พระขนาดปรกเป็นพระพุทธรูปที่พบได้ทุกเมืองในพื้นที่ศึกษา แม้ที่สระโกสินารายณ์จะไม่พบพระพุทธรูปขนาดปรก แต่ก็ปรากฏอยู่ที่พื้นที่ต่อเนื่องอื่น ๆ อย่างพงตึก หรือนครปฐม ซึ่งในกรณีของนครปฐมนั้นพบรวมกันถึง 7 องค์ พระพุทธรูปขนาดปรกที่พบนี้ ส่วนใหญ่แม้จะมีลักษณะร่วมแบบกับศิลปะขอมในประเทศกัมพูชา แต่ก็ปรากฏลักษณะเฉพาะตัวหรือลักษณะท้องถิ่นอยู่ เช่น บางองค์ทำพระหัตถ์แบบปางมารวิชัย บางองค์มีพระพักตร์ยาว หรือมีลักษณะที่ชวนให้นึกถึงศิลปะทวารวดีอันเคยเจริญรุ่งเรืองในพื้นที่นี้มาก่อน และพระพุทธรูปบางองค์ปรากฏการจารึกข้อความที่กล่าวถึงการสร้างพระพุทธรูป เช่น จารึก ลบ.13 ที่เมืองลพบุรี สะท้อนว่ามีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นโดยบุคคลธรรมดาไว้ในพระศาสนา

เมื่อกล่าวถึงพระพุทธรูปขนาดปรก ย่อมควรต้องกล่าวถึง “พระชัยพุทธมหานาค” ที่ปรากฏในจารึกปราสาทพระขรรค์ พระชัยพุทธมหานาคนี้กระแสหลักในปัจจุบันเชื่อกันว่าหมายถึงพระพุทธรูปขนาดปรก ซึ่งที่ปราสาทขอมนั้นก็มีพระพุทธรูปขนาดปรก²⁷ เป็นประธาน โดยหม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ (2543: 235) มองว่าพระชัยพุทธมหานาคอาจไม่ได้ถูกสร้างขึ้นจากเมืองพระนคร แต่อาจเป็นการสร้างขึ้นในท้องถิ่น และทำพิธีเบิกพระเนตรเมื่อประดิษฐาน อย่างไรก็ตาม พระพุทธรูปขนาดปรกที่พบในแต่ละเมือง ยังไม่อาจทราบได้ว่าองค์ใดแน่ที่เป็นพระชัยพุทธมหานาคตามจารึก เนื่องจากยังไม่พบหลักฐานที่บ่งชี้ชัดเจน

²⁷ ปัจจุบันประดิษฐานที่วัดปรัปิลเวง เมืองพระนคร

(2) พระพุทธรูปสำริด

เป็นพระพุทธรูปขนาดเล็ก พบทั้งพระพุทธรูปยืน และพระพุทธรูปนั่ง มีทั้งพระพุทธรูปทรงเครื่อง และไม่ทรงเครื่อง พระพุทธรูปนั่งบางส่วนมีการสร้างบัลลังก์และเรือนแก้วประกอบด้วย พระพุทธรูปสำริดเหล่านี้ปรากฏมากที่เมืองลพบุรี บางส่วนถูกค้นพบในลุ่มแม่น้ำท่าจีน เช่นพระพุทธรูปสำริดจากวัดชุมชนสงฆ์ และวัดพระธาตุสวนแตง จังหวัดสุพรรณบุรี

ภาพที่ 147 พระพุทธรูปสำริดที่พบในพื้นที่เมืองลพบุรี

(3) พระพุทธรูปอื่น ๆ

พระพุทธรูปอื่น ๆ ที่ไม่จัดอยู่ในประเภท (1) และ (2) เป็นพระพุทธรูปในศิลปกรรมร่วมแบบสมัยบายน พบจำนวนไม่มากนัก

(4) พระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี

พระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีนับเป็นหลักฐานชิ้นเด่นที่สุดชิ้นหนึ่ง เนื่องจากไม่พบการสร้างประติมากรรมเช่นนี้ทั้งก่อนและหลังพุทธศตวรรษที่ 18 ลักษณะของพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี คือ เป็นรูปบุคคลยืนตรง (สมถังค์) มีแปดกร พระเศียรเกล้าพระเมาลี ที่พระเมาลีมีรูปพระอมิตาภพุทธเจ้าประทับนั่งสมาธิ พระเนตรเหลือบลงต่ำ พระโอษฐ์ยิ้มอย่างมีกรุณา ที่พระวรกายมีรูปพระพุทธรูปขนาดเล็กเรียงเป็นแถว ๆ เต็มพระวรกาย ส่วนใหญ่จะเรียงรายไปจนถึงบันพระองค์ นุ่งสมพตสัน มีผ้าคาดพระองค์ปล่อยชายหางปลา นิ้วพระบาทประดับ

พระอัครมหารัชมังคลาจารย์ ในประเทศกัมพูชา พบพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีหลายองค์ เช่น เมืองพระนคร บ้านทนายฉมาร์ ปราสาทพระถกล (พระขรรค์กำปงสวาย) ดอนเตี้ย (กำปงชนัง) กำปงธม โตนเล-บาตี (ตาแก้ว) ส่วนในเวียดนามพบที่บิญดิง (Binh Dinh) นอกจากนี้ นักวิชาการบางท่าน เช่น ไฮแรม วูดวาร์ด (1997: 103) ยังให้ความเห็นว่า พระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีน่าจะหมายถึง “พระชัยพุทธมหานาถ” ในจารึกปราสาทพระขรรค์

ในพื้นที่ศึกษา พบทั้งสิ้น 5 องค์ คือ องค์ที่ถ้ำคูหาสวรรค์ ลพบุรี สภาพถูกบูรณะจนเสียหายเพิ่มเติมไปมากกลายเป็นรูปทวารบาล 2 องค์ องค์ที่สระโกสินารายณ์ สภาพเหลือเพียงพระวรกาย 1 องค์ องค์ที่ปราสาทเมืองสิงห์ สภาพค่อนข้างสมบูรณ์ 1 องค์ และองค์ที่วัดกำแพงแลง สภาพเหลือเพียงต้นพระกร 1 องค์ เมื่อพิจารณาตามขนาดแล้ว พระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีที่ถ้ำคูหาสวรรค์ และที่สระโกสินารายณ์มีขนาดใหญ่กว่าองค์ที่ปราสาทเมืองสิงห์

เมื่อพิจารณาถึงรายละเอียด พระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีส่วนใหญ่จะมีพระรัศมีเต็มพระวรกาย ตรงกับพระลักษณะของพระอวโลกิเตศวรที่พบ ณ ถ้ำคูหาสวรรค์ ลพบุรี และปราสาทเมืองสิงห์ ส่วนพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีที่พบที่สระโกสินารายณ์นั้น มีพระรัศมีเพียงพระอุระ ลงไม่ถึงพระนาภี ซึ่งเทียบเคียงได้กับพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีจากดอนเตี้ย (DCA5739) และพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีองค์ใหญ่ (Ka.2165) ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติกรุงพนมเปญ

ลักษณะของพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีแต่ละองค์ที่พบนั้น มีความแตกต่างกันในรายละเอียด เช่น พระพักตร์ หรือความคมชัดของพระพุทธรูปพระรัศมี จึงอาจเป็นไปได้ว่ากลุ่มผู้สร้างอาจไม่ใช่กลุ่มเดียวกัน พระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีจึงอาจไม่ใช่สิ่งที่ถูกพระราชทานไปตามหัวเมืองต่าง ๆ แต่อาจมีการสร้างขึ้นในแต่ละหัวเมืองตามนโยบายของเมืองพระนคร และประดิษฐานไว้ในหัวเมืองนั้นก็เป็นที่

ภาพที่ 148 ภาพเปรียบเทียบพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี
จากซ้าย ปราสาทเมืองสิงห์/ ปราสาทพระฤๅกล เมืองพระขรรค์กำแพงสวาย/ โตนเลบาตี/ สระโกสินารายณ์/ ดอนเตีย
(ที่มา: พิพิธภัณฑ์กัมเบต/ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร/ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ราชบุรี/ Andy Brower)

(5) พระอวโลกิเตศวร

พระอวโลกิเตศวรในรูปแบบปกติคือมีสี่กร พบในหลายพื้นที่ เช่น ที่เนินทางพระ
สระโกสินารายณ์ เมืองสิงห์ และวัดกำแพงแลง ซึ่งสะท้อนถึงคติความเชื่อในแบบพุทธศาสนา
นิกายวัชรยานที่ให้ความสำคัญกับพระอวโลกิเตศวร องค์ที่มีลักษณะสมบูรณ์กว่าองค์อื่นใน
พื้นที่ศึกษา ได้แก่ องค์ที่พบ ณ เนินทางพระ และที่ปราสาทเมืองสิงห์ (ในที่นี้เลือกองค์ที่จัด
แสดงในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร) ทั้งสององค์นี้ปรากฏเป็นประติมากรรมบุคคลสี่
กร ที่พระแม่อุมาเทวีพระพุทธรูปปางสมาธิ หมายถึงพระอมิตาภพุทธะ

พระอวโลกิเตศวรองค์สมบูรณ์ที่พบ ณ เนินทางพระ และปราสาทเมืองสิงห์ มีพระ
พักตร์ที่ยาว สัดส่วนที่ต่างจากพระพักตร์ที่พบในกัมพูชา และพระอวโลกิเตศวรองค์สมบูรณ์ที่
พบ ณ เนินทางพระนั้น พระภูษาไม่มีชายหางปลา ซึ่งแตกต่างจากพระอวโลกิเตศวรใน
รูปแบบร่วมสมัย แสดงให้เห็นว่าอาจเป็นฝีมือช่างพื้นเมือง

ภาพที่ 149 ภาพเปรียบเทียบพระอวโลกิเตศวรสมัยบายน
 ก. พระอวโลกิเตศวร พบที่เนินทางพระ จังหวัดสุพรรณบุรี
 ข. พระอวโลกิเตศวร พบที่ปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี
 ค. พระอวโลกิเตศวรแปดกร จัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ MET นครนิวยอร์ก
 ง. พระอวโลกิเตศวร พบที่ภูโพนระฆัง จังหวัดร้อยเอ็ด (ภาพโดย พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ร้อยเอ็ด กรมศิลปากร)

(6) พระนางปรัชญาปารมิตา

พระนางปรัชญาปารมิตาเป็นประติมากรรมที่พบมากในสมัยบายน ควบคู่ไปกับประติมากรรมพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี ซึ่งเป็นไปตามแนวคิด “รัตนตรัยมหายาน” อันประกอบด้วยพระพุทธเจ้า พระอวโลกิเตศวร และพระนางปรัชญาปารมิตา มีการค้นพบประติมากรรมพระนางปรัชญาปารมิตาในพื้นที่ศึกษา 5 หรือ 6 องค์ แบ่งเป็นพบที่พระปรางค์สามยอด 1 องค์ และที่ปราสาทเมืองสิงห์ 4 องค์ และอาจรวมถึงที่เมืองราชบุรีอีก 1 องค์ด้วย

(7) พระพิมพ์

พระพิมพ์เป็นสิ่งที่ถูกพบจำนวนมากไม่น้อยในพื้นที่ศึกษา โดยพบที่พื้นที่เมืองลพบุรี พื้นที่บ้านหนองแจง พื้นที่จังหวัดสุพรรณบุรี พื้นที่จังหวัดนครปฐม เมืองราชบุรี และเมืองสิงห์ ส่วนใหญ่เป็นพระพิมพ์ดินเผา มีบางส่วนเป็นพระพิมพ์โลหะชินตะกั่ว สะท้อนถึงคติความเชื่อเนื่องในพุทธศาสนานิกายวัชรยาน สามารถประมวลรูปแบบที่โดดเด่นโดยสังเขปได้ดังนี้

พระพิมพ์รัตนตรัยมหายาน เป็นรูปพระพุทธรูปนาคปรก ขนาบด้วยพระอวโลกิเตศวรสี่กร และพระนางปรัชญาปารมิตา พบที่เมืองลพบุรี และเมืองสิงห์

พระพิมพ์ตรีกาย เป็นรูปพระพุทธรูปปางมารวิชัยสามองค์ประทับในซุ้มเรือนแก้ว ปราสาท หรือปราสาทขนาบด้วยซุ้มเรือนแก้วเรียงกัน มีความหมายถึงนิรมานกาย สัมโภคกาย และธรรมกายตามคติพุทธศาสนamahayan พบในพื้นที่เมืองลพบุรี เมืองราชบุรี และเมืองสิงห์ และยังพบในพื้นที่จังหวัดสุพรรณบุรี (บ้านหนองแจง อำเภอดอนเจดีย์ และในพื้นที่อำเภอเมืองสุพรรณบุรี) และนครปฐม (บ้านสระเหี้ย) ถือเป็นรูปแบบพระพิมพ์ที่พบได้มากที่สุดรูปแบบหนึ่งในพื้นที่ศึกษา

พระพิมพ์พระพุทธรูปสามแถว เป็นรูปพระพุทธรูปหลายองค์เรียงกันเป็นสามแถว แถวที่หนึ่งเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องยืนปางแสดงธรรม หรือปางประทานอภัยห้าองค์ ประทับในซุ้มเรือนแก้ว แถวที่สอง และแถวที่สาม เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย บางแห่งอธิบายว่าเป็นรูปอดีตพุทธะ บางแห่งอธิบายว่าเป็นภาพยมกปาฏิหาริย์ พบที่เมืองลพบุรี เมืองราชบุรี และยังพบที่บ้านหนองแจง จังหวัดสุพรรณบุรีอีกด้วย

พระพิมพ์รูปพระพุทธรูปนั่งใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ ประทับภายใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ พบที่เมืองลพบุรี เมืองราชบุรี

พระพิมพ์พระพุทธรูปนั่งปางสมาธิ หรือพระร่วงนั่ง เป็นพระพิมพ์โลหะขนาดเล็ก พบในพื้นที่จังหวัดสุพรรณบุรี

พระพิมพ์พระพุทธรูปปางมารวิชัย เป็นพระพิมพ์ขนาดเล็ก รูปพระพุทธรูปปางมารวิชัยประทับในซุ้มเรือนแก้ว พบที่เมืองสิงห์

พระพิมพ์พระพุทธรูปยืนปางประทานอภัย หรือพระร่วงยืน เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องยืนทำพระหัตถ์ประทานอภัย พบที่เมืองลพบุรี เนินทางพระ บ้านหนองแจง เมืองสิงห์

จากการกำหนดอายุสมัยของพระพิมพ์ทุกรูปแบบ พบว่ามีทั้งที่สามารถกำหนดอายุได้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 หรือปลายพุทธศตวรรษที่ 18 ไปจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น (พุทธศตวรรษที่ 19-20) ดังเช่นกรณีพระพิมพ์ที่พบร่วมกับผอบพระบรมสารีริกธาตุวัดมหาธาตุวิหาร ราชบุรี ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่ายังคงมีการใช้งานพระพิมพ์เก่าในสมัยหลัง หรือยังมีการสร้างพระพิมพ์ภายใต้รูปแบบศิลปกรรมที่เคยมีมาก่อน

ภาพที่ 150 ตัวอย่างพระพิมพ์แบบต่าง ๆ

ก. พระพิมพ์รัตนตรัยมหายาน

ข. พระพิมพ์ตรีกาย จากบ้านสระเหี้ย นครปฐม

ค. พระพิมพ์พระพุทธรูปสามแถว

ง. พระพิมพ์พระพุทธรูปนั่งใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ จากราชบุรี

จ. พระพิมพ์พระพุทธรูปปางมารวิชัย

ฉ. พระพิมพ์พระพุทธรูปยืนปางประทานอภัย หรือพระร่วงยืน จากสุพรรณบุรี

จากข้อมูลเกี่ยวกับโบราณวัตถุกลุ่มประติมากรรมทางศาสนา สามารถสรุปข้อมูลในรูปตารางได้ดังนี้

ตารางที่ 7 ตารางแสดงหลักฐานทางศาสนาที่พบในพื้นที่ศึกษา

	พระนาค ปรก	พระพุทธรูป สำริด	พระพุทธรูป อื่น ๆ	พระอว โลกิเตศวร เปล่งรัศมี	พระอว โลกิเต ศวร-พระ โพธิสัตว์ อื่น ๆ	พระนาง ปรัชญา ปารมิตา	พระพิมพ์
ลพบุรี	/	/		/		/	/
ชิดชัน					/		
เนินทาง พระ	/				/		
หนองแจง	/	/					/
อื่น ๆ	/	/	/				/
สระโกสิ นารายณ์				/	/		
พงดึก	/						
นครปฐม	/						/
ราชบุรี	/					?	/
เมืองสิงห์	/			/	/	/	/
เพชรบุรี	/			/	/		

พึงสังเกตว่า หลักฐานกลุ่มหนึ่งที่ไม่ปรากฏในพื้นที่ศึกษาเลย คือ “พระไภษัชยคุรุไวฑูรยประภา” ในรูปแบบของประติมากรรมรูปเคารพ เว้นแต่พระไภษัชยคุรุไวฑูรยประภาปูนปั้นประดับอาคารที่เนินทางพระ สัมพันธ์กับการที่พื้นที่ศึกษาไม่พบอาคารศาลาเลย อย่างไรก็ตาม จารึกกรอบประตูพระกฐินที่ปราสาทบายนกกล่าวถึงพระไภษัชยราชที่เมืองเพชรบุรี หากแต่ในขณะนี้ยังไม่พบรูปเคารพดังกล่าวจากการดำเนินงานทางโบราณคดี

ข. ประติมากรรมบุคคล และสัตว์อื่น ๆ

ประติมากรรมบุคคล และสัตว์อื่น ๆ นอกเหนือไปจากประติมากรรมทางศาสนา ได้แก่ ประติมากรรมทวารบาล ซึ่งอาจใช้ประดับศาสนสถาน ในพื้นที่ศึกษาพบเพียงชิ้นส่วน บางชิ้น ชิ้นที่โดดเด่นอีกชิ้นคือประติมากรรมหินทรายรูปครุฑ พบที่เมืองครุฑ จังหวัด กาญจนบุรี ซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกับประติมากรรมรูปครุฑที่พบ ณ ปราสาทพระขรรค์ เมือง พระนคร

ภาพที่ 151 ภาพเปรียบเทียบประติมากรรมรูปครุฑ

(ซ้าย) ประติมากรรมรูปครุฑพบที่เมืองครุฑ จังหวัดกาญจนบุรี

(ขวา) ประติมากรรมรูปครุฑที่ปราสาทพระขรรค์ เมืองพระนคร (ภาพจากห้องสมุดดิจิทัล ศ.ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล)

ค. ชั้นส่วนประดับสถาปัตยกรรม

ชั้นส่วนประดับสถาปัตยกรรมที่พบในพื้นที่ศึกษานั้น อาจแบ่งได้เป็นสองกลุ่มใหญ่ ดังนี้

(1) กลุ่มปูนปั้นประดับอาคาร ซึ่งในกรณีของอาคารศาสนสถานที่ยังเหลือสภาพนั้น จะปรากฏการฉาบปูนปิดหน้าศิลาแลง และมีการตกแต่งลวดลายปูนปั้นประดับบนผิวหน้า เป็นกรอบหน้าต่างหลอก และเป็นลวดลายประดับ เป็นลวดลายพันธุ์พฤกษาบ้าง ลวดลาย พระพุทธรูปบ้าง (เช่นประติมากรรมพระไภษัชยคุรุในซุ้มเรือนแก้วที่เนินทางพระ) ลวดลาย รูปบุคคลบ้าง โดยอาคารศาสนสถานที่ยังคงหลงเหลือการประดับลวดลายมากที่สุด คือ พระปรางค์สามยอดซึ่งเป็นศาสนสถานที่ยังคงถูกใช้งานสืบมาจนถึงสมัยอยุธยา มิได้ถูกทิ้งร้าง หรือรื้อถอนในสมัยหลัง จึงน่าจะได้รับการดูแลรักษาดีกว่าแห่งอื่น

ทั้งนี้ การฉาบปูนและปั้นลวดลายประดับอาคารเช่นนี้เป็นเทคนิคที่ปรากฏมาตั้งแต่สมัยวัฒนธรรมทวารวดีอันเคยเจริญในพื้นที่ศึกษาก่อนหน้านี้ แต่ไม่เป็นที่นิยมในพื้นที่แกนกลางวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร ประกอบกับปูนปั้นรูปใบหน้าบุคคลนั้น ก็มีลักษณะบางประการที่ชวนให้นึกถึงประติมากรรมใบหน้าบุคคลในวัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งอาจเป็นการสะท้อนถึงกลุ่มช่างหรือกลุ่มวัฒนธรรมของผู้สร้างในพื้นที่นั้น ๆ

(2) **กลุ่มเครื่องบนและเครื่องยอด** เช่น บรรพแกลง กลีบขนุน ซึ่งทำจากหินทราย บราลี และทับหลังกำแพง ซึ่งทำจากหินทราย กระเบื้องมุงหลังคา ใช้ประดับบนส่วนหลังคา และส่วนยอดของอาคารตามแบบแผนทางสถาปัตยกรรมเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18

ประติมากรรมในกลุ่มที่น่าสนใจ คือ **ประติมากรรมหินทรายรูปใบหน้าบุคคล** พบที่ปราสาทเมืองสิงห์ ซึ่งแม้จะพบเพียงสองชิ้น แต่คาดว่าหากอยู่ในสภาพสมบูรณ์จะมีขนาดใหญ่ และใหญ่เกินกว่าจะเป็นพระพุทธรูปทั่วไป อีกทั้งลักษณะการตัดชิ้นส่วนหินทรายนั้นมีความคล้ายคลึงกับชิ้นส่วนใบหน้าที่ปรากฏบนยอดของปราสาทบายน พระขรรค์ บันทายกภูมิ และประตูเมืองนครธม ซึ่งเป็นจุดเด่นทางสถาปัตยกรรมสมัยบายนในพื้นที่แกนกลางที่มียอดประดับด้วยใบหน้าบุคคลทั้งสิ้น เมื่อพิจารณาประกอบกับข้อมูลของปรีชา กาญจนาคม ที่ระบุว่าเคยมีใบหน้าบนยอดปราสาทที่เมืองสิงห์ ปราสาทเมืองสิงห์จึงอาจมียอดประดับรูปใบหน้าบุคคล แต่ปราสาทอื่น ๆ จะมีรูปใบหน้าบุคคลบนยอดปราสาทหรือไม่นั้นยังไม่มีหลักฐาน

ง. ภาชนะดินเผา

จากข้อมูลที่ปรากฏเกี่ยวกับภาชนะดินเผาที่มีอายุสมัยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ในพื้นที่ศึกษา สามารถจัดจำแนกตามเกณฑ์การแบ่งภาชนะดินเผาโดยทั่วไป ดังนี้

- (1) ภาชนะเนื้อดินธรรมดา (earthenware) เป็นภาชนะที่พบได้ทั่วไป
- (2) ภาชนะเนื้อแกร่ง (stoneware) ซึ่งอาจพบเป็นสองกลุ่มใหญ่ ได้แก่ เครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ซ่ง และเครื่องถ้วยเขมร ภาชนะประเภทนี้มีรายงานการพบมากอย่างมีนัยยะที่เมืองราชบุรี ซึ่งได้พบเครื่องถ้วยจีนราชวงศ์ซ่งจำนวนมากในแม่น้ำแม่กลองที่หน้าวัดเกาะ
- (3) ภาชนะเนื้อกระเบื้อง (porcelain) พบเป็นเครื่องถ้วยจีนแบบชิงไป (Qingbai)

จากหลักฐานทั้งหมด สามารถสรุปข้อมูลในรูปแบบตารางเฉพาะหลักฐานประเภทที่สำคัญได้ดังนี้

ตารางที่ 8 ตารางแสดงข้อมูลภาพรวมทางโบราณคดีของเมืองในพื้นที่ศึกษา

	ลโวทยปุระ	สุวรรณปุระ	คัมพูก ปัญญา	ขยราชบุรี	ศรีชัย สิงหปุระ	ศรีชยวช ปุระ
แหล่ง โบราณคดี	เมืองลพบุรี	เนินทางพระ	สระโกสิ- นารายณ์	เมืองราชบุรี เดิม	เมืองสิงห์	เมืองเพชรบุรี
รูปร่างเมือง	กลม+ขยาย	ไม่มี	สี่เหลี่ยม เกือบจัตุรัส	สี่เหลี่ยม ผืนผ้า	สี่เหลี่ยม เกือบจัตุรัส	สี่เหลี่ยม เกือบจัตุรัส
สัดส่วน (m)	-	-	960 x 960	750 x 2,250	800 x 800	1,200 x 1,300
ขนาด (km ²)	2.8	-	0.92	1.69	0.71	1.56
ลุ่มน้ำ	ลพบุรี-ป่าสัก	ท่าจีน		แม่กลอง		เพชรบุรี
แม่น้ำ	ลพบุรี	ท่าคอย	แม่กลอง	แม่กลอง	แควน้อย	เพชรบุรี
แหล่งน้ำ แบบเขมร	-	-	สระโกสิ- นารายณ์	-	-	-
ปราสาท ประธาน	3 หลัง มีมุขกระสัน	พังทลาย (1 หลัง?)	พังทลาย (1 หลัง?)	1 หลัง	1 หลัง	3 หลัง ไม่มีมุข กระสัน (1 หลัง?)
พระพุทธรูป นาคปรก	/	/	/	/	/	/
พระอวโลกิ เตศวรเปล่ง รัศมี	/*	-	/	-	/	/
พระโพธิสัตว์ อื่น ๆ	/*	/	/	-	/	/
พระนาง ปรัชญา ปารมิตา	/	-	-	?	/	-
พระพิมพ์	/	/*	/*	/	/	-
เครื่องถ้วย เขมร/จีน	/	-	-	/	/	-
จารึก	/	-	-	-	/	-

	ลโวทยปุระ	สุวรรณปุระ	คัมพูก ปฏิภน	ขยราชปุรี	ศรีชัย สิงหปุระ	ศรีชัยวร ปุระ
พศ.18						
การกล่าวถึง ที่ปราสาท บายน	-	-	-	/	-	/
ชุมชนบริวาร	/ (ซีตชิน)	/ (หนองแจง)	/ (พงตึก/ นครปฐม?)	-	/ (เมืองครุฑ กลอนโต)	-
ชุมชนเก่า สมัยทวารวดี	/ (ทับซ้อน)	/ (อุทอง)	/ (นครปฐม พงตึก)	/ (คูบัว)	/ (บร.3-4 บ้านหนอง ปรือ)	/ (เขาย้อย บ้านลาด)
หมายเหตุ * พบในพื้นที่ปริมณฑล หรือเมืองบริวาร						

6.2 บทวิเคราะห์ว่าด้วยภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมของเมืองที่ได้รับอิทธิพลเขมรสมัยบายนในภาค กลางตอนล่างและภาคตะวันตกของประเทศไทย ในมิติการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม

การศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมนั้น เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ กับสิ่งแวดล้อมที่นำไปสู่ภูมิทัศน์ที่ปรากฏ ในส่วนนี้จะเป็นการศึกษา วิเคราะห์ และสังเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับปัจจัยสำคัญที่นำไปสู่การปรากฏภูมิทัศน์วัฒนธรรมในพื้นที่ศึกษา ผ่านมุมมองสามมิติ ได้แก่ มิติการเมือง มิติเศรษฐกิจ และมิติวัฒนธรรม ซึ่งถือเป็นปัจจัยวัฒนธรรม (Cultural Factor)

6.2.1) มิติการเมือง

รัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724-ราว 1761) เป็นรัชสมัยที่เมืองพระนครเพิ่งผ่านพ้นวิกฤตการณ์การรุกรานของจามปา ภายหลังจากพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงได้ราชสมบัติแล้ว ก็มีการสร้างราชธานีขนาดใหญ่ คือ เมืองพระนครหลวง หรือเมืองนครธม (และเมืองบันทายฉมาร์) มีการก่อสร้างศาสนสถานสำคัญภายในพระนคร เช่น ปราสาทตาพรหม ปราสาทพระขรรค์ ปราสาทบันทายภูฎี เป็นต้น ในส่วนนี้จะได้กล่าวถึงพัฒนาการของสถานการณ์การเมืองในเมืองพระนคร และพื้นที่ศึกษาเสียก่อน เพื่อทำความเข้าใจมิติการเมือง

ในส่วนของพื้นที่ภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตกของไทย พื้นที่ลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสักนั้น แน่นนอนว่าได้อยู่ภายใต้อิทธิพลทางการเมืองของเมืองพระนครแล้วตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15-16 ดังปรากฏการสร้างศาสนสถานแบบเขมรสมัยเมืองพระนครขึ้นที่เมืองลพบุรี รวมถึงจารึกศาลสูง และจารึกศาลเจ้าที่เมืองลพบุรี หากแต่พื้นที่ลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง-เพชรบุรี ยังคงไม่มีข้อมูลแน่ชัด

ข้อมูลทางโบราณคดีในปัจจุบันได้ให้ภาพสอดคล้องกันว่า ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง-เพชรบุรี เคยมีวัฒนธรรมทวารวดีเจริญอยู่ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 และมีปฏิสัมพันธ์กับบ้านเมืองในที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมร ดังปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้อง เช่น ศิวลึงค์รูปแบบเดียวกับที่พบในเจดณะที่คอกข้างดินนอกเมืองอู่ทอง หรือจารึกที่กล่าวถึงการโจมตีบ้านเมืองด้านตะวันตกของเจดณะ อย่างไรก็ตาม ความวุ่นวายภายในอาณาจักรเจดณะหลังพุทธศตวรรษที่ 12 ทำให้ปฏิสัมพันธ์ระหว่าง ที่ราบภาคกลางของไทย และที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมรลดลง โดยที่ในระยะเวลาดังกล่าวนี้ วัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลางได้เจริญขึ้นอย่างมาก ทั้งในด้านเศรษฐกิจการค้าระหว่างประเทศ และศิลปกรรม จนถึงพุทธศตวรรษที่ 15-16 วัฒนธรรมทวารวดีจึงเริ่มเสื่อมลง โดยการดำเนินงานทางโบราณคดีที่ผ่านมาได้สะท้อนว่า ความเปลี่ยนแปลงทางภูมิศาสตร์ เช่น การเปลี่ยนทางเดินของลำน้ำ ทำให้เมืองในสมัยทวารวดีอย่างนครปฐม อู่ทอง และคูบัว เสื่อมลงจนร้างไปในที่สุดเมื่อพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งระยะดังกล่าวเป็นช่วงเวลาเดียวกันกับเวลาที่เมืองพระนครเริ่มแผ่อิทธิพลเข้ามายังที่ราบภาคกลางของไทย โดยเฉพาะที่เมืองลพบุรีในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1

เมื่อพิจารณาถึงหลักฐานที่แสดงถึงการขยายตัวของวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครในพื้นที่ภาคกลางของไทยทั้งหมดในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-17 จะพบว่า มีแนวโน้มที่จะขยายอิทธิพลขึ้นไปทางทิศเหนือของเมืองลพบุรี ดังปรากฏโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร เช่น ปราสาทศรีเทพ ปราสาทสองพี่น้อง และปราสาทฤๅษีแห่งเมืองศรีเทพ พื้นที่ที่ราบลูกฟูกด้านตะวันออกของจังหวัดนครสวรรค์ ปราสาทเขาปู่จ่า และศาลตาผาแดง จังหวัดสุโขทัย รวมถึงจารึกดงแม่นางเมือง จังหวัดนครสวรรค์ ที่สะท้อนการรับวัฒนธรรมเขมร เกิดเป็นแกนอิทธิพลขึ้นทางทิศเหนือของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งหมายถึงการขยายอิทธิพลประชิดเขตอิทธิพลของทริภุญชัย และด้านใต้ของพุกาม โดยมีกลุ่มชุมชนสำคัญคือชุมชนในลุ่มแม่น้ำยมในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบน และในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ยังเป็นช่วงที่อาณาจักร ทริภุญชัยอยู่ภายใต้การปกครองของพระเจ้าสวาวาสิตติ ซึ่งเป็นช่วงสมัยที่ทริภุญชัยมีความเจริญรุ่งเรือง อีกทั้งพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบนยังสามารถติดต่อกับชายฝั่งอ่าวเบงกอลแถบปากแม่น้ำสาละวินได้ผ่านด่านแม่ละเมา

หลังรัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 เมืองลพบุรีอาจมีการแยกตัวเป็นอิสระในบางระยะ และกลับเป็นส่วนหนึ่งของอิทธิพลเมืองพระนครเป็นบางระยะ ดังปรากฏภาพสลักกองทัพเมืองละโว้ที่ระเบียงคดของนครวัดในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ส่วนพื้นที่ลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง-เพชรบุรีนั้นไม่ปรากฏหลักฐานที่แสดงถึงความเป็นไปในพื้นที่อย่างชัดเจน แต่เมื่อพิจารณาถึงสถานการณ์โดยรอบ

พื้นที่แล้ว ด้านตะวันตกของพื้นที่ลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง-เพชรบุรี กำลังอยู่ภายใต้อิทธิพลของพุกาม ซึ่งเวลานั้นพระเจ้าอนิรุทธ์ (อโนรธามังช่อ) มีนโยบายรวบรวมดินแดนมอญในพื้นที่ปากแม่น้ำอิระวดี-สะโตง-สาละวินเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักร เมื่อพิจารณาสถานการณ์ดังนี้แล้ว พื้นที่ลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง-เพชรบุรี จึงกลายเป็นพื้นที่ชายขอบ (Periphery) ที่อยู่ตรงกลางระหว่างรัฐขนาดใหญ่สองรัฐ คือ พุกาม และเมืองพระนคร ทำให้นักวิชาการบางท่านในอดีต เช่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2469: 77-80) ไปจนถึงมานิต วัลลิโภดม (2509: 89) ถึงกับสันนิษฐานว่าทวารวดีอาจจะถูกรุกรานโดยพระเจ้าอนิรุทธ์ (อโนรธามังช่อ) ก็ได้ อย่างไรก็ตามยังไม่มีหลักฐานแน่ชัดในเรื่องนี้

เมื่อเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 18 หรือรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 หากพิจารณาตามลำดับจารึกที่สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จารึกปราสาทตาพรหม จารึกเมื่อ พ.ศ.1729 (5 ปีหลังขึ้นครองราชย์) มีเนื้อความกล่าวถึง อาโรคยศาลา และวนหินคฤหะที่ถูกสร้างขึ้น โดยมีการค้นพบอาโรคยศาลา และวนหินคฤหะกระจายตัวในพื้นที่ประเทศกัมพูชา ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ซึ่งเป็นพื้นที่ที่เคยมีอิทธิพลทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของเมืองพระนครครอบคลุมมาก่อนหน้านี้ อาโรคยศาลาเหล่านี้ จารึกได้ระบุไว้อย่างชัดเจนว่าอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาโดยตรงจาก “ราชวิหาร” หรือปราสาทตาพรหม การเกิดขึ้นของอาโรคยศาลาที่กระจายตัวทั่วพื้นที่จึงเป็นการสร้างโครงข่ายทางการเมืองใหม่ที่ขัดแย้งกับโครงสร้างการเมืองและเศรษฐกิจเดิมซึ่งเป็นระบบลำดับชั้นตามที่เคนเนธ ฮอลล์ เคยนำเสนอไว้ นั่นหมายความว่าแนวทางของราชสำนักพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มีแนวโน้มที่จะรวมอำนาจสู่ศูนย์กลางมากขึ้นผ่านการบังคับบัญชาโดยตรงจากราชวิหารสู่อาโรคยศาลาในส่วนภูมิภาค

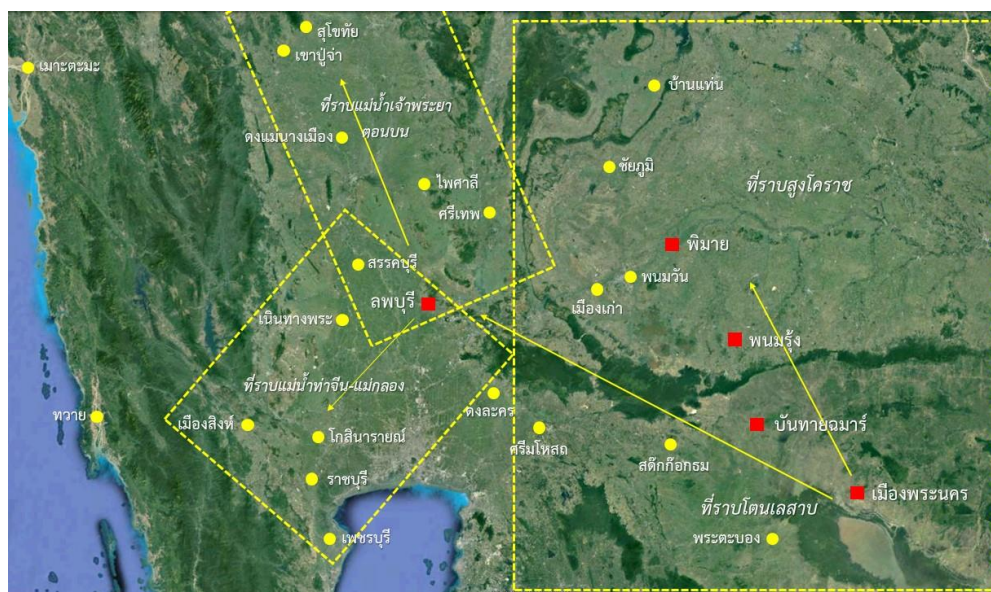
จารึกปราสาทพระขรรค์ จารึกเมื่อ พ.ศ.1734 (10 ปีหลังขึ้นครองราชย์) ระบุถึงการสถาปนาพระชัยพุทธมหานาถยังเมืองต่าง ๆ รวมถึงเมืองในพื้นที่ภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตกของประเทศไทย ได้แก่ ลโวทยปุระ สุวรรณปุระ ศัมพูกบัฏภูณะ ชยราชบุรี ศรีชัยสิงหปุระ และศรีชยวชระปุระ เมืองเหล่านี้สามารถสันนิษฐานได้ว่าเป็นเมืองลพบุรี โบราณสถานเนินทางพระ เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ เมืองราชบุรี เมืองสิงห์ และเมืองเพชรบุรีตามลำดับ แหล่งโบราณคดีเหล่านี้ล้วนมีหลักฐานทางโบราณคดี และศิลปกรรมเขมรสมัยบายนทั้งสิ้น แต่ก็มีลักษณะท้องถิ่นติดกับที่ปรากฏที่เมืองพระนคร จึงทำให้เกิดปัญหาในทางวิชาการว่า เมืองเหล่านี้เป็นเมืองที่อยู่ใต้อำนาจทางการเมืองของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 หรือไม่ จากการศึกษาในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ จะได้ชี้ถึงประเด็นต่าง ๆ ที่นำไปสู่การสะท้อนมติดังกล่าว

เมื่อพิจารณารูปแบบแผนผังเมือง และแผนผังศาสนสถานประธานกลางเมือง ยกเว้นกรณีเมืองลพบุรี จะพบว่ามีคุณสมบัติตรงกับรูปแบบที่พบในพื้นที่ประเทศกัมพูชา โดยเฉพาะรูปแบบแผนผังของปราสาทตาพรหมแห่งโตนเลบาตี ซึ่งมีความสอดคล้องกับแผนผังของปราสาทเมืองสิงห์

และศาสนสถานประธานเดิมที่วัดมหาธาตุวรวิหาร เมืองราชบุรี รวมถึงวัดกำแพงแลง เมืองเพชรบุรีในกรณีที่สร้างเสร็จสมบูรณ์ โดยเมืองเหล่านี้ล้วนเป็นเมืองส่วนภูมิภาคในสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 และมีที่ตั้งห่างไกลจากเมืองพระนครเช่นเดียวกัน

ส่วนผังเมืองที่ปรากฏนั้น แม้จะปรากฏทั้งเมืองในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า และสี่เหลี่ยมเกือบจัตุรัส แต่ทั้งสองรูปแบบนี้จะมีลักษณะร่วมกัน คือ มีลักษณะของมุมฉากที่ชัดเจน ผิดไปจากเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีที่มักมีลักษณะมุมมนมากกว่า อีกทั้งมีการวางตัวในแนวแกนทิศอย่างชัดเจน ไม่ว่าจะสภาพภูมิศาสตร์ของพื้นที่ที่จะอยู่ในลักษณะใดก็ตาม ซึ่งมีความสอดคล้องกับรูปแบบแผนผังของเมืองในวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร นอกจากนี้ การสร้างอาคารศาสนสถานหรือปราสาท ก็ไม่ใช่สิ่งที่เคยปรากฏมาก่อนในวัฒนธรรมทวารวดีที่มีมาก่อนหน้านี้ และมีความสอดคล้องกับรูปแบบที่ปรากฏในชายขอบอีกฟากหนึ่งของเมืองพระนครอย่างเมืองโดนเลบาตี ซึ่งเป็นไปไม่ได้เลยที่การสร้างปราสาทในภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตกจะอาศัยเพียงการลอกเลียนรูปแบบของศาสนสถานที่อยู่ในอีกฟากฝั่งหนึ่งของภูมิภาค

ความเปลี่ยนแปลงเช่นนี้เองที่หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ ได้ชี้ว่าเป็น “ความเปลี่ยนแปลงอย่างฉับพลัน” และเป็นสิ่งที่ทำให้หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิมองว่า ภาคกลางของไทยเคยอยู่ใต้อิทธิพลทางการเมืองของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จริง ซึ่งผู้วิจัยมีความเห็นสอดคล้องกับแนวคิดดังกล่าว เนื่องจากรูปแบบการก่อสร้างเมือง และศาสนสถานประธานกลางเมืองที่มีความสอดคล้องกับรูปแบบของเมืองพระนครมากกว่าที่จะเป็นการสร้างตามความต้องการของคนพื้นเมือง และจำเป็นต้องมีอำนาจทางการเมืองนำพาเอารูปแบบศิลปกรรม และวัฒนธรรมแบบใหม่ที่ไม่เคยปรากฏในพื้นที่มาก่อนให้มาปรากฏขึ้น และการขยายอิทธิพลของเมืองพระนครยังลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง-เพชรบุรีนั้น เป็นการเปิดแกนขยายอำนาจใหม่มุ่งหน้ายังทิศตะวันตก นอกเหนือไปจากแกนเดิมที่มีอยู่แล้วในภาคกลาง คือ แกนทิศเหนือจากเมืองลพบุรียังแถบเมืองสุโขทัยซึ่งปรากฏหลักฐานที่สัมพันธ์กับเมืองพระนครตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 16-17

ภาพที่ 152 แผนที่การขยายอิทธิพลของเมืองพระนครศรีอยุธยาตามแนวแกนในพื้นที่ภาคกลางของประเทศไทย
(ดัดแปลงจาก Google Earth, 2023)

การที่จารึกซึ่งกล่าวถึงเมืองเหล่านี้ได้จารึกขึ้นใน พ.ศ.1734 ย่อมหมายความว่าเมืองต่าง ๆ น่าจะเกิดขึ้นก่อนหน้านี้อันแล้วระยะหนึ่ง เว้นแต่เมืองลพบุรี โดยมีข้อมูลจากคู่มือทูตตอบให้ข้อมูลในกรณีของการสร้างเมืองเพชรบุรีเมื่อ พ.ศ.1731 ในระยะก่อนหน้าปีในจารึกปราสาทพระขรรค์ไม่นานนั้นหมายความว่า อิทธิพลทางการเมืองของเมืองพระนครศรีอยุธยา อาจจะได้แผ่เข้ามาก่อนหน้า พ.ศ.1734 แล้ว สอดรับกับการพบพระพุทธรูปขนาดปรกติที่เมืองไชยาซึ่งมีศักราชตามจารึก คือ พ.ศ.1726 ซึ่งหมายความว่าอิทธิพลทางวัฒนธรรมเขมรได้แพร่ไปถึงคาบสมุทรมลายูแล้ว โดยเมื่อเมืองเหล่านี้ได้สร้างเสร็จ ก็จะสถาปนาพระชัยพุทธมหานาคขึ้นประจำเมือง ซึ่งจากข้อเท็จจริงที่ปรากฏ ณ โบราณสถานต่าง ๆ จะสังเกตได้ว่าศาสนสถานแต่ละแห่งมีลักษณะการก่อสร้างอย่างเร่งรีบ และไม่มั่นคงแข็งแรงนัก จึงอาจเป็นเหตุให้พังทลายได้ง่ายเมื่อเวลาผ่านไป การก่อสร้างจึงอาจจะต้องสร้างให้เสร็จทันตามกำหนดที่จะมีการสถาปนาพระชัยพุทธมหานาค การก่อสร้างขนาดใหญ่เช่นนี้จำเป็นต้องมีการเกณฑ์แรงงาน และทรัพยากรจำนวนมาก ซึ่งจะทำให้ไม่ได้เลยหากปราศจากอำนาจทางการเมืองเพื่อรวบรวมผู้คนที่จะกระจัดกระจายอยู่ตามพื้นที่ต่าง ๆ หลังสมัยทวารวดีให้รวมเข้ากลายเป็นเมือง โดยที่หากพิจารณาถึงความเป็นไปได้ในเวลานั้น ก็ไม่น่ามีอำนาจทางการเมืองใดในพื้นที่ภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตกที่จะสามารถรวบรวมผู้คนให้กลายเป็นบ้านเมืองพร้อม ๆ กันหลายเมืองในเวลาอันรวดเร็ว อีกทั้งการขาดศูนย์อำนาจทางการเมืองที่ชัดเจนในกลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง-เพชรบุรี ช่วงเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-17 อาจเป็นเหตุที่ทำให้การแผ่อิทธิพลทางการเมืองของ

เมืองพระนครในพื้นที่ศึกษาเกิดขึ้นโดยไม่จำเป็นต้องทำสงครามดังเช่นที่ทำกับอาณาจักรจามปาในรัชกาลเดียวกัน

ข้อสังเกตสำคัญอย่างหนึ่งที่อาจสะท้อนนโยบายทางการเมืองที่มีต่อการสร้างเมืองในพื้นที่ศึกษา คือ การมุ่งขยายอิทธิพลเข้าไปยังพื้นที่ลุ่มแม่น้ำแควน้อย ซึ่งอาจมีปัจจัยสำคัญในทางเศรษฐกิจซึ่งจะได้วิเคราะห์ต่อไป แต่ลักษณะสำคัญที่พบที่เมืองสิงห์ คือ การเป็นเมืองป้อม (Fort) เนื่องจากกำแพงเมืองสิงห์มีลักษณะสูงใหญ่ และมีความมั่นคงแข็งแรง ผิดกับเมืองอื่น ๆ ที่ร่วมสมัยกันเว้นแต่เมืองพระนคร เมื่อพิจารณาถึงสถานการณ์ทางการเมืองในเวลานั้น จะพบว่าในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ตรงกับรัชสมัยพระเจ้านรปติสิทฺฐ (Narapati Sithu) แห่งพุกาม (ครองราชย์ พ.ศ.1693-1754) ซึ่งเป็น รัชสมัยที่พุกามมีความมั่นคงมากและสามารถแผ่อิทธิพลลงมาสู่ชายฝั่งอ่าวเบงกอล การแผ่อิทธิพลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เหนือภาคกลางของไทยจึงทำให้แนวอิทธิพลของเมืองพระนครประชิดกับอิทธิพลของพุกาม ด้วยเหตุปัจจัยนี้เองที่อาจจะมีผลต่อนโยบายของเมืองพระนครที่นำไปสู่การสร้างเมืองสิงห์ บริเวณปากทางเข้าออกไปยังพื้นที่อิทธิพลพุกาม ให้มีลักษณะเป็นเมืองป้อมที่แข็งแกร่งกว่าเมืองอื่น ๆ

ในส่วนของเมืองลพบุรี เป็นกรณีเฉพาะ เนื่องจากเป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนพื้นที่เดิมในสมัยทวารวดี และเป็นเมืองลูกหลวงของเมืองพระนคร เนื่องจากเจ้าชายนฤปดินทรวรมัน ทรงเคยปกครองเมืองลพบุรี ลพบุรีจึงเป็นเมืองลูกหลวงในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ด้วยเหตุนี้เองที่อาจทำให้ศาสนสถานกลางเมืองในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 คือ พระปรางค์สามยอดนั้นมีขนาดและแผนผังที่แตกต่างไปจากเมืองอื่น

เมื่อพิจารณาถึงรูปแบบของโครงข่ายอำนาจทางการเมืองที่ปรากฏในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อาจสันนิษฐานได้ว่า อาจมีลักษณะคล้ายกับโครงข่ายอำนาจผ่าน आरोคยศาลา คือ เป็นการเชื่อมโยงส่วนภูมิภาคเข้าสู่ศูนย์กลางโดยตรง โดยมีความศรัทธาร่วมกันในพระไภษัชยคุรุไวฑูรยประภาที่มีอยู่ในทุกสุคตาลัยแห่ง आरोคยศาลา ในกรณีพื้นที่ศึกษานี้ก็คือความศรัทธาร่วมกันในพระชัยพุทธมหานาคหรือรวมถึงพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี และพระนางปรัชญาปารมิตา ซึ่งพบการประดิษฐานเช่นเดียวกับเมืองส่วนภูมิภาคหลายเมืองในกัมพูชา แต่การไม่พบ आरोคยศาลาในพื้นที่ ก็เป็นข้อแตกต่างสำคัญที่ชี้ว่า สถานภาพของเมืองในพื้นที่ศึกษาควรมีการดำเนินนโยบายแตกต่างไปจากพื้นที่ที่พบ आरोคยศาลา

พึงสังเกตว่า พื้นที่ที่ปรากฏ आरोคยศาลาเป็นพื้นที่ที่ได้รับอิทธิพลของเมืองพระนครมาช้านานเป็นเวลายาวไม่ต่ำกว่าสองร้อยปีก่อนหน้า ในขณะที่พื้นที่ศึกษานั้น หากยึดตามวัฒนธรรมที่มีมาก่อนหน้านี้อาจวัฒนธรรมทวารวดี ประชากรกลุ่มหลักก็อาจเป็นกลุ่มคนที่พูดภาษามอญ (รามัญ-รามันยะ) และมีวัฒนธรรมที่แตกต่างออกไปจากเมืองพระนคร รวมถึงชาติพันธุ์อื่น ๆ เช่น กลุ่มคนพูดภาษาไทย ซึ่งจะกลายมาเป็นผู้ปกครองบ้านเมืองในพื้นที่ศึกษาเมื่อพุทธศตวรรษที่ 19 ดังนั้น ผู้ที่สร้างเมือง และ

ปกครองเมืองเหล่านี้ในพื้นที่ศึกษาก็อาจจะเป็นคนพื้นเมืองเอง แต่อาจได้รับนโยบาย และแบบแผนจากเมืองพระนคร เนื่องจากแม่แผนผังภาพรวมของศาสนสถานประธานกลางเมืองจะมีรูปแบบเช่นเดียวกับเมืองพระนคร แต่รายละเอียดนั้นก็มีลักษณะความเป็นท้องถิ่น หรือพบความผิดพลาดในการก่อสร้างที่ไม่เป็นไปตามแบบแผน ดังกรณีการสร้างกลุ่มปราสาทที่เป็นโบราณสถานหมายเลข 2 ที่เมืองสิงห์ และปราสาทสามหลังที่วัดกำแพงแลง เมืองเพชรบุรี สอดรับกับการพบจารึก “พระญาไชยกร” ที่ปราสาทเมืองสิงห์ ซึ่งเป็นยศในภาษามอญ และอาจจะเป็นชื่อผู้ปกครองของพื้นที่ก็ได้ ดังนั้นความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างเมืองในพื้นที่ศึกษากับเมืองพระนครนั้น จึงควรจะต้องแตกต่างจากบ้านเมืองที่อยู่ในเครือข่ายทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของเมืองพระนครแต่เดิมในฐานะเมืองต่างชาติต่างภาษา โดยอาจมีรูปแบบความสัมพันธ์ในลักษณะของการผูกเครือญาติ ดังความในจารึกปราสาทพิมานอากาศ และจารึกวัดศรีชุม ที่กล่าวถึงการเชื่อมความสัมพันธ์ผ่านการอภิเษกสมรสระหว่างพระราชธิดาของพระมหากษัตริย์แห่งเมืองพระนครกับเจ้าเมืองในท้องถิ่น และจารึกวัดศรีชุมได้กล่าวถึงการพระราชทานเครื่องประกอบยศตามแบบวัฒนธรรมเมืองพระนคร เช่น ขรรค์ไชยศรี และราชทินนามแก่เจ้าเมืองในท้องถิ่นนั้น สิ่งเหล่านี้ล้วนก่อให้เกิดความนับถือใกล้ชิดสนิทเป็นเครือญาติ และเกิดความจงรักภักดี

อย่างไรก็ตาม เมืองลพบุรีจะเป็นข้อยกเว้น เนื่องจากลพบุรีมีสถานภาพต่างจากเมืองในพื้นที่ศึกษาอื่น โดยเป็นเมืองลูกหลวงที่มีพระราชโอรสมาปกครองในฐานะศูนย์กลาง “วิชัย” หรือ “ประมาน” แห่งหนึ่งในอาณาจักร แม้เราจะไม่ทราบแน่ชัดว่า “วิชัย” หรือ “ประมาน” แห่งลพบุรีนี้กินขอบเขตเพียงไร แต่การมีพระราชโอรสมาปกครองย่อมสะท้อนความสำคัญเชิงนโยบายในการขยายอิทธิพลสู่ภูมิภาคตะวันตกของเมืองพระนครเป็นอย่างดี

อิทธิพลทางการเมืองของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จะมีเหนือพื้นที่ศึกษายาวนานเพียงใดนั้นยากจะระบุได้ เนื่องจากยังไม่มีหลักฐานทางโบราณคดีที่เพียงพอจะระบุได้ชัดเจน แต่จะสังเกตได้อีกเช่นกันว่า เมื่อพันรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ไปแล้ว ก็เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างฉับพลันอีกครั้งหนึ่ง โดยเมืองบางส่วนได้ร้างไปอย่างถาวร ได้แก่ ชุมชนที่เนินทางพระ เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ และเมืองสิงห์ เมืองอีกส่วนหนึ่งยังคงเป็นเมืองสืบต่อมา ได้แก่ เมืองลพบุรี เมืองราชบุรี และเมืองเพชรบุรี หากแต่มีความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมขึ้นอย่างมาก และมีความเปลี่ยนแปลงไปจากวัฒนธรรมเดิม

6.2.2) มิติเศรษฐกิจ

ชุมชนในวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครถือเป็นหน่วยทางเศรษฐกิจที่สำคัญของเมืองพระนคร ในฐานะแหล่งรวบรวมทรัพยากรเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจในรูปของข้าว หรือทรัพยากรอื่น ๆ หากยึดตามการศึกษาของเคนเนธ ฮอลล์ และสก็อต ฮอว์กนแล้ว ผลผลิตหรือทรัพยากรที่ได้จากเมือง เช่น ข้าวสาร จะถูกแบ่งส่วนเพื่อถวายเทพเจ้า นำเข้าระบบเศรษฐกิจของเมืองพระนครตามลำดับขั้นต่อนั้น ทำให้ระบบเศรษฐกิจของเมืองพระนครขึ้นกับการผลิตข้าว นำไปสู่การสร้างระบบชลประทานต่าง ๆ ในรูปของตระพังและบาราย เพื่อเป็นแหล่งสำรองน้ำสำหรับการอุปโภคและบริโภค แม้โครงข่ายอำนาจในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จะมีลักษณะที่แตกต่างจากแบบแผนข้างต้นอยู่ แต่ก็เชื่อได้ว่าบทบาททางเศรษฐกิจของปราสาทน่าจะไม่ได้เปลี่ยนไปจากเดิมนัก และเป็นสิ่งที่ยังคงจำเป็นต่อเมืองพระนคร โดยเฉพาะในช่วงเวลาที่จำเป็นต้องใช้ทรัพยากรมากเพื่อฟื้นฟูบ้านเมือง และสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่จำนวนมากทั้งในราชธานีและส่วนภูมิภาค

เมื่อพิจารณาที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของเมืองในพื้นที่ศึกษา พบว่าเมืองส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ใกล้กับที่ราบลุ่มต่ำริมแม่น้ำสายหลัก ซึ่งมีคุณสมบัติเหมาะสมแก่การปลูกข้าวในปริมาณมาก และมีปริมาณน้ำคั่งที่ เหตุนี้จึงทำให้แต่ละเมืองในที่ราบลุ่มต่ำริมแม่น้ำสายหลักไม่จำเป็นต้องมีแหล่งน้ำสำรองขนาดใหญ่ในรูปของตระพัง และบาราย แต่สามารถผลิตข้าวได้เพียงพอต่อความต้องการ ที่ตั้งของเมืองริมแม่น้ำสายหลักนั้นน่าจะสัมพันธ์กับการใช้แม่น้ำเป็นเส้นทางคมนาคมด้วย โดยเฉพาะแม่น้ำแม่กลอง เพราะในสมัยบายันนี้ได้เกิดเมืองตามแนวแม่น้ำแม่กลอง-แควน้อยถึงสามแห่ง ได้แก่ เมืองราชบุรี เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ และเมืองสิงห์ และยังมีชุมชนตามรายทางอย่างพงตึกและกลอนโต หลักฐานเหล่านี้ย่อมสะท้อนความสำคัญของแม่น้ำแม่กลองไปจนถึงแม่น้ำแควน้อยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งอาจจะมีความสัมพันธ์กับการค้าระหว่างประเทศ

การค้าระหว่างประเทศเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ไม่โดดเด่นนักในสมัยเมืองพระนคร เนื่องจากไม่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีและจารึกจนถึงขณะนี้ อีกทั้งระบบเศรษฐกิจของเมืองพระนครตั้งอยู่บนระบบเครือข่ายปราสาทที่ดำรงอยู่ได้ด้วยระดมส่วยทรัพยากรต่าง ๆ แต่หากพิจารณาจากสถานการณ์การค้าทางทะเลร่วมสมัยเมืองพระนคร สามารถพิจารณาได้ดังนี้

เมืองพระนครเกิดขึ้นในช่วงที่การค้าทางทะเลซบเซาลง เนื่องจากช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 ราชวงศ์ถังได้หมดอำนาจลง และจีนได้แตกเป็นแคว้นต่าง ๆ เป็นเวลาเกือบ 60 ปี (ยุคห้าวงศ์สิบรัฐ) ก่อนจะเกิดราชวงศ์ซ่ง ซึ่งยังคงเผชิญกับปัญหาต่าง ๆ ภายในโดยตลอด กระทั่งช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16 ตรงกับช่วงรัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 หรือราวสองร้อยปีก่อนรัชกาลพระเจ้าชัยวรมัน ที่ 7 มีเหตุการณ์สำคัญต่อการค้าระหว่างประเทศในเอเชีย ได้แก่

(1) ราชสำนักจีนราชวงศ์ซ่งใต้ได้ส่งเสริมให้พ่อค้าเอกชนเดินเรือออกไปค้าขายยังดินแดนต่าง ๆ และสนับสนุนให้พ่อค้าอาหรับ-อินเดียใช้เส้นทางการค้าทางทะเล ซึ่งมีความปลอดภัยมากกว่า

เส้นทางสายไหมทางบก (Heng, 2009: 42, 86)ซึ่งน่าจะทำให้ปริมาณการค้าทางทะเลระหว่าง อาหรับ-อินเดีย-เอเชียตะวันออกเฉียงใต้-จีน มีจำนวนมากขึ้น

(2) จากข้อ (1) นโยบายส่งเสริมการค้าทางทะเลของราชสำนักช่งใต้ นั้น สอดรับกับ สถานการณ์การค้าทางทะเลในอ่าวเบงกอล และทะเลอันดามัน ซึ่งเวลานั้นมีผู้ค้ารายใหญ่สองรัฐ ได้แก่ โจฬะ และศรีวิชัย ที่ล้วนมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับจีน และต่างแข่งขันกันติดต่อกับจีน โจฬะนั้น ส่งเสริมการค้าทางทะเลระหว่างประเทศอย่างมาก จึงน่าจะทำให้เกิดความตึงเครียดและขัดแย้งบาง ประการระหว่างรัฐทั้งสอง (Sen, 2009: 68) ในขณะที่เมืองพระนครมีความสัมพันธ์อันดีกับโจฬะ ดัง จะพบการถวายราชรถโดยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 แก่พระเจ้าราชาโจฬะที่ 1 (Karashima & Y.Subbarayalu, 2009: 278-279) และต่อมามีพระเจ้าราเชนทรโจฬะได้โจมตีศรีวิชัย สร้างความ ปั่นป่วนแก่สถานการณ์การค้าทางทะเลพอสมควร แต่ในระยะยาว โจฬะกลับไม่ได้อะไรมาจากการ โจมตีศรีวิชัย (Sen, 2009: 73) เนื่องจากโจฬะไม่สามารถสถาปนาอิทธิพลเหนือศรีวิชัยเต็มได้นานนัก ทว่าสภาพของศรีวิชัยก็อ่อนแอลงเป็นอย่างมาก

ปริมาณการค้าที่มีมากในเครือข่ายการค้าทางทะเลจากอ่าวเบงกอลต่อเนื่องถึงทะเลจีนใต้ ตั้งแต่ครั้งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16 ภายใต้การส่งเสริมจากราชวงศ์ช่งใต้ ร่วมกับสถานการณ์ความ ขัดแย้งระหว่างโจฬะกับศรีวิชัย คงเป็นช่องให้เกิดเมืองท่าสำคัญใหม่ ๆ แทนที่กลุ่มเมืองท่าศรีวิชัยเดิม ซึ่งเมืองท่าเหล่านี้ค่อย ๆ พื้นตัวจากสถานการณ์สงครามโจฬะ-ศรีวิชัย เช่น นครศรีธรรมราช สหิงพระ และน่าจะเป็นสิ่งดึงดูดอาณาจักรต่าง ๆ ทางตอนในแผ่นดินให้ขยายอิทธิพลออกมารับโอกาสทาง เศรษฐกิจ ดังจะให้เห็นการขยายตัวของอาณาจักรพุกามจากตอนกลางของพม่าลงมายังอาณาจักร มอญที่ปากแม่น้ำสาละวินเมื่อรัชกาลพระเจ้าอโนรธา (อโนรธามังข่อ) ครั้นปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ถึง ต้นพุทธศตวรรษที่ 17 หรือเมื่อถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 18 นครศรีธรรมราชก็กลายเป็นบ้านเมืองใหญ่ใน แหวมมลายู

เมืองพระนครก็เช่นกัน โอกาสทางการค้าทางทะเลที่มากขึ้นอาจจะเป็นเหตุจูงใจให้ราชสำนัก เมืองพระนครมุ่งขยายอิทธิพลออกสู่ชายฝั่งมากขึ้น เช่น การสร้างปราสาทบริเวณภาคใต้ของกัมพูชา ใกล้กับปากแม่น้ำโขงที่ทะเลจีนใต้ เช่น สุริยบรรพต (พนมจิสอร์) การเข้าครอบครองเมืองลพบุรีใน สมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 และการมุ่งโจมตีจามปาที่ริมชายฝั่งทะเลจีนใต้ในรัชกาลต่อ ๆ มา โดยเฉพาะรัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 (สมัยนครวัด)

อย่างไรก็ตาม สถานการณ์ในกลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง-เพชรบุรีจะเป็นอย่างไรในเวลานั้นยัง ไม่มีหลักฐานแน่ชัด เนื่องจากไม่ปรากฏหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับเมืองพระนครอย่างชัดเจนในพื้นที่ ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-17 เป็นไปได้ว่าเมืองพระนครอาจยังคงมุ่งขยายอิทธิพลตามแกนทิศเหนือ สู่พื้นที่ปากทางไปยังอ่าวมะแฉะตะมะ ประชิดเขตอิทธิพลของพุกามและทริภุญชัย โดยพื้นที่กลุ่มแม่น้ำท่า จีน-แม่กลอง อาจจะไม่เป็นที่สนใจของผู้นำเมืองพระนครเท่าที่ควร ด้วยพื้นที่คาบสมุทรมลายู

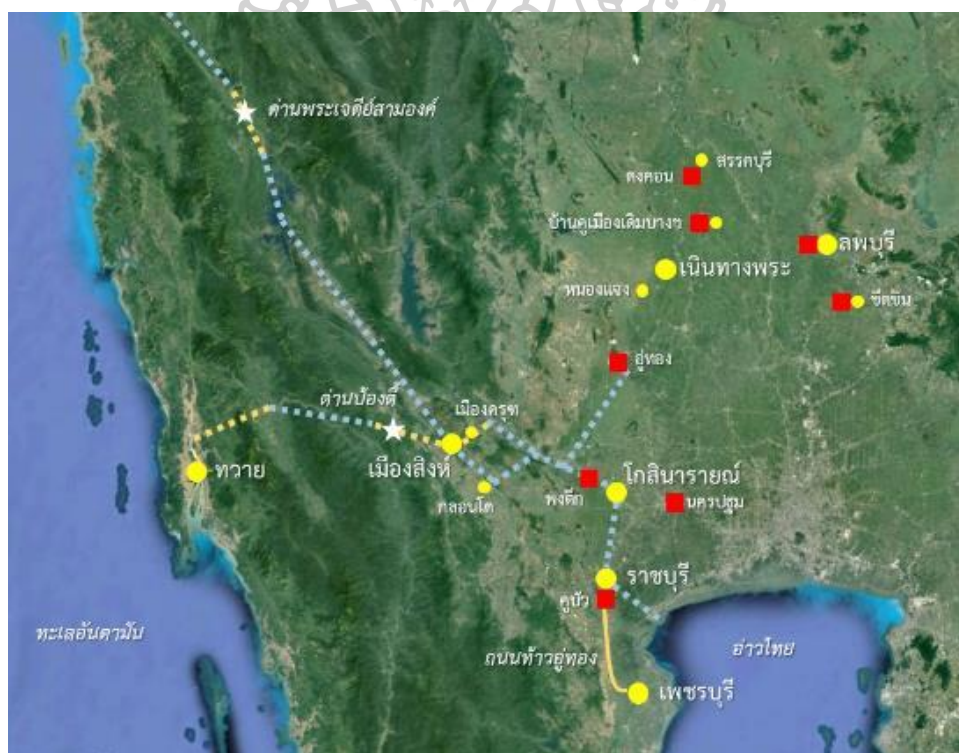
อาจจะยังไม่ฟื้นตัวจากสงครามโจฬะ-ศรีวิชัยนัก ซึ่งโดยพื้นฐานในสมัยทวารวดี บ้านเมืองในพื้นที่ดังกล่าวมีระบบเศรษฐกิจที่เชื่อมกับเครือข่ายการค้าของศรีวิชัยอยู่แล้ว พื้นที่ลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลองจึงน่าจะได้รับผลกระทบอย่างสูงจากสถานการณ์สงครามดังกล่าว (สฤณีพงศ์ ขุนทรง, 2558: 261) และประกอบกับความเปลี่ยนแปลงทางสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ที่ทำให้เกิดการละทิ้งเมืองจนไม่มีศักยภาพทางเศรษฐกิจเพียงพอในขณะนั้น

ภายหลังการรุกรานเมืองพระนครโดยจามปาเมื่อ พ.ศ.1720 น่าจะเป็นจุดที่ทำให้ชนชั้นนำของเมืองพระนครได้ทบทวนถึงสถานภาพของเมืองพระนครอย่างจริงจัง ชนชั้นนำของเมืองพระนครคงตระหนักถึงความไม่มั่นคงทางการเมือง โดยเฉพาะกับอาณาจักรจามปาซึ่งมีกำลังเข้มแข็งขึ้นหรือตระหนักถึงทรัพยากรที่ไม่เพียงพอ และคำนึงถึงศักยภาพด้านการค้าระหว่างประเทศที่ต่ำ ปัจจัยเหล่านี้จะนำไปสู่นโยบายขยายอำนาจสู่จามปา ภาคใต้ของกัมพูชา และภาคกลางของไทย ซึ่งมีศักยภาพด้านการค้าทางทะเล อีกทั้งภาคกลาง และภาคตะวันตกของไทยยังเป็นแหล่งแร่ดีบุก และตะกั่ว รวมถึงของป่าจากเทือกเขาด้านตะวันตกด้วย (O'Naghten, 2014: 414) ดังจะพบว่ามีเครื่องถ้วยชงปรากฏที่ดินแดนตอนในของแผ่นดิน ซึ่งน่าจะสัมพันธ์กับการค้าภายในระหว่างเมืองท่า กับชุมชนภายในที่อยู่ใกล้แหล่งทรัพยากรและมีแนวโน้มที่จะมุ่งลงใต้ยังคาบสมุทรมลายูด้วย เนื่องจากได้พบร่องรอยวัฒนธรรมเขมรที่เมืองไชยา คือ จารึกฐานพระพุทธรูปนาคนปรก พ.ศ.1726 ซึ่งแสดงรูปแบบวัฒนธรรมเขมรอย่างชัดเจน ทั้งภาษา อักษร และชื่อบุคคล แนวโน้มดังกล่าวนี้ย่อมสอดคล้องกับสถานการณ์ในแหลมมลายูที่เมืองท่าต่าง ๆ เริ่มฟื้นตัวขึ้น ภายใต้ความเจริญทางการค้าของจันราชวงศ์ช่งใต้และโจฬะในรัชสมัยพระเจ้ากุลโลตุงคะที่ 3

การเกิดเมืองและชุมชนตามแนวแม่น้ำแม่กลอง และแม่น้ำแควน้อย จึงน่าจะตอบสนองการค้าผ่านเส้นทางข้ามคาบสมุทรระหว่างฝั่งทะเลอันดามัน-อ่าวเบงกอล และฝั่งอ่าวไทย ไปจนถึงแหลมมลายู โดยเชื่อมต่อผ่านช่องเขาที่จะข้ามไปยังชายฝั่งทะเลอันดามัน-อ่าวเบงกอล อย่างด่านบ้องตี้ กับเมืองทวาย และด่านพระเจดีย์สามองค์ กับเมืองเมาะตะมะ ตลอดจนแหลมมลายูลงไปทางเมืองเพชรบุรี ซึ่งมีเมืองสิงห์เป็นเสมือนเมืองหน้าด่านควบคุมเส้นทาง ในขณะที่เมืองราชบุรีได้พบเครื่องถ้วยจีนในแม่น้ำแม่กลอง และเพชรบุรีที่ปรากฏตำนานอันสัมพันธ์กับจีน อีกทั้งเมืองราชบุรีนั้นก็มีขอบเขตของเมืองด้านหนึ่งที่ติดแม่น้ำแม่กลอง แต่ไม่มีคันดิน จึงน่าจะเป็นเมืองท่าที่รับส่งสินค้ากับจีน และส่งผ่านสินค้าไปยังชายฝั่งทะเลอันดามัน-อ่าวเบงกอล ตลอดจนแหลมมลายู ภาพเหล่านี้จึงน่าจะคล้ายคลึงกับภาพที่เคยเกิดขึ้นครั้งสมัยวัฒนธรรมทวารวดีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-15 ซึ่งมีความเจริญทางการค้าระหว่างประเทศ และสอดคล้องกับสถานการณ์การค้าทางทะเลในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ที่ศรีวิชัย และโจฬะ ได้หมดอิทธิพลลงไป เป็นช่องให้เกิดเมืองท่าใหม่ ๆ ตามแนวชายฝั่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

การขยายอิทธิพลของเมืองพระนครในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในภาพรวม จึงนับได้ว่าเป็นการขยายอิทธิพลตลอดสองฝั่งมหาสมุทร ทั้งมหาสมุทรอินเดียทางอ่าวเบงกอลและทะเลอันดามัน และมหาสมุทรแปซิฟิกทางอ่าวไทยและทะเลจีนใต้ โดยเฉพาะการควบคุมเส้นทางข้ามคาบสมุทรระหว่างชายฝั่งอ่าวเบงกอล กับชายฝั่งอ่าวไทย ซึ่งเป็นระยะทางข้ามคาบสมุทรที่สั้น และเมืองต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำแม่กลองตั้งแต่เมืองสิงห์ ไปจนถึงเพชรบุรี ก็น่าจะสัมพันธ์กับเส้นทางข้ามคาบสมุทรดังกล่าว และเป็นโอกาสที่เมืองพระนครจะได้รับผลประโยชน์จากการใช้เส้นทางการค้า

การค้าทางทะเลที่มีพ่อค้าจีนเป็นผู้มีบทบาทสำคัญ น่าจะสร้างความเจริญทางเศรษฐกิจให้แก่เมืองท่าที่เกิดขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โดยเฉพาะราชบุรี และเพชรบุรี ซึ่งยังคงเป็นเมืองสำคัญสืบมาหลังรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 รวมถึงการเกิดเมืองท่าใหม่ที่ตอนล่างสุดของลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสัก คือ ชุมชนก่อนกรุงศรีอยุธยาที่ปากน้ำแม่เปี้ย และการมุ่งขยายอิทธิพลของบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาลงสู่แหลมมลายู เพื่อตอบสนองต่อการค้าทางทะเล

ภาพที่ 153 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งของเมือง-ชุมชนสำคัญร่วมสมัยทวารวดี (สีเหลี่ยมแดง) และสมัยบายัน (วงกลมเหลือง) ประกอบแนวเส้นทางข้ามคาบสมุทรโดยสันนิษฐาน (ดัดแปลงจาก Google Earth, 2023)

6.2.3) มิติวัฒนธรรม

การปรากฏขึ้นของบ้านเมืองตามแบบแผนเมืองพระนคร ย่อมหมายถึงการเข้ามาของ วัฒนธรรมแบบเมืองพระนครด้วย โดยประเด็นทางวัฒนธรรมถือเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่เป็นความ เปลี่ยนแปลงโดยฉับพลันในพื้นที่ศึกษา โดยสามารถวิเคราะห์ และอธิบายได้เป็นสองส่วน คือ วัฒนธรรมศาสนา และวัฒนธรรมศิลปกรรม

วัฒนธรรมศาสนา

จากหลักฐานทางโบราณคดีทางศาสนาที่ปรากฏในพื้นที่ศึกษา พบว่า รูปแบบความเชื่อที่เข้า มาในพื้นที่ศึกษานั้น เป็นรูปแบบความเชื่อตามแบบวัฒนธรรมเขมรสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 คือ พุทธ ศาสนาแบบวัชรยาน ซึ่งมีรูปแบบเฉพาะตัว เช่น การนับถือพระพุทธรูปนาคปรก การนับถือพระ รัตนตรัยมหายาน ได้แก่ พระพุทธเจ้า พระอวโลกิเตศวร และพระนางปรัชญาปารมิตา การนับถือพระ ไภษัชยคุรุไวฑูรยประภา โดยในพื้นที่ศึกษานี้ น่าจะมีรูปแบบการนับถือพระรัตนตรัยมหายาน คือ พระพุทธเจ้า พระอวโลกิเตศวร และพระนางปรัชญาปารมิตาเป็นหลัก เนื่องจากรูปเคารพหลัก และ พระพิมพ์ที่พบในพื้นที่ศึกษาอยู่ในลักษณะนี้ โดยแทบไม่พบพุทธเทพ-เทพีอื่น ๆ ตามความเชื่อแบบ วัชรยาน²⁸ รูปแบบทางความเชื่อดังกล่าวนี้ เป็นสิ่งที่ไม่เคยปรากฏอย่างชัดเจนมาก่อนในสมัยทวารวดี

ทั้งนี้ การเผยแพร่ความเชื่อเช่นนี้ ถือเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างเครือข่ายปราสาทที่มีความ เชื่อมรุ่มกัน ไม่ต่างกับการสถาปนาอารยศาสตร์ในท้องถิ่นต่าง ๆ อันเป็นกลุ่มชุมชนที่นับถือพระ ไภษัชยคุรุรุ่มกัน แต่การเผยแพร่ความเชื่อดังกล่าวนี้นี้ก็มีความแตกต่างกับพื้นที่เมืองพระนคร หรือที่ ราบสูงโคราชอย่างเมืองพิมาย เนื่องจากพื้นที่ภาคกลาง และภาคตะวันตกของไทยนั้นปรากฏร่องรอย ของพุทธเทพ-พุทธเทพีในพุทธศาสนิกายวัชรยานนอกเหนือไปจากพระนางปรัชญาปารมิตาน้อย มาก²⁹ หรือพระไภษัชยคุรุที่ปรากฏเพียงบนลายปูนปั้นประดับอาคาร แต่ในทางกลับกัน พื้นที่ที่ราบสูง โคราชก็ไม่ปรากฏพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีแม้แต่องค์เดียว ซึ่งต่างจากพื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบเขมร จามปา และภาคกลางตอนล่าง-ภาคตะวันตกของประเทศไทย จึงเป็นสิ่งที่น่าศึกษาต่อไป

นอกจากการเผยแพร่ความเชื่อใหม่มายังพื้นที่ศึกษาแล้ว ก็ไม่ได้ละทิ้งปูชนียสถานที่เคยมีอยู่ โดยเฉพาะที่เมืองนครปฐมโบราณ อันเป็นเมืองใหญ่ในสมัยทวารวดี ดังจะพบว่ามีการบูรณะศาสน สถานในพื้นที่เมืองนครปฐมโบราณ เช่น ที่จุลประโทนเจดีย์ และศาสนสถานในนครปฐมโบราณเองก็ น่าจะเป็นที่รู้จักของกลุ่มคนในวัฒนธรรม “ขอม” เช่น การเรียก “พระธม” ซึ่งหมายถึงพระปฐมเจดีย์ ในปัจจุบัน

²⁸ ตามคติพุทธศาสนิกายวัชรยาน มีความเชื่อเกี่ยวกับพุทธเทพ-พุทธเทพีต่าง ๆ ที่ช่วยคุ้มครองผู้ปฏิบัติ ธรรม เช่น เหว้ชระ เหว้ระกะ ยมานตะกะ ไตรโลกวิชัย โยคินี ซากินี ฯลฯ

²⁹ มีรายงานการพบประติมากรรมรูปเหว้ชระที่วัดสระกระเทียม ทางตะวันตกของเมืองนครปฐมโบราณ

ภายหลังรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ประมาณ 100 ปี พุทธศาสนานิกายเถรวาทกลายเป็นระบบความเชื่อหลักของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป หรือราวรัชกาลพระเจ้าศรีศรีนครินทร์วรมันแห่งเมืองพระนคร แทนที่ศาสนาฮินดู และพุทธศาสนานิกายวัชรยาน³⁰

วัฒนธรรมศิลปกรรม

การเข้ามาของอิทธิพลทางวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนครช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 นำมาซึ่งรูปแบบทางศิลปกรรมใหม่ ๆ ที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในวัฒนธรรมทวารวดีอันเจริญมาก่อนหน้านี้ในพื้นที่ศึกษา คือ การสร้างปราสาทในลักษณะเดียวกับวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร ซึ่งเป็นรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่ไม่เคยมีมาก่อนในพื้นที่ศึกษา มีการถ่ายทอดรูปแบบอย่างเมืองพระนครมาใช้ และอาจเกิดความผิดพลาดบางประการในการก่อสร้าง เช่น โบราณสถานหมายเลข 2 ปราสาทเมืองสิงห์ อย่างไรก็ตาม การประดับตกแต่งอาคารศาสนสถานเหล่านั้นกลับมีลักษณะเฉพาะตัวที่แตกต่างจากปราสาทในประเทศกัมพูชา คือ การฉาบปูน และปั้นปูนประดับอาคาร

เป็นที่สังเกตได้ว่า รูปแบบลวดลายปูนปั้นเป็นส่วนที่สะท้อนความเป็นท้องถิ่นของศิลปกรรมเขมรในพื้นที่ศึกษา โดยเฉพาะปูนปั้นรูปใบหน้าบุคคลซึ่งมีลักษณะที่ชวนให้นึกถึงลวดลายปูนปั้นในวัฒนธรรมทวารวดี จึงอาจสะท้อนว่ากลุ่มคนที่สร้างปราสาทในพื้นที่ศึกษาอาจจะเป็นกลุ่มคนในพื้นที่เดิม ซึ่งมีวัฒนธรรมการใช้ปูนปั้นอยู่แล้ว และมีการใช้ปูนปั้นประดับลวดลายให้สอดคล้องกับแบบแผนทางศิลปกรรมของเขมร เช่น การปั้นลวดลายหน้าต่างหลอก ดังที่พบที่พระปรางค์สามยอด อีกส่วนหนึ่งที่สะท้อนความเป็นท้องถิ่นในงานศิลปกรรม คือ งานประติมากรรมทางศาสนา เช่น พระพุทธรูปพระโพธิสัตว์ เนื่องจากประติมากรรมทางศาสนาที่พบนั้น มักมีลักษณะท้องถิ่นที่แตกต่างจากงานช่างในพื้นที่เมืองพระนครอย่างชัดเจน เช่น สัดส่วนของประติมากรรมที่ดูยืดกว่า ไม่สมส่วน หรือมีความบึกบึนอวบอ้วนกว่า สิ่งนี้จึงอาจสะท้อนข้อมูลอีกประการว่า ประติมากรรมต่าง ๆ น่าจะถูกสร้างขึ้นในพื้นที่ศึกษาขึ้นเอง

หลังรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 รูปแบบทางศิลปกรรมเขมรส่วนหนึ่งได้ถูกสืบทอดต่อในสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยมีแม่แบบสำคัญที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี ซึ่งน่าจะเป็นแม่แบบให้แก่วัดสำคัญในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น รวมถึงหัวเมืองสำคัญที่เคยมีศาสนสถานสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อย่างพระมหาธาตุเมืองราชบุรี และเพชรบุรี ส่วนที่เมืองราชบุรีนั้น ตัวศาสนสถานเดิมได้ถูกรื้อลง และสร้างทับด้วยศาสนสถานตามแบบวัฒนธรรมสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น

³⁰ ภายหลังรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้ปรากฏการสร้างสถูปเจดีย์ที่มีลักษณะผังแปดเหลี่ยม ซึ่งแพร่หลายอยู่ในพื้นที่ภาคกลางตอนล่างของไทย เช่น เจดีย์ขนาดเล็กที่หลังวัดพระโคงกกลางเมืองพระนคร ซึ่งอาจจะสะท้อนความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมศาสนาบางประการ กับพื้นที่ภาคกลางตอนล่างของไทย

บทที่ 7

สรุปผลและเสนอแนะ

7.1 สรุปผลการศึกษา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มุ่งศึกษาเมืองที่มีชื่อปรากฏอยู่ในจารึกปราสาทพระขรรค์จำนวน 6 เมือง ซึ่งเชื่อว่าอยู่ในพื้นที่ภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตกของไทย ได้แก่ ลโวทยปุระ สุวรรณปุระ คัมพูกปัฏฐนะ ชยราชปุรี ศรีชัยสิงหปุระ ศรีชยวชปุระ และพื้นที่โดยรอบเมืองเหล่านั้น ตามแนวคิด ภูมิทัศน์วัฒนธรรม เพื่อสืบหาปัจจัยทางธรรมชาติและปัจจัยทางวัฒนธรรม จากสิ่งที่ปรากฏบนภูมิทัศน์ของเมือง แล้วนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ในสามมิติ ได้แก่ มิติการเมือง มิติเศรษฐกิจ และมิติวัฒนธรรม เพื่อนำไปสู่การวิเคราะห์ สังเคราะห์ อธิบายความเป็นไปในทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ของพื้นที่ภาคกลางตอนล่างและภาคตะวันตก ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 หรือในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แห่งเมืองพระนคร ผลการวิจัยสามารถนำมาสรุปผลได้ดังนี้

พื้นที่ลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง-เพชรบุรี เป็นพื้นที่ที่มีปัจจัยทางธรรมชาติและปัจจัยทางวัฒนธรรมเหมาะสม เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่ที่ราบลุ่มขนาดใหญ่ มีความอุดมสมบูรณ์ โดยเมืองตั้งอยู่บนรอยต่อระหว่างลานตะพักและที่ลุ่มต่ำ มีที่ตั้งใกล้ลำน้ำสายหลักซึ่งมีปริมาณน้ำคงที่ตลอดปี จึงมีความเหมาะสมต่อการเพาะปลูก ที่ตั้งของเมืองยังสามารถเชื่อมต่อได้ทั้งชายฝั่งอ่าวเบงกอล และอ่าวไทย ผ่านช่องเขาระหว่างชายฝั่งทั้งสอง และเครือข่ายแม่น้ำในพื้นที่ มีทรัพยากรแร่ธาตุสำคัญบนเทือกเขาด้านตะวันตก คือ ตะกั่ว ทองแดง และดีบุก ทำให้เป็นพื้นที่ที่เคยมีความเจริญทางการค้ามาก่อน คือ วัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งเจริญขึ้นด้วยเครือข่ายการค้าทางแม่น้ำ และทะเล ดังปรากฏเมืองสำคัญต่าง ๆ เช่น นครปฐม อุทอง คูบัว เชื่อมโยงดินแดนตอนในแผ่นดิน และชายฝั่งทะเลผ่านเครือข่ายการค้าของศรีวิชัย ในขณะที่เมืองลพบุรีก็มีที่ตั้งอยู่บนรอยต่อระหว่างพื้นที่สำคัญต่าง ๆ ได้แก่ ที่ราบทะเลสาบเขมรอันเป็นที่ตั้งของเมืองพระนครผ่านทางที่ราบฉนวนไทย ที่ราบสูงโคราช และที่ราบภาคกลางของไทย วัฒนธรรมทวารวดีดำรงอยู่ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 ถึงพุทธศตวรรษที่ 16 จึงสิ้นสุดลง

การปรากฏขึ้นของภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมในพื้นที่ศึกษา ได้แก่ ชุมชนเมืองสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มีปัจจัยทางวัฒนธรรมกระตุ้น คือ การตอบสนองต่อสถานการณ์การค้าทางทะเลระหว่างประเทศ ทั้งในฝั่งอ่าวเบงกอล และทะเลจีนใต้ โดยเฉพาะจากจีนราชวงศ์ซ่งใต้ โจฬะ และศรีวิชัย ซึ่งเป็นนโยบายต่อเนื่องของเมืองพระนครตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งมีการขยายอิทธิพลมาสู่เมืองลพบุรี แล้ว อย่างไรก็ตาม ผลกระทบจากสงครามระหว่างโจฬะ และศรีวิชัยในพุทธศตวรรษดังกล่าว อาจทำให้พื้นที่ลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง-เพชรบุรี ที่เคยมีเศรษฐกิจเชื่อมโยงกับศรีวิชัยลดความสำคัญลง และ

อาจยังไม่เป็นที่สนใจของเมืองพระนครนัก ทำให้พื้นที่ดังกล่าวยังไม่ปรากฏความเคลื่อนไหวของวัฒนธรรมเขมรอย่างชัดเจนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17

ภายหลังสงครามโจฬะ-ศรีวิชัยประมาณหนึ่งร้อยปี สถานการณ์การค้าทางทะเลทางแหลมมลายูฟื้นตัวจากการค้าทางทะเลกับจีน สถานการณ์ดังกล่าวย่อมเป็นผลดีต่อพื้นที่ลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง-เพชรบุรีอีกครั้ง เหตุนี้น่าจะเป็นเหตุจูงใจให้เกิดนโยบายขยายอิทธิพลทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของเมืองพระนครเข้ามายังพื้นที่ลุ่มแม่น้ำดังกล่าวในพุทธศตวรรษที่ 18 เกิดเป็นแกนอิทธิพลใหม่เข้ามายังพื้นที่ภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันตกของไทย นอกเหนือไปจากเมืองลพบุรีที่มีอิทธิพลของเมืองพระนครอยู่แล้ว และได้ขยายแกนอิทธิพลขึ้นไปทางเหนือของเมืองลพบุรีตั้งแต่รัชกาลก่อนหน้า

การแผ่อิทธิพลของเมืองพระนครมาสู่ลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง-เพชรบุรี ซึ่งขณะนั้นปราศจากอำนาจทางการเมืองที่เข้มแข็งภายหลังการสิ้นสุดของวัฒนธรรมทวารวดี ทำให้อิทธิพลของเมืองพระนครสามารถปรากฏขึ้นโดยไม่ปรากฏหลักฐานของการทำสงคราม นำไปสู่ผลลัพธ์ที่เป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรม คือ การสร้างชุมชนเมืองขึ้นบนพื้นที่ศึกษาในรูปแบบอย่างเมืองพระนคร โดยเมื่อพิจารณาเชิงตำแหน่งที่ตั้ง อาจแบ่งเป็นสามกลุ่มเมืองหลัก ได้แก่

(1) เมืองศูนย์กลางภูมิภาค คือ ลพบุรี เป็นชุมชนเมืองมาตั้งแต่สมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12-16) และยังคงเป็นเมืองสำคัญสืบต่อมาถึงสมัยวัฒนธรรมเขมรโบราณ (พุทธศตวรรษที่ 15-18) เป็นเมืองสำคัญที่อยู่ระหว่างอนุภูมิภาคต่าง ๆ ได้แก่ ที่ราบทะเลสาบเขมรผ่านที่ราบฉนวนไทย ที่ราบสูงโคราช ที่ราบแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบน และที่ราบแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง

(2) กลุ่มชุมชนและเมืองในลุ่มแม่น้ำท่าค้อย-ท่าว่า ในลุ่มแม่น้ำท่าจีนตอนบน คือ เนินทางพระ หนองแจง และกลุ่มชุมชนใกล้เคียง ชุมชนเหล่านี้เกิดขึ้นใกล้เคียงกับชุมชนเดิมในสมัยทวารวดี คือ เมืองอู่ทองซึ่งได้ร้างลงไป ทำให้พื้นที่ลุ่มแม่น้ำท่าค้อย-ท่าว่า ซึ่งมีอาณาบริเวณติดต่อกับแถบเมืองลพบุรีมีความสำคัญขึ้นในสมัยวัฒนธรรมเขมรโบราณ อีกทั้งยังใกล้พื้นที่เทือกเขาภาคตะวันตก

(3) กลุ่มชุมชนในลุ่มแม่น้ำแม่กลอง และเพชรบุรี คือ เมืองโบราณที่สระโกสินารายณ์ ราชบุรี เมืองสิงห์ เมืองครุฑ กลอนโด และเพชรบุรี ชุมชนเหล่านี้เกิดขึ้นใกล้เคียงกับชุมชนเดิมในสมัยทวารวดี คือ เมืองนครปฐมโบราณ และเมืองคูบัว ซึ่งเมืองเหล่านี้มีลักษณะเป็นเมืองท่าทางทะเลฝั่งอ่าวไทย และสามารถเชื่อมต่อไปยังชายฝั่งทะเลอันดามัน-อ่าวเบงกอล และแหลมมลายู จึงเป็นพื้นที่ที่มีศักยภาพสูงทางการค้า โดยน่าจะได้รับผลกระทบจากสถานการณ์การโจมตีของโจฬะในแหลมมลายูเมื่อพุทธศตวรรษที่ 16 แต่เมื่อเมืองท่าทางแหลมมลายูเริ่มฟื้นตัวในอีกศตวรรษต่อมา ทำให้พื้นที่ดังกล่าวกลับมามีศักยภาพทางเศรษฐกิจการค้าอีกครั้ง

ชุมชนเมืองที่เกิดขึ้นมีลักษณะสำคัญ คือ การสร้างเมืองในผังสี่เหลี่ยมมุมฉาก ซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อนในพื้นที่ศึกษา มีศาสนสถานประธานกลางเมืองในรูปแบบแผนผังอย่างเมืองพระนคร

โดยมุ่งเน้นความสำคัญของแม่น้ำแม่กลองเป็นพิเศษ เนื่องจากเป็นลำน้ำที่มีน้ำตลอดทั้งปี สามารถใช้สัญจรระหว่างอ่าวไทยเข้าไปสู่ตอนในแผ่นดิน ซึ่งเป็นช่องทางที่ข้ามไปยังชายฝั่งอ่าวเบงกอลได้ อีกทั้งยังน่าจะมึนโยบายขยายอิทธิพลลงไปยังแหลมมลายูด้วย การตั้งเมืองใกล้กับพื้นที่ราบลุ่มต่ำขนาดใหญ่ที่อุดมสมบูรณ์เหมาะสมแก่การเกษตร และมีประชากรอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องในพื้นที่ ย่อมสามารถสร้างผลผลิตเข้าสู่ระบบเครือข่ายปราสาทได้ มีการพัฒนาเมืองราชบุรีและเพชรบุรีที่อยู่ริมแม่น้ำสายหลักใกล้ชายฝั่งให้เป็นเมืองท่าค้าขายทางทะเล ในขณะที่เมืองลพบุรียิ่งทวีความสำคัญขึ้นจากการเป็นเมืองลูกหลวง สะท้อนให้เห็นว่าราชสำนักเมืองพระนครสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ให้ความสำคัญกับนโยบายขยายอิทธิพลสู่ทิศตะวันตกอย่างมาก โดยอิทธิพลทางการเมืองจากเมืองพระนครอาจจะมีอยู่ในระดับหนึ่ง เนื่องจากเป็นภูมิภาคที่มีวัฒนธรรมรากฐานที่แตกต่างออกไปจากในกัมพูชา และปรากฏหลักฐานที่มีลักษณะแตกต่างจากพื้นที่แกนกลางวัฒนธรรมเมืองพระนคร ด้วยอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของเมืองพระนครได้นำอิทธิพลทางวัฒนธรรมแพร่เข้ามาในพื้นที่ ทั้งวัฒนธรรมศาสนาและวัฒนธรรมศิลปกรรม จึงเกิดการผสมผสานทางวัฒนธรรมที่มีลักษณะแบบเขมรเป็นแกนกลาง แต่ก็แสดงออกถึงความเป็นท้องถิ่นให้เห็นอย่างชัดเจน อันสะท้อนถึงรากฐานทางวัฒนธรรมในพื้นที่ที่มีอยู่แต่เดิม ตลอดจนความแตกต่างจากแบบแผนที่สะท้อนถึงการก่อสร้างโดยคนพื้นเมืองซึ่งไม่เคยมีแบบแผนการก่อสร้างแบบเขมรมาก่อน การเกิดขึ้นของชุมชนเมืองภายใต้อิทธิพลเมืองพระนครดังกล่าวนี้ จึงเป็นการรวมคนเข้าเป็นเมืองอีกครั้งหลังจากที่เมืองสมัยทวารวดีในลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลองได้เริ่มเสื่อมและร้างลงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 หรือประมาณ 150 ปีก่อนหน้ารัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

อย่างไรก็ตาม เมื่อปัจจัยทางวัฒนธรรมประการหนึ่ง คือ อิทธิพลทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของเมืองพระนครได้หมดลงเมื่อสิ้นรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ประกอบกับปัจจัยทางธรรมชาติของเมืองบางแห่งที่ไม่เหมาะสม ทำให้เมืองบางแห่งได้ร้างลงไป เช่น เนินทางพระ สระโกสินารายณ์ เมืองสิงห์ แต่เมืองบางแห่งก็ยังคงเจริญเติบโตสืบมาจนกลายเป็นหัวเมืองสำคัญในสมัยกรุงศรีอยุธยา เช่น เมืองลพบุรี เมืองราชบุรี และเมืองเพชรบุรี ซึ่งมีพื้นฐานจากวัฒนธรรมดั้งเดิมในพื้นที่ตั้งแต่สมัยทวารวดี และการสร้างบ้านแปงเมืองในสมัยบายนี้เอง

7.2 ข้อเสนอแนะ

ผู้วิจัยมีความเห็นเป็นข้อเสนอแนะสำหรับการศึกษาที่เกี่ยวข้องในอนาคต ดังนี้

(1) เนื่องจากแหล่งโบราณคดีในพื้นที่ศึกษาส่วนใหญ่ยังไม่มีการขุดค้นทางโบราณคดีเพื่อศึกษาข้อมูลจากชั้นดิน ยกเว้นกรณีวัดมหาธาตุราชบุรีและเมืองสิงห์ที่มีการขุดค้นทางโบราณคดีเพื่อศึกษาชั้นดินแล้ว จึงควรมีการขุดค้นทางโบราณคดีอย่างเป็นระบบเพื่อศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งแหล่งโบราณคดีเขมรสมัยเมืองพระนครในพื้นที่ที่ราบลุ่มฟูกลพบุรี-นครสวรรค์ ไปจน

จรดพื้นที่จังหวัดสุโขทัย ซึ่งมีแหล่งโบราณคดีที่ยังไม่ได้รับการศึกษาหลายแห่ง เช่น แหล่งโบราณคดีปราสาทโคกตึก หรือตึกอีกา อำเภอนาโพธิ์ จังหวัดนครสวรรค์ เป็นต้น เพื่อเพิ่มเติมข้อมูลทางโบราณคดีเกี่ยวกับการขยายอิทธิพลของเมืองพระนครจากลพบุรีขึ้นทางแกนทิศเหนือ

(2) ในมิติเศรษฐกิจ ควรมีการศึกษาทางโบราณคดีเพิ่มเติมเกี่ยวกับพื้นที่ชายฝั่งทะเลอันดามัน-อ่าวเบงกอลในภูมิภาคพม่าภาคใต้ (เมืองเกาะตะมาะ-ทวาย) ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 เพื่อเพิ่มเติมข้อมูลเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางการเมือง เศรษฐกิจ และพุทธศาสนาระหว่างเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีปกับภูมิภาคเอเชียใต้ (อินเดีย) ซึ่งปัจจุบันยังมีข้อมูลที่ไม่ชัดเจนนัก

(3) ควรมีการศึกษาทางโบราณคดีเพิ่มเติมเพื่อเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างสองช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ รอยต่อหลังสิ้นรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (สมัยหลังบายน) ถึงการสถาปนากรุงสุโขทัย และกรุงศรีอยุธยา อันจะทำให้ภาพการเกิดขึ้นของอาณาจักรไทยมีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น

รายการอ้างอิง

เอกสารภาษาไทย

- กรมทรัพยากรธรณี. (2542). **ธรณีวิทยาประเทศไทย เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542**. กรุงเทพฯ: กองธรณีวิทยา กรมทรัพยากรธรณี.
- กรมศิลปากร. (2509). "รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณสถานบริเวณสระโกสินารายณ์ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี" **ศิลปากร 10,2** (กรกฎาคม): 35-45.
- กรมศิลปากร. (2510). **คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์**. พระนคร: คลังวิทยา.
- กรมศิลปากร. (2530). **เมืองสิงห์และปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- กรมศิลปากร. (2545). **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดเพชรบุรี**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- กองโบราณคดี กรมศิลปากร. (2538). **ทะเบียนโบราณสถานในเขตหน่วยศิลปากรที่ ๒** (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- กองเศรษฐธรณีวิทยา กรมทรัพยากรธรณี. (2543). "แหล่งทองแดงโบราณจังหวัดลพบุรี." **เศรษฐธรณีวิทยา 2,9** (กันยายน): 1-7.
- คงเดช ประพัฒน์ทอง. (2510). "การสำรวจร่องรอยทางโบราณคดี อ่างทอง สิงห์บุรี ชัยนาท." **โบราณคดี 1,1** (กรกฎาคม-กันยายน): 96.
- คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์สำนักนายกรัฐมนตรี. (2513). **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 4**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบรัฐบาล.
- จิรัจฉา คชาชีวะ. (2559). **วัชรยานต้นตระกูลในอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จากหลักฐานทางโบราณคดี**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- จิรัจฉา คชาชีวะ, & คณะ. (2551). "ข้อมูลใหม่จากการขุดค้นเมืองโบราณชิดจีน ตำบลบ้านหม้อ อำเภอบ้านหม้อ จังหวัดสระบุรี." **ดำรงวิชาการ 7,1** (มกราคม): 58-76.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2502). **พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค**. พระนคร: รุ่งเรืองธรรม.
- ฉันทนา สุรัสวดี. (2530). "การศึกษาปราสาทสิงห์ ตำบลสิงห์ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี." **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร**.

- น้ำ ทองคำวรรณ. (2529). "จารึกแผ่นทองแดงอุ้งทอง." ใน **จารึกในประเทศไทย เล่ม 1: อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12-14**, 225-228. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- เฉลิม ยงบุญเกิด. (2510). **บันทึกว่าด้วยขนบธรรมเนียมประเพณีของเงินละ**. กรุงเทพฯ: ชวนพิมพ์.
- ของ บวสเชลิเยร์. (2511). **ความรู้ใหม่ทางโบราณคดีจากเมืองอุ้งทอง** (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรง แปล). พระนคร: กรมศิลปากร. (จัดพิมพ์เนื่องในงานฉลองครบ 20 ปี ของสภาการพิพิธภัณฑ์ระหว่างชาติ วันที่ 6 มีนาคม พ.ศ. 2511)
- ของ บวสเชลิเยร์. (2533). "ข้อคิดบางประการเกี่ยวกับศิลปะทวารวดี." **เมืองโบราณ** 16,1 (มกราคม-มีนาคม): 134-139.
- ซ็อง บัวเชลิเยร์. (2509). "เมืองอุ้งทองและความสำคัญของเมืองอุ้งทองในประวัติศาสตร์ไทย." ใน **โบราณวิทยาเรื่องเมืองอุ้งทอง**, พระนคร: กรมศิลปากร.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2469). **ตำนานพุทธเจดีย์สยาม** (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมมารดาชุ่ม รัชกาลที่ 4. ท.จ.ว. รัตน มปร.2 วปร.3). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- เดนนิส ที เบอร์กาโด, และ คณะ. (2530). "รายงานการประเมินสภาพฐานราก และวิธีซ่อมแซมพระปรางค์สามยอด เทวสถานปรางค์แขก และเจดีย์วัดมณีชลขันธ์ ในจังหวัดลพบุรี".
- ตรงใจ หุตางกูร. (2557). "การตีความใหม่เรื่อง ขอบเขตแนวชายฝั่งทะเลโบราณสมัยทวารวดี บนที่ราบภาคกลางตอนล่าง" **ดำรงวิชาการ** 13,1 (มกราคม-มิถุนายน): 11-44.
- ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช**. (2481). (หลวงทำนุนิกรราษฎร์ (เพลา ณ นคร) พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานประชุมเพลิงศพนางสาวพร้อม ณ นคร ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 15 มีนาคม พ.ศ. 2481). พระนคร: โรงพิมพ์เอ็มศรี.
- ทองสืบ สุคะมาร์ค. (2514). **พระพุทธศาสนาในกัมพูชา**. กรุงเทพฯ: สภาวิจัยแห่งชาติ.
- ทิพย์วรรณ วงศ์อัสสไพบูลย์. (2555). "การศึกษาร่องรอยของบ้านเมืองโบราณบริเวณใกล้เคียงศาสนสถานประจำโรงพยาบาลสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในเขตจังหวัดนครราชสีมา สุรินทร์ และบุรีรัมย์." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ธัชสร ตันติวงศ์. (2548). "ร่องรอยวัฒนธรรมเขมรในกลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ธาดา สุทธิธรรม. (2544). **ผังเมืองในประเทศไทย: ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. ขอนแก่น: พิมพ์พัฒนา.
- ธิดา สาระยา. (2532). **(ศรี) ทวารวดี: ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

- ธิดา สาระยา. (2535). **เมืองพิมาย**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- นราธิปประพันธ์พงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระ. (2502). **จดหมายเหตุลาลูแบร์ เล่ม 1**. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา.
- นิพัทธ์ แยมเดช. (2560). "จารึกปราสาทตาพรหมและจารึกปราสาทพระขรรค์: ศึกษาเปรียบเทียบในด้านเนื้อหา." **วารสารมนุษยศาสตร์** 24,2: 48-77.
- นิพัทธ์ แยมเดช, และ จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา. (2561). "จารึกปราสาทพินานอากาศ ของพระนางศรีอินทรเทวี : สาระและคุณค่าสำคัญในการสดุดีพระเกียรติพระเจ้าชัยวรมันที่ 7." **ไทยคดีศึกษา** 15,2 (กรกฎาคม-ธันวาคม): 89-142.
- ปติสร เพ็ญสุด. (2555). "ศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมในเขตพุทธาวาสวัดมหาธาตุวรวิหาร ราชบุรี." วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ปรีชา กาญจนาคม. (2546). "ปราสาทเมืองสิงห์ จริงหรือปลอม." **ศิลปวัฒนธรรม** 24,6 (เมษายน): 133-145.
- ปัญญา จารุศิริ, & คณะ. (ม.ป.ป.). **ธรณีวิทยาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้**. กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ผ่องศรี วนาสิน, และ ทิวา ศุภจรรยา. (2524). "รายงานผลการวิจัยทุนวิจัยรัชดาภิเษกสมโภชเรื่องเมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย: การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์" (งานวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ลำดับที่ 1).
- ผาสุข อินทรารุช. (2559). "ร่องรอยวัฒนธรรมอินเดียในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้." ใน **โบราณคดีและประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ฉบับคู่มือครูสังคมศึกษา**, กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พจนก กาญจนจันทร์, และ คณะ. (2551). "ร่องรอยวัฒนธรรมโบราณ 'หลังทวารวดี' บนลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18." ใน **ยุคमितของประวัติศาสตร์ไทย หลังบายน พุทธเถรวาท การเข้ามาของคนไท**, 109-134. พิพัฒน์ กระจ่างจันทร์ (บ.ก.). ปทุมธานี: คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พจนก กาญจนจันทร์, และ คณะ. (2556). "การสำรวจวัฒนธรรมโบราณบนลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 ด้วยเทคโนโลยีระยะไกล (Remote Sensing)" (รายงานวิจัยสำนักงานพัฒนาเทคโนโลยีอวกาศและภูมิสารสนเทศ (องค์การมหาชน) สำนักศิลปากรที่ 2 สุพรรณบุรี และคณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์).

- พิพัฒน์ กระแจะจันทร์. (2561). "สงครามแย่งปราสาทในตำนานชาวญ้อสุกร (เนียะกูร) และข้อสันนิษฐานการสลายตัวของรัฐทวารวดี" *ศิลปวัฒนธรรม* 40,1 (พฤศจิกายน): 136-145.
- พิมพ์นารา กิจโชติประเสริฐ. (2554). **องค์ความรู้เรื่องวิธีการศึกษาโบราณสถานคูเมืองกำแพงเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. ร้อยเอ็ด: สำนักศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2517). **พุทธศาสนนิทานที่เจดีย์จุลปะโทน** (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปล). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2553). **รากเหง้าแห่งศิลปะไทย**. กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊กส์.
- พีรพน พิสนุพงศ์. (2553). **หนังสือนำชมอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี**. กรุงเทพฯ: อุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์ สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- ภาณุวัฒน์ เอื้อสามาลัย. (2556). "การใช้พื้นที่แหล่งศาสนสถานแบบเขมรในเมืองเก่าสุโขทัยในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 24 จากการขุดค้นทางโบราณคดี." *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร*.
- มาดแลน จิโต. (2526). **ประวัติเมืองพระนครของขอม** (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปล). กรุงเทพฯ: จันวณิชย์.
- มานิต วัลลิโกดม. (2509). "เมืองอู่ทอง." ใน *โบราณวิทยาเมืองอู่ทอง*, พระนคร: กรมศิลปากร. (พิมพ์ในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอู่ทอง 13 พ.ค. 2509)
- ไมเคิล ไรท์. (2548). "ภูมิประวัติศาสตร์สยาม: เอกสารชั้นต้นสมัยสมเด็จพระนารายณ์ที่เปิดเผยใหม่." *ศิลปวัฒนธรรม* 26,4 (กุมภาพันธ์): 90-94.
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, และ ศานติ ภักดีคำ. (2561). **ศิลปะเขมร**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล. (2556). "ข้อเสนอเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งของ "สังโฆก".
ตำราวิชาการ 12,2 (กรกฎาคม-ธันวาคม): 85-102.
- รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล. (2559). "หลักฐานเกี่ยวกับพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา." ใน **ยุคมิตของประวัติศาสตร์ไทย: หลังบายน พุทธเถรวาท การเข้ามาของคนไท**, พิพัฒน์ กระแจะจันทร์ (บ.ก.). กรุงเทพฯ: มติชน.
- วรรณวิภา สุนต์ตา. (2548). **ชัยวรมันที่ 7 มหาราชองค์สุดท้ายของอาณาจักรกัมพูชา**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- วสันต์ เทพสุรียนนท์. (2543). **แหล่งสลักหินทรายในเมืองสิงห์: ผลการขุดค้นทางโบราณคดี ปี พ.ศ. 2543**. กรุงเทพฯ: สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 2 จังหวัดสุพรรณบุรี กรมศิลปากร.

- วินัย พงศ์ศรีเพียร. (2558). "โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์ฯ มรดกความทรงจำแห่งนพบุรีศรีลโวทัยปุระ." ใน **มรดกความทรงจำแห่งลพบุรีศรีลโวทัยปุระ: ว่าด้วยโคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์ฯ และจารึกโบราณแห่งเมืองละโว้**, กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2524). **ข้อขัดแย้งเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2526). "พุทธสถานมหายานที่สามชุก." **เมืองโบราณ** 9,2 (เมษายน-กรกฎาคม): 46-51.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2538). **ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2558). "เมืองฝ้ายนครรัฐในมุลเทศะ." **เมืองโบราณ** 41,2 (เมษายน-มิถุนายน): 36-51.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2559). **ลพบุรีหลังวัฒนธรรมเขมร**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2562). **ศิลปะทวารวดี: วัฒนธรรมทางศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย**. นนทบุรี: เมืองโบราณ.
- ศานติ ภัคดีคำ. (2556). "เมื่อ "ลวปุระ" หรือ "ลพบุรี" ถูกพระเจ้าสุริยวงษ์ที่ 1 ทำลาย "กลายเป็นป่า"." **ศิลปวัฒนธรรม** 34,3 (มกราคม): 108-115.
- ศานติ ภัคดีคำ. (2557). **พุทธมรรคา เส้นทางเดินทัพไทย-เขมร**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ศิรินทร์ แสงเพชร. (2550). "คำยืมภาษามอญในกฎหมายตราสามดวง." **ภาษาไทยและวัฒนธรรมไทย** 2,1 (ธันวาคม-พฤษภาคม): 201-217.
- สมชาย ณ นครพนม, และ พัชรินทร์ สุขประมุข. (2561). **จากบ้านสู่เมือง: รัฐแรกเริ่มบนแผ่นดินไทย**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม.
- สมบัติ มั่งมีสุขศิริ (บรรณาธิการ). (2564). **จารึกสันสกฤตที่สำคัญในอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1**. กรุงเทพฯ: ศูนย์สันสกฤตศึกษา ร่วมกับภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร โดยความอุปถัมภ์จากกระทรวงวัฒนธรรมแห่งประเทศไทย.
- สฤกษ์ดีพงศ์ ขุนทรง. (2548). "ปรากฏค์แบกเมืองลพบุรีกับประเด็นศึกษาใหม่." **วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร**.
- สฤกษ์ดีพงศ์ ขุนทรง. (2556). "เนินพลับปลา เมืองอู่ทอง: ผลการขุดค้นทางโบราณคดี ปี 2556" (รายงานประกอบโครงการเพิ่มพูนประสบการณ์วิจัยและการปฏิบัติงานโบราณคดีภาคสนาม ปีงบประมาณ 2556).
- สฤกษ์ดีพงศ์ ขุนทรง. (2557). **โบราณคดีเมืองนครปฐม: การศึกษาอดีตของศูนย์กลางแห่งทวารวดี**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

- สฤกษ์ดีพิงศ์ ขุนทรง. (2558). **ทวารวดี: ประตูสู่การค้าบนเส้นทางสายไหมทางทะเล**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สฤกษ์ดีพิงศ์ ขุนทรง. (2564). "ปราสาท ตรีเพ็ญ และบารายของชุมชนเขมรสมัยบาปวน (ประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 17) ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย" (รายงานวิจัย กองทุนสนับสนุนการวิจัย นวัตกรรม และการสร้างสรรค์ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร).
- สฤกษ์ดีพิงศ์ ขุนทรง. (ม.ป.ป.). **ทวารวดี ศรีวิชัย พัฒนาการทางสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจของชุมชนและบ้านเมืองโบราณสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้นบนดินแดนไทย**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สันต์ ไทยานนธ์. (2556). "คันดินเมืองอุทอง ข้อมูลใหม่จากการขุดค้นทางโบราณคดี." **ดำรงวิชาการ** 12,1 (มกราคม-มิถุนายน): 259-285.
- สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 1 ราชบุรี. (2541). **คูบัว: ความสัมพันธ์กับชุมชนทวารวดีในบริเวณใกล้เคียง**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- สำนักบริหารโครงการ กรมชลประทาน. (2561). "รายงานแผนแม่บทการพัฒนาลุ่มน้ำ จังหวัดสุพรรณบุรี" (รายงานกรมชลประทาน).
- สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 3 กรมศิลปากร. (2545). **เมืองประวัติศาสตร์ เมืองลพบุรี**. กรุงเทพฯ: สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- สำนักศิลปากรที่ 1 ราชบุรี. (2552). **วัดมหาธาตุวรวิหาร จังหวัดราชบุรี**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- สำนักศิลปากรที่ 4 ลพบุรี. (2567). "รายงานการสำรวจโบราณสถานแหล่งตัดหินเขาพลวง เขาพลวง หมู่ที่ ๗ ตำบลโคกสูง อำเภอพัฒนานิคม จังหวัดลพบุรี" (รายงานการสำรวจโบราณสถาน).
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (2524). "ความก้าวหน้าในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์สมัยโบราณ." **ศิลปวัฒนธรรม** 2,9 (กรกฎาคม): 72-79.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (2539). **ศิลปะขอม**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- สุรพล นาถะพินิจ. (2557). "โบราณวิทยาเรื่องโลหะสำริด ในยุคก่อนประวัติศาสตร์ของประเทศไทย." **ดำรงวิชาการ** 13,1 (มกราคม-มิถุนายน): 114-125.
- สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, หม่อมหลวง. (2559). "บทวิจารณ์บทความเรื่อง Sampanago: "City of Serpents" and Muttama (Martaban) เขียนโดย Elizabeth H. Moore และ San Win ในหนังสือ Before Siam: Essays in Art and Archaeology (2013) Nicolas Revire และ Stephen A. Murphy บรรณาธิการ หน้า 217-237 (มีรูปถ่ายและแผนที่ประกอบ) จัดพิมพ์โดยสำนักพิมพ์ River Books และ Siam Society." **วิจารณ์ศิลป์** 7,2 (กรกฎาคม-ธันวาคม): 247-285.

- สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์. (2530). "เนินทางพระ: แหล่งโบราณคดีแบบบายนในจังหวัดสุพรรณบุรี." **เมืองโบราณ** 13,4 (ตุลาคม-ธันวาคม): 23-32.
- สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์. (2543). **กัมพูชาราชลักษณ์ ถึงศรีขรวัฒน์**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- หวน พิณรุฬห์. (2557, 9 ตุลาคม). อันเนื่องมาจากของจริง-ปลอม? เรื่องวุ่น ๆ ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติสมเด็จพระนารายณ์. **มติชน**, น. 17.
- ห้างหุ้นส่วนจำกัดพีเจเออร์วัน. (2563). "รายงานผลการดำเนินงานโครงการอนุรักษ์และพัฒนาโบราณสถานประตูเพนียดและเพนียดคล้องช้าง ณ หน่วยบัญชาการสงครามพิเศษ ตำบลทะเลชุบศร อำเภอเมืองลพบุรี" (เสนอสำนักศิลปากรที่ 4 ลพบุรี กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม).
- อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. (ม.ป.ป.). "ปราสาทหินและศิลปะขอมเมืองสกลนคร." ใน **รอยอดีตสกลนคร**, ขอนแก่น: สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติที่ 7 ขอนแก่น.
- อุจฉริต์ อาจารย์สุริกุล. (2544). "พัฒนาการทางวัฒนธรรมของชุมชนโบราณตามลำแม่น้ำบางขาม ตำบลบางพั้ง อำเภอบ้านหมี่ จังหวัดลพบุรี." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

เอกสารภาษาต่างประเทศ

- Carter, Alison, & others. (2018). "Urbanism and Residential Patterning in Angkor." **Journal of Field Archaeology** 43,6: 492-506.
- Chevance, Jean-Baptiste, & others. (2019). "Mahendraparvata: an early Angkor period capital defined through airborne laser scanning at Phnom Kulen." **Antiquity** 93,371 (October): 1303-1321.
- Coe, Michael, & Damian Evans. (2018). **Angkor and the Khmer Civilization**. London: Thames & Hudson.
- Coedes, George. (1953). **Inscriptions du Cambodge**. Paris: Ecole francaise d'Extreme-Orient.
- Cowgill, George L. (2004). "Origin and Development of Urbanism: Archaeological Perspectives." **Annual Reviews Anthropology** 33: 525-549.
- Evans, Damian. (2014). "Hydraulic Engineering at Angkor." In **Encyclopedia of the History of science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures**, H. Selin (Ed.). New York: Springer.

- Evans, Damian, Kasper Hanus, & Roland Fletcher. (2013). The story beneath the canopy: An airborne lidar survey over Angkor, Phnom Kulen and Koh Ker, northwestern Cambodia, in *Across Space and Time. The 41st Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology*, Perth.
- Evans, Damian, & others. (2013). "Uncovering archaeological landscapes at Angkor using Lidar." **Proceedings of the National Academy of Sciences** 110,31 (July): 12595-12600.
- Flohr, Miko. (2019). *Spatial archaeologies of religion at Pompeii. An urban archaeology of ancient religion*, Copenhagen.
- Garcia, Víctor Lluís Pérez. (2016). "South-East Asian Fortified Stone Walls: Angkor Thom (Cambodia), Ho Citadel (Vietnam) and Ratu." **Humaniora** 28,3 (October): 238-253.
- Garcia, Víctor Lluís Pérez. (2020). "Analysis of the Khmer walled defensive system of Vimayapura (Phimai city, Thailand): symbolism or military effectivity?" **Manusya: Journal of Humanities** 23,2: 253-285.
- Greater Angkor Project. (2003). "Redefining Angkor: Structure and Environment in the Largest Low Density Urban Complex of the Pre-Industrial World." **UDAYA: Journal of Khmer Studies** 4: 107-125.
- Hall, Kenneth R. (1985). **Maritime Trade and State Development in Early Southeast Asia**. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Hawken, Scott. (2013). "Designs of Kings and Farmers: Landscape Systems of the Greater Angkor Urban Complex." **American Antiquity** 52,2 (Fall): 347-367.
- Hendrickson, Mitch. (2008). "People around the Houses with Fire Archaeological investigation of settlement around the Jayavarman VII 'resthouse' temples." **UDAYA: Journal of Khmer Studies** 9(December): 63-79.
- Hendrickson, Mitch, & Damian Evans. (2015). "Reimagining the City of Fire and Iron: A landscape archaeology of the Angkor-Period Industrial Complex of Preah Khan of Kompong Svay, Cambodia (ca. 9th to 13th centuries AD)." **Journal of Field Archaeology** 40,6 (December): 644-664.
- Heng, Derek. (2009). **Sino-Malay Trade and Diplomacy from the Tenth through the Fourteenth Century**. Athens: Ohio University Press.

- Ichita, Shimoda, et al. (2016). "The Advanced Hydraulic City Structure of the Royal City of Angkor Thom and Vicinity Revealed through a High-Resolution Red Relief Image Map." **Archaeological Discovery** 4,1 (January): 22-36.
- Jacques, Claude. (1999). **Angkor**. Cologne: Könemann
- Jacques, Claude. (2007). "The Historical Development of Khmer culture from the death of Suryavarman II to 16th century. ." In **Bayon: New perspectives**, J. Clark (Ed.). Bangkok: River Books.
- Kanjanajuntorn, Podjanok, & others. (2014). "Tracing Post-Dvaravati Culture from Space: Applying Remote Sensing Technique in West-Central Thailand." **Asian Perspectives** 53,1 (Spring): 29-52.
- Karashima, Noboru, & Y.Subbarayalu. (2009). "Appendix I Ancient and Medieval Tamil and Sanskrit inscriptions Relating to Southeast Asia and China. ." In **Nagapattinam to Suvarnadwipa: Reflections on the Chola Naval Expeditions to Southeast Asia** 278-279. H. Kulke, K. Kesavapany, & V. Sakhuja (Ed.). Singapore Institute of Southeast Asian Studies
- Kealhofer, Lisa, & Peter Grave. (2008). "Land Use, Political Complexity, and Urbanism in Mainland Southeast Asia. " **American Antiquity** 73,2 (April): 200-225.
- Klassen, Sarah, & Damian Evans. (2020). "Top-down and bottom-up water management: A diachronic model of changing water management strategies at Angkor, Cambodia." **Journal of Anthropological Archaeology** 58 .
<https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.jaa.2020.101166>
- Kummu, Matti. (2009). "Water management in Angkor: Human impacts on hydrology and sediment transportation." **Journal of Environmental Management** 30,3 (March): 1413-1421
- Lowman, Ian. (2011). "The Descendants of Kambu: The Political Imagination of Angkorian Cambodia " Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in South and Southeast Asian Studies The Graduate Division University of California, Berkeley
- Lustig, Eileen. (2009 a). "Money Doesn't Make the World Go Round: Angkor's Non-Monetization. ." In **Economic Development, Integration, and Morality in Asia and the Americas** D. Wood (Ed.). Bingley: Emerald Group.

- Lustig, Eileen. (2009b). "Power and Pragmatism in the Political Economy of Angkor " Thesis for the award of Doctor of Philosophy in Arts Department of Archaeology University of Sydney
- Lustig, Eileen. (2011). "Using Inscription Data to Investigate Power in Angkor's Empire." **Aséanie, sciences humaines en Asie du Sud-Est** 27(Juin): 35-66.
- Lustig, Eileen, & Terry Lustig. (2019). "Losing ground: Decline of Angkor's middle-level officials. " **Journal of Southeast Asian Studies** 50,3 (September): 409-430
- Mabbett, Ian. (1978). "Kingship in Angkor" **Journal of the Siam Society** 66,2: 29-32
- Magli, Giulio. (2017). "Archaeoastronomy in the Khmer Heartland. " **Studies in Digital Heritage** 1,1 (April): 1-17.
- Martin, Stuart Fox, & Paul Francis David Reeve. (2011). "Symbolism in City Planning in Cambodia from Angkor to Phnom Penh." **Journal of the Siam Society** 99: 105-138
- Maxwell, T.S. (2007). "The Short inscriptions of the Bayon and contemporary temples. ." In **Bayon: New perspectives** 123-135. J. Clark (Ed.). Bangkok: River Books.
- Miksic, John, & Yian Goh Geok. (2017). **Ancient Southeast Asia** Oxon: Routledge
- Morrison, Kathleen D. (2012). "Doorways to the Divine: Vijayanagara Reservoirs and Rural Devotional Landscapes. " **South Asian Studies** 28,2: 157-169
- Mudar, Karen M. (1999). "How Many Dvaravati Kingdoms? Locational Analysis of First Millennium A.D. Moated Settlements in Central Thailand." **Journal of Anthropological Archaeology** 18,1 (March): 1-28
- O'Naghten, Hedwige Miltzer. (2014). "The Organisation of Space in Pre-Modern Thailand under Jayavarman VII." In **Before Siam: Essays in Art and Archaeology** 397-419. N. Revire & S. A. Murphy (Ed.). Bangkok: The Siam Society and River Books
- Sauer, Carl. (1925). "The Morphology of Landscape." **University of California Publications in Geography** 22: 19-53
- Sen, Tansan. (2009). "The Military Campaigns of Rajendra Chola." In **Nagapattinam to Suvarnadwipa: Reflections on the Chola Naval Expeditions to Southeast Asia**, 61-75. H. Kulke, K. Kesavapany, & V. Sakhuja (Ed.). Singapore Institute of Southeast Asian Studies

- Sharrock, Peter. (2014). **Banteay Chhmar: garrison-temple of the Khmer Empire**
Bangkok: River Books
- Smith, Michael E. (2004). "The Archaeology of Ancient States Economies." **Annual Review of Anthropology** 33: 73-102
- Stark, Miriam. (2015). "Southeast Asian Urbanism: From early city to Classical state." In **Early Cities in Comparative Perspective, 4000 BCE-1200 CE** 74-93. N. Yoffee (Ed.). Cambridge University Press
- Stark, Miriam. (2019). "Universal Rule and Precarious Empire: Power and Fragility in the Angkorian State." In **The Evolution of Fragility: Setting the Terms** 161-182. N. Yoffee (Ed.). Cambridge McDonald Institute for Archaeological Research
- Stein, Gil J. (2000). "Understanding Ancient State Societies in the Old World." In **Archaeology at the Millennium: A Sourcebook** 353-379. G. M. Feinman & T. D. Price (Ed.). New York: Springer
- Thompson, Ashley. (2016). **Engendering the Buddhist State: Territory, Sovereignty, and Sexual Difference in the Inventions of Angkor** London and New York
Routledge
- Wallerstein, Immanuel. (1974). **The modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century** New York: Academic Press.
- Woodward, Hiram W. (1997). **The Sacred Sculpture of Thailand** Bangkok: River Books
- Yamamoto, Tatsuro. (1997). "East Asian Historical Sources for Dvaravati Studies." In **Proceeding Seventh IAHA Conference, Vol. II**, Bangkok Chulalongkorn University Press
- Yi, Zhao, & Chaoran Xu. (2021). "The Interplay between Earthen Landscape Heritage and Sociopolitical Developments in the Northern Wei Dynasty: a view from Archaeology." **ISPRS Annals of the Photogrammetry Remote Sensing and Spatial Information Sciences** 8,1: 209-214
- Yi, Zhao, Chaoran Xu, & Tingfeng Liu. (2022). "The Connection between Buddhist Temples, the Landscape, and Monarchical Power: A Comparison between Tuoba Hong

(471–499) from the Northern Wei Dynasty and Li Shimin (626–649) from the Tang Dynasty." **Religions** 13,9. <https://doi.org/10.3390>

กระทรวงศึกษาธิการ ศิลปากร กีฬาและเยาวชน. (2512). **พินพระบาง** เวียงจันทน์: หอสมุดแห่งชาติ

ฐานข้อมูลจารึกจากศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550a,). **จารึกเขาน้อย ด้านที่ 1** เข้าถึงเมื่อ 26 กันยายน 2563 เข้าถึงได้จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/63

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550b). **จารึกจันทบูร**. เข้าถึงเมื่อ 1 ตุลาคม 2563 เข้าถึงได้จาก <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/521>

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550c). **จารึกช่องสระแจง ด้านที่ 1** เข้าถึงเมื่อ 24 กันยายน 2563 เข้าถึงได้จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/65

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550d,). **จารึกฐานพระพุทธรูปยืนวัดมหาธาตุลพบุรี** เข้าถึงเมื่อ 12 กุมภาพันธ์ 2563 เข้าถึงได้จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/20215

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550e). **จารึกดงแม่นางเมือง** เข้าถึงเมื่อ 24 กุมภาพันธ์ 2563 เข้าถึงได้จาก <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/489>

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550f). **จารึกโนนสัง**. เข้าถึงเมื่อ 1 เมษายน 2567 เข้าถึงได้จาก <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/330>

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550g). **จารึกบ้านซับสนอก**. เข้าถึงเมื่อ 5 กุมภาพันธ์ 2563 เข้าถึงได้จาก <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/1220>

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550h). **จารึกปราสาทเมืองสิงห์** เข้าถึงเมื่อ 2 กุมภาพันธ์ 2566 เข้าถึงได้จาก <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/492>

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550i). **จารึกปราสาทหินพนมรุ้ง 2** เข้าถึงเมื่อ 25 กุมภาพันธ์ 2563 เข้าถึงได้จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/364

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550j). **จารึกปากน้ำมูล 1 ด้านที่ 1** เข้าถึงเมื่อ 18 กันยายน 2563 เข้าถึงได้จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/542

- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550k). **จารึกแผ่นทองแดงอุ้มทอง** เข้าถึงเมื่อ 12 กุมภาพันธ์ 2563 เข้าถึงได้จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/932
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550l). **จารึกพนมวัน 1**. เข้าถึงเมื่อ 18 กุมภาพันธ์ 2563 เข้าถึงได้จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/358
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550m). **จารึกพระเจ้าแก้วรมันที่ 2** เข้าถึงเมื่อ 12 กุมภาพันธ์ 2563 เข้าถึงได้จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/20382
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550n). **จารึกวัดจบก**. เข้าถึงเมื่อ 24 กุมภาพันธ์ 2563 เข้าถึงได้จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/2539
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550o). **จารึกวัดจันทิก** เข้าถึงเมื่อ 12 กุมภาพันธ์ 2563 เข้าถึงได้จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/309
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550p). **จารึกวัดศรีชุม ด้านที่ 1** เข้าถึงเมื่อ 24 กุมภาพันธ์ 2563 เข้าถึงได้จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/25594
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550q). **จารึกวัดสระกำแพงใหญ่** เข้าถึงเมื่อ 30 พฤศจิกายน 2563 เข้าถึงได้จาก <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/511>
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550r). **จารึกศาลเจ้าเมืองลพบุรี**. เข้าถึงเมื่อ 23 กุมภาพันธ์ 2563 เข้าถึงได้จาก <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/339>
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550s). **จารึกศาลสูงภาษาเขมร (หลักที่ 1)** เข้าถึงเมื่อ 23 กุมภาพันธ์ 2563 เข้าถึงได้จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/382
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550t). **จารึกศาลสูงภาษาเขมร (หลักที่ 2)** เข้าถึงเมื่อ 8 มีนาคม 2565 เข้าถึงได้จาก <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/383>
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550u). **จารึกสตักกัทธิ 2 ด้านที่ 4** เข้าถึงเมื่อ 8 มีนาคม 2565 เข้าถึงได้จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/26320
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550v). **จารึกหลังพระพุทธรูปนาคปรก** เข้าถึงเมื่อ 8 ธันวาคม 2565 เข้าถึงได้จาก <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/487>

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550w). **จารึกอัญชัวยวรมัน ด้านที่ 1** เข้าถึงเมื่อ 8 มีนาคม 2565 เข้าถึงได้จาก

https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/24563

เอกสารอิเล็กทรอนิกส์

Encyclopaedia Britannica. (1998). **State Sovereign Political Entity**. Accessed February 11, 2020 Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/state-sovereign-political-entity>

Gray, Abigail. (2013). **Characteristics of a State** Accessed February 11, 2020 Retrieved from <http://anthropology.msu.edu/anp363-ss13/2013/04/28/characteristics-of-a-state/>

กรมทรัพยากรธรณี. (2559). **ธรณีวิทยาภาคกลาง**. เข้าถึงเมื่อ 6 กันยายน 2563 เข้าถึงได้จาก http://www.dmr.go.th/ewt_news.php?nid=6825&filename=index

กรมศิลปากร. (ม.ป.ป.). **ศาลตาผาแดง** เข้าถึงเมื่อ 17 กันยายน 2565 เข้าถึงได้จาก

<https://www.finearts.go.th/promotion/view/19950-โบราณสถานศาลตาผาแดง>

กลุ่มเผยแพร่และประชาสัมพันธ์ กรมศิลปากร. (ม.ป.ป.). **สระมะโนรา เมืองลพบุรี**. เข้าถึงเมื่อ 5 มกราคม 2566 เข้าถึงได้จาก <https://www.finearts.go.th/promotion/view/15322->

กังวล คัชชิวา. (ม.ป.ป.). **จารึกแผ่นทองแดง ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อู่ทอง จ.สุพรรณบุรี** เข้าถึงเมื่อ 11 กุมภาพันธ์ 2563 เข้าถึงได้จาก

<https://db.sac.or.th/inscriptions/uploads/file/copper-plate-kangwon-new.pdf>

ผู้จัดการออนไลน์. (2552). **ศิลปะขอมบนแผ่นดินไทย คุณค่าที่มากกว่าความเก่า** เข้าถึงเมื่อ 1

ธันวาคม 2563 เข้าถึงได้จาก <https://mgronline.com/travel/detail/9520000014801>

วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. (2560). “พงศิก” และ “โกสินารายณ์” ในลุ่มน้ำแม่กลอง ชุมชนในเส้นทาง **เศรษฐกิจและความสัมพันธ์กับเมืองนครปฐมโบราณ** เข้าถึงเมื่อ 3 กันยายน 2563 เข้าถึงได้จาก <https://lek-prapai.org/home/view.php?id=5287>

วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. (2564). **ทวารวดีที่เพชรบุรีและก่อนกรุงศรีอยุธยา**. เข้าถึงเมื่อ 1 เมษายน 2566 เข้าถึงได้จาก <https://walailaksongsiri.com/2021/01/01/dvaravati-and-before-ayudhaya/>

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2566). **การเปลี่ยนแปลงของแม่น้ำลพบุรีในสมัยสมเด็จพระนารายณ์**. เข้าถึงเมื่อ 18 มกราคม 2566 เข้าถึงได้จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_99781

ศุภรัตน์ ตีตะกุล, และ ทนงศักดิ์ เลิศพิพัฒน์วรกุล. (2554). หลุมขุดค้นทางโบราณคดี อุทยาน

ประวัติศาสตร์เมืองศรีเทพ เข้าถึงเมื่อ 20 ตุลาคม 2565 เข้าถึงได้จาก

<https://archaeology.sac.or.th/archaeology/506>

ห้องสมุดดิจิทัลวชิรญาณ. (ม.ป.ป.). ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว ภาคที่ ๔ หมวดโบราณสถาน ตอนที่ ๑ ว่าด้วยโบราณสถาน ตำนานเมืองลพบุรี.

เข้าถึงเมื่อ 10 ธันวาคม 2565 เข้าถึงได้จาก [https://vajirayana.org/ชุมนุมพระบรมราชาธิ](https://vajirayana.org/ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย-ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว-ภาคที่-๔-หมวดโบราณสถาน/ตอน-๑-ว่าด้วยโบราณสถาน/ตำนานเมืองลพบุรี)

บาย-ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว-ภาคที่-๔-หมวดโบราณสถาน/ตอน-๑-ว่าด้วย

โบราณสถาน/ตำนานเมืองลพบุรี

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล

นายเดชดนัย ศุภศิลป์เลิศ

วุฒิการศึกษา

พ.ศ.2559 ศิลปศาสตรบัณฑิต (เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา) เกียรตินิยม

อันดับ 2 คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

พ.ศ.2562 เข้าศึกษาหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (โบราณคดี) ภาควิชา

โบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

